

WESTERN
caspiant UNIVERSITY

“Azərbaycanın inkişaf
strategiyasında
Heydər Əliyev irsi”

mövzusunda multidissiplinar
Respublika elmi-praktik konfransı

01/05/2021

QƏRBİ KASPI UNİVERSİTETİ

**Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin
anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş
“Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər
Əliyev irsi” mövzusunda multidissiplinar
Respublika elmi-praktik konfransı**

(Onlayn)

1 may 2021

I HISSƏ

Bakı, Azərbaycan

KONFRANSIN ELM VƏ TƏŞKİLATI KOMİTƏSİ:

- Prof. Hüseyn Bağirov – Qərbi Kaspi Universiteti Qəyyumlar Şurasının sədri
- Dos. Aydın Mirzəzadə – Millət vəkili, Qərbi Kaspi Universitetinin dosenti
- Prof. Fikrət Sadıxov – Qərbi Kaspi Universitetinin professoru
- Dos. Elnara Qazı-zadə – Qərbi Kaspi Universitetinin dosenti
- Tural Vəlizadə - Qərbi Kaspi Universiteti “Siyasi elmlər” fakültəsinin dekan müavini
- t.ü.f.d. Nurlan Nəsirov – Qərbi Kaspi Universiteti “Tarix” kafedrasının müdiri
- b.ü.f.d. Natəvan Kərəmova – Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim
- t.ü.f.d. Aygün Məmmədova- Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim

KONFRANSIN İŞÇİ QRUPU:

- Ayaz Məmmədov - b.ü.f.d., Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim
- Nəcibə Şirinova- k.ü.f.d., Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim
- Orxan Orucəliyev- İT xidməti, Qərbi Kaspi Universiteti
- Vüsal Məmmədov –Qərbi Kaspi Universitetinin Media Mərkəzi
- Kamran Quliyev - Qərbi Kaspi Universitetinin Media Mərkəzi
- İbrahim Sərdarlı - İT xidməti, Qərbi Kaspi Universiteti
- Balabacı Cavadova- Qərbi Kaspi Universitetinin Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
- Aysel Bədəlova - dizayner, Qərbi Kaspi Universiteti
- Xədicə Əkbərova- Qərbi Kaspi Universiteti, köməkçi

MÜNDƏRİCAT

Abasova Zeynəb Hüseyn qızı. UŞAQ XARAKTERİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN ROLU	7
Abdullayev Yusif V. NEURAL CONTROL SYSTEM IN OBSTACLE AVOIDANCE IN MOBILE ROBOTS USING ULTRASONIC SENSORS	10
Abdullayeva Güllü Bayram qızı. AZƏRBAYCANDA MÜƏLLİF TƏRCÜMƏSİNİN TƏŞƏKKÜLÜ	16
Abilova Nigar. ENHANCING STUDENTS' MOTIVATION IN EFL TEACHING	20
Adıgözəlov Məcid. POMİDORUN PAYONLAŞMIŞ SUFRƏ SORTLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ ONLARIN ƏSASINDA APARILAN SELEKSİYA İŞLƏRİ	24
Adıgözəlova Sevda. PATİSSONUN BECƏRİLMƏSİ VƏ KONSERVLEŞDİRİLMƏSİ TEXNOLOGİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİ	30
Ağababayeva Səbinə Elxan qızı. POSTMODERNİZMƏ DAİR	35
Ağakışiyeva Səadət Arif qızı. BANİN (ÜMMÜLBANU) "QAFQAZ GÜNLƏRİ" ROMANINDA AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏKSI	37
Ağayev Emil Raul oğlu. ASIF AZƏRELLI YARADICILIGINDA MADDI-MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNİN ƏKSI	40
Ajdarlı Elvin İ. AZƏRBAYCANDA MƏŞĞULLUĞUN SƏVİYYƏSİ VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA MƏŞĞULLUĞUN PAYI	43
Allahverdiyev E.İ., Yusifov M.A., Əsgərov Ə.T. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AQRAR İSLAHATLAR	46
Allahverdiyev Elxan Rəcəf oğlu. DAVAMLI KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINDA KÖVŞƏNLİK ƏKİNLƏRİN ROLU	50
Aşırova Aytac R. KOMMERSİYA BANKLARININ VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	53
Axundova Fırəngiz Xalid qızı. DƏBLİ GEYİM KOMPOZİSİYASININ YARADILMASINDA RƏNG VƏ NAXİŞ AMİLİ	58
Амиров Фарман. ПРОБЛЕМЫ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В БАССЕЙНЕ РЕКИ ТИГР И ЕВФРАТ	60
Ахмедов Р.М. УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ПРЕОБРАОВАТЕЛИ ИНФОРМАЦИИ ДЛЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ	64
Babayeva M.T., İsmayılov İ.H. PİRALLAHI STRUKTURUNUN GEOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ NEFT-QAZLILIĞI HAQQINDA	67
Babayeva Vəfa H., Məmmədbəyli Eldar H., Məmmədova Nərmin M., Əzizbəyli Afaq R. 5-NORBORNEN 2-KARBON TURŞUSU İMİDAZOLİNİNİN VƏ KOMPLEKSLƏRİNİN SİNTEZİ, BAKTERİSİD XASSƏLƏRİNİN TƏDQIQI	70
Baxşəliyev Məhəmmədəli Qabil oğlu. MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARI VERGİ ÖDƏYİCİLƏRİ KİMİ	73
Cavadova Aytac Murad qızı. EFİR YAĞLI BİTKİLƏRİN İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİ	76
Cəfərli Brilyant İman qızı. HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ TƏLİMİ VƏ MEMARLIQDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR	79
Cəfərova Esmira Hilal qızı. HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ MƏZMUNU VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	82
Cəfərova Səbinə Namiq qızı. XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA AİLƏ TƏRBİYYƏSİNİN ƏSAS ÜSULLARI	86
Dadaşova Ramilə Bəhlul qızı. AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYALARI: TARİXİ-SİYASİ ASPEKTDƏN TƏHLİL	89
Daşdanova Səlbinaz. YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ TƏHSİLALANLARIN MOTİVASİYASININ VƏ TƏLİM-İDRAKİ FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNİN ƏSAS ŞƏRTİ KİMİ	94

Əhmədova Leyla Bəylər qızı. ƏKİN SAHƏLƏRİNDƏ MƏHSULDAR TORPAQ QATININ ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNƏ SUVARMANIN TƏSİRİ	97
Əkbərli Turan. BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ LAKUNLARIN ADAPTASIYASI PROBLEMİ (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYAT NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)	100
Əliyeva Afaq. AZƏRBAYCANIN YALNIZ NAXÇIVAN FLORASINDA YAYILAN SUBENDEM BİTKİLƏRİNİN TAKSONOMİK TƏRKİBİ	103
Əliyeva Elmira Məmməd qızı. MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SİNTAKTİK ANTONİMLƏR VƏ ONLARIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ	108
Əliyeva Gövhər Calal qızı. KANALDA BİR MƏLUMAT AXINININ XƏTTİ KODLAŞDIRMASININ PRAKTİKİ ÜSULLARI	111
Əliyeva İradə, İsmayılova Solmaz. BADIMCAN SORTNÜMUNƏLƏRİNİN BİOLOJİ VƏ TƏSƏRRÜFAT ƏHƏMİYYƏTLİ ƏLAMƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	115
Əliyeva Təranə Əsman qızı. MİLLİ ORDU QURUCULUĞU SAHƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN ƏVƏZSİZ DƏYƏRİ	120
Əliyeva Z.Ə. AZƏRBAYCAN ELMİNİN YENİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ADI İLƏ BAĞLIDIR	122
Əliyeva Zibeydə. ABŞERONDA BAŞ SOĞAN NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ SELEKSIYA İŞİNDƏ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ	125
Əlizadə Şadər, Şaxayeva Asya, Həziyeva Rəsmiyyə, Yusibova Gülüzə, Hüseynli Gülnar, Kamallı Gülşən. MÜXTƏLİF MƏNŞƏLİ SOYA NÜMUNƏLƏRİNİN (GLYCINE MAX (L.) MERR.) BIOMORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	129
Əzimzadə Aynur. ERMƏNİSTAN MƏKTƏBLƏRİNDƏ “ERMƏNİ KİLSƏSİ TARİXİ” FƏNNİNİN TƏTBİQİ VƏ DİN AMİLİ	130
Əzizov Əziz Abduli oğlu. AZƏRBAYCANDA İNVESTİSIYA MÜHİTİNİN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	133
Əzizova Zenfira Mirsəfər qızı, Balakışiyeva Vəfa Tofik qızı. HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN MEMARI KİMİ	136
Fərəcova Aysən. DİSTANT TƏHSİLİN TƏDQIQI İLƏ BAĞLI PROSESLƏR	138
Feyzullayev Hüseyn Mirzağa oğlu. QURAQ DƏMYƏ ŞƏRAİTİNDƏ MÜXTƏLİF SƏLƏFLƏRDƏN SONRA TORPAQ BECƏRMƏLƏRİ VƏ QİDALANMA ŞƏRAİTİNİN PAYIZLIQ BUĞDA SORTLARININ HƏYATİLİYİNƏ TƏSİRİ	141
Gafarov Gadir Arzu oğlu. PERİPHERAL STİMLATİON TECHNIQUE: TENS	144
Güney Ferhat Batı. TÜRKİYE – AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ VE GÜMRÜK BİRLİĞİ POLİTİKASI	147
Hacıyev Fuad Oqtay oğlu. YÜKSƏK TEXNOLOGİYALARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ XARİCİ KAPİTALINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	147
Hasanov Elnur Latif oğlu. RESEARCH OF NIZAMI GANJAVI HERITAGE BASED ON INNOVATIVE APPROACH	150
Həməzəyev Şakir Ağacan oğlu. QOBUSTAN QAYAÜSTÜ RƏSMLƏRİ, XALÇA İŞARƏLƏRİ, TOPONİMLƏR VƏ TARİXİ QƏDİMLİK	152
Həsənli Yeganə Qüdrət qızı. KƏLBƏCƏR İSTİ SUYUN KİMYƏVİ TƏRKİBİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ	155
Həsənova Sədaqət. NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ: DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ (Rahil Tahirlinin yaradıcılığı əsasında)	157
Həsənova Şəfa Hidayət qızı. AZƏRBAYCANDA TOKSOPLAZMOZ VƏ BRUSELYOZUN ƏHALİ ARASINDA YAYILMASI VƏ DİAQNOSTİKASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ	166

Hüseynli Səriyyə Səftər qızı. İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏLİMİN MƏZMUNUNA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN İNCƏSƏNƏT HAQQINDA İDEYALARININ TƏBLİĞİ	169
Hüseynova Aytən Abas qızı. MÜASİR RUS VƏ İNGİLİS ROMANLARINDA MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN MƏHV OLMASI (LYUDMİLA ULİTSKAYA VƏ ROZAMUNDA PİLÇER)	172
Hüseynova Ruhyyə Adil qızı. AZƏRBAYCAN TURİZMİNİN İNKİŞAFINDA İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ	175
Hüseynova Südabə. QRİQORIAN KİLSƏSİ VƏ ERMƏNİ TERROR TƏŞKİLATLARININ BİRGƏ ƏMƏKDAŞLIĞI	180
Hüseynova Turanə Əhmədağa qızı. YENİYETMƏ VƏ GƏNCLƏRDƏ DEVIANT DAVRANIŞIN TƏZAHÜR FORMALARI	185
Hüseynov İlyas Vaqif oğlu. TAP LAYİHƏSİ: AZƏRBAYCAN-YUNANISTAN ENERJİ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ	189
Hüsiyeva Mədinə, Süleymanova Adilə Yemilyan qızı, Həşimov Xalıq Məmməd oğlu. QARABAĞIN YAŞAYIŞ MƏNTƏQQƏLƏRİNİN MEMARLIQ PLANLAŞDIRILMASI VƏ YENİDƏN QURULMASI	192
İmaməliyeva Ülkər Meyvəddin qızı. AZƏRBAYCANDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	196
İsayeva Sevil Milhəsən qızı. HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNƏ ƏSASLANAN TƏHSİLİMİZ	199
İslamova Əfsanə. BANKDA KREDIT UÇOTUNUN APARILMASI ÜZRƏ SİSTEMİN YARADILMASI	202
İsmayılov Dilqəm Yunis o. REASONS FOR AZERBAIJAN'S "IRON FIST" OPERATION IN 2020	206
İsmayılova Aygün. DƏRSDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRTLƏRİNİN İDEYA-İNAMI TƏRBİYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI	211
İsmayılova Mənsurə İttifaq qızı. FRANSIZ DİLİNDƏ QRAMMATİKANIN İNTERAKTİV METODLA TƏDRİSİ	214
İsmayılzadə Leyla Vüqar qızı. AZƏRBAYCANDA İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI SEKTÖRÜNÜN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN TARİXİ XİDMƏTLƏRİ	216
İsrafilova Elmira Nəriman qızı, Şəmilova Günel Adil qızı. TANIMA MƏSƏLƏLƏRİNİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTİ VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ	218
İsmayılova Vüsalə. ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN BİOLOGİYA İXTİSASLARINDA TƏHSİLALAN TƏLƏBƏLƏRİN BİLİK VƏ BACARIQ MEYARLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	219
Hüseynova G., Qurbanova L.M. TORPAQLARIN MÜNBITLİYİNİN QORUNMASINDA MÜASİR SUVARMA ÜSULLARININ TƏTBİQİ	221
Yolçiyev N. M., Qurbanova L.M. İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNDƏ EKOLÖJİ VƏZİYYƏT	223
Əliheydərov Sahil Məhərrəm oğlu. AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF STRATEGİYASINDA HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ	232

UŞAQ XARAKTERİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN ROLU

Abasova Zeynəb Hüseyn Qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ailə cəmiyyətin özəyi, insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin təkrarsız institutudur. Hər bir xalq və cəmiyyəti ilk növbədə mükəmməl edən o cəmiyyətdəki ailələr və iki şəxsin əl-ələ verib qurduqları yuvadır. Uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşması və düzgün yetişdirilməsində ailə dəyərlərinin rolu əvəzsizdir və bu səbəbdən də ailədə tərbiyənin özülü elə qoyulmalıdır ki, uzun ömürlü və davamlı olsun.

Gələcək şəxsiyyətin formalaşması və əxlaqi-mənəvi aspektdən düzgün yönləndirilməsində ailə tərbiyəsinin və ailədə psixoloji iqlimin düzgün qurulması vacib şərtlərdən hesab edilir. Ailədə uşaqların tərbiyə əsasları doğru qurulmazsa, gələcək cəmiyyətin simaları olan bu uşaqların da əxlaqlı olması mümkün deyildir. Hətta, qüsursuz bir təlim və tərbiyə siyasəti ideal insan yetişdirməkdə vacib amil olsa da, ailə tərbiyədə oynadığı roluna görə həmişə öz əhəmiyyətini qoruyacaqdır.

Ailə cəmiyyətin önəmli parçası, xalqın nüvəsi və kiçik dövlətdir. Cəmiyyətin özəyini möhkəm təməllər üzərində qurulması üçün ailənin də möhkəm təməl üzərində qurulması vacibdir. Bu təməl mənəvi, psixoloji, fizioloji, özünü dərk, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət, məsuliyyət hissinin, ailənin hüquq və vəzifələrin düzgün dərk edilməsi, sosial cəmiyyətdə özünü təsdiq istiqamətində yüksək hazırlığı prinsipləri üzərində qurulduqda daha da möhkəmlənir.

Əsrlər boyu Azərbaycan ailələri əxlaqi cəhətdən saf, hərtərəfli xarakterə malik şəxsiyyət yetişdirməyə çalışmışdılar. Ailə dəyərlərinin düzgün prinsiplər altında formalaşması bu gün hər bir ailəni düşündürən vacib məsələlərdən biri sayılır.

Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonra bu prinsip və dəyərlərin dövlət ailə siyasətinə xas prinsiplər üzrə formalaşması Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının vacibliyini daim vurğulamış və demişdir: “Azərbaycan xalqının milli ənənələrindən biri də ondan ibarətdir ki, uşağa diqqət, qayğı hər bir ailənin, hər bir insanın əsas vəzifəsi, mənəviyyatımızın əsas hissəsi olubdur”. Ümummilli liderimiz üçün ailə dəyərləri daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Uşağa gələcəyin dahi şəxsiyyəti kimi formalaşdırılması, ölkənin gələcək quruculuq işlərində, taleyində vacib simalardan biri kimi yanaşılması Ulu öndərimizi düşündürən məsələlərdən idi. O uşaq şəxsiyyətini yalnız cəmiyyətin bir üzvi kimi deyil, onu yaşadan özəyi, parçası və bütünlükdə millətin gələcəyi hesab edirdi.

Heydər Əliyev üçün ailə dəyərləri millətin və xalqın mənəvi sərvəti, adət-ənənələrinin təəcəssümü, dilin, dinin, mədəniyyətin varlığı, təəcəssümü idi. Dahi lider ailə dəyərlərlərinin, ailədə uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasının məhz ailə dəyərləri, ailədaxili münasibətlər, hörmət və tələbkarlıq prinsipinə əsaslanaraq həyata keçirilməyin vacibliyini vurğulayırdı. Heydər Əliyev hesab edirdi ki, ailədə hər bir şəxs öz üzərinə düşən vəzifə borcunu, öhdəliyi, funksiyasını bilməli və bu işi doğru şəkildə yerinə yetirməlidir. Bu funksiyaların düzgün şəkildə həyata keçirilməsi məhz ailənin gələcək rifahi və bu ailələrdə doğulacaq uşaqların sağlam psixoloji durumlarına da müsbət təsir göstərəcək. Ailədaxili münasibətləri cəmiyyətin güzgüsü hesab edən Ümummilli liderimiz bu prinsip və münasibətləri özünün siyasi təcrübəsində də həyata keçirməyə çalışırdı.

Heydər Əliyev ailə haqqında söyləyirdi: “Ailə xüsusi, mürəkkəb insan münasibətləri aləmidir. Burada böyük nəzakət, həssaslıq, şəxsiyyətin ləyaqətinə, ailənin mənafeyinə hörmət və ehtiram lazımdır” [3].

Ümummilli liderimizin ailəyə verdiyi qiymət və dəyəri nəzərə alaraq, eyni zamanda ailədə uşaq şəxsiyyətinin, psixologiyasının düzgün şəkildə formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin, ünsiyyətin, valideynlərin bir-birinə hörmət və qayğı ilə yanaşmasının böyük əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulaya bilərik.

Hər bir ailədə qarşılıqlı münasibətlər: uşaq valideyn, valideyn-valideyn münasibətləri ailə üzvlərinin fərdi xüsusiyyətlərinin ünikalılığı ilə seçilir. Bu gün qloballaşma ilə bağlı mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində ailədə münasibətlər, ailə ənənələrində ciddi dəyişikliklər mövcuddur. Bu dəyişikliklər təbii ki, hər bir yeni yaranan gənc ailənin üzvlərinin bir-biri arasında münasibətlərində özünü əks etdirir.

Ailədaxili münasibətlərin düzgün təşkili, ailənin psixoloji iqliminin hörmət və ehtiram şəraitində qurulması, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına, onun xarakterinin, temperamentinin, dünyagörüşünün yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərir. Məhz bu baxımdan uşaqlar böyüdükcə ailədə münasibətlərin, valideyn, qardaş və bacılar arasında sağlam ünsiyyəti formalaşdırma bilərik.

Xarakter ayrı-ayrı şəraitlərdə ona məxsus davranışlar sərgiləyən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusudur [1. 46]. Uşaqlarda fərdi xüsusiyyətlərin, düzgün davranış normalarının formalaşması cəmiyyətdə və ailədə həyata keçirilir. Erkən uşaqlıq dövründə və yeniyetməlik dövründə uşaqlarda bir çox şəxsi xüsusiyyətlər və keyfiyyətlərin inkişafı, eyni zamanda uşağın gələcəyinin, gələcək həyat fəaliyyətinin, cəmiyyətdə tutacağı mövqe və atacağı qətiyyətli addımlarının bünövrəsi də ailədə formalaşır.

Görkəmli psixoloq Ziqmund Freydin psixoloji araşdırmalarına əsasən söyləmək olar ki, uşaq xarakterinin müxtəlif aspektlərini onun insan xarakterinin formalaşmasında vacib və həlledici rol oynadığını vurğulamışdır. Eyni zamanda, Freyd hesab edirdi ki, xarakter 5 yaşında formalaşır və sonrakı inkişaf da bununla sıx əlaqəli olur.

Digər cəhətdən görkəmli psixoloq Erik Eriksona görə cəmiyyət və tarixi amillər şəxsi Eqqonun (Mən) formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

D.B.Şneyder qeyd edirdi ki, psixoloji xüsusiyyətlərlə yanaşı, ailəyə ünsiyyət kimi sosial-psixoloji xüsusiyyət də daxildir. Buradan görünür ki, ünsiyyət prosesində məhz ailədaxili münasibətlərin mahiyyəti tam anlamı ilə açıla bilər. Eyni zamanda, ailədaxili sosial-psixoloji xarakteristikalara konformizmi, ailə həmrəyliyi, psixoloji uyğunluğu, ailə tabeçiliyini aid etmək olar [2, 20].

Vurğulamaq lazımdır ki, uşağın tərbiyəsində və xarakterinin formalaşmasında valideynlərin rolu və təsiri çox vacibdir. Bu baxımdan da psixoloqlar xarakterin və uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında uşaqlıq dövrünün, ailədaxili münasibətlərin, ailənin əhəmiyyətli və vacib rol oynadığını qeyd etmişdirlər.

Şübhəsiz ki, uşaq şəxsiyyətinin və xarakterinin formalaşmasına ailə ilə yanaşı bir çox amillərin də təsiri qüvvətlidir. Bura mühit, qavrama qabiliyyəti, inkişaf, bilik və şüuraltı amillərin təsirini misal göstərmək olar.

Lakin uşaq şəxsiyyətinin və xarakterinin formalaşmasında ailə mühiti xüsusən valideynlərin nümunəsi, rəftarı çox vacib amillərdən hesab edilir. Valideyn davranışı xarakterin inkişaf meyillərini, şəxsin yararlılığı, özünə hakim olmaq, nikbinlik, ətraf aləmdə özünə inam və s. kimi müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına təsir göstərə bilər. Eyni zamanda əgər valideynlər uşaqlarla rəftarında qəzəb, əsəb, hirs kimi mənfi keyfiyyətlər göstərsə bu münasibətlər uşaqlarda isiqanlıq, nikbinlik, payaşma, xoş ünsiyyət və s. kimi irsi keyfiyyətləri məhv edə bilər.

Müasir ailələrə verilən psixoloji tələblərdən ilki ailədaxili münasibətlərin və psixoloji iqlimin düzgün təşkilidir. Bu baxımdan uşaq şəxsiyyətinin və xarakterinin formalaşmasında, onlarda "mənlilik" şüurunun inkişaf etdirilməsində həm ata-ananın, həm də uşaq tərbiyəsində, psixologiyasına təsir göstərən digər şəxslərini rolunu qeyd etmək vacibdir.

Ailədə uşaqlara düzgün münasibət bə psixoloji təsir onlarda özünüqiymətləndirmə, özünəinam hissələrini daha yüksək şəkildə inkişaf etdirəcəkdir. Məhz bu dəyər hissənin formalaşmasında təməl rolu ailədaxili münasibətlər təşkil edir.

Uşaq xarakterində davranış tərzinin formalaşması, özünüdərk etmə, emosional münasibətlərin formalaşmasında böyüklərlə ünsiyyətdən, sağlam ailə mühitindən irəli gələn vacib keyfiyyətlərdən hesab edilir.

Aparılan tədqiqatlara əsasən söyləmək olar ki, uşaqların şəxsiyyət və xarakterinin formalaşmasına təsir göstərən ən mühim üslub demokratik ünsiyyət üslubu, səmimiyyət və mehribanlıq kimi müsbət keyfiyyətlərdir. Valideynlərin övladlarına qarşı səmimi və isti münasibəti uşaqda özünütəyin etmə, özünüqiymətləndirmə kimi müsbət hissləri inkişaf etdirir, cəmiyyətdə olan bir çox sosial davranış formalarının güclənməsinə müsbət təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq şəxsiyyətinin və xarakterinin formalaşmasında, onlarda düzgün psixoloji şüurun inkişaf etdirilməsində, tərbiyə və davranışında valideynlər ailədaxili vəzifələri yerinə yetirməli, bir sıra rolları özlərində ehtiva etməlidirlər. Bu vəzifə və rollardan ən vacibi uşaq və yeniyyətmələrdə sosial, mənəvi-psixoloji, emosional xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasıdır. Bunun nəticəsində böyüməkdə olan uşaq və yeniyyətmələrdə müxtəlif mövqelər, uyğunlaşma və davranış stereotipləri inkişaf etməyə başlayır. Xüsusən də bu vəzifələrin həyata keçirilməsində istifadə edilən metodlar uşaq şəxsiyyətinin və xarakterinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərir.

Ailədaxili münasibətlər, uşaq xarakterinin formalaşması və şəxsiyyətinin inkişafı ilə bağlı aparılan tədqiqatlara nəzərən söyləmək olar ki, uşaq və yeniyyətmələrdə daxili xüsusiyyətlərin formalaşmasında valideynlərin də öz daxili xüsusiyyətləri və xarakterləri arasında dərin və qarşılıqlı təzad və əlaqə vardır. Bəzən uşaq və valideynlər arasında formalaşan bu müsbət xüsusiyyətlər: məhəbbət, istilik və sevgi münasibətləri onların gələcək davranışında da özünü biruzə verir. Bu səmimi münasibətlər uşaqların sosial cəmiyyətdəki, insanlarla, ətrafındakı dostları ilə qurduqları səmimi münasibətə də təsir göstərir.

Demokratik ailələrdə böyüyən uşaqların şəxsiyyət kimmi formalaşması, iradə, düşüncə tərzini, davranış xüsusiyyətləri özünü daha çox biruzə verir və ətraf mühitə uyğunlaşma xarakterin sabit strukturunu tam şəkildə formalaşdırır. Şübhəsiz ki, uşaqların bu tərzdə inkişafı və formalaşmasına təsir göstərən ən mühüm amillər valideynlər və uşaqlar arasında olan fərdi əlaqələrin yüksək şəkildə təşkil edilməsindən irəli gəlir.

Son dövrlərdə ailədaxili münasibətlərdə mənfi halların baş verməsi uşaqların tərbiyəsinə, psixologiyasına da pis təsir göstərir və bu cür münasibətlərinin olması hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə güclü təsir göstərir. Onlar böyüdükcə həminin mənfi münasibətləri özlərində ehtiva edir, mənimsəyirlər, bu zəmində oğlan və qızların xarakterlərində mənfi əlamətlər formalaşma bilər. Bu cür müsbət keyfiyyətlərdən məhrum olan uşaqlar da özünəinam hissi azalır və onlarda bir sıra neqativ hallar özünü biruzə verir. Bununla yanaşı belə mənfi xarakterlərin formalaşması ata-anaya olan rəftar, ətraf aləmdə öz dostları ilə münasibətdə, kobudluq və tez tez münaqişələr kimi mənfi hallara səbəb ola bilər. Ağır ailə mühiti, tez-tez ailədaxili münaqişələrin baş verməsi, uşaqların valideynlərini başa düşməsi, psixoloji şüurunda neqativ keyfiyyətlərin və halların formalaşması ilə nəticələnir. Əksər hallarda bu cür ailələrdə valideynlərə inam azalır və valideyn nüfuzu aşağı enir, emosional stabillik aşağı enir, uşaqlarda iradə, düşüncə tərzini, xarakterlərində aqressiya formalaşır. Bu uşaqlar özlərini hər zaman təhlükədə hiss edir, lazımı müstəqilliyə malik olurlar [1, 56]

Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək olar ki, ailə münasibətləri hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə qüvvətli təsir göstərir. Onların yaşı artdıqca həmin düzgün münasibətləri mənimsəyirlər, bu zəmində oğlan və qızların xarakter əlamətləri və s. formalaşır. Eyni zamanda uşaq şəxsiyyətinin və xarakterinin formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin sağlam qurulması da çox vacib amillərdən biri hesab edilir.

Açar sözlər: ailə, cəmiyyət, şəxsiyyət, əxlaq, yeniyyətmə

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bəxtavər M.Ə., Ailədaxili münasibətlərin yeniyyətmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirinin müqayisəli təhlili (Bakı-Təbriz). Bakı 2010. 146 səh. psix. üz.fəl.dok.elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissert.

2. Xəlilov H.Ə., Ailədaxili münasibətlər sistemində yaşlıların rolu və şəxsiyyətin formalaşmasına onun təsiri. Bakı, 2017, 161 səh. psix. üz.fəl.dok.elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissert.
3. https://az.wikiquote.org/wiki/Heyd%C9%99r_%C6%8Fliyev

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ДЕТСКОГО ХАРАКТЕРА

В статье рассматривается роль семейных отношений в становлении и развитии подростка как личности. В то же время выясняется, что эти отношения сильно влияют на эмоции и чувства детей. По мере взросления у детей развиваются хорошие отношения и развиваются черты характера.

Ключевые слова: семья, общество, личность, мораль, подростковый возраст

SUMMARY

THE ROLE OF FAMILY RELATIONS IN THE FORMATION OF CHILD CHARACTER

The article examines the role of family relations in the formation and development of a teenager as a person. At the same time, it turns out that these relationships strongly influence the emotions and feelings of children. As they get older, children develop good relationships and personality traits.

Keywords: family, society, personality, morality, adolescent age

NEURAL CONTROL SYSTEM IN OBSTACLE AVOIDANCE IN MOBILE ROBOTS USING ULTRASONIC SENSORS

Abdullayev Yusif V.

Azerbaijan State Oil And Industry University

This paper presents the development and implementation of neural control systems in mobile robots in obstacle avoidance in real time using ultrasonic sensors with complex strategies of decision-making in development (Matlab and Processing). An Arduino embedded platform is used to implement the neural control for field results. . The proposed scheme is carried out in real time implemented on an Intel Pentium 350 MHz processor; the robot is able to avoid all obstacles to reach its goal from the initial starting point. Each sub-model is a feedforward neural network trained with back-propagation algorithm. The output of these submodels is weighted with the help of a neural network with a base function to generate motion commands for the robot. The performance of the local neural network is compared to a multilayer perceptron network and a radial basis function as a parameter to measure performance, measuring takes the time it takes the robot to reach its goal or destination. Controlling the movements of mobile robot that must generate a path that allows itself to navigate avoiding obstacles without colliding, was identified as a problem of pattern classification.

Keywords: neural control system, real-time implementation, navigation environment, obstacle avoidance in mobile robots.

Introduction

The navigation of a mobile robot is one of the most important challenges in the field of mobile robotics as these kinds of robots must be able to evade the obstacles they encounter on their way

towards a goal. A large number of researchers focus their studies on control techniques and intelligent vehicle navigation, because conventional monitoring techniques are limited due to the uncertainty of the environment where the vehicle is intended to move. Therefore, the need to develop intelligent control strategies, such as neural networks because they offer a very good solution to the problem of navigation of vehicles, their ability to learn nonlinear relationships between the input values and sensor values output.

In short, the problem is a vehicle located in a particular environment, this environment contains a number of random obstacles and a goal. We can pose several ways to solve this problem, on one hand, a classical methods may arise such as route planning or visibility graphs. On the other hand, we have the option of using an intelligent control system based on artificial intelligence techniques such as neural networks, fuzzy control, etc. These systems are able to solve many control problems due to its ability to emulate some human characteristics.

In [1], a collision-free path between the source and the destination is constructed based on neural networks for mobile robot navigation in partially structured environments. The proposed scheme uses two neural networks for the task. The neural network multilayer perceptron (MLP) using back- propagation. The proposed scheme is carried out in real time implemented on an Intel Pentium 350 MHz processor; the robot is able to avoid all obstacles to reach its goal from the initial starting point.

In [3], the problem of navigation of a mobile robot is solved with the aid of a model of local neural network. This network is a set of sub-models which represents the dynamic system modelling in various operating points. Each sub-model is a feedforward neural network trained with back-propagation algorithm. The output of these submodels is weighted with the help of a neural network with a base function to generate motion commands for the robot. The performance of the local neural network is compared to a multilayer perceptron network and a radial basis function as a parameter to measure performance, measuring takes the time it takes the robot to reach its goal or destination.

The controller for navigation consists primarily of a set of three subnets neural designs (see 4 and 5). The first two are responsible for the most important behaviours of an intelligent vehicle, which are the location of the target and obstacle avoidance. Both controllers are classifiers, which are trained with backpropagation-supervised techniques. The third neural network acts as a supervisor and is responsible for the final decision based on the outputs of the first two networks. This driver or neural network is trained by the algorithm variant of the associative reward-penalty for learning. Due to its hierarchical structure, system complexity is reduced, resulting in a fast response time.

Problem Statement

This section of the article describes the robot structure analysis, engine capabilities used, housing the brain neural networks sensor system, the system block diagram and the design of the neural network designed and implemented.

Mobile robot construction. The design of the mobile robot was made to be easily modified and adaptable to new and future research. The physical appearance of the robot was evaluated, and the design was defined based on criteria of functionality, available materials, and mobility. The analysis of different structures of guided robots at a reduced size and simplicity in structure (as shown in Figure 1), another factor considered is the previous working experience with mechanical structures for robots.

From Figure 1, we have:

1. Rear wheels.
2. Geared.
3. Base structure made of 5mm Zintra.
4. Control board formed by the Arduino board.
5. L293B circuit for driving the motors.
6. Idler to permit rotation of the robot.
7. SRF02 Sensor Left
8. Central SRF02 Sensor

9. SRF02 Sensor

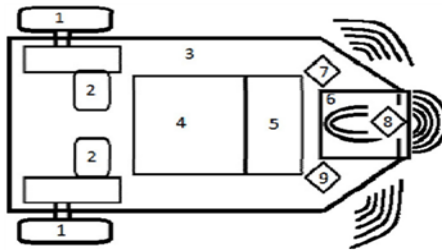

Figure 1. Mechanical structure of robot, top view

Embedded architecture, proximity sensors and geared.

The system used in the robot motors robot to give it movement are Geared model number: B02_1-180.

The main features are:

Gearmotor CD

Voltage 5Vdc

Torque 3 KgF x cm

43 RPM speed

No-load current consumption: 75 mA

Stuck consumption current: 670 mA

Output shaft 5 mm diameter

Holes for screw mounting.

Measurements: 65 mm x 22 mm x 18.5 mm

Weight: 32 gr

The output vector consists of three elements corresponding to each of the basic activities that can control the robot. The values of these elements are coded, so that the corresponding movement to run is 1 and the other three to 0. Thus, the network will provide the response vector (1,0,0,0) if the control action is to turn right, (0,1,0,0) if you turn left, (0,0,1, 0) if the action is to advance and finally (0,0,0,1) if the action is back.

Figure 2. Gearmotor B02_1-180

Solution methods

The algorithm developed is shown in Figure 8.

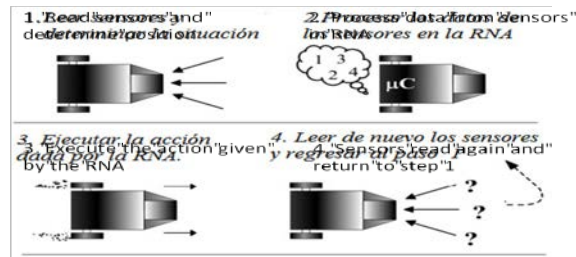

Figure 8. Algorithm for decision-making using RNA-BP

The Neural algorithm developed and implemented in the mobile robot was programmed in C language for implementation on embedded system. The neural network architecture and algorithm design Apprenticeship is monitored and offline in Matlab, where the values of synaptic weights and Bias extract entailment respectively. The parameters of the neural network training:

```

S1 = 18;
[R,Q] = size(P1);
[S2,Q] = size(targets);
net = newff(minmax(P1),[5,4,4,S2],{'tansig','logsig',
'logsig','logsig'},'trainrp');
net.performFcn = 'sse';
net.trainParam.goal = 0.1;
net.trainParam.show = 20;
net.trainParam.epochs = 6000;
net.trainParam.mc = 0.95;
[net,tr] = train(net,P1,targets);
R = sim(net,P1);

```

Figure 9 shows the performance characteristics of the neural network in the training backpropagation Matlab shown satisfactory results observed training.

Figure 9. Performance characteristics of the neural network in the training backpropagation

Figure 10. shows the behavior of the error, decreasing during the training of the RNA-BP.

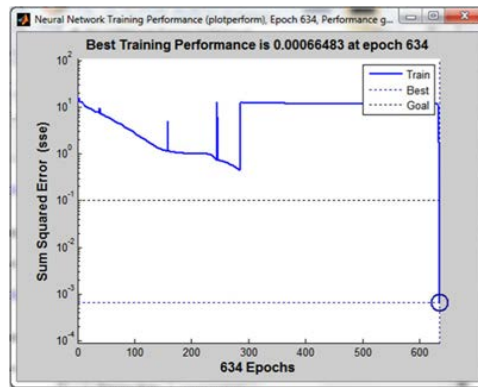

Figure 10. Neural network training performance

Programming the BP neural network developed and implemented for mobile robot in the embedded system depends mainly on:

- Synaptic weights of the hidden layers
- Synaptic weights of the output layer
- Bias or king pesos each layer

Know the activation functions used in each of the layers. In the first hidden layer is used tansig and the remaining was used logsig

The weights connecting the input layer to the hidden layer are stored in a w1 matrix with five rows and three columns, variables inputs are acquired and stored in p [] vector, the weights connecting the hidden layer with the next layer are stored in the array w2 four rows and five columns, the weights connecting the next layer to the next are stored in the array w3 four rows and four columns, as with the last hidden layer and the layer output are stored in the array w4 four rows and four columns. The bias corresponding to each layer which are stored in a vector, for a total of four vectors, b1 [5], b2 [4], b3 [4], b4 [4]. The output of this network decides the action to follow hence you can avoid the obstacles encountered in the environment.

Thanks to the accuracy of the generated C functions for working with embedded floating point output of the network system is equivalent to the ones processed by Matlab. Being successful the integration of the neural network to the embedded system.

The final robot's dimensions shown in Figures 9 and 10, are 26 cm long, 12 cm tall, 24cm wheel separation and an average speed of 10cm/s travelling in a straight line. The wheels are covered with non-slip material to improve performance on smooth surfaces. The sensors work in an acceptable manner, as sensors for these objects must be relatively dense material for the ultrasonic signal to be reflected achieved successfully and detected by the transducer.

Full navigation and learning algorithm was implemented in no more than 200 lines of code in C language and is easily extensible to include new situations and actions.

The adaptability of the robot was tasted by having the robot to interact with a group of people in an open exhibition space, which play as dynamic obstacles, i.e., used their feet to block the movement of the robot, I've even another mobile robot.

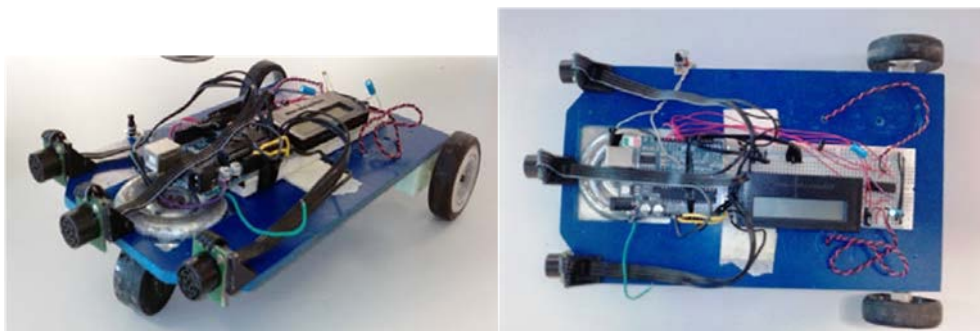

Figure 11. Experimental physical design of mobile robot based on neural network with backpropagation algorithm

RESULTS

Neural networks are excellent tools applicable in mobile robots evading obstacles, which have the ability to work with imprecise information

The architecture of the RNA-BP is implemented in embedded processing capabilities in a real time system, generating response cases, which were not taken into account when training, happening to be a reliable and fault-tolerant control. The vehicle control resulting in robust differential drive system that was used.

The SRF02 sensors that are used are suitable for this application; however, further research is suggested to integrate a SRF08 series that offers better supervision, ease calibration, and size than the SRF02 series. More needs to be achieved though: Reliability of implementation and management of the back-propagation neural network design.

For more advanced applications is recommended to work with a DSP. The use of techniques that involve more time together sensors, sensors such as gyroscopes, electronic compass, and other encoder to guarantee the position of the movable in space is suggested. Using more proximity sensors, at least five or six will give us a better understanding of the environment as long as the DSP support computational burden of neural network that would be generated.

LITERATURE

1. Danica Janglova, "Neural networks in mobile robot motion," International Journal of Advanced Robotic System, vol. 1, no. 1, 2004, pp. 15-22.
2. Jason A. Janet, Ricardo Gutiérrez, Troy A. Chase, Mark W. White, and John C. Sutton, III, "Autonomous mobile robot global self localization using kohonen and region-feature neural networks," Journal of Robotic Systems, 14 (4), 1997, pp. 263-282.
3. Hamdi A. Awad, and Mohamed A. Al-Zorkany, "Mobile robot navigation using local model networks," International Journal of Information Technology, vol. 1, no. 2, pp. 58-63.
4. A.Chohra, A. Farah, and C. Benmehrez, "Neural navigation approach for intelligent autonomous vehicles in partially structured environments," Applied
5. Brooks, R "A Robust Layered Control System for a Mobile Robot" IEEE Journal or Robotics and Automation, Vol. RA-2
6. Martin T. Hagan, Howard B. Demuth, Mark Beale "Neural Networks Design".
7. A Practical Guided to Neural Nets, Marilyn McCordNelso, W. T. Illingworth. Texas Instrument. Addison-Wesley Publishing Company, Inc.
8. Neural and Adaptive Systems Fundamentals Through Simulations, Jose´ C. Principe, Neil R. Euliano, W. CurtLefbvre, John Wiley&Sons, Inc.
9. Raul Rojas, Neural Networks A Systematic Introduction, Springer, 1996.

XÜLASƏ

MOBİL ROBOTLARIN MANEƏLƏRDƏN YAYILMASINDA NEYRON İDARƏ ETMƏ SİSTEMİNİ TƏTBİQİ

Bu məqalədə inkişafda qərar qəbuletmə kompleks strategiyaları (Matlab və Processing) ilə ultrasəs sensorları istifadə edərək real vaxtda maneələrdən qaçınmaq üçün mobil robotlarda sinir nəzarət sistemlərinin inkişafı və tətbiqi təqdim olunur. Sahə nəticələri üçün sinir nəzarətini həyata keçirmək üçün bir Arduino əlaqədar platforması istifadə olunur. Təklif olunan sxem Intel Pentium 350 MHz prosessorda tətbiq olunan real vaxt rejimində həyata keçirilir; robot ilk başlanğıc

nöqtəsindən hədəfinə çatmaq üçün bütün maneələrin qarşısını ala bilər. Hər bir alt model, geri yayılma alqoritmi ilə təlim keçmiş bir sinir şəbəkəsidir. Bu submodellərin çıxışı robot üçün hərəkət əmrləri yaratmaq üçün baza funksiyası olan bir sinir şəbəkəsinin köməyi ilə ağırlaşdırılır. Yerli sinir şəbəkəsinin performansını çox qatlı bir qavrayış şəbəkəsi və performansını ölçmək üçün bir parametrlər olaraq radial əsas funksiyası ilə müqayisə edilir, ölçmə robotun hədəfinə və ya təyinatına çatması üçün vaxt alır. Çarpışmadan maneələrin qarşısını almaq üçün özünə keçməyə imkan verən bir yol yaratması lazım olan mobil robotun hərəkətlərinə nəzarət, nümunə təsnifatı problemi olaraq təyin olundu.

Açar sözlər: neyron idarəetmə sistemi, real vaxtda tətbiq, naviqasiya mühiti, mobil robotlarda maneələrin qarşısını almaq.

AZƏRBAYCANDA MÜƏLLİF TƏRCÜMƏSİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

Abdullayeva Güllü Bayram qızı

Bakı Slavyan Universiteti

gullu.abdullayeva.83@mail.ru

Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin tarixi XIX əsrdən, yəni M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlı əsərlərinin Azərbaycan dilindən rus dilinə müəllif tərcümələrindən başlayır. Bunun əsasında hər şeydən əvvəl ekstralingvistik səbəblər dayanırdı. Bunları daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Rus və Azərbaycan xalqlarının ictimai-sosial, siyasi, dil və mədəni əlaqələri tarixində 3 əsas dövr ayrılır:

A) XIX əsrin əvvəli – XX əsrin əvvəli;

B) Sovet dövrü (XX əsrin 90-cı illərində);

C) Azərbaycanın müstəqilliyi dövrü: XX əsrin 90-cı illərindən günümüzədək).

Buna görə də tərcüməşünaslıq elminin təşəkkülü və inkişafının əsas mərhələləri, eləcə də Azərbaycanda müəllif tərcüməsi ilə bağlı problemlərin yaranması və araşdırılması bu tarixi dövrlərlə üst-üstə düşür.

Məqalədə əsasən Azərbaycanda Sövet dövrü və Azərbaycanın müstəqillik dövründə müəllif tərcüməsinin inkişafını araşdırmağa çalışacağıq.

Açar sözlər: müəllif tərcüməsi, dil, təşəkkül, xalqlar

Azərbaycan-rus əlaqələri tarixindən məlum olur ki, rus və Azərbaycan xalqları arasında ilk diplomatik missiyanın əsası XV əsrdə qoyulmuşdur. Halbuki, iki xalq arasında intensiv əlaqələr XIX əsrin əvvəllərindən başlamışdı: Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra. Bu zaman rus dili və rus mədəniyyətinin təsiri müxtəlif cür təzahür edirdi. Birincisi, XIX əsrin 30-cu illərində rus kəndliləri əsasən Rusiya və Ukraynanın cənub quberniyalarından Azərbaycana köçürülməyə başladı. Azərbaycan ərazilərinə kəndlilərin belə köçürülməsi ölkə daxilində rus dilinin Azərbaycan dilinə təsirinə əlverişli şərait yaratdı: bu istər dildə, istərsə də ölkənin ictimai həyatının müxtəlif sahələrində özünü göstərirdi. İkincisi, rus dili və rus mədəniyyətinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan ziyalıları Avropa maarifi ilə tanış olmaq imkanı əldə etdi. Üstəlik rus dilinin rolunu və əhəmiyyətini dərk edən Azərbaycan ziyalıları əlindən gələni edirdilər ki, Azərbaycan xalqı rus dilini qəbul etsin.

Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə olunmuş ilk bədii nümunə "Taxta gözəl" nağılı hesab olunur. Tərcüməni O.İ.Senkovski etmişdi və 1825-ci ildə, ildə bir dəfə nəşr olunan "Qütb

ulduzu" almanaxında çap olunmuşdu [c. 2, 427-438]. 1837-ci ildə A.Bakıxanov tərəfindən İ.A.Krıllovun "Uzunqulaq və bülbül" təmsilinin bədii-poetik tərcüməsi bədii ədəbiyyat nümunələrinin rus dilindən Azərbaycan dilinə ilk tərcüməsi hesab olunur. İlk müəllif tərcüməsi də həmin ildə həyata keçirilmişdi. Bu tərcümə böyük Azərbaycan yazıçısı və maarifçisi, filosof və tərəqqipərvər ictimai xadim Mirzə Fətəli Axundovun – şərqlillərindən rus dilinə dram əsərlərinin ilk tərcüməçisinin qələminə məxsusdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.F. Axundov tərcüməçilik fəaliyyətinə ədəbi mühitdə başlamamışdır. Yazıçının Tiflisdə Zaqafqaziya Baş İdarəsinin vətəndaş dəftərxanasında xidmət etməsi tərcümə sahəsindəki bacarıqlarının yaranması və inkişafına təkan vermişdir. M.F.Axundov məhz Tiflisdə xüsusi kommunikativ aləmə qapılır. Orada görkəmli dövlət xadimləri ilə ünsiyyət qurur, xarici ölkələrə səfərlərdə iştirak edir, müxtəlif ədəbi və digər kübar cəmiyyətlərin fəal üzvlərindən birinə çevrilir. Əsasən görkəmli rus yazıçısı A.A.Bestujev-Marlinski ilə tanışlığı onun dünyagörüşünə müsbət təsir etmişdi. Rus dekabrısti ilə Azərbaycan məmurunun ünsiyyəti hər iki yazıçının ədəbi yaradıcılığında iz qoymuşdu. Xüsusilə, A.A.Bestujev-Marlinski "Ammalat bəy" (1832) və "Molla Nur" (1836) əsərlərinin süjeti Azərbaycan həyatı ilə bağlıdır. Üstəlik yazıçı M.F.Axundovun sayəsində Azərbaycan dilini də öyrənmişdi. A.A.Bestujev-Marlinski ilə dostluğu Axundova rus ədəbi mühitinə cığır açdı. Azərbaycan maarifçisi məhz onda M.V.Lomonosovun, Q.R.Derjavinin, N.M.Karamzinin və A.S.Puşkinin əsərləri ilə tanış olur.

Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Azərbaycan ədəbiyyatının 30-cu və sonrakı illərində roman janrı ədəbiyyatın tipik janrına çevrilir: "30-cu illərdə Azərbaycan sovet ədəbiyyatında bu janrın əsasını qoymuş M.Hüseynin "Tərən" və "Daşqın", Ə.Əbülhəsənin "Yoxuşlar" və "Dünya qopur", Mir Cəlalin "Dirilən adam" və "Bir gəncin manifesti", S.Rəhimovun "Şamo" və Ə.Vəliyevin "Qəhrəman" əsərləri, M.S.Ordubadinin romanları bütövlükdə ədəbiyyatımızın mühüm nailiyyətidir" [1, c. 45]. S.Əsədullayevin mülahizəsinə görə, "artıq 40-cı illərdə Azərbaycan romanı yalnız milli ədəbiyyat hadisəsi deyildi, çoxmillətli sovet ədəbiyyatı amilinə çevrilmişdi və xarici oxucuların diqqətini çəkməyə başlamışdı. M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz", M.İbrahimovun "Gələcək gün", Ə.Əbülhəsənin "Dostluq qalası", S.Rəhimovun və M.Hüseynovun romanları Moskvada, qardaş sovet respublikalarında və ölkəmizin xaricində nəşr olunurdu" [4, c. 45]. İddia etmək olar ki, S.Əsədullayevin adlarını çəkdiyi yazıçılar birinci dövrün ilk Azərbaycan romanistləri idi və onlar Ç.Hüseynov, Anar, İ.Qasimov, H.Seyidbəyli və bir çox müasir yazıçıların yetişməsi üçün zəmin yaratmışdılar. Məhz bu dövrdə tərcümə, o cümlədən müəllif tərcüməsi ədəbiyyatların qarşılıqlı təsirinin əsas formalarından biri hesab olunmağa başladı. Buna görə də, ümumilikdə tərcümə və müəllif tərcüməsi əsasən ikitərəfli səciyyə daşıyırdı: millətlərarası ünsiyyətdə əsas dil kimi rus dilindən (hansı ki, bu dildə dünyanın qüdrətli ədəbiyyatlarından biri yaranmışdı) və Azərbaycan dilindən tərcümə (əsasən rus dilində) inkişaf edirdi, bu da Azərbaycan ədəbi nümunələrinin çoxmillətli sovet mədəniyyəti məkanına cəlb edilməsinə şərait yaradırdı.

Respublikada rus dilinin nüfuzunun gücləndiyi şəraitdə, ikidillilik mühitində bilinçvizm meyilləri meydana çıxır, bu da həm peşəkar tərcüməçi kadrların, həm də öz əsərlərini Azərbaycan dilindən rus dilinə, və əksinə, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən yazıçıların yaranmasına səmərəli təsir göstərirdi. Əsasən bunlar Azərbaycan şəhər nəsrinin Bakıda böyümüş, daha çox ziyalı ailədən çıxmış, görkəmli nümayəndələri idi. Fikrimizi sübut etmək üçün öz əsərlərinin tərcüməsi ilə məşğul olmuş yazıçıların adlarını çəkmək yetərlidir – Ç.Hüseynov, Anar, İ.Qasimov, H.Seyidbəyli, V.Səmədoğlu və başqaları.

Beləliklə, Azərbaycan-rus bilinçvizminin nəticəsi olaraq Azərbaycan milli ədəbiyyatını şərti şəkildə aşağıdakı dillərdə yazılan əsərlərə ayırmaq olar:

- A) Azərbaycan dilində yazılan;
- B) rus dilində yazılan;
- C) Azərbaycan dilində yazılıb, ardınca rus dilinə tərcümə edilən (bura müəllif tərcümələri də aiddir);

Ç) rus dilində yazılıb, ardınca Azərbaycan dilinə tərcümə edilən (bura müəllif tərcümələri də aiddir).

Azərbaycanın görkəmli yazıçı-nasiri Anarın müəllif tərcümələri də ictimaiyyət tərəfindən müsbət qarşılanmışdır. Belə ki, 1969-cu ildə «Молодая гвардия» nəşriyyatında Anarın əsərlərinin rus dilində ilk toplusu – «Юбилей Данте» işıq üzünə görünür. "Bu kitabda Azərbaycan nasirlərinin əsərlərini dəfələrlə təqdim etmiş tərcüməçilərin adları sırasında yeni ad meydana olur – Anar" [3с. 79]. "Mən, sən, o və telefon" hekayəsinin Azərbaycan dilindən rus dilinə müəllif tərcüməsi həyata keçirilmiş, nəticədə Leninqradın, Varşavanın, Qahirənin Mərkəzi televiziya tərəfindən səhnələşdirilmişdi; əsər əsasında Bolqarıstanda pyes yazılmış, həmçinin «Мосфильм» tərəfindən çəkilmiş "Hər axşam saat 11-də" filminin ssenarisi yaradılmışdı.

Anarın özü tərəfindən tərcümə olunan başqa bir əsəri "Əlaqə" povestidir ki, ilk dəfə «Дружба народов» [№ 12, 1976] jurnalında çap olunmuş, sonra «Контакт» (M.: Советский писатель, 1980) kitabına daxil edilmişdi. "Əlaqə" əsərində obrazın düşüncələri, hisləri, assosiasiyaları həyata keçir. Müəllif insanlaşdırılmış vahid dünya mənzərəsini yaratmaq məqsədi ilə bundan istifadə edir: "müasir dövrün urbanizasiya reallığı, hissiz və soyuq göydələnlər sivilizasiyası<...> dərin psixoloji arxetiplərlə (qorxu, dəhşət, özünü qoruma, hər şeyi bilmək həvəsi) sıx əlaqəli olub, rəşional idrak və emosional qiymətləndirmə obyektini kimi göz önünə gəlir" [5, с. 151]. Bu ifadə üsulu yalnız Anarın üslubu üçün səciyyəvi deyil. Reallığın vahid dəyər və idrak nöqtəyi-nəzərindən mənimsənilməsi istər Azərbaycan (Y.Səmədoğlu "Qətl günü", M.Süleymanlı "Köç", "Səs" və s.), istərsə də rus müəlliflərinə məxsus əsərlərin (V.Astafyev "Çar balıq" («Царь-рыба»), S.Zalıgin "Cənubi Amerika variantı" («Южноамериканский вариант»), "Məzəli oğlan Oska" («Оська – смешной мальчик») və s.) janr təfəkkürünün əsasını təşkil edir.

Beləliklə, Anar yazıçı kimi onunla fərqlənir ki, əsərlərində milli xüsusiyyətlərlə yanaşı, ümumbəşəri problemlərə də toxunur, hansı ki, bu problemlərin aktuallığını zaman özü tələb edir. Bütün bu xüsusiyyətlər onun müəllif tərcümələrində də aydın şəkildə öz əksini tapır.

XX əsrin 60-70-ci illərinin ədəbi prosesində istər orijinal yaradıcılıqla, istərsə də tərcümə praktikası ilə əlaqəli hadisəni ayırmaq lazımdır. Bu "Uzaq sahillərdə" və "İllər keçir" romanlarını yazmış iki nasirin – İmran Qasımov və Həsən Seyidbəylinin sənət dostluğu və ya həmmüəllifliyidir. Maraqlısı odur ki, qeyd olunan əsərlərin tərcüməsini də müəlliflər birlikdə həyata keçirmişlər. T.Xəlilovanın qeyd etdiyinə görə, "bu fakt iki nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətlidir: istər Azərbaycan ədəbi yaradıcılığında bilinməzmin yaranmasından irəli gələn hadisə kimi, istərsə də "özünü-tərcümə" imkanları baxımından" [6, Халилова, с. 78].

Qeyd etmək maraqlıdır ki, İmran Qasımov və Həsən Seyidbəyli iki dili eyni səviyyədə bilmirdilər. İmran Qasımov əsərlərini rus dilində yazan Azərbaycan yazıçıları sırasına daxildir. "Fransız qobeleni" (B.: Azər nəşr, 1970), "İtalyan mozaikası" (B.: Gənclik, 1972), "Ali məqsəd" («Высокое назначение») (M.: Советский писатель, 1979) onun qələmindən çıxmış əsərlərdir. İmran Qasımovdan fərqli olaraq H.Seyidbəyli kitablarını Azərbaycan dilində nəşr etdirirdi. Onun romanlarından biri – "Tərsənə" Olqa Radçenko tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş, 1977-ci ildə «Советский писатель» nəşriyyatında çap olunmuşdu. Bununla yanaşı, 1959-cu ildə «Советский писатель» nəşriyyatında dərc etdirdiyi "Telefonçu qız" povestini rus dilinə özü tərcümə etmişdi.

Beləliklə, İ.Qasımov və H.Seyidbəylinin müəllif tondemi, fikrimizcə, tərcümə praktikasında gözəl nümunədir ki, Azərbaycan və rus dillərini eyni dərəcədə bilməyən iki nasir orijinal əsər yaratmaqla yanaşı, onların tərcümələrini də həyata keçirir.

Müəllif tərcüməsinin maraqlı tərəflərindən biri də nəzm əsərlərinin müəllif tərcüməsidir. Müasir dövrdə öz şeirlərini tərcümə etmiş bir neçə şairin adını çəkə bilərik. Bu Vaqif Səmədoğlu, Səlim Babullaoğlu, Flora Naci, Nicat Məmmədov və başqalarıdır. Qeyd edək ki, bu müəlliflərin hər biri bilinçvidir, XX əsrin sonları qismən də XXI əsrin əvvəllərində Bakıda mövcud olmuş bilinçv mühitdə dünyaya gəlmiş müəlliflərdir. Bu şairləri birləşdirən cəhət odur ki, onlar Azərbaycan və rus mədəniyyətini, dilini bir-birini tamamlayan iki aləm, bir bütövün

iki hissəsi kimi dərk edirlər. Bu da onların orijinal yaradıcılığında və nəticə olaraq, ayrıca şeirlərin müəllif tərcümələrində sintezləşdirilir və nümayiş edilir. Bu məqamları təfsilatı ilə nəzərdən keçirək.

Məlum olduğu kimi, tərcümə nəzəriyyəsində ciddi problemlərdən biri seçim məsələsidir: orijinal mətni hərfi, yoxsa dəqiq tərcümə etmək? F.A.Vəlixanovanın fikrincə, "istedadlı mütərcim tərcüməyə dialektik yanaşmağı bacarır: bir tərəfdən o, orijinala münasibətdə dəqiqliyi ilə seçilir, çünki onu forma və məzmun vəhdəti kimi başa düşür; digər tərəfdən, tərcüməni həyata keçirdiyi dilin xüsusiyyətləri və qanunları ilə hesablaşarkən onun əl-qolunu bağlayan, bədii əsərin ruhunu məhv edən hərfilikdən azaddır" [5, c. 19]. Alimin fikri ilə razılaşmamaq olmaz, çünki məhz dəqiqlik tərcümənin əsas prinsiplərindən biridir. Bununla belə, dəqiqlik dedikdə hərfi tərcümə, formal köçürmə, sözlərin dəqiq uyğunluğu yox, ideyanın, poetik təfəkkürün (əgər söhbət poetik əsərdən gedirsə), bədii mənanın və obrazların dəqiqliyi başa düşülür, başqa sözlə, "dəqiqlik tərcümə olunan bədii əsərin əsas məzmununa müvafiq olmalı, ona zərər verməməlidir" (Велиханова, с. 27).

Qeyd edək ki, bəzən sərbəst tərcümə arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Buna misal olaraq S.Rüstəmin "Əbədilər" («Бессмертные») şeirinin Y.Dolmatovski tərəfindən tərcüməsini göstərə bilərik. S.Rüstəm 1939-cu ildə yazdığı bu şeiri 26 Bakı komissarının xatirəsinə ithaf etmişdi. Burada tərcüməçi sərbəstliyi nəinki şeir mətninin qeyri-dəqiq çatdırılmasında, o cümlədən şeirin "İyirmi altı" adının tərcüməsində də özünü göstərir. Bununla belə, Y.Dolmatovski nəzərə almamışdı ki, şairin bu adda şeiri var və şair bilərək əsərini başqa cür adlandırmışdı. Tərcüməçi şeirin adını dəyişməklə şairin mövzunu başqa tərəfdən dərk etmək haqqını əlindən almışdı [4, с. 15 и послед.]. Halbuki, "hər cür "sərbəstlik" özünü doğrultmalıdır, şeirin qanunauyğunluğuna, orijinalın üslubuna və ona əsaslanmalıdır ki, şairin ideyasını nə dərəcədə çatdıra bilir" [4, с. 27-28]. Bilik və fəhmlə, orijinala ehtiyatla davranaraq tətbiq olunmuş sərbəstlik yersiz deyil, məqsəduyğundur. Bu mənada ən yaxşı tərcümə nümunələri S.Vurğunun "Mən tələsmirəm", "Gödəkcə", "Şair, nə tez qocaldın sən" şeirlərinin K.Simonov tərəfindən "sərbəst" tərcümələridir. K.Simonovun milli poeziya nümunələrinin tərcüməsinə belə yaradıcı yanaşması şair və onun məxsus olduğu xalqın həyatını dərinədən öyrənmək, mədəniyyətini sevmək, psixoloji xüsusiyyətinə bələd olmaq arzusundan irəli gəlir.

Beləliklə, tərcümə zamanı, xüsusən nəzm əsərlərinin tərcüməsində mütərcim dili mükəmməl bilməklə yanaşı (istər orijinal, istərsə də tərcümə edilmiş mətnin dilini), bu bilikləri tərcümə etdiyi dildə danışan xalqın həyatı, mədəniyyəti, məişəti və adəti ilə bağlı biliklərlə sintezləşdirməlidir. "Uğurun təməlində yalnız tərcüməçinin istedadı və onun elmə vicdanlı yanaşması dayanır" [5, с. 31].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Дзапарова Е.Б. Автоперевод как вид художественного перевода в осетинской литературе// Филологические науки. Вопросы теории и практики, №5(16), 2012, с. 65-69.
2. Исмаилов Р.А. Двухязычие в современной азербайджанской прозе и проблемы художественного перевода: Автореф. Дисс... канд. филол. наук. Б., 1988, 22 с.
3. Новрузов Р.М. История авторского перевода. Баку: Мутарджим, 1997, 116 стр.
4. Оболенская Ю.Л. Художественный перевод и межкультурная коммуникация. Изд-е 3-е, испр. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010, 264 с.
5. Финкель А.М. Об автопереводе // Теория и практика перевода. Л.: Издательство ЛГУ, 1962, с. 104-125.
6. Халилова Т. Азербайджанская проза на русском языке. Баку, 1986, 218 с.

SUMMARY

Thus, in translation, especially in the translation of poems, the Interpreter must have a perfect knowledge of the language (both original language and the translated text), and synthesize this knowledge with knowledge of the life, culture, way of life and customs of the people speaking the language. The basis of success is only the talent of the Interpreter and his honest approach to science.

In this sense, poets who translate their works are “free” from these responsibilities because they know exactly how and in what form they want to express their thoughts, feelings and emotions. Such poets have laid the foundation of language knowledge, the existing “creative atmosphere” when writing a poem, and most importantly, the idea that will be transferred to the translated text and transmitted to the reader’s mind.

Key words: authors translation, language, formation, nations

РЕЗЮМЕ

Таким образом, при переводе, особенно при переводе стихотворений, переводчик должен обладать совершенным знанием языка (как языка оригинала, так и переводимого текста) и синтезировать эти знания со знанием жизни, культуры, быта и обычаев народа, говорящего на этом языке. В основе успеха лежит только талант переводчика и его честный подход к науке. В этом смысле поэты, переводящие свои произведения, “свободны” от этих обязанностей, потому что они точно знают, как и в какой форме они хотят выразить свои мысли, чувства и эмоции. Такие поэты заложили основу языковых знаний, той «творческой среды», которая существовала при написании стихов, и, самое главное, идеи, которая будет перенесена в переведенный текст и передана в сознание читателя.

Ключевые слова: авторский перевод, язык, формирование, нации

ENHANCING STUDENTS’ MOTIVATION IN EFL TEACHING

Abilova Nigar

Azerbaijan University of Architecture and Construction

This article discusses the ways to increase students’ motivation in the EFL classroom. When we acquire our mother tongue, we have a natural need to learn it due to the primary need of communicating. Nevertheless, this does not work when acquiring a foreign one. Students should not only possess special knowledge, skills and abilities, but also feel the need for achievements and success. Student motivation is an essential element that is necessary for quality education. The significance of the study is its value to the teachers at the university to improve the teaching/learning situation.

Keywords: motivation, increasing motivation, English as a foreign language (EFL), learning process, interest in learning.

"Motivation is as much an effect as a cause of learning." Ausubel

Motivation is the process that initiates, guides, and maintains goal-oriented behaviors. In everyday usage, the term "motivation" is frequently used to describe *why* a person does something. It is the driving force behind human actions; achievement the desired goal. There is no doubt that motivation is a key condition for an effective learning process.

Motivation is a significant psychological concept in education because it drives and strengthens the students to learn and improve in their academic performance because of the connection with daily living [1, 6, 8, 11]. Motivation is essential to learning since some motivation underlines everything

students do, including students' motivation complete tasks that build knowledge [11]. Therefore, lack of motivation in students to learn was identified as a pressing educational problem by [13].

Keeping your students motivated to learn is one of the biggest challenges any teacher faces. Speaking about the process of teaching any subject at school or university (for example, a foreign language), it is necessary to take into account both motivation and stimulation, and the factors that influence both of these processes.

It is well-known that communication in a foreign language is an educative and social need due to our multicultural and multilingual society and the urgent necessity for communication and understanding among different cultures. Furthermore, learning a foreign language allows students to be open and tolerant to different points of view and other ways of life and social organizations and, at the same time, will improve the possibility of professional development and interaction with people from other countries. However, to make this happen, it is important to know how to motivate students. With the implementation of new teaching techniques with which teachers increase their students' interest, the level of motivation can be fostered using the appropriate resources and adapting activities to learners' needs. But first, it is essential to know the main reasons that learners have for studying English; this way, teachers can adapt their lessons to their real interests and create meaningful context for them. Furthermore, to make this happen, it is also important to ask them how they feel in the classroom, what they like the most, and what they would change.

The challenge, then, is to provide teaching and learning activities that are stimulating and offer pupils a degree of personal desire to learn. If this objective is reached, students' interest and curiosity for the language increase.

Therefore, the source of motivation is very important in a practical sense to teachers who want to stimulate students' motivation, according to Espinar and Ortega-Martín [5]: "Motivation will be understood as the reason that encourages students to freely devote their time to a specific activity. It will foster students not only to initiate that activity, but also to continue working on it throughout their lives. These reasons are individual and personal, different in each individual and each context, and can come from the students themselves or from an external stimulus."

Motivation in the EFL classroom is one of the most important factors, as I'm sure most teachers would agree with me. There are three commonly used measures of motivation: choice, effort and persistence [14]. Students who are motivated to learn choose activities that enhance their learning, they then work hard, and continue to do so even when there are obstacles to learning. There are many psychological variables linked to motivation. Some students are driven by a high need for achievement, some students are said to be extrinsically motivated (those who study primarily for grades or approval of others), other students are intrinsically motivated (those who study for the value of the learning in its own right). Students are generally focused on activities that they value and in which they expect to succeed (expectancy-value theory).

Expectancy-Value Theory Summarized

Why am I doing this? +

*Will I be successful at it? → Level of
student motivation*

Motivation is also said to be directed towards goals. Some students adopt mastery goals where the primary desire is to understand and master the material. Other students adopt performance goals where they focus on their learning outcomes in relation to the learning outcomes of others.

Intrinsic and Extrinsic Motivation

When you're intrinsically motivated, you engage in an activity solely because you enjoy it and get personal satisfaction from it (enjoyable and interesting). When you're extrinsically motivated, you do something in order to gain an external reward (social recognition, professional development, money).

- Teachers tap intrinsic motivation when they arouse student curiosity, provide appropriate challenges, and give students some control in the class.
- Teachers tap extrinsic motivation when they provide useful and constructive feedback.

Ways of motivating EFL Students in the classroom [15]:

One of the successful ways, if the teacher is resourceful and skilful enough to motivate his/her students to participate in the lesson is to use “**pair work**” or “**Group work**” appropriately. Language is best learned through the close collaboration and communication among students. This type of collaboration results in benefits for all or both learners. In fact, learners can help each other while working on different types of tasks such as writing dialogues, interviews, making comments about them, play roles and etc...

The way the students are seated in the classroom will often determine the dynamics of the lesson. Indeed, a simple change in the seating pattern can make an incredible difference to group coherence and student satisfaction.

- a) Try and maximize eye contact.
- b) Make sure students are seated at a comfortable distance from each other.
- c) Make sure you don't have one student sitting alone or outside the groups. Besides, try to leave a fair empty, but not so much a space because large distances between the students will tend to lead to a “muted” atmosphere, low pace, and less active student participation in the lesson.

Teachers should be aware of when to correct errors and how to do that without any hurt and humiliation. In a learner- centered classroom, it should be better to correct errors, which students make unconsciously, whenever there is a gap of communication or when not correcting the error will result in a misunderstanding of the idea expressed. It is always asked whether we should correct all students' errors, whenever they occur. The reasonable answer is that if we stop at every single error this will lead to a gap of communication and students will be too much afraid of making mistakes.

Concerning the ways of how to correct errors, there are several techniques which the teacher, who is seen as the monitor, should choose from them according to the type of the error and task where the incorrect form of language occurs. Among these ways of correction we can state: self correction, peer correction and teacher correction.

Teachers are advised to use the *role-play activity* in order to motivate their students and to help the less motivated learners take part in the lesson.

Teachers should include the appropriate material to use while planning their lessons (computer, projector, video etc.)

Should we or shouldn't we use the students' first language (L1) in the classroom? This is one of the questions which most divide EFL/ESL teachers, whether they are for it or against it. The main argument against the use of the L1 in language teaching is that students will become dependent on it, and not even try to understand the meaning from context and explanation, or express what they want to say within their limited command of the target language (L2). But there are other, historical reasons why the use of the students' mother tongue went out of favour. Initially it was part of a reaction against the Grammar-Translation method, which had dominated late 19th and early 20th century teaching, and which saw language learning as a means towards intellectual development rather than as being for communicative purposes. But, we can say that there are a few cases when we can resort to the student's mother tongue such as [2]:

- When there is a gap of communication or total misunderstanding, since it can prevent time being wasted on fruitless explanations and instructions, when it could be better spent on language practice.
 - It can be used contrastively to point out problem areas of grammar.
 - It can be used with beginners, when students are trying to say something but having difficulty, they can say it in their own language and the teacher can reformulate it for them.
- When students need to combine the two languages, for example in those lessons whose focus evolve around translation and interpreting.

Motivating students in the English as a foreign language (EFL) classroom is often a complex and difficult task that involves a multiplicity of psycho-sociological and linguistic factors [4], but most English teachers will confirm the important role motivation plays in the teaching/learning process.

Burden (2004) found that students need to realize that the purpose of using the target language is not only for studying purposes, but also for effective communication. Moreover, Dorneyi (1990) [4], Ghaith (2003) [7] and Oxford (1996) [12] found that when learners see practical purposes in learning the language, they are motivated even if the language is not significant in the learner's community.

Clement (1980) [2] found that positive language learning experiences increase learners' self confidence in using the second language and further motivation to learn it. This even applies to contexts that do not provide direct interaction with native speaker communities.

Another significant dimension to language learning is providing learners with opportunities to interact freely and learn from each others' mistakes [3, 7, 9]. Interactive teaching methods for teaching English as a foreign language to university students improves comprehension and communicative competence as found by Morell (2004) [10].

Findings indicate that in interactive classes, teachers are aware of their students' needs to understand and improve their communicative competence and of the importance of student involvement. In non-interactive classes, teachers felt pressured by time and course syllabus and commented that more time and preparation would be needed if they are to convert to interactive teaching methods. Using technology and activities in teaching language can enhance learning.

Teacher motivation is a key element in student motivation. Unmotivated teachers can undermine student motivation. Stress, a sense of self-efficacy and emotion are three vital players in the motivational states of teachers.

REFERENCES

1. Albrecht J.R., Karabenick S.A. Relevance for learning and motivation in education. *The Journal of Experimental Education*. 2017; 86(1):1–10. DOI: 10.1080/00220973.2017.1380593
2. Clement, R. Ethnicity, contact, and communicative competence in a second language. In E. Giles, D. Robinson, & P.M. Smith (Eds.) *Language: Social psychology perspectives*. Oxford: Pergamon, 1980, pp. 146 – 154.
3. Davis, A. Teachers' and students' beliefs regarding aspects of language learning. *Evaluation and Research in Education*, 2003, 17(4), pp. 207 – 216. doi:10.1080/09500790308668303
4. Dorneyi, Z. Conceptualizing motivation in foreign language learning. *Language Learning*, 1990, 40, pp.46-78. doi:10.1111/j.1467-1770.1990.tb00954.x
5. Espinar, R., and J. L. Ortega-Martín. "Motivation: The Road to Successful Learning." *PROFILE Issues in Teachers' Professional Development*, 2015, 17 (1), pp. 125–136.
6. Ferreira M, Cardoso A, Abrantes J. Motivation and relationship of the student with the school as factors involved in the perceived learning. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*. 2011, 29, pp. 1707–1714.
7. Ghaith, Gh. The relationship between forms of instruction, achievement and perceptions of classroom climate. *Educational Research*, 2003, 45 (1), pp. 83 – 93. doi:10.1080/0013188032000086145
8. Kistnasamy E.J. The power of extrinsic motivation in tertiary education. *American Journal of Educational Research*. 2014; 2(6), pp. 383–388.
9. Lightbown, P.M. & Spada, N. *How languages are learned*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
10. Morell, T. Interactive lecture discourse for university EFL students. *English for Specific Purposes*, 2004, 23, pp. 325-338. doi:10.1016/S0889-4906(03)00029-2
11. Nguyen C. Student motivation and learning. Masters' Thesis. Center for Teaching Excellence, United States Military Academy, West Point, NY; 2008.

12. Oxford, R. L. New pathways of language learning motivation. In R. L. Oxford (Ed.) Language learning motivation: Pathways to a new century technical report no. 11, 1996, pp. 1-18. Honolulu: University of Hawaii at Manoa, Second language teaching and curriculum centre.
13. Rufini S.É., Bzuneck J.A, Oliveira K.L. The quality of motivation among elementary school students. *Paidéia*. 2012; 22(51), pp. 53–62.
14. Svinicki, M.D., McKeachie, W.J. McKeachie's Teaching tips: Strategies, research, and theory for college and university teachers (13th ed.). San Francisco, CA: Wadsworth Cengage Learning, 2011.
15. <http://teachingenglish-alexenoamen.blogspot.com/>

XÜLASƏ

XARİCİ DİL OLARAQ İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNMƏSİNDƏ TƏLƏBƏ MOTİVASİYASININ ARTIRILMASI

Bu məqalə xarici (ingilis) dilin tədrisi prosesində motivasiyanın formalaşmasının əsas problemlərini araşdırır. Motivasiyanın tərif, quruluşu və təlim prosesi ilə əlaqəsi haqqında müxtəlif fikirlər təqdim olunur. İngilis dilinin öyrənilməsi üçün mümkün səbəblər, həmçinin tələbələrin motivasiyasının inkişaf meyarları və inkişaf səviyyələri barədə bəzi alimlərin fikirləri nəzərə alınmışdır. İngilis dili dərslərində motivasiyanı artırmağın məqsədləri, metodları və yolları, müəllimin təlim prosesində

əki spesifik tənzimləyici rolu vurğulanır.

Açar sözlər: Motivasiya, İngilis dili Xarici Dil olaraq (EFL), təlim prosesi, tələbələrdə təhsilə marağı.

РЕЗЮМЕ

ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

В данной статье рассматриваются основные проблемы формирования мотивации в процессе обучения иностранному (английскому) языку. Представлены различные взгляды на определение мотивации, ее структуру и взаимосвязь с процессом обучения. Рассмотрены возможные мотивы при изучении английского языка, а также мнения некоторых ученых о критериях оценки и уровни развития мотивации студентов. Акцентируются цели, способы и пути повышения мотивации на уроках английского языка, а также конкретная регулирующая роль преподавателя в процессе обучения.

Ключевые слова: Мотивация, Английский как иностранный язык, учебный процесс, интерес к обучению.

POMİDORUN PAYONLAŞMIŞ SUFRƏ SORTLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ ONLARIN ƏSASINDA APARILAN SELEKSİYA İŞLƏRİ

Adıgözəlov Məcid

Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu

teti_az@mail.ru

Məqalədə Milli Elmlər Akademiyası Genetik Ehtiyatlar İnstitutunda mühafizə olunan yüksək məhsuldar və keyfiyyətli pomidor sortlarının bərpa edilməsindən, aparılan sorttəzələmə və sorttəmizləmə əməliyyatlarından və saf xətlərin alınması metodikasından bəhs edilir.

Açar sözlər: genetik ehtiyatlar, saf xətt, hibrid, kütləvi seçmə, fərdi seçmə

Azərbaycan Respublikasında 2017-2020-ci illər üçün “Mədəni bitkilərin genetik ehtiyatlarının mühafizəsi və səmərəli istifadəsi” nə dair təsdiq olunmuş Milli Stratejiya kənd təsərrüfatının digər

sahələri kimi tərəvəzçilik sahəsində də aparılan seleksiya işlərində çox böyük əhəmiyyətə malikdir [1].

Alimlərin hesablamalarına görə son 100 ildə ekoloji və digər problemlərlə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatında becərilən bitki sortlarının təqribən 75%-i itmişdir. Bu isə kənd təsərrüfatının gələcək davamlı inkişafı üçün heç də arzuolunan hal deyil.

Bitki genetik ehtiyatlarının qorunması bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də aktualdır. Ölkəmizdə nəslə kəsilməkdə olan nadir bitki və heyvan növləri “Qırmızı kitab”a salınaraq mühafizəsi hüquqi status almışdır, itmək təhlükəsində olan bitki genetik ehtiyatlarının toxum nümunələrinin mühafizəsi isə Milli Genbankda in-vitro şəraitdə təşkil olunmuşdur [4].

Ölkəmizdə dadı və ətri ilə fərqlənən rayonlaşmış pomidor sortları xarici mühit amillərinin təsiri, bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən itmək təhlükəsinə məruz qalmışdır, hazırda bu sortların təsərrüfatlarda genetik ehtiyatları çox azdır və ya yox səviyyəsindədir.

Genbankda bu pomidor sortlarının toxumları qorunub saxlanılır ki, hazırda onlar pomidorun seleksiyasında yerli şəraitə adaptasiya olmuş donor nümunələri kimi çox qiymətli. Əhalinin tərəvəz məhsullarının, o cümlədən pomidorun dad keyfiyyətinə tələbatının artması, pomidorun seleksiyasında genofondan qiymətli başlanğıc material kimi istifadəni zəruri etmişdir.

Seleksiyada genofond əvəzsiz material hesab olunur. Müasir dövrdə seleksiyaçıların qarşısında duran mühüm vəzifə yerli şəraitə uyğun, keyfiyyətli yeni sort və hibridlərin yaradılmasında bu əvəzsiz “Qızıl fondan” səmərəli istifadə etməkdir [6].

Sortların pisləşməsinə və itməsinə yol vermək olmaz. Çünki hər bir itirilmiş növ və ya sortun sonuncu nümayəndəsi məhv olduqda, onunla birlikdə genetik informasiyası da yox olur və bərpa oluna bilmir [6].

Elmi-tədqiqat işinin aparılmasında əsas məqsəd itmək təhlükəsi qarşısında qalan keçmiş payonlaşmış pomidor sortlarının bərpası, saf xətlərinin alınması və ilkin toxumçuluğunun elmi əsaslarla təşkilidir ki, bu da seleksiya işləri üçün başlanğıc materialın əldə edilməsidir.

Tədqiqat işinin metodikası. Elmi-tədqiqat işləri Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunda, “Rayonlaşmış pomidor (*L. esculentum* Mill.) sortlarının saf xətlərinin alınması və ilkin toxumçuluğunun təşkili” mövzusunda, Abşeron Yardımcı Təcrübə Təsərrüfatının ərazisində aparılmışdır.

Tədqiqat işinə yerli və xarici mənşəli 77 pomidor sortnümunəsi daxil edilmişdir ki, əksəriyyəti yüksək dad keyfiyyətlərinə malik süfrə sortları olmuşdur. Bunlardan 57-si Milli Genbankda mühafizə olunan donor nümunələrdir. Uzun illər bu materiallara müraciət olunmadığından toxumların əksəriyyəti çox köhnə olmuşdur və onların həyatilik qabiliyyətinin və ömür sürəkliliyinin bərpası həyata keçirilmişdir. “Bol Nübar” və “Üfüq” sortlarında isə bu mümkün olmamış, məhdud sayda olan toxum nümunələrindən təkrar səpin aparılsa da çıxış alınmamışdır. Bu sortlar genetik olaraq itməyə məruz qalmışdır.

Dövlət reystrində olan TETİ -yə məxsus rayonlaşdırılmış pomidor sortları və itmək təhlükəsində olan ADAU-ya məxsus “Elnur” pomidor sortu da tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Tədqiqat işinə daxil olan yerli və xarici mənşəli 75 sortnümunəsinin hamısında sorttəmizləmə və sorttəzələmə aparılaraq pomidorun istehsalı və seleksiyası üçün saf xətlə formalar alınmışdır.

Qəbul olunmuş metodika üzrə tarla təcrübəsinin birinci ilində başlanğıc material kolleksiyası toplanaraq əkilmişdir. Fenoloji müşahidələr (cədvəl 1), morfoloji təsvir aparılmış, bitkilərin qiymətli təsərrüfat-bioloji əlamətləri, bitkilərin torpaq – iqlim şəraitinə adaptasiyası müşahidə edilərək öyrənilmiş, məhsuldarlıq təyin olunmuş, kimyəvi analizlər vasitəsilə əsas keyfiyyət göstəriciləri müəyyən olunmuşdur. Hər bir sortun toxumçuluğu təşkil olunmuşdur. Tədqiqat işi (2018) saf xətlə formaların alınmasının başlanması ilə davam etdirilmişdir.

Ç. Darvin üzvi aləmin təkamülü nəzəriyyəsində qeyd etmişdir ki, yeni sort və cinslərin, həmçinin təbiətdə eyni növ və növmüxtəlifliklərinin əmələ gəlməsinin əsasında yeganə prinsip durur ki, bu da seçmədir [5].

Kütləvi seçmə seleksiyada mühüm əhəmiyyətə malik olsa da pomidor öz – özünə tozlanan bitki olduğundan saf xətlərinin alınmasında fərdi seçmə üsulundan istifadə edilmişdir. Fərdi seçmə - sortaməxsus ən yaxşı tipik bitkilərin seçilməsi ilə sort xüsusiyyətlərinin saxlanması davam etdirilməsidir. Sortların davamlılığını və sabitliyini saxlamaq üçün fərdi seçmə üsulu ilə saf xətlə

formaların – homoziqot fərdlərin yaradılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Genetik baxımdan saf xətlər eyni genin müxtəlif allel formalarıdır, nəticədə alınmış nəsil homoziqot mənşəli olur [2].

Tipik bitkinin seçilməsi kataloq məlumatlarına və dəqiq müşahidələrə əsaslanmışdır. Hər bir sorta aid, onun əsas xüsusiyyətlərini özündə əks tipik bitki seçilmiş və hər bir sortun nəslini davam etdirmək üçün toxum həmin bitkinin meyvələrindən götürülmüşdür.

Tədqiqat işinin sürətləndirilməsi məqsədiylə tədqiqat işi 2018-2019 cu illərdə qeyri mövsümdə istixanada davam etdirilmişdir. Burada da fenoloji müşahidələr, bitkilərin qiymətli təsərrüfat-bioloji əlamətlərinin qiymətləndirilməsi davam etdirilmişdir.

2019 – cu ildə tədqiqat işi bir bitkidən alınan toxum nümunələri ilə davam etdirilmişdir. Burada alınmış saf xətlərin təsərrüfat - botaniki əlamətlərinə görə sabitliyi və davamlılığının möhkəmləndirilməsi aparılmış, əlverişli genotiplər müəyyən edilmiş və kombinasiyalar qurulmuşdur. Vegütasiya müddətində sortların sabitliyinin və davamlılığının möhkəmləndirilməsi üçün dəqiq muqayisələr aparılmış və saf xətlərin formalaşdırılması davam etdirilərək hər bir sortun toxumu fərdi seçmə nəticəsində seçilmiş hər bir sorta məxsus bitkinin bir meyvəsindən götürülmüşdür.

Tədqiqata cəlb olunmuş sortların əsas keyfiyyət göstəriciləri quru maddə, şəkər və turşuluq kimyəvi analizlərlə təyin olunmuşdur. Hər məhsul partiyasından mövcud olan standartlar və texniki şərtlərə uyğun olaraq nümunə götürülmüş termostatda 105⁰C-də 12 saat müddətində qurutmaqla quru maddənin miqdarı təyin olunmuş, şəkərin faizlə miqdarı RA-130 markalı refraktometri ilə, ümumi turşuluq qələvi ilə titrləmə yolu ilə, nitratların miqdarı SOEKS markalı nitrat-tester vasitəsilə təyin olunmuşdur.

Müzakirələr və təhlillər. Müasir dövrdə dünya miqyasında yeni pomidor hibridlərinin qiymətləndirilməsində genetika və seleksiya elminin görkəmli nəəliyyətlərindən biri olan heterozis effektindən istifadə istifadə olunur. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif bitki sortlarının təmiz xətləri bir-biri ilə hibridləşdirdikdə birinci nəsil bir sıra əlamət və xüsusiyyətlərinə görə əksər hallarda valideyn formalarından üstün olur. Saf xətlərin çarpazlaşdırılması nəticəsində hər hansı bir kombinasiyanın F₁ hibridlərində heterozis şəklində qeydə alınması uğur hesab edilir. Bu hadisəni İsveç alimi Şell qeyd edərək göstərmişdir ki, öz-özünə tozlanan saf xətlərdən başlanğıc material olaraq düzgün ana və ata seçərək hibridləşmə apardıqda, yeni nəsildə hibrid qüvvəsi və ya heterozis effektinin yüksəldiyi müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir hibridləşmə yeni nəsildə hibrid gücünə gətirib çıxarmır. Yalnız müxtəlif mənşəli valideynlərin çarpazlaşması nəticəsində müsbət təsirli heterozis hibridlər əldə etmək olar.

Heterozis hadisəsinin xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, hibrid gücü əsasən birinci nəsildə daha çox müşahidə olunur, sonrakı nəsillərdə get-gedə azalır [2,s.234].

Cədvəl 1

Fenoloji müşahidələrin nəticələri (TETİ, Abşeron, 2018 - ci il)

№	Sortnümələri adları	Səpin	Əkilən bitkilərin sayı	Müddət						Meyvələrdə yetişmənin başlanması	Yığımın başlanması	Səpəndən kütləvi Çıxışa qədar	Günlərin sayı			Birinci və son yığım
				Çıxış		Qönçələmə		Çiçəkləmə					Kütləvi çıxışa qədər			
				Başlanması 15%	Kütləvi 75%	Başlanması 15%	Kütləvi 75%	Başlanması 5%	Kütləvi 75%				Çiçəkləməyə qədər	Yetişməyə qədər	Yığım qədər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	Mayak12/2 0-4(nəz.)	28.III.2018	20	12.I V	16.IV	16.V	20.V	22.V	04.VI	15.VII	16.VII	20	36	90	91	15.VII – 18.VIII 2018 34 gün
2	Vətən-1		58	09.I V	12.IV	14.V	17.V	22.V	20.VI	10.VII	15.VII	16	40	89	99	
3	Zərrabi		49	09.I V	12.IV	15.V	17.V	22.v	20.VI	9.VII	15.VII	16	40	88	94	
4	Utro		60	12.I V	16.IV	14.V	16.V	22.V	20.VI	04.VII	15.VII	20	36	79	90	
5	Elim		55	09.I V	12.IV	15.V	17.V	21.V	20.VI	15.VII	15.VII	16	39	94	94	
6	Titan		20	07.I V	18.IV	18.V	22.V	25.V	21.VI	11.VII	16.VII	22	37	90	96	
7	Volqoqrad-5/95		59	12.I V	16.IV	23.V	25.V	28.V	31.VI	10.VII	7.VII	20	42	86	91	
8	Zəfər		55	06.I V	09.IV	16.V	20.V	20.V	20.VI	10.VI	15.vII	13	41	92	97	
9	İlkin		58	09.I V	12.IV	19.V	02.V I	04.VI	20.VI	10.VII	15.VII	16	53	89	94	
10	Çernomores		57	12.I V	16.IV	15.V	20.V I	22.VI	04.VI	04.VII	15.VII	20	36	79	90	

11	Donskoy-68		50	09.I V	12.IV	19.V	22.V	24.V	19.VI	11.VII	15.VII	16	42	90	94	
12	Elnur		58	09.I V	12.IV	18.V	21.V	22.V	20.VI	05.VII	10.VII	16	40	94	99	
13	Leyla		55	09.I V	12.IV	24.V	25.V	29.V	20.VI	10.VII	15.VII	16	47	89	94	
14	Azərbaycan		50	09.I V	11.IV	18.V	20.V	22.V	17.VI	05.VII	15.VII	15	41	85	95	
15	Krasnodare ç 87/23-7		55	09.I V	16.IV	28.V	02.V	04.VI	20.VI	10. VII	16.VII	20	49	85	91	

Cədvəldən göründüyü kimi pomidorun kolleksiya sortlarının öyrənilməsi bizə nəzarət sortundan (Mayak 12/20-4) əhəmiyyətli dərəcədə yüksək qiymətli sortları aşkar aşkar etməyə imkan vermişdir.

Hər bir tədqiqat ilində sortların əsas keyfiyyət göstəriciləri kimyəvi analizlər vasitəsilə, dad keyfiyyətləri isə dequstasiya vasitəsilə müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 2
Rayonlaşmış pomidor sortlarının əsas keyfiyyət göstəriciləri
(TETİ, Abşeron 2017-2018)

№	Sortların adı	Quru maddə, %	Şəkər, %	Ümumi turşuluq, %	Vitamin, C, mq%,	Dequstasiya qiyməti ,bal	Nitratlar mg/kg
1	Mayak 12/20-4(nəz.)	5,3	3,2	0,52	25,6	4,8	132
2	Vətən -1	7,2	3,7	0,52	25,6	5,0	132
3	Zərrabi	5,7	3,6	0,75	23,8	4,8	93
4	Utro	6,2	3,8	0,90	25,0	4,7	135
5	Elim	5,5	3,3	0,65	23,5	5,0	86
6	Volqoqrad 5/95	5,4	3,3	0,83	22,9	4,6	126
7	Titan	5,4	3,2	0,90	20,5	4,6	96
8	Çernomores 175	6,0	3,1	0,72	22,5	5,0	112
9	Donskoy 68	7,1	3,7	0,82	20,4	5,0	112
10	Elnur	6,7	3,5	0,75	20,8	4,9	130
11	Leyla	5,3	3,7	0,65	23,5	5,0	145
12	Azərbaycan	6,5	3,1	0,72	20,5	5,0	145
13	Krasnodares 87/23-9	6,3	3,2	0,82	20,4	4,8	131

Cədvəldən 2-dən göründüyü kimi, rayonlaşmış pomidor sort nümunələrinin kimyəvi tərkibi yüksəkdir. Seçilmiş nümunələrdə 100 q yaş kütədə quru maddənin miqdarı 5,3-7,2 % arasında dəyişir. Ümumi şəkər – 3,1- 3,8 %, ümumi turşuluq 0,30-0,90 %, 20,4-25,6 mq-dir. Öyrənilən pomidor sortlarında nitratların miqdarı norma daxilində olmuşdur (86-145 mq/kg, icazə verilən hədd GOCT 26929-94 150 mq/kg – dir).

Aparılan kimyəvi analizlər və balla qiymətləndirməyə əsasən dequstasiya qiymətləndirilməsinə görə Vətən-1, Elnur, Krasnodar, Azərbaycan, Abşeron, Volqoqrad 5/95, Titan, Mayak -12/20-4, Peremoqa-165, Pervenex-190, Donskoy-68, Leyla sortları kimyəvi tərkibin əlverişli nisbətində və dad keyfiyyətlərinə görə seçilmişdir.

Saf xətlərin ümumi və xüsusi kombinasiyaedicilik qabiliyyəti yoxlanılaraq tezyetışkənliyinə, məhsuldarlığına və yüksək dad keyfiyyətinə görə seçilmiş sortlar müəyyənləşdirilərək məqsədyönlü çarpazlaşdırmalar aparılmış, hibridlər alınmışdır. Hazırda alınmış hibridlərin kombinasiyaedicilik qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində tarla təcrübələri davam etdirilir.

2020-cu ildə tarla təcrübələri hibrid pilyomnikində alınmış hibridlərin sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə eyni zamanda saf xətlərin ilkin toxumçuluğunun təşkili ilə davam etdirilmişdir. Hər bir sortun alınmış saf xətt toxum nümunəsi Genbanka təhvil verilmişdir.

NƏTİCƏ

1. 75 pomidor sortu üzərində sorttəmizləmə və sorttəzələmə aparılaraq saf xətlə formaları alınmış, ilkin toxumçuluğu təşkil olunmuşdur.

2. Genetik Ehtiyatlar İnstitutundan (57) və ADAU –dan (Elnur) olan nümunələr bərpa edilmişdir. Genbankın “Mədəni bitkilərin genetik ehtiyatlarının milli kolleksiyalarının formalaşdırılması, mühafizəsi və istifadəsi Qaydaları “na əsasən bərpa olunmuş toxum nümunələrindən Genbanka təhvil verilmişdir.

3. Ölkəmizdə pomidorun seleksiyası üçün xeyli yerli şəraitə uyğun başlanğıc material əldə olunmuşdur.

4. Hazırda tədqiqat işləri alınmış saf xətt formalarından yeni sortlar və heterozis effektiv yeni yerli F₁ hibridlərin alınması istiqamətində davam edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017–2020-ci illər üçün Milli Strategiya
2. Babayev Ə.H., Əliyeva Z.K., Həsənova V.Ə. “Pomidorun seçilmiş seleksiya xətlərindən yüksək adaptasiya qabiliyyətinə malik yeni hibridlərin alınması”. Bakı, 2007. 269s.
3. Бухарева А.Р., Бухарев А.Ф. Отдаленная гибридизация овощных пасленовых культур. Мичуринск, 2008, 281 с.
4. Quliyev R.Ə., Məmmədova R.B. “Genetikanın əsasları ilə tarla bitkilərinin seleksiya və toxumçuluğu”. Bakı - 2017, 267 s.
5. İbrahimov A., Qurbanov F.H “ Seleksiya və toxumçuluq”, Bakı-2012, 382 s.
6. Seyidəliyev N.Y., Qurbanov F.H, Məmmədova M.Z “Toxumşunaslıq” Bakı- 2014, 312 s.

РЕЗЮМЕ

ИЗУЧЕНИЯ РАЙОНИРОВАННЫХ СТОЛОВЫХ СОРТОВ ТОМАТА И ПРОВЕДЕННЫЕ СЕЛЕКЦИОННЫЕ РАБОТЫ

В статье обсуждены вопросы о восстановлении семян высокоурожайных, качественных сортов томатов селекции АЗНИИО и хранящихся в Генбанке Института Генетических Ресурсов НАНА, о сортосмене и сортопрочиствах, а также о способах создания чистых линий этой культуры

Ключевые слова: генетические ресурсы, истая линия, гибрид, массовый отбор, индивидуальный отбор.

SUMMARY

STUDY OF DISTRIBUTED TABLE VARIETIES OF TOMATOES AND SELECTION WORK BASED ON THEM

The article deals with the use of sampling and sorting operations in the selection programs by establishing pure lines for the recovery of vitality and life cycle of seeds of regional, high quality and productive tomato varieties protected in the National Gene Bank established under the National Academy of Sciences Institute of Genetics

Keywords: genetic resources, pure line, hybrid, mass selection an, individual selection

PATİSSONUN BECƏRİLMƏSİ VƏ KONSERVLƏŞDİRİLMƏSİ TEKNOLOGİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Adıgözəlova Sevdə
Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Məqalədə ölkəmizdə az yayılan tərəvəz növlərindən olan patissonun Abşeron şəraitində becərilməsi, saxlanma qabiliyyətinin və emala yararlılığının öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılan tədqiqat işlərindən bəhs edilir.

Aparılan tədqiqat işləri ilə müəyyən edilmişdir ki, əsasən Avropa mətbəxində populyar olan bu tərəvəz növü ölkəmizin torpaq-iqlim şəraitində də yüksək və keyfiyyətli məhsul verir. Patisson kimyəvi tərkibinə görə zəngin, insan orqanizmi üçün faydalı, xarici görünüşünə görə cəlbedici olmaqla ixrac potensialına malikdir. Təzə halda salatlarda və isti yeməklərdə istifadə edilir, saxlanmaya orta dərəcədə davamlıdır, o cümlədən konservləşdirmək üçün qiymətli xammaldır. Konserv məhsulları xarici ölkələrdən idxal olunan bu tərəvəz növünə ölkəmizdə də maraq getdikcə artmaqdadır. Ölkəmizdə istehsal olunan patisson marinadları əhalinin bu məhsullara olan tələbatının ödənilməsinə imkan verəcəkdir.

Eyni zamanda daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün ölkəmizdə patisson tərəvəzlərinin yeni sortlarının yaradılması perspektivlərindən və əkin sahələrinin genişləndirilməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər. Patisson, saxlanma, funksional qida, qida lifləri, pektin.

Ölkəmizdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına və yeyinti məhsullarının ehtiyatının yaradılmasına dair Dövlət Proqramlarında kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətlərindən biri kimi tərəvəzçiliyin və emal sektorunun inkişaf etdirilməsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur [1].

Ölkəmiz tərəvəzlərin becərilməsi üçün əlverişli torpaq – iqlim şəraitinə malikdir. Əhalinin tərəvəz məhsullarına olan tələbatı ödənilsə də, iqtisadi gəlir baxımından təbiətin bizə bəxş etdiyi mövcud əlverişli imkanları qiymətləndirməyə daim ehtiyac vardır. Bu baxımdan bitki sərvətlərinin öyrənilməsi, bərpası, artırılması, təbii xammal bazalarından səmərəli istifadə edilməsi daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmalıdır [7].

Ədəbiyyat məlumatlarına görə zəngin kimyəvi tərkibə, müalicəvi xüsusiyyətlərə malik olan qabağın dünyada 700-ə qədər növü məlumdur. Ölkəmizdə isə (*Cucurbita Rero L.*) 3 növü: adi, irimeyvəli və muskat qabağı becərilir, tərəvəz kimi istifadə edilən patisson və göy qabaq növləri isə yayılmamışdır və ya çox az becərilir.

Keçən əsrin 60-70 illərində ölkəmizin cənub zonasında qabaq tərəvəz növlərinin qısa müddət ərzində sınaq becərilməsi həyata keçirilsə də, perspektiv sayılmadığı üçün inkişaf etdirilməyərək unudulmuşdur [2].

Müasir dövrdə qabaq tərəvəzləri ekoloji təmiz məhsul, dietik və sağlam qida kimi təsdiqini tapdığından, bu tərəvəzlərə maraq artmışdır. Qeyd edək ki, patissonun konserv məhsulları ölkəmizə xaricdən gətirilir. Buna görə də patissonun Abşeron torpaq – iqlim şəraitində öyrənilməsi günün tələbidir və tədqiqat işlərinin aparılması aktualdır.

Ədəbiyyat xülasəsi və aparılmış müşahidələr: Patisson (*lat. Cucurbita pepo var. L. Melopepo*) qabaqkimilər fəsiləsindən olan birillik tərəvəz növüdür. Vətəni Cənubi Amerika hesab edilsə də Qədim Misirdə mədəniləşdirilmişdir. Avropaya İspan dənizçiləri tərəfindən gətirilmiş, Aralıq dənizi iqliminə uyğun gəldiyindən Avropa ölkələrində sürətlə yayılmışdır. Hazırda da Fransa və digər Avropa ölkələri mətbəxinin ayrılmaz hissəsi olmaqla populyarlığını saxlamaqdadır. Tərəvəzin adı meyvələrinin qeyri - adi formasının təsviri olaraq Fransız dilindən *pate* – pasta, keks adlandırılmışdır və bəzən “boşqababənzər balqabaq” da deyilir. Soyuğa davamlı olduğu üçün Rusiyanın Sibirədək bütün ərazilərində becərilir [3].

Patisson yığcam kol tipli bitkidir, yarpaqları qısa zoğlu, iri, uç və ya beçpəncəli, sivri, sərt tükcüklərlə örtülüdür. İri qızılı-sarı rəngli ləçəkləri olan çiçəklər zəngə bənzəyir. Tək cinsli olduğundan çiçəklərin çarpaz tozlanmazı üçün arıların, kuləyin və əllə tozlandırmanın köməyinə ehtiyac yaranır.

Meyvəsi cəlbedici görünüşə malik yastı-yumru, kənarları dilikli və ya dalğalıdır. Sortdan asılı olaraq rəngi ağ, yaşılın müxtəlif çalarları, sarı, narıncı və s. rənglərdə olur. Müntəzəm yığım aparmaqla payızın axırına qədər məhsul verir. Patissonlar istehlak dəyəri yüksək olan dövrdə -istehlak yetişkənliyi dövründə yığılır. Bu dövrdə lət hissə daha şirəli və kövrək, qida maddələri ilə daha zəngin, toxumları

hələ formalaşmamış olur. Meyvə əmələ gələndən 3-4 gün sonra yığılır. Həftədə 2-3 dəfə yığım aparmaq mümkündür.

Yetişib ötmüşlər qida üçün yararlıdır və toxum almaq üçün istifadə olunur.

Bitkinin üzərində toxumluq meyvənin saxlanması məhsuldarlığı aşağı saldığından patissonun toxumluq sahəsi ayrıca təşkil olunur.

Toxumları qida maddələri, o cümlədən yağlarla zəngindir(40%). Toxumlardan müxtəlif dərman preparatlarının, bitki yağlarının istehsalında, bitkillərdən isə vegetasiya müddəti başa çatdıqdan sonra yaşıl kompostda istifadə edilir [6].

Material və metodika. 2017-2020 ci illərdə Tərəvəzçilik Elmi – Tədqiqat İnstitutunun təcrübə sahəsində tədqiqat obyektini ölkəmizdə az yayılan dekerativ görünüşə malik rayonlaşmış Bely-13 və müxtəlif rəngli digər patisson sortları olmaqla elmi tədqiqat işləri aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsədi patissonun Abşeron təbii – ekoloji zonasına uyğunluğunu, torpaq-iqlim şəraitində becərilməsi və qiymətli təsərrüfat bioloji xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Patisson toxumları Abşeron şəraitində aprelin üçüncü on günlüyündə torpağın on santimetrliyində temperatur 10-12⁰C olduqda, kvadrat yuva üsulu (60 x 60 və 70X70) ilə, səpin norması 0,5 q/m², basdırma dərinliyi 6-8 sm olmaqla, yuvalara 20 - 25 sm qalınlığında peyin verərək hər yuvaya iki-üç toxum qoymaqla aparılmış və 8-10 günə çıxış alınmışdır.

Əkinlərə sonrakı qulluq suvarmadan, cərgəarası alaqaqdan, qocalmış yarpaqların və çürümə ilə zədələnmiş meyvələrin təmizlənməsindən ibarət olmuşdur. Zərərvericilərdən zədələnməsi müşahidə edilməmiş, yalnız suvarma norması həddini aşdıqda patissonların göbələk xəstəliklərinə həssaslığı müşahidə olunmuşdur. Əkinləri xəstəliklərdən qorumaq, çiçəklərin və tağların çürüməsinin qarşısını almaq məqsədiylə suvarma cığırılar üzrə aparılmışdır.

İnstitutun “Emal, saxlama və keyfiyyət laboratoriyasında (2017-2020) patissonun saxlanma qabiliyyəti və patisson marinadının hazırlanma texnologiyası öyrənilmişdir.

Xammalın keyfiyyət göstəriciləri laboratoriya analizləri-orqanoleptiki və kimyəvi analizləri vasitəsilə təyin edilmişdir. Patissonda quru maddə termostatda 105⁰ C temperaturda 12 saat müddətində qurutmaqla, şəkər RA-130 markalı cihazla, nitratlar SOEKS markalı nitrat-tester vasitəsilə təyin olunaraq cədvəl 1-də, tərəvəz pürelərinin təhlili aparılaraq xammalın kimyəvi tərkibinin tədqiqat nəticələri(100q xammala görə) cədvəl 3 verilmişdir.

Nəticələrin müzakirəsi. Meyvələr yetişməmiş, istehlak yetişməliyi fazasında yığılaraq orqanoleptiki analizlər vasitəsilə xarici görünüşü, ölçüsü qiymətləndirilmişdir. Kimyəvi analizlər vasitəsilə əsas keyfiyyət göstəriciləri təyin olunmuşdur:

Cədvəl 1.Qabaq tərəvəzlərinin əsas keyfiyyət göstəriciləri(100 mq məhsula görə)

Tərəvəzlərin adı	Quru maddə%	Şəkər, mq/%	Nitratlar, mq/kq
Göy qabaq	8,5	3,3	81
Patisson	10,5	3,5	80

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi patisson üstünlük təşkil etməklə, qabaq tərəvəzləri-göy qabaq və patissonun əsas kimyəvi tərkib göstəriciləri yüksəkdir.

Emal, saxlama və keyfiyyət laboratoriyasında təcrübə vasitəsilə patissonun saxlanma qabiliyyəti uç müxtəlif variantda öyrənilmişdir:

Cədvəldən göründüyü kimi kəmiyyətdə və keyfiyyətdə ən çox itki adi laboratoriya şəraitində, sonra soyuducu kamerada açıq şəkildə saxlanılan variantda, ən az itki isə soyuducu kammerada örtükdə saxlanılan variantda olmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, temperatur 10-14⁰C, nisbi rütubət 85-95% arasında olduqda patissonun saxlanma müddəti 15-20 sutka, aşağı temperaturda (3-4⁰C,) və 85-95% nisbi nəmlikdə isə 1-2 aydır. Sarı rəngli sortların saxlanma qabiliyyəti daha yüksəkdir.

Məlum olduğu kimi saxlanma qabiliyyəti əsasən temperaturdan, nəmlikdən, məhsulun kimyəvi tərkibindən və s. asılıdır. Patissonun saxlanma qabiliyyətinin yüksək olmasına tərkibində

kifayət qədər pektinin olması əsaslı təsir göstərir. Pektin maddələri güclü hidrofil kolloidlərdir, öz çəkirlərindən 15 dəfə artıq suyu tutaraq saxlamaq qabiliyyətinə malikdirlər. Yaşıl kütlədə və məhsulda turqorluğu təmin edir, bitkilərin həyatında, məhsulun saxlanmasında böyük əhəmiyyət daşıyır [4].

Bundan başqa patissonun tərkibi sellüloza, zülal, doymamış yağ turşuları, qlükoza və fruktoza ilə zəngindir. Tez həzm olunur və daha ağır qidaları həzm etməyə kömək edir.

Cədvəl 2. Saxlanma müddətində qabaq və patissonda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri

Variantlar	Nümunələrin adı	Çəkisi, kq		Quru maddə%		Səkar, mq/%	
		əvvəl	sonra	əvvəl	sonra	əvvəl	sonra
I variant: adi şəraitdə	Patisson	115	75	6,85	4,6	3	1,2
	Qabaq	340	300	6,31	4,56	5	2,1
II-variant: Soyuducu kamerada +5 ⁰ C açıq şəkildə	Patisson	190	155	6,85	5,82	3	2
	Qabaq	330	305	6,31	5,42	5	3,8
III-variant: Soyuducu kamerada +5 ⁰ C örtükdə	Patisson	140	135	6,85	6,24	3	2,6
	Qabaq	195	190	5,5	5,96	5	4,6

Mikroelementlərdən kalium, fosfor, maqnezium, kalsium, mis, dəmir, sink, kobalt, natrium, vitaminlərin miqdarına görə B, C, E, PP balqabaqdan və göy qabaqdan üstündür. Sarı rəngli sortlar karotinoidlər və luteinlə zəngindir. Bu təbii antioksidant maddə qanın tərkibini yaxşılaşdırır, xolesterinin səviyyəsini aşağı salır, görmə qabiliyyətinə faydalı təsir göstərir.

Cədvəl 3. Qabaq tərəvəzlərinin kimyəvi tərkib göstəriciləri (100mq məhsula görə)

Kimyəvi tərkib göstəriciləri	Pure	
	Göy qabaq	Patisson
Üzvi turşular, qr	0,1	0,1
Pektin maddələri, qr	1,9	1,8
Zülal, %	0,7	0,8
Yağ, %	0,2	0,3
Nəmlik, %	92,2	92
Asan həzm olunan karbohidratların, o cümlədən MDS və nişasta, %	6,8	7
Mineral maddələr, mq		
Na	1,1	1,1
Ca	14,8	14,8
F	31,3	31,5
K	230,1	230,1
Mg	9,4	9,3

Fe	0,6	0,5
Vitaminlər		
B ₁ (tiamin), mq	0,03	0,03
B ₂ (riboflavinlər), mq	0,08	0,07
C (askorbin turşusu), mq	4,9	5,2
β — karotin, mkq	366,0	367,0

Cədvəldən görüldüyü kimi qabaq tərəvəzləri kifayət qədər faydalı qida maddələrinə, vitaminlərə və mineral maddələrə malikdirlər.

Patisson marinadının hazırlanması texnologiyası öyrənilərək konservləşdirmək üçün çox qiymətli xammal olduğu müəyyən edilmişdir.

Toxum formalaşmamış kal patissonlar yığılaraq ilkin emaldan keçirilmiş - təmiz yuyularaq aşağıdakı kimi çeşidlənmişdir.

Ən böyük diametr 50 mm-ə qədər - əla, 70mm- qədər birinci və 100 mm-ə qədər ikinci sort kimi çeşidlənmişdir. Konservləşdirmək üçün əsasən 3-5 günlük, diametri 50-70 mm, cəkisi 80 q –a qədər olan meyvələr yaxşı nəticə vermişdir.

İlkin emalda xammalın pörtlədilməsi və soyudulması, inqrediyentlərin seçilməsi, məhsulun kimyəvi tərkibi və mühitin pH-nı formalaşdırmaq üçün əlavə edilən sirkə turşusunun miqdarının müəyyənləşdirilməsi tədqiqat işinin əsasını təşkil edir. Pasterizə temperaturu və pasterizasiya müddəti müəyyən edildikdə bu göstəricilər nəzərə alınmışdır.

Patissonların marinadlaşdırılmasında konservləşdirmənin tendalizasiya üsulu da təcrübi olaraq sınaqdan keçirilmiş və müsbət nəticə alınmışdır [4;5].

Nəticə

1. Subtropik iqlimə, yüksək istilik potensialına malik Abşeron təbii-ekoloji zonasında patissonun torpaq-iqlim şəraitinə uyğunluğu öyrənilmiş, yüksək məhsuldarlıq 450-500 s/ha. müşahidə olunmuşdur.
2. Müxtəlif variantlarda patissonun saxlanma qabiliyyəti müəyyən olunmuşdur.
3. Patisson marinadının emal texnologiyası öyrənilərək konservləşdirmək üçün qiymətli xammal olduğu müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. [www.president.az /artikes /22110](http://www.president.az/artikes/22110) (177 səh.).Azərbaycan Aqrar Elmi jurnal №3, 2012
2. Борисов В.А., Литвинов С.С., Романова А.В. Качество и лежкость овощей. М, 2003, 625 с.
3. Cəfərov F.N.Fətəliyev H.K.Funksional qida məhsullarının texnologiyası,. Bakı, 2014, 384 s.
4. Fətəliyev H., Əsgərova A., Əsgərova İ.,Meyvə və tərəvəzlərin emalı texnologiyası. Bakı,2017. 366 s.
5. Пивоваров В.Ф. Овощи России М. ГНУ ВНИИССОК 2006, 384 стр.
6. Тərəvəzçilik ensiklopediyası Bakı, 2020, 840 s.

РЕЗЮМЕ

ТЕХНОЛОГИИ ВЫРАЩИВАНИЕ И КОНСЕРВИРОВАНИЕ ПАТИССОНЫ

В статье рассказывается об исследованиях, проводимых в связи с выращиванием в условиях Апшерона патиссона, малораспространенного в нашей стране вида овощей, изучением его лежкости и пригодности к переработке.

Проведенными исследованиями установлено, что этот популярный в основном в европейской кухне вид овощей дает высокие и качественные урожаи даже в почвенно-климатических условиях нашей Республики. Патиссон обладает экспортным потенциалом, являясь богатым по химическому составу, полезными веществами для организма человека, привлекательным по внешнему виду. В свежем виде используется в салатах и горячих блюдах, умеренно устойчив к хранению, в том числе является ценным сырьем для консервирования. В нашей стране также растет интерес к этому виду овощей, консервы которых импортируются из-за рубежа. Производимые в нашей стране маринады патиссона позволяют удовлетворить спрос населения на эти продукты.

В то же время речь идет о перспективах создания новых сортов патиссона в нашей стране и расширения посевных площадей для достижения лучших результатов.

Ключевые слова. Патиссоны, хранение, функциональная пища, пищевые волокна, пектин.

SUMMARY

TECHNOLOGY OF CULTIVATION AND CANNING OF PATISSON

The article discusses the research work carried out to study the cultivation, Storage capacity and processing suitability of squash, one of the rare vegetables in our country.

Research has shown this type of vegetable, which is mainly popular in European cuisine, produces high and quality products in the soil and climatic conditions of our country. Patisson is rich in chemical composition, useful for the human body, attractive in appearance and has export potential. Used fresh in salads and hot meals? Stored at moderate temperature, it is a valuable raw material for canning. There is a growing interest in this type of vegetable, whose canned products are imported from abroad. Patisson marinades produced in our country will meet the demand of the population for these products.

At the same time, in order to achieve better results, the prospects for the creation of new varieties of squash in our country and the expansion of arable land are discussed.

Key words: Patisson, storage, functional food, dietary fibers, pectin.

POSTMODERNİZMƏ DAİR

Ağababayeva Səbinə Elxan qızı

Bakı Slavyan Universiteti

Məqalədə postmodernizmin formalaşma tarixinə ümumi nəzər yetirilmiş, bu anlayışın müxtəlif tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən şərhli qısa şəkildə qeyd olunmuşdur. Postmodernist tənqidin görkəmli nümayəndələrinin fikirləri, postmodernizmin xarakterik xüsusiyyətləri qısaca şərh edilmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, modernizm, postmodernizm, mətn, oyun

Modernizmin fikir və nəzəriyyələrinin yenidən gözdən keçirilməsi, hətta bəzən tamamilə rədd edilməsi anamlarını ifadə edən postmodernizm XX əsrin II yarısından etibarən formalaşmağa başlamışdır. ABŞ XX əsrdə dünyada yayılmağa başlayan postmodernizmin vətəni sayılır. Amerikalı tənqidçi Lesli Fidler ilk postmodernistlərdən hesab edilir. 1969-cu ildə məşhur ədəbiyyatşünas Lesli Fidler özünün “Sərhədləri qarışdırın – Xəndəkləri örtün” (Cross the Border — Close the Gap) məqaləsini çap etdirir. “Qeyd etmək vacibdir ki, bu məqalə hər hansı elmi məcmuədə deyil, 1969-cu ilin dekabrında “Playboy” jurnalında nəşr edilib” [2, 64]. L.Fidlerin bu məqaləsi postmodernizmin mahiyyətinə dəlalət edən ilk nəzərəçarpan əsər kimi qiymətləndirilir. Nərmən Kamal “Umberto Eco və postmodernizm fəlsəfəsi” adlı kitabında Lesli Fidlerin konsepsiyasının üç tezisdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Kütləviliklə elitarlıq arasında sərhədin silinməsi Fidler konsepsiyasının birinci

tezinin, təkcə kütləvi ilə elitar arasında deyil, möcüzə və ehtimal edilən arasında da sərhədin silinməli olduğu fikri konsepsiyanın ikinci tezinin əsasıdır. Postmodernizm nəzəriyyəsinin bir neçə vacib problemini işıqlandırmğa çalışan L.Fidler konsepsiyasının üçüncü tezinin əsasını yaradıcı şəxsin ikili agent adlandırması təşkil edir. “Postmodern şəxs həmişə bir neçə müstəvidədir, onun dəqiq toposu və istinad nöqtəsi yoxdur, şüuru həmişə müəyyən dərəcədə ikiləşmişdir (şizofreniya kimi)” [2, 65].

İlk dəfə postmodernizmə 1917-ci ildə alman filosofu Rudolf Panvizin “Die Krisis der europaischen Kultur” (“Avropa mədəniyyətinin böhranı”) əsərində bir anlayış kimi rast gəlinmişdir. “Rudolf Panviz “postmodernizm” anlayışını Qərb sivilizasiyasının Birinci dünya müharibəsi dövründə olan vəziyyətinin faciəvi xarakterdə olmasını göstərmək üçün işlətməmişdir” [6, 4]. Tədqiqatçı Nərmin Kamal Rudolf Panvizin bu sözü sadəcə metafora kimi işlətdiyini, xilaskarı Nitschenin Fövqəlinə bənzər xarakteri təsvir edərkən onu postmodern insan adlandırdığını qeyd etmişdir. 1934-cü ildə isə İngilis-Amerikan ədəbiyyatında postmodernizm bir konsepsiya olaraq işlənmiş, Federiko de Onisin “Antologia de la poesia espanola e hispanoamericana, 1882-1932” (“İspan və Hispanik Amerikan Şeiri Antologiyası, 1882-1932”) əsərində postmodernizm ədəbiyyat kateqoriyası kimi qeyd olunmuşdur.

“Postmodernizm və eleştirisi. Tartışmalar/uyqlamlar” kitabının müəllifi Dilek Doltaş tarixçi Arnold Toynbinin postmodernizm kəlməsini sosioloji bir düşüncə olaraq ortaya çıxaran ilk şəxs olduğunu qeyd etmişdir. A.Toynbi 1947-ci ildə çap etdirdiyi “A study of history” (“Tarixin öyrənilməsi”) kitabında 1875-ci ildən etibarən Qərb intibahının qədən qoyduğu yeni tarixi dövrü “post-modern” adlandırmışdır. Tarixçi eyni zamanda postmodernizmlə bağlı maraqlı fikirlər səsləndirmiş, postmodernizmin modernizmə qarşı çıxan bir düşüncə olmadığını qeyd etmiş, postmodernizmin modernizmi inkar etməsi, ona qarşı çıxması kimi fikirlərin yanlış olduğunu vurğulamışdır. Arnold Toybni postmodernizmin “bütün dünyaya fərqli baxan sosial, mədəni və fəlsəfi bir nəzəriyyə olduğunu irəli sürərək, bugünkü mənasını qazanmasında böyük rol oynamışdır” [1, 34].

Dilek Doltaş “Postmodernizm və eleştirisi. Tartışmalar/uyqlamlar” kitabında sənət və yazı dünyasında bu sözün bugünkü mənası ilə ilk istifadə edən şəxsin amerikalı tənqidçi İhab Hassan olduğunu göstərmişdir. Tədqiqatçı İ.Hassanın 1971-ci ildə çap etdirdiyi “The Dismemberment of Orpheus: Toward a postmodern literature” (“Orfeusun Parçalanması – Postmodern bir ədəbiyyata doğru”) adlı kitabından postmodernizmlə bağlı fikirlərini sitat gətirərək, İ.Hassanın qərb yazıçılığının modernizmdən postmodernizmə keçdiyini, postmodernizmin modernizmə qarşı deyil, ancaq modernizmdən fərqli olduğunu örnəklərini göstərdiyini vurğulamışdır.

Davamlı simvolik mübadilə, qarşılıqlı əlaqələr və dəyişikliklər təcrübəsi olan postmodernizm bir çox cəhətdən poststrukturalizmə və amerikan dekonstruktivizminə əsaslanan konsepsiya kimi qiymətləndirilir. “... postmodernizm poststrukturalizm nəzəriyyəsinə, dekonstruktivizmin ədəbi – tənqidi təhlil təcrübəsini və çağdaş ədəbi – bədii nümunələrini birləşdirərək, bunu “dünyanın yeni görüntüsü” qismində təqdim etmişdir” [3].

Ağlın üstünlüyü, həqiqət anlayışı və insanın mükəmməlliyinə inam haqqında modernist təlimə müqavimət göstərən postmodernizmin açıq şəkildə nəyi ifadə etməsi barədə alimlər arasında fikir ayrılığına baxmayaraq, onların hamısı bu fenomenin vahid, ümumbəşəri bir dünyagörüşünün sonunu göstərməsi qənaətindədirlər. Postmodernizm vahid obyektiv gerçəkliyi araşdırmaqdan imtina edir və dünyanın heç bir mərkəzinin olmadığını, yalnız fərqli baxış və perspektivlərin olduğunu iddia edir.

Meydana gəlmiş vaxtdan etibarən nəinki ənənəvi ədəbiyyatı, eləcə də özündən əvvəlki ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat üsulunu inkar edən postmodernizm, mövzu, ideya, hekayə, təhkiyə anlayışlarını tam yeniləşdirərək, yeni terminlər ortalığa çıxardır. Bu terminlər ədəbiyyatşünaslığın cəmiyyətdə yeni funksiyasından xəbər verməklə yanaşı, bədii əsərə yanaşmanın da dəyişdiyini göstərir. Yəni bədii əsər artıq nə öyrətmə, nə tərbiyəvi, nə də əyləncə funksiyasını yerinə yetirmir. O, sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum kimi dərk olunur. Postmodernist əsərləri ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq elmi aparatı ilə tədqiq etmək qeyri-mümkündür. Çünki orada ənənəvi süjet, kompozisiya anlayışları mövcud deyildir. Buna görə də belə ədəbiyyatın tədqiqində yeni terminlərə

ehtiyac yaranır. Postmodernizmin tərəfdarları ədəbi – bədii nümunələrin təhlilində “dünya xaos kimi”, “postmodernist həssaslıq”, “dünya mətn kimi”, “intertekstuallıq”, epistemoloji tərəddüd, müəllif maskası, ikili kod, pastiş, ziddiyyətlik, metatəhkiyə və digər anlayışlardan istifadə edirlər.

Beləliklə, postmodernizm - xaos hissi, nəinki ənənəvi mədəniyyətə laqeydlik, eləcə də mədəniyyətin təməlinin məhvdir. Jak Derridaya görə postmodernizmin ən vacib tendensiyası dekonstruksiyadır. Dünyanın mətdaxili sahəyə, insanın mətnə, mətnin insana çevrilməsi dekonstruksiyanın nəticəsi hesab olunur. Mətn anlayışı postmodernizmin əsas, açar anlayışıdır. Ümumi mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsi olan, əvvəlki mətnləri və onların hissələrini özündə birləşdirən hər hansı bir mətn istisnasız olaraq yalnız bir mətn kimi qavranılır, başa düşülür. Nəticədə, ümumi universal mətnin yalnız bir hissəsinə çevrilən mətn özünəməxsusluğunu, tamlığını itirir. Müəllif mətnlə oynayır və mətnlər onunla oynayır, oxucunu, eləcə də bütün dünyanı bu oyuna cəlb edir. Oyun sayəsində mətn, sanki gözümüzün qarşısında, kortəbii, şüursuz və adi qaydalara zidd olaraq doğulur. Beləliklə, oxuma prosesində hər üçü - müəllif, mətn və oxucu yazı oyunu üçün vahid, sonsuz bir sahəyə çevrilir.

İtalyan filosof, yazıçı Umberto Eko postmodernist fəlsəfinin yaratıcılarından biri hesab edilir. J.F.Liotar, J.Derrida və başqalarının fəlsəfi konsepsiyaları postmodernizm nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. C.Bart, J.Pinçon, C.P.Danlivi, D.Bartel, D.Delillo, U.Eko, U.Gibson, C.Barns, T.Kalvino və digərləri postmodernizmin məşhur nümayəndələri hesab olunurlar. Amerikalı İ.Hassan, F.Ceyms, hollandiyalı D.Fokkema, ingilis C.Batler, D.Loc və digərləri postmodernist tənqidin görkəmli nümayəndələridirlər.

SUMMARY

The article provides an overview of the history of the formation of postmodernism and brief comments on this concept by various critics and literary scholars. The views of prominent representatives of postmodern criticism and the features of postmodernism are briefly commented.

Key words: literature, modernism, postmodernism, text, play

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Doltaş Dilek. Postmodernizm və eleştirisi. Tartışmalar/uyglamalar. İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2003, 221 səh.
2. Nərmin Kamal. Umberto Eco və postmodernizm fəlsəfəsi. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2012
3. Postmodernizm və bədii ədəbiyyat https://525.az/site/?name=xeber&news_id=65297#gsc.tab=0
4. Postmodernizm – müasir dövrün intellektual və emosional ifadəsi
5. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=11996#gsc.tab=0
6. Postmodernizm və onun nəzəri-estetik prinsipləri <https://manera.az/edebiyat/2741-postmodernizm-ve-onun-nezəri-estetik-prinsipləri-maneraaz.html>
7. Şərifova.S.Ş. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 104 səh.
8. Майские чтения / Словарь «Цирка Олимп» / <http://may-almanac.chat.ru/num2/46samor.htm>
9. Мини-словарь постмодернистской терминологии / http://philolog.pspu.ru/module/magazine/do/mpub_6_141
10. Несмелова. О.О., Карасик. О.Б. История американской литературы: учебное пособие / Казань: Казан. ун-т, 2017. – 80 с.

BANIN (ÜMMÜLBANU) “QAFAQAZ GÜNLƏRİ” ROMANINDA AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏKSİ

Ağakışiyeva Səadət Arif qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Banin (Ümmülbanu) Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ən diqqət cəlb edən nümayəndəsi olmuşdur. Ümmülbanu Əsədullayeva haqqında müxtəlif bir-birindən fərqli fikirlər yayılmış, fransızdilli, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş ilk yazıçımızdır. Onun əsərləri mühacir ədəbiyyatının ən gözəl nümunələridir.

Bakı neft milyonçusu, Azərbaycan Demokratik Respublikasının ticarət naziri olmuş Mirzə Əsədullayevin ailəsində göz açan Ümmülbanu uşaqlıqdan mükəmməl təhsil almış, bir neçə Avropa dilini (rus, fransız, alman və b.) öyrənmişdir. 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ailəsinin bütün varidatı müsadirə edilmiş və ailə Türkiyəyə köçməli olmuşdur. 1924-cü ildən isə Parisdə yaşamağa başlamışdır. O dövrün digər ziyalıları kimi Ümmülbanu və ailəsinin Parisdə yaşayıb, özlərinə iş tapmaları elə də çətin olmur. O, özünü bir neçə peşədə sınayır. Banin tədricən ədəbi dairələrlə əlaqələr qurmuş və xüsusilə rus mühacir yazıçıları ilə dostlaşmışdır. Onun tanışları sırasında filosoflar, şairlər, yazıçılar və s. yaradıcı insanlar var idi. (s.3)

Banin Paris ədəbi mühitində fəaliyyət göstərsə də həmişə azərbaycanlı olmağı ilə fəxr etmiş, xalqının taleyi ilə bağlı hadisələrə biganə qala bilməmişdir. Parisdə fəaliyyət göstərən “Azərbaycan evi” assosiasiyasının üzvü olmuşdur. Dağlıq Qarabağ hadisələri onu dərinlən sarsıtmış, Fransanın kütləvi informasiya vasitələrində xalqının haqq mübarizəsini müdafiə etmişdir.

Baninin yaradıcılığının ilk dövrlərində yazılan əsərləri Azərbaycanla bağlı olmuşdur. Yaradıcılığının sonrakı mərhələsi isə Paris həyatından bəhs edir.

1943-cü ildə nəşr olunan “Nami” adlı əsəri Azərbaycandan bəhs edirdi. Bu əsərdə Baninin həyatının müəyyən hissələrini görmək mümkündür. Əsərin əsas qəhrəmanı Nami atası tərəfindən zorla ərə verilir. Atası Nami ilə Muradın bir-birini sevdiyini düşünür, lakin Nami ingilis zabiti sevir. Əsərdə Azərbaycan Cumhuriyyəti dövründə, cumhuriyyətin süqutundan sonra baş verən hadisələr obrazların dili ilə təsvir edilir. Nami ailəsi ilə birlikdə Rusiyaya gedir. Naminin ən böyük arzusu Avropada yaşamaq idi. O, Finlandiya sərhəddinə gəldikdə burda dünyasını dəyişir. Bununla Banin mühacirlərin, xüsusən Azərbaycandan mühacirət etməyə məcbur olan şəxslərin ağır həyatını Avropaya göstərmək istəyib.

“Nami” əsəri o qədər də uğur qazanmır. Bundan sonra o, “Qafqaz günləri”, ardınca “Paris günləri” romanlarını yazır. Hər iki əsər avtobioqrafik səciyyə daşıyır və biz bu əsərlərdə iki cəmiyyət arasındakı fərqləri görə bilərik.

“Qafqaz günləri” romanında XX əsrə qədər Azərbaycan tarixinin bədii mənzərəsi əks olunmuşdur. Əsər avtobioqrafik səpkidə qələmə alınmış, romanın süjet xəttini Baninin Azərbaycanla, ailəsi ilə bağlı xatirələrindən bəhs edən detallar, faktlar təşkil edir. Həmçinin, romanda burda 1905-ci il inqilabı, erməni-müsəlman davası, ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər, Cumhuriyyət dövrü və süqutu, Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə yanaşı Bakı mühiti, bu cəmiyyətin həm kübar, həm də aşağı təbəqələrinin həyat tərzi real şəkildə təsvir olunur.

Həmçinin əsərdə Azərbaycan qadını, mədəniyyəti və adət-ənənələri də ətraflı canlandırılmışdır. Burda bəzi mübahisəli məsələlər də var, lakin bunlar romanın ümumi ruhuna ciddi təsir etmir, xırda detal kimi, daha çox müəllifin şəxsi münasibəti ilə izah olunur.

Ümmülbanu anası nəvazişindən uzaq olsa da, ona ana qayğısı göstərən, qayğıkeş insan, əslən baltik dənizi sahilindən olan alman dayə Freleyn Anna olmuşdur. Freleyn Anna dörd bacının tərbiyəsi ilə məşğul olmuş, onları Avropa mədəniyyəti ilə tanış etmişdir. Bu XX əsr Bakı kübar cəmiyyətində dəb halını almış bir hadisə idi, avropalı və rus dayələr vasitəsilə uşaqlar tərbiyə edilir, onlar ümumşərq təfəkküründən uzaqlaşdırılırdılar. Banin müsəlman ailəsində, namaz qılınan, çadra geyinilən mühitdə böyüsə də, özünü bu cəmiyyətə tamamilə yad hiss edirdi. Onu freylen Annanın onları apardığı xristian məclisləri, yeni ildə qurulan yolka nənəsinin qanunlarından daha artıq cəlb edirdi

Romanda Novruz və ramazan bayramları haqqında geniş təsvir verilib. Bu bayramlarda kasıb və varlı zümrənin bayramı necə qarşılama, onları bir-birindən ayıran cəhətləri qeyd olunur.

Novruz bayramına böyük hazırlıq görülər, bayramda yaxın qohumların evi ziyarət edilərmiş. Bayramda kasıblar yalnız mili şirniyyatlar hazırlayıb, yumurta boyamaqla kifayətlənərmişlər. Varlıların süfrəsində isə milli şirniyyatlarla yanaşı rus pirojnalrı, Rusiyadan gətirilmiş bahalı şokolatlar, üstü müxtəlif şəkillərlə bəzədilmiş yumurtalar olarmış. Varlıların bayramı, xristianların pasxa bayramını xatırladırdı.

Ramazın bayramı isə kəndlərdə daha təntənəli şəkildə qeyd olunurdu. Kübar cəmiyyətdə oruc tutulmaz, onlar kasıblara ehsan paylamaqla kifayətlənərmiş. “Bəzən kimsə bir-ya iki gün Allaha öz müsəlmanlıqlarını xatırlatmaq üçün oruc tutarmışlar”.

Məhərrəmlik ayında həyata keçirilən adətlər Baninin uşaqlıq xatirələrində xüsusi yer tutur. Nənəsinin evdə keçirdiyi məclislərə hazırlığı, qadınların burda iştirakı bütün təfərrüatı ilə qeyd edilir. Bu məclislərdə otağa təzə xalça salınır, yerə divarın dibi ilə döşəkcələr qoyulardı. Qadınlar ən gözəl, bahalı geyimlərini geyinər, ən məclislərə yığılarmış.

Əsərdə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müsəlman qadınlarının həyatı da təsvir edilir. Ümmülbanunun nənəsi XIX əsr Azərbaycan qadının ümumiləşdirilmiş prototipidir. O, ədəb-ərkanla hərəkət edər, namaz qılar, çarşaba bürünərdi. Müsəlman olmayanlara isə nifrət edər, onları söyərdi. Evdə daim hökmranlıq edər, söyüş söyərdi. Banin nənəsinin Azərbaycanlı qadınların əksəriyyətinə xas olan xüsusiyyətlərə malik bir xanım olduğunu qeyd edir. O, nənəsi haqqında yazır: “O, bizim məşğuliyyətimizin nə əhəmiyyətini, nə də ləzzətini duya bilir, danışdığımız yad dilsə arvada kobud görünürdü. Nənəm bizim yeni həyatımıza qibtə ilə deyil, rəhmdilliklə baxırdı. Özü və özü kimilərin sadə, məhdud həyatını daha arxayın, səhsiz yol sanırdı. Bizim kimilərin yeni, çoximkanlı həyat tərzini isə çox səhv buraxılacaq ömür yolu sayırdı.”

Burada şərq qadınlarının fiziki xüsusiyyətləri də təsvir edilir və onlar avropalı xanımlarla qarşılaşdırılır. Banin yazır: “Fröley Annanın dərisi dümağ, saçı ipək kimi sığallıydı. Biz dörd bacı isə qaraşın, qol-qıçı tükü Şərq uşaqlarıydıq. Onun başına toplaşmış qarmaqburun, qalınqaş, o isə əsl şimal xanımı”(s.7)

Müəllif bibiləri və əmilərinin simasında kübar cəmiyyətin dəbdəbəli həyat tərzini təsvir edir. Bibiləri yeni cəmiyyətə uyğunlaşmağa çalışan şərq qadınlarını təmsil edir, onlar çarşaba atmış, yarı rus, yarı azərbaycanca danışmağa çalışırlar. Onlar digər millətlərin nümayəndələri ilə birlikdə məclislərə qatılar, bütün günü kart oyunları oynayarlar. Banin bu hərəkətin onlarda çox yöndəmsiz alındığını qeyd edir. Onun ailəsi sonradan varlanmış bir nəslin nümayəndəsi idilər. Onlar çox kobud və yöndəmsiz idilər. Ancaq söyüş söyər, vərəsəlik üstündə dava edərdilər. Bütün bunlar XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan elitasının ümumi mənzərəsini əks etdirir. Onlar içiboş, yalnız saxta dəbdəbəli həyat yaşayırdılar. Onlar arasında elmə, mədəniyyətə üstünlük verənlər də var idi.

Yazıçı “Qafqaz günləri” romanında da sovet siyasi rejiminin insanların həyatına gətirdiyi fəlakətləri, insanların mühacirət etməyə məcbur qaldıqlarını, onların yaşadıkları faciələri açıb göstərməyə çalışmışdır.

Banin ömrü boyu vətən həsrəti ilə yaşamışdır. “Qafqaz günləri” romanın ikinci nəşri zaman edilən əlavədə mühacirətdə olduğu zaman Azərbaycana gələ bilmədiyini üçün çox təəssüfləndiyini qeyd etmişdir. Banin yaradıcılığı XX yüzilliyin Azərbaycan həqiqətlərini bütün dünyaya tanıtdı. Azərbaycan mədəniyyəti, adət ənənələri, həyat təzi haqqında səmimi etirafları, ünsiyyətdə olduğu insanlara bəzək vurmadan olduğu kimi təqdim etməsi ona böyük uğur qazandırmışdır.

Açar sözlər: Ümmülbanu, Banin, Azərbaycan tarixi, həyat təzi, mədəniyyət

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abutalıbova, N. Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələri / Nigar Abdullayeva // Qobustan. – 1987. - № 3 (75).
2. Abutalıbova, N.; Quliyev, Q. İztirab etüdü / Nigar Abutalıbova, Qorxmaz Quliyev // Azərbaycan. - 1987. - № 12.
3. Anar. Fransa görüşləri / Anar // Bakı.- 1965.- 9 yanvar.

4. Banin. Qafqaz günləri: roman. – Bakı, Qafqaz 2006
5. Qafqazdan olan və Parisi fəth edən qız. Bakı 2016

РЕЗЮМЕ

БАН (УММУЛБАНУ) ОБЗОР ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В РОМАНЕ «КАВКАЗСКИЕ ДНИ»

Основная тема творчества представительницы азербайджанской эмигрантской литературы, всемирно известной писательницы Бану является тоска по родине. Первый роман Бану "Нами" (1943) повествовавший о событиях в Азербайджане в предреволюционный период не имел особого успеха. Но роман "Кавказские дни" (1945) сделал ее имя известным французскому читателю.

В этом автобиографическом романе, который был написан на французском языке, Бану пишет о детстве и о периоде жизни в Париже. В романе рассказывается о революции 1917 года, о создании Азербайджанской Демократической Республики, об армяно-мусульманской резне, о прекращении нашей независимости с вступлением Красной Армии, о конфискации собственности богатых, о развитии и распространении социализма в Азербайджане.

Ключевые слова: Уммулбану, Банин, история Азербайджана, Стиль жизни, культура

SUMMARY

BAN'S (UMMULBANU) REVIEW OF HISTORY AND CULTURE OF AZERBAIJAN IN THE NOVEL "CAUCASIAN DAYS"

The main theme of works of the representative of the Azerbaijani emigrant literature, the world famous writer Banu is a longing for the homeland. Banu's first novel "Namie" (1943), which told about the events in Azerbaijan in the pre-revolutionary period, did not have much success, but the novel "Days of the Caucasus" (1945) made her name known to the French reader.

In this autobiographical novel, which was written in French, Banu wrote about her childhood and the period of life in Paris. The novel tells about the revolution of 1917, the creation of the Democratic Republic of Azerbaijan, the Armenian-Muslim massacres, and the end of our independence with the entry of the Red Army, the confiscation of property of the rich, and the development and spread of socialism in Azerbaijan.

Key words: Ummulbanu, Banin, history of Azerbaijan, life style, culture

ASIF AZƏRELLI YARADICILIĞINDA MADDİ-MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNİN ƏKSI

Ağayev Emil Raul oğlu

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji kolleci

Təsviri sənətin əsas janrlarından biri də natürmortdur. Asif Azərellinin müəllifi olduğu əsərlərdə xalqımızın tarixiliyi, mədəniyyət nümunələri əks olunmuşdur. Bu məqalədə rəssamın əsərləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Asif Azərelli, Qarabağ, rəngkarlıq, natürmort

Azərbaycan təsviri sənətinin əsas janrlarından biri də natürmortdur. Rəssamlarımız öz əsərlərində adət etdiyimiz bu janrın əsas ifadə vasitələri ilə bərabər, həmçinin milli sərvətimiz sayılan sənətkarlıq nümunələrimizi də əlavə edirlər.

Asif Azərelli yaradıcılığına nəzər yetirsək mühüm yer tutan janrlardan biri də natürmortdur. Bir-birindən maraqlı əsərlərində maddi-mədəniyyət nümunələrinin əksini, təbiətimizin bizə bəxş etdiyi gözəllikləri real, dəqiq canlandırmışdır. Xalça nümunələrimiz, güllər, meyvələr yaradıcılığında həm müstəqil bir əsər, həm də xalqımızın tarixi simvolları kimi nəzərdən keçirilir.

2005-ci ilə “Xarı bülbül” əsərini tənha öz doğma yurdu üçün darıxaraq simvolik şəkildə pəncərə önündə təsvir etmişdir. Şuşa dağlarında xarıbülbül adlanan qeyri-adi bir gözəl gül yetişir. Rəssamın təsvir etdiyi əsərdə yenidən öz doğma yurdunda daha azad çiçək açacaqdır.

Asif Azərelli yaradıcılığında çiçəklərin xüsusilə yasəmən gülünün təsviri mühüm yer tutur. “Yasəmən”(2000), “Tərəvətli yasəmən” (2010), “Yasəmən vazada” (2016) əsərlərində dünyanın əsasən tropik və subtropik bölgələrində yetişən bəyaz, bəzən qırmızı və ya sarı rəngli ləçəklərə sahib xoş ətirli bitki, gülün rənglər vasitəsilə tərəvətini hiss edə bilərik.

Qarabağın maddi mədəniyyət nümunələri rəssamın yaradıcılığında əsas ideya kimi indiki dövrümüzdə qədər qalmaqdadır. “Qarabağ atı və çiçəklər” (2017) əsərində divardan asılan çərçivənin içində XVII-XVIII əsrlərdə Qarabağ xanlığında geniş yayılan atın təsviri verilmişdir. Qarabağ atları Asiya və Qafqazda ən qədim at cinsi hesab edilir. Qarabağ atının əsas yayıldığı məkan Azərbaycan Qarabağ zonası olmuşdur. Ən yaxşı atlar Şuşa, Ağdam və bu rayonlara yaxın ərazilərdə yayılmışdır. Həmçinin çərçivənin içərisində memarlıq abidəmiz Əsgəran qalasının da əzəmətliliyini görə bilərik. Rəssam tərəfindən çərçivənin önündə təsvir edilən rəngli çiçəkləri isə Qarabağdan toplanmışdır.

İLL 1. “Qarabağ atı və çiçəklər” (2017) (kətan, yağlı boya, 90x70 sm)

“Qarabağ atı xarıbülbül ilə” əsərində çərçivənin içində yenidən Qarabağ atı ön plana çəkilmişdir. Şuşa şəhərinin tarixi mərkəzində yerləşən və Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın iqamətgahı olmuş tarixi saray isə arxa fonda əzəmətliliyi ilə seçilir. Pənahəli xanın dövründə saray xanın iqamətgahı olmaqla bərabər, həm də xan ailəsi ilə birlikdə bu sarayda yaşamışdır. Tarixdə Qarabağ xanlarının əsas siyasi iqamətgahı ilk Qarabağ xanı Pənahəli xanın saray-qəsri olmuşdur.

İLL 2. “Qarabağ atı və xarıbülbul ilə” (kətan, yağlı boya, 50x30 sm)

Meyvələr, güllərin təsviri zamanı rəssam kompozisiyalarında Azərbaycan xalçalarından da istifadə etmişdir. “Şirvan xalçası ilə natürmort” (2006) əsərində sənətkar öz ənənəsinə sadıq qalaraq, Şirvan xalçasını da canlandırmışdır. Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən Şirvan əyaləti təbii ehtiyatlarla yanaşı, istedadlı sənətkar ustaları ilə məşhurdur. Erkən orta əsrlər dövründən başlayaraq xalçaçılıq uzun inkişaf dövrü keçərək, qonşu ölkələrin xalq sənətinə kifayət qədər təsir göstərmişdir. Hətta intibah dövrünün dahi rəssamları öz əsərlərində həndəsi naxışlarla zəngin olan klassik Quba və Şirvan xalçalarının müxtəlif təsvirlərini bəzək elementi olaraq öz kompozisiyalarına daxil etmişlər.

“Mis qablar” (2009) natürmortunda isə qədim xalq sənət növlərindən biri hesab edilən dəmir dövründən qalma misgərlik sənətinə aid olan nümunələri görə bilərik. Bir sənət kimi onun təşəkkülü daha da inkişafı orta əsrlərdə böyük şəhərlərin misgərlik mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxarıb. Azərbaycanda misgərlik sənətinin əsas mərkəzlərinin Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Bakı, Ərdəbil, Lahıc (İsmayılı) və s. olduğu söylenebilir.

“Avropalı rəssamın əsəri Naxçıvan xalçası ilə” (2003) əsərində avropa və xalqımızın tarixi mədəniyyət nümunəsi ifadəli, sintez şəkildə qarşılaşdırılmışdır. Asif Azərelli yaradıcılığının sonrakı mərhələlərində də natürmortun inkişafını görə bilərik. Bu həm də müasir təsviri incəsənətimizdə bu janrının inkişafında mühüm yer tutur.

“Güllər” (2000), “Heyvalar və çiçəklər” (2002), “Yasəmən və meyvələr” (2003), “Pəncərədə çiçəklər” (2005) və digər bu tip əsərlərdə öz əlvanlığı, reallığı ilə seçilən bir-birindən maraqlı əsərlərini tamaşaçılara təqdim etmişdir.

2009-cu ildə xalqımızın tarixi sərvətlərini bir kompozisiya daxilində istifadə edən rəssam tamaşaçıya böyük estetik zövq verir. Naxçıvan İlanlı dağın arxa fondakı təsviri rəssam tərəfindən daha da əzəmətli şəkildə çatdırılmışdır. Ön hissədə isə Qarabağ xalçası və Göyçar narı əsərə bitkinlik verməklə bərabər, bir xalqın zəngin mədəniyyətə malik olmasından da xəbər verir.

2003-cü ildə Asif Azərelli əsərin içində əsər prinsipinə sadıq qalaraq “Geysnboronun əsəri Qarabağ xalçası ilə” kompozisiyasını təqdim edir. Əsərdə əsas diqqət öz tarixiliyi, məşhurluğu ilə seçilən xalçanın üzərinə yönəlmişdir. Əsərdə Avropanın məşhur rəssamlarından olan Geysnboronun əsəri və Qarabağ xalçası qarşı-qarşıya qoyulmuşdur.

İLL 3. “Geysboronun əsəri Qarabağ xalçası ilə” (2003) (kətan, yağlı boya)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayev E. “Asif Azərli yaradıcılığında Qarabağ mövzusu”, Elmi əsərlər jurnalı №27, İSSN 2221-7576, ADMİU 2019, s110-113
2. Ağayev E. “Asif Azərli yaradıcılığında mənzərə janrı”, Sivilizasiya jurnalı Cild 8 №3, 2019 (43), İSSN 2519-4003, Avrasiya universiteti, s 139-145
3. Əliyev Z. “Miniatüra üslubu yeni bədii təmayüllərin yaranması kontekstində”, “Elm, mədəniyyət və incəsənətin qarşılıqlı əlaqəsi və müasir cəmiyyətin inkişafında rolu” III respublika elmi-nəzəri konfransının materialları toplusu, 19-20 dekabr 2019 ADMİU, s 29-37
4. Fərzəliyev Ç. “Natürmort janrı haqqında”, metodik vəsait, Bakı, 2003, 118 s

SUMMARY

REFLECTION OF MATERIAL-CULTURAL SAMPLES IN ASIF AZERELLI'S WORKS

One of the main genres of fine arts is still life. The works authored by Asif Azerelli reflect the history and culture of our people. This article analyzes the artist's works.

Keywords: Azerbaijan, Asif Azerelli, Karabakh, painting, still life

РЕЗЮМЕ

ОТРАЖЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОБРАЗЦОВ В ТВОРЧЕСТВЕ АСИФА АЗЕРЕЛЛИ

Один из основных жанров изобразительного искусства - натюрморт. Произведения Асифа Азерелли отражают историю и культуру нашего народа. В статье анализируются работы художника.

Ключевые слова: Азербайджан, Асиф Азерелли, Карабах, живопись, натюрморт

AZƏRBAYCANDA MƏŞĞULLUĞUN SƏVİYYƏSİ VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA MƏŞĞULLUĞUN PAYI

Ajdarli Elvin .İ.

Azerbaijan Technical University

Müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də məhz əhalinin səmərəli məşğulluq imkanlarının artırılmasından ibarətdir. Belə ki, əmək məhsuldarlığı üç yolla arta bilər: Birincisi, statik effektdir ki, bu zamanla işçi qüvvəsi qismən az məhsuldar sahələrdən getdikcə daha yüksək məhsuldar sahələrə keçir; İkincisi dinamik effektdir ki, işçi qüvvəsi bir sahədən başqasına eyni zamanda keçir; Üçüncü isə daxili effekt yaranır, yəni sektorda kapital qoyuluşlarının, eyni zamanda müasir texnoloji təkmilləşmə və idarəetmənin yaxşılaşması kimi amillərin hesabına əmək məhsuldarlığı yüksəlir. Məşğulluqla bağlı yanaşmanın özünə də münasibətin dəyişdirilməsinə ciddi zərurət yaranmışdır. Ölkəmizdə əmək məhsuldarlığının səmərəliliyinin artmasında daha çox, demək olar ki, daxili effekt hiss olunur, amma iqtisadiyyatın strukturu dəyişdikcə dinamik və statik effektin də güclənəcəyi gözlənilir. Azərbaycanda 2019-cu ildə əmək haqqı artımı əmək məhsuldarlığının artımını orta hesabla dörd dəfə üstələdi. Bu fərqi “yumşaldılması” üçün də insan kapitalına davamlı sərmayə qoyulur. Elə əmək haqqının artımı həm də sonradan insan kapitalını daha da gücləndirməyə xidmət edir. Dünya Bankının və BMT İnkişaf proqramının insan kapitalı və insan inkişafı indeksləri, həmçinin “Qlobal innovasiyalar hesabatı”, şagird bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üzrə hesabatın (PISA) və beynəlxalq olimpiada nəticələrinin təhlili göstərir ki, əldə etdiyimiz böyük nailiyyətlərə rəğmən insan kapitalının inkişafı istiqamətində görəcəyimiz işlər də var. Xüsusilə, “bacarıqlar iqtisadiyyatı” şəraitində insan kapitalının inkişafını şərtləndirən əsas sahə - təhsilin bütün səviyyələridir. Azərbaycanın iqtisadi potensialının davamlı olaraq artmasında qeyri-neft sektorunun mühüm bir qolu kimi aqrar sektorun rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Son illərdə ölkə miqyasında böyük potensiala malik aqrar sektor yeni yanaşmalar əsasında inkişaf etdirilir, Burada əmək tutumu böyük, gəlir imkanları geniş olan bitkilərin becərilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Artıq respublikamızda dövlət dəstəyi hesabına yaradılan 41 fermer təsərrüfatı uğurla fəaliyyət göstərir. Bu təsərrüfatlarda məhsuldarlıq əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı istiqamətində aparılan sənayeləşmə siyasəti nəticəsində qeyri-neft sənayesində 7,8 faiz illik artıma nail olunmuşdur. İl ərzində Sumqayıt Texnologiyalar Parkında ağır maşınqayırma və dəqiq emal mərkəzləri zavodları, Gəncədə alüminium, Naxçıvan və Qaradağda sement zavodları, bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi və yandırılması zavodları da daxil olmaqla, 100-dək sənaye müəssisəsinin istifadəyə verilməsi, 90-dan artıq sənaye müəssisəsinin inşasının davam etdirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır. Ölkədə dəyər zəncirinin bütün halqalarını özündə birləşdirən aqroparkların yaradılması güclü şəkildə təşviq edilir. Perspektivdə ölkədə bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə aqroparkların sayını 46-ya çatdırmaq hədəflənib. Aqroparklarda zəruri infrastrukturun yaradılmasına 208 milyon manat dövlət əsaslı vəsait qoyulub, 112 milyon manat dövlət güzəştli krediti və dəyəri 564 milyon manat olan 26 layihəyə investisiya təşviqi sənədi verilib. Bu ilin birinci yarısında isə kənd təsərrüfatı 8,5 faiz artıb. Bu sahədə artım dinamikası ildən ilə yüksəlir. Ona görə də, aqrar sahənin potensialından daha səmərəli istifadə etmək əsas hədəflərdən biridir. Müasir dünyanın iqtisadi xəritəsində əhəmiyyətli amillərdən biri də qeyri-formal iqtisadiyyat və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan qeyri-formal məşğulluqdur. Qeyri-formal məşğulluq qeyri-formal iqtisadiyyatı səciyyələndirən əsas cəhət kimi iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin və iqtisadi fəal əhalinin qanunla tənzimlənən və ya tənzimlənməyən, yaxud praktiki olaraq kifayət qədər əhatə olunmayan bütün iqtisadi fəaliyyət növlərini özündə birləşdirir. Respublikamızda müasir çağırışlar nəzərə alınmaqla qeyri-neft sənayesinin inkişafına göstərilən diqqət öz bəhrəsini verir. Əlamətdar haldır ki, son illərdə Azərbaycanda ən yaxşı inkişaf göstəriciləri məhz qeyri-neft sənayesində qeydə alınır. Yeni iş yerlərinin yaradılması və insanların gəlir imkanlarının artırılması respublikamızda reallaşdırılan dərin məzmunlu sosial siyasətin leytmotivini təşkil edir. Ölkəmizdə prezident İlham Əliyevin siyasi iradəsi əsasında həyata keçirilən kompleks tədbirlər əmək bazarının tənzimlənməsində, əmək resurslarının məşğulluq imkanlarının artırılmasında, işçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsində və əmək resurslarından ümumi iqtisadi inkişafa əsaslanan məqsədəuyğun istifadənin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dövlətinin sosial yönümlü iqtisadiyyat quruculuğuna və insanların layiqli iş yerləri ilə təmin edilməsinə xüsusi diqqət

və qayğı göstərməsi öz müsbət nəticəsini verib. son 16 ildə respublika üzrə 1,7 milyon yeni iş yeri açılıb. Bölgələrdə yerli xammala əsaslanan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin keyfiyyətə müasir səviyyədə qurulması və yeni müəssisələrin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi stimullaşdırılacaq, İxtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye şəhərcikləri yaradılacaqdır. İqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərciyi infrastrukturun formalaşdırılması qeyri–neft emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət investisiya siyasətində əsas istiqamət olacaqdır. Bu baxımdan hər bir iqtisadi rayonun potensialı nəzərə alınmaqla xüsusi iqtisadi zonalarının yaradılması və sənaye şəhərciklərinin (o cümlədən sumqayıtda neft–kimya məhsullarının emalı, Balaxanıda məişət tullantılarının emalı və Gəncədə metal (alüminium) məmulatların istehsalı üzrə sənaye şəhərcikləri) qurulması mühüm addımlardır. Qarşıdakı onillikdə respublikamızda 500–dən artıq yeni sənaye müəssisəsinin yaradılması nəzərdə tutulur. Onların əsas hissəsi iri sənaye mərkəzləri olmaqla iqtisadiyyatın inkişafında xüsusi rol oynayacaq. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər sayəsində ölkədə işsizliyin səviyyəsini 8 faizədək aşağı salmaq mümkün olub ki, bu da dünyada ən yaxşı göstəricilərdən hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, respublikamız regionda qlobal əhəmiyyətli əksər layihələrin moderatoru rolunda çıxış edir. İşçi qüvvəsinin sürətli axını və yerdəyişməsi şəraitində və qloballaşan dünyada ölkələrin, xüsusən də vahid siyasi məkana daxil olan ölkələrin məşğulluq siyasətinin uzlaşdırılması ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün regionlarda infrastruktur təminatının, o cümlədən əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının daha da yaxşılaşdırılması, ixrac yönümlü və rəqabətə davamlı məhsul istehsalı istiqamətində sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, əhalinin, xüsusi ilə kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə III Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün iqtisadi artımın, məşğulluğun və büdcə və valyuta gəlirlərinin əsas mənbəyi kimi qeyri-neft sektoru tarazlı və dayanıqlı iqtisadi artıma nail olunmasında və yüksək gəlirli iqtisadiyyatın formalaşmasında strateji amil rolunu davam etdirəcəkdir. Bu istiqamətdə 2014-2018-ci illərdə bütövlük- də iqtisadiyyatın, o cümlədən regionlarda ayrı-ayrı sahələrin inkişafının başlıca şərtləri kimi:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının stimullaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi;
 - taxıl istehsalının artırılması və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi;
 - istehsalçıların ixrac yönümlü fəaliyyətinin gücləndirilməsi;
 - ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə aqrar sektoruna inkişafı davam etdiriləcəkdir.
- [1, s.23]

Qeyri-neft sənayesinin intensiv inkişafı problemləri və onların həlli yolları Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramında öz əksini tapmışdır. Proqramda müəyyən edilmiş əsas məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması;
- enerjidən səmərəli istifadə edən, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsi və s.

Həmin proqramda sənayenin inkişafının aşağıdakı istiqamətləri qeyd edilmişdir. Həmin istiqamətlər içərisində sənayenin regional strukturunun təkmilləşdirilməsi; sənaye infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması; xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması; sənaye və Texnologiyalar Parklarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi və yenidən qurulması; sənaye klasterlərinin,

məhəllələrinin yaradılması, təşviqi və inkişafı, qeyri-neft sənayesinin modernləşdirilməsi, şaxələndirilməsi nəticəsində bu sahənin iqtisadi artımın əsas mənbəsinə çevrilməsi və sair məsələlər öz əksini tapmışdır.[2,s.40]

Qeyd edilən dövlət proqramında maşınqayırma sənayesinin, xüsusən, neft maşınqayırmasının inkişafının diqqət mərkəzində saxlanması, bu sahədə istehsal olunun məh- sulların daxili tələbatın ödənilməsində payının artırılması, ölkədə əsasən yeyinti sənayesi, yüngül sənaye, mebel sənayesi, tikinti materiallarının istehsalı sahələrində istehsal həcmələrinin genişləndirilməsi ilə yanaşı, digər sahələrdə, o cümlədən kimya, metallurgiya, maşın və avadanlıq istehsalı, alternativ enerji qurğu və avadanlıqlarının istehsalı, müdafiə sənayesi sahələrində yeni emal müəssisələrinin yaradılması, yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə yeni istehsal sahələrinin fəaliyyətə başlaması prioritetlər sırasındadır. [3,s.64]. Qeyri-neft sənayesi sahələrinin inkişaf səviyyəsi, müasir problemləri və potensial inkişaf imkanlarını özündə əks etdirən ayrıca proqram dövlət tərəfindən bu vaxtadək qəbul edilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasında innovasiyalı inkişafa əsaslanan, rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sənayesinin yaradılması aşağıdakı istiqamətliyi özündə ehtiva edəcəkdir:

- qeyri-neft sənaye sahələrinin strukturunun və texnoloji bazasının təkmilləşdirilməsi;
- qeyri-neft sənaye sahəsində texnoloji tərəqqiyə, yeni nəsillər avadanlıq istehsalına yönəlmiş istiqamətliyin inkişafı
- istehsal prosesində, məhsul istehsalında beynəlxalq standartların tətbiqi edilməsi. [1,s.16].

Sonda onu da qeyd edim ki, fikrimcə Azərbaycanda qeyri-neft iqtisadiyyatının ortamüddətli inkişafını təmin etmək üçün maliyyə sektorunun çevikliyinin artırılması və ölkəyə yeni kapitalın cəlb edilməsi baxımından kapital bazarlarının inkişaf etdirilməsi çox vacibdir.

Açar sözlər: məşğulluq, qeyri-neft sektoru, sosial-iqtisadi siyasət, aqrar sahə, məşğulluq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. R.K.İskəndərov, C.C.Mehbalıyev"Əmək bazarı və sosial müdafiə", Bakı,2006.
2. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq strategiyası Dövlət Proqramı, 2007-2010.
3. S.Məmmədov, Azərbaycan Respublikasında əmək münasibətləri, Bakı, 2011.

РЕЗЮМЕ

УРОВЕНЬ ЗАНЯТОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ДОЛЯ ЗАНЯТОСТИ В НЕНЕФТЯНОМ СЕКТОРЕ

Статья посвящена теме "уровень занятости в азербайджане и доля занятости в нефтяном секторе". Как мы знаем, нефтяной сектор, являющийся составной частью аграрной сферы, является основой экономики. одной из основных целей макроэкономической политики каждого государства является обеспечение высокого уровня занятости трудоспособного населения. обеспечение высокого уровня занятости, в свою очередь, приводит к эффективному использованию имеющихся в стране производительных сил. В современных условиях мощь каждой страны, ее общий экономический потенциал, ее место в мировом масштабе измеряются рядом других параметров, в том числе промышленным развитием. обладая мощным промышленным потенциалом, страны сохраняют свои финансовые средства, удовлетворяя свои внутренние потребности за счет местного производства, а также обеспечивают приток валюты к себе, представляя на внешних рынках большие объемы продукции. Наряду с экономико-политическим значением развития промышленного сектора достаточно велико и социальное значение.

Ключевые слова: занятость, нефтяной сектор, социально-экономическая политика, аграрная сфера, занятость.

SUMMARY

THE LEVEL OF EMPLOYMENT IN AZERBAIJAN AND THE SHARE OF EMPLOYMENT IN THE NON-OIL SECTOR

The article I wrote refers to the topic "the level of employment in Azerbaijan and the share of employment in the non-oil sector". As we know, the non-oil sector, which is an integral part of the agrarian sector, forms the basis of the economy. One of the main objectives of the macroeconomic policy of each state is to ensure a high level of employment of able-bodied people. The high level of employment, in turn, leads to the effective use of productive forces in the country. At present, the strength, general economic potential and global position of each country, along with a number of other parameters, are measured by industrial development. Countries with strong industrial potential both meet their domestic needs at the expense of local production, protect their financial resources, and provide themselves with currency flow by representing large volumes of products in foreign markets. Along with the economic and political importance of the development of the industrial sector, its social importance is quite large.

Keywords: engagement, non-oil sector, socio-economic policy, agrarian sector, engagement.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AQRAR İSLAHATLAR

Allahverdiyev E.İ., Yusifov M.A., Əsgərov Ə.T.

Tərəvəzçilik Elmi- Tədqiqat İnstitutu

Məqalədə keçən əsrin 90-cı illərində ölkəmizdə aparılan aqrar islahatların hüquqi, iqtisadi və təşkilati aspektləri araşdırılmışdır. Bundan başqa, aqrar islahatların aparılması nəticəsində ölkəmizdə baş vermiş dəyişikliklər, xüsusən də siyasi sabitlik, iqtisadi müstəqillik, idxaldan asılılığın və işsizliyin aradan qaldırılması, əhalinin həyat səviyyəsinin və rifah halının yaxşılaşdırılması məsələləri kompleks şəkildə öyrənilmiş və müvafiq nəticələr çıxarılmışdır..

Açar sözlər: aqrar, iqtisadi rayon, islahat, strategiya, inkişaf, qanun, kənd təsərrüfatı.

Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin inkişafı üçün siyasi, hüquqi və maddi –texniki bazanın yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması və bu istiqamətdə inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında ciddi dönüş yaradılması ilə yanaşı, aparılan aqrar islahatlar kəndli–fermer təsərrüfatlarının yaradılması, torpaqlardan səmərəli istifadənin təşkili, onların münbitliyinin və ekoloji təmizliyinin qorunması, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, regionlarda işsizliyin aradan qaldırılması, özəl sektorun inkişaf etdirilməsi, kənd sakinlərində özəl mülkiyyət hissəsinin formalaşdırılması və yerli sahibkarların təşəkkül tapması sahəsində irəliyə doğru atılmış mühüm addım idi.

Aqrar islahatların aparılması nəticəsində əldə edilmiş təcrübə göstərir ki, keçmiş kolxoz və sovxoz işçilərindən fərqli olaraq, müasir fermerlər və yerli sahibkarlar təkcə istehsal etdikləri məhsulların məhsuldarlığını artırmaqda və onların keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqda deyil, həm də istifadə etdikləri torpaqların qorunması və ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında da maraqlı olurlar. Sovet quruluşunda kolxozçular və sovxoz fəhlələri “ümumi – heç kimindir” prinsipini əsas götürərək, öz şəxsi mənafeyini ümumidən üstün tutmaqla hər şeyə biganə yanaşırdılar. Ancaq indi milli sahibkarlarımız yaxşı başa düşürlər ki, aqrar islahatların aparılması fermerlərin tabeliyində olan torpaqların qorunması və münbitliyin artırılması, təsərrüfatda çalışanların maddi rifah halının yaxşılaşdırılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və yetişdirilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması deməkdir.

Azərbaycan Respublikasının o dövrdəki prezidenti Heydər Əliyevin təklifi ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1995-ci ilin əvvəllərində “Aqrar islahatın əsasları haqqında” [1] və “Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında” [2] Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını qəbul etdi. Ölkədə aqrar islahatların aparılması üçün Respublika Aqrar–islahat komissiyası [4] və yerli islahat komissiyaları yaradıldı. Bundan sonra 1996-cı ilin iyun ayının 16-da “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 13 avqust 1996-cı il tarixli 482 sayılı Fərmanı ilə tətbiq olunmağa başlandı. Bu qanundan sonra Azərbaycan Respublikasının “Torpaq vergisi haqqında”, “Torpaq icarəsi haqqında”, “Torpaq bazarı haqqında”, “Torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında”, “Torpaqların münbitliyi haqqında” qanunları, Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məsəlləsi, “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan kolxoz, sovxoz və başqa hüquqi və fiziki şəxslərin (istehsal müəssisələrindən başqa) vergi borclarının ləğv edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Aqrar islahatların sürətləndirilməsi haqqında bəzi tədbirlər haqqında” Fərmanı, [3] habelə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq sərəncam və qərarları və digər hüquqi – normativ aktlar qəbul edildi. Həmin dövrdə aparılmış aqrar islahatların nəticələrini rəqəmlərin dili ilə çatdırmağa çalışaq [6,s.4].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları 2003-cü ildə buğda istehsalını 133%, qarğıdalı istehsalını 9,1%, günəbaxan istehsalını 2,1 dəfə, kartof istehsalını 14,7%, tərəvəz istehsalını 3,8%, bostan məhsullarını 13,6%, meyvə istehsalını 3,9%, yaşıl çay yarpağı istehsalını 1,1%, yun istehsalını 11,8%, ət istehsalını 9,2%, süd istehsalını 4,3%, yumurta istehsalını 1,1% artırmış, arpa istehsalını 10%, çəltik istehsalını 10%, üzüm istehsalını 8,8%, pambıq istehsalını 1,1% və tütün istehsalını 75,6% azaltmışlar.

2003 – cü ildə 6 355,7 mld. manatlıq dəyərində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilmişdir. Bu da əvvəlki illə müqayisədə 6,4% çox məhsul deməkdir. Sahələr üzrə isə ümumi məhsullun bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. 9,95% - kənd təsərrüfatı məhsulları;
2. 0,04% - meşə təsərrüfatı məhsulları;
3. 0,01% - balıqçılıq təsərrüfatı məhsulları

2003 – cü ildə 2 196 mln ton dənli və dənli paxlalılar (əvvəlki ildəkindən 8,9% çoxdur), 1 732 min ton buğda (13,3% çox), 307 min ton arpa (10% az), 127 min ton qarğıdalı (9,1% çox), 11 min tona yaxın çəltik (10% az), 695 min ton kartof (14,7 % çox), 952 min ton tərəvəz (3,8% çox), 330 min ton bostan məhsulları (13,6% çox), 517 min ton meyvə (3,9% çox), 62 min ton üzüm (8,8% az), 1,4 min ton yaşıl çay yarpağı (1,1% çox), 80 min ton pambıq (4,1% az), 3 min ton tütün (75,6% az) istehsal edilmişdir [7, s.2].

Buğda istehsalının həcmi, bütün rayonlar üzrə olduğu kimi, Quba – Xaçmaz, Naxçıvan, Gəncə - Qazax, Abşeron iqtisadi rayonlarında artım daha sürətli olmuşdur. Deməli, çörəklə təminat məsələlərində problemlər aradan qaldırılmağa başlamışdır.

Arpa istehsalı üzrə Lənkəran – Astarə, Kür – Araz, Naxçıvan və Gəncə - Qazax iqtisadi rayonlarında artım nəzərə alınmışdır. Digər rayonlarda isə azalma halları qeyd edilmişdir. Belə meyllərin heyvandarlıq məhsulları istehsalının dəyişməsi xüsusiyyətlərinə təsir göstərməsi ehtimal olunurdu.

İstehlak bazarının tələbatından asılı olaraq dən üçün günəbaxan istehsalının 2,1 dəfə artması müşahidə edilmişdir. Gəncə - Qazax iqtisadi rayonunda 4,2 dəfə artım əldə edilmişdir. Qarabağ və Kür – Araz iqtisadi rayonlarında günəbaxan istehsalı daha sürətlə artmışdır.

Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatına görə aqrar islahatların başladığı 1995-ci ildə ölkəmizdə kartof məhsulu istehsalı 155,5 min ton, tərəvəz məhsulları istehsalı 424,1 min ton, bostan məhsulları istehsalı isə 41,9 min ton olmuşdur. 2003-cü ildə isə həmin göstəricilər kartof məhsulu istehsalı üzrə 769,0 min ton, tərəvəz məhsulları istehsalı üzrə 1046,3 min ton, bostan məhsulları istehsalı üzrə 356,7 min ton olmuşdur.

Bütün bunları müqayisəli təhlil etməkdə əsas məqsədimiz aqrar sahədə aparılmış islahatların xarici ticarət dövriyyəsinin artmasındakı rolu və yeri barədə olan müsbət irəliləyişlərin mahiyyətini açmaq olmuşdur [5, s.24].

Aparılmış aqrar islahatların nəticəsində respublikanın əkin dövriyyəsində şəkər çuğundurunun əkin sahələri bir neçə dəfə artmışdır ki, bu da ölkəyə gətirilən şəkərin miqdarını xeyli azaltmışdır. Belə ki, 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasına 70,1 mln. ABŞ dolları dəyərində (idxaldakı xüsusi çəkisi 15,3% olmuşdur) şəkər idxal olunmuşdursa, 2002-ci ildə bu rəqəm 3,5 dəfə azalaraq 21,5 mln ABŞ dolları (idxalda xüsusi çəkisi 12 dəfə azalaraq 1,3% təşkil etmişdir) təşkil etmişdir. 2003-cü ildə 1996-cı illə müqayisədə spirtsiz içkilərin idxalda miqdarı 7 dəfədən çox azalmışdır ki, bu da 13 milyon ABŞ dollarına qənaət deməkdir. Sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar görülən işlər nəticədə ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 30% -dən 2003-cü ildə 73% -ə çatmışdır.

Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanıb, həyata keçirilmiş aqrar islahatların birinci mərhələsi müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmış, həmin islahatların ikinci mərhələsi isə Heydər Əliyevin ləyaqətli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş, 2004-2008-ci illər üçün “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı ilə başlamışdır.

Bu proqramda nəzərdə tutulmuşdur ki, aqrar sektorda islahatların ikinci mərhələsini sürətləndirmək, bunun üçün regionlarda fermerlərə və kənd təsərrüfatı işçilərinə kömək məqsədilə müxtəlif servis mərkəzləri yaratmaq, toxumçuluq bazasını genişləndirmək, texnika ilə təminatı yaxşılaşdırmaq, sərmayələrin regionlara cəlb olunması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin etmək, yeni resurslardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq, yeni iş yerlərinin yaradılmasını həvəsləndirmək və digər zəruri tədbirləri həyata keçirmək lazımdır.

Təmali ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş aqrar islahatlar heç də Azərbaycanın dünəni və bu günü üçün deyil, bilavasitə sabahı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sevindirici hal odur ki, aqrar islahatların ikinci mərhələsi H.Əliyevin siyasətinə sadıq olan, Azərbaycan Respublikasının gənc və perspektivli lideri olan İ.Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir və bu proses indi də davam edir.

Göründüyü kimi, respublikamız keçən əsrin 90 – cı illərində öz müstəqilliyini yenidən əldə etdikdən sonra ölkədə bütün sahələrdə aparılan islahatların müəllifi olan Heydər Əliyev Azərbaycanın sonrakı inkişaf strategiyasını da formalaşdırmışdır.

Bu strategiya nəticəsində ölkənin inkişaf kursu müəyyənləşdirildi. Bu kursun tərkibində siyasi, hüquqi, iqtisadi, hərbi, mədəni və s. problemlərin də həll yolları öz yerini almışdır. Vaxtında və düzgün seçilmiş inkişaf strategiyası ölkədə siyasi sabitliyə, iqtisadi dirçəlişə səbəb olmuşdur ki, bu da sonralar ölkəmizə müstəqil xarici siyasət yürütməyə imkan vermişdir.

Beləliklə, ümummilli liderimiz H.Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən aqrar islahatlar aşağıdakılara gətirib çıxarmışdır:

1. Ölkədə siyasi sabitliyə nail olmuşdur;
2. İqtisadi müstəqillik təmin edilmişdir;
3. İdxaldan asılılıq minimuma endirilmişdir;
4. İşsizliyin azalmasına kömək etmişdir;
5. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təkan vermişdir;
6. Əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması ilə nəticələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aqrar islahatın əsasları haqqında Qanun, Bakı, 1995.
2. Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında Qanun, Bakı, 1995.
3. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatların elmi – təşkilatı bazasının gücləndirilməsi barədə Fərman (17 yanvar 1994 – cü il).
4. Dövlət Aqrar İslahat Komissiyasının yaradılması haqqında Fərman (2 mart 1995-ci il).
5. Heydər Əliyev və dövlətin aqrar siyasəti. Bakı: “Gənclik”, 2003, 776 s.
6. Nuriyev C.Q. “Kənd təsərrüfatında islahatların iqtisadi nəticələri”. “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı. № 67-68. 2003, 10 s.
7. Nuriyev C.Q. “Heydər Əliyev və aqrar islahatlar”. “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı. № 74-75. 2004, 10 s.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV AND AGRARIAN REFORMS

The article examines the legal, economic and organizational aspects of the agrarian reforms carried out in our country in the 90s of the last century. In addition, comprehensively studied the changes in the implementation of agrarian reforms in our country, in particular, political stability, economic independence, elimination of import dependence and unemployment, improvement of living standards and welfare of the population, and made appropriate conclusions.

Key words: agrarian, economic region, reform, strategy, development, agriculture.

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ И АГРАРНЫЕ РЕФОРМЫ

В статье исследуются правовые, экономические и организационные аспекты аграрных реформ, проведенных в нашей стране в 90-е годы прошлого века. Кроме того, всесторонне изучены изменения в реализации аграрных реформ в нашей стране, в частности, политическая стабильность, экономическая независимость, устранение импортной зависимости и безработицы, повышение уровня жизни и благосостояния населения и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: аграрный, экономический район, реформа, стратегия, развитие, сельское хозяйство.

DAVAMLI KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINDA KÖVŞƏNLİK ƏKİNLƏRİN ROLU

Allahverdiyev Elxan Rəcəf oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

2050-ci ildə bütün dünya üzrə ərzaq istehsalının artırılması zərurəti yaranacaq və hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müvafiq istehsal həcminin 2 dəfə artırılması zəruri olacaqdır. Buna görə də ölkədə qəbul edilmiş Strateji Yol Xəritəsinin 2016–2020-ci illər ərzində həyata keçirilməsi hesabına ölkədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühitin yaradılması üçün 9 strateji hədəfin reallaşdırılması nəzərdə tutulurdu. Bu strateji hədəflər ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zəncirinin həlqələri üzrə artırılması, təbii resurslardan dayanıqlı istifadə mexanizmlərinin formalaşdırılması və digər məsələləri əhatə edir [1].

Davamlı inkişaf strategiyası resursların sabit saxlanması və ətraf mühiti qorunması yolu ilə məhsul istehsalının artırılmasını tələb edir. Respublikamızda adam başına düşən əkin sahəsi 0,12

hektar təşkil edir. Bu da torpaqdan və aqroiqlim ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasını tələb edir.

Müasir kənd təsərrüfatının inkişafında aparıcı istiqamətlərdən biridə üzvi əkinçilikdir. Uzun müddətli intensivləşmə istehsal, pestisidlərin nəzarətsiz istifadəsi təbii ekosistemlərin pisləşməsinə yol açdı. Kompleks mənfi ekoloji nəticələr kənd təsərrüfatı torpaqlarının deqradasiyasına və məhsulun keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb oldu [7].

Hazırda əlverişsiz iqlim dəyişiklikləri, artan quraqlıq və torpaq məhsuldarlığının azalması nəticəsində yaranan mənfi təsirlər güclənir. Buna görə də indi kənd təsərrüfatının əsas vəzifəsi torpaqdakı üzvi maddələrin müsbət tarazlığını qorumaq və hər şeydən əvvəl onun humusa çevrilməsidir [6].

Respublikamız şəraitində kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını, onun keyfiyyət göstəricilərini artırmaqla yanaşı torpaq münbitliyinin qorunmasında kövşənlik əkinlərdən istifadə etmək daha faydalıdır [2: 4].

Yem keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, məhsulu artırmaq və qarışıq olan bir illik yem bitkilərinin müsbət aqrotexniki rolunu artırmaq üçün paxlalı və dənli bitkilərin birgə əkilməsidir. Təmiz məhsullarda dənli məhsullar zəngin bir kütlə verir karbohidratlar, əksinə zülal, baklagiller baxımından zəifdir. Bu bitkilərin qarışığı qidalanma baxımından tam yem əldə etməyə imkan verir [2].

Paxlalı və dənli bitkilərin qarışıq əkilməsi aqrotexniki tədbirləri minimallaşdırır, məhsuldarlığı artırır, yemin keyfiyyətini yaxşılaşdırır, Təmiz əkinlərin məhsullarında yemin keyfiyyəti aşağı olduğu halda, qarışıq əkinlərdə karbohidrat, zülal zənginliyi yaranır. Dənli və paxlalı bitkilərin qarışığı qidalanma baxımından zəngin yem əldə etməyə imkan verir [5].

Tədqiqatın aktuallığı və məqsədi: Payızlıq dənli-taxıl bitkilərinin məhsulu yığıldıqdan sonra həmin sahəyə yenidən dənli-taxıl bitkiləri əkmək üçün sahə 90-125 gün boş qalır. Bu yerlərdə yazlıq bitkilər əkmək üçün 220-250 gün sahə əkinsiz qalır. Həmin müddətdə torpağa düşən atmosfer çöküntülərinin miqdarı 150-180 millimetrə, bioloji fəal temperaturun cəmi isə 1800-2100 C°-yə çatır ki, bu da ümumi illik aqroiqlim ehtiyatının 30-40 faizini təşkil edir.

Bu müddətdə torpaq və aqroiqlim ehtiyatlarında səmərəli istifadə edərək həmin sahələrdə becərilən aralıq bitkilərdən yüksək və keyfiyyətli məhsul əldə etmək mümkündür. Burada vegetasiya müddəti qısa olan bitkilərdən istifadə etmək daha əlverişlidir. Aparılan bir çox tədqiqatların nəticələri göstərir ki, fəal temperaturun cəmi 4000-4500 C° olan aran rayonlarının suvarma şəraitində il ərzində eyni əkin sahəsindən iki-üç adda məhsul əldə etmək mümkündür.

Kövşənlikdə becərilən aralıq bitkilərin bir sıra meliorativ əhəmiyyəti vardır. Belə ki, aralıq əkinlərdən istifadə olunmayan ərazilərdə həmin müddət boş qalmış sahədə torpaq səthindən həddindən artıq buxarlanma olduğundan nəmlik çox itirilir. Torpağın aktiv qatında nəmlik itirildiyinə görə su-fiziki xassələri pisləşir, struktura pozulur. Bu da öz növbəsində torpağın münbitliyinə mənfi təsir göstərir.

Su-fiziki xassələri pisləşmiş torpaqda şum aparan zaman iri kəltənlər əmələ gəlir ki, bu da yenidən torpaqbecərmə tədbirlərinin aparılmasını tələb edir. Bu isə həm aqronomik, həm də iqtisadi baxımdan əlverişli olmur.

Boş qalmış sahədə nəmlik düşdükdə alaq bitkilərinin cücərib inkişaf etməsi üçün əlverişli şərait yaranır. Vegetasiya müddətini başa vurmuş alaq bitkiləri öz toxumunu ətrafa tökür və ərazinin daha çox alaqlanmasına səbəb olur. Bu da torpağın fitosanitar vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

Kövşənlikdə becərilən aralıq bitkilər torpağın fitosanitar vəziyyətini yaxşılaşdırır bilir. Bitkilərin bir-birini əvəz etməsi zəruriliyinin birinci səbəbi bitkilərin kök sisteminin dərinliyi və gücü, kök sisteminin qida maddələrini çətin həll olunan birləşmələrdən mənimsəmə qabiliyyəti və bitkilərin torpaq mühitinə munasibəti ilə müəyyən edilir.

Kök və kövşən qalıqları tərəfindən torpağa daxil olan qida maddələrinin miqdarının müxtəlifliyi bitki qalıqlarının və onların tərkibindəki qida elementlərinin miqdarı ilə əlaqədardır. Torpağa bitkilərin kök kütləsi və kövşən qalıqları ilə daxil olan qida maddələrindən başqa, həm də

küllü miqdarda karbon qazı daxil olmaqla bitkilərin daha səmərəli qidalanması üçün əlverişli şərait yaranır. Bu da öz növbəsində bitkilərin məhsuldarlığını və məhsulun keyfiyyətini yüksəldir [3]

Paxlalı bitkilər özlərindən sonra torpaqda başqa bitkilərə xeyirli olmayan zəngin azot saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Məlumdur ki, bitkilər özlərindən sonra torpaqda müəyyən miqdarda öz köklərinin qalıqları halında üzvi maddələr saxlayır, torpağı qida maddələri ilə zənginləşdirir, torpağın su-fiziki xassələrini yaxşılaşdırır.

Alimlər göstərir ki, paxlalı bitkilər nəinki özlərini azotla təmin edir, eyni zamanda bitki kök-kövşən qalıqları ilə torpağı azotla zənginləşdirir. Yüksək məhsulla bərabər fir bakteriyaları havadan 400 kq-a qədər sərbəst azot fiksə edir. Bununla yanaşı paxlalı bitkilər əkilib çevrildəndən sonra mütləq quru maddə hesabı ilə 80-100 s/ha kök kütləsi torpağa toplayırlar ki, nəticədə mikroorqanizmlərin fəaliyyəti daha da fəallaşır, torpağın münbitliyi yüksəlir [8; 9].

Təhlil: Qarabağ bölgəsinin aşağı hissəsində sorqo ilə noxudun, qarğıdalı ilə soyanın birgə səpinindən monolit üsulu ilə kök kövşən qalıqları götürmüş, açıq havada qurudularaq çəkilməmişdir. Kök və kövşən qalıqlarında ümumi azot, fosfor və kalium təyin edilərək cədvəldə qeyd olunmuşdur.

Bitki qalıqları 0-20, 20-40 sm dərinlikdən götürülmüşdür. Kövşənlik əkinlərdə 0-20 sm-lik qatda kök kütləsi və kövşən qalıqlarının miqdarı soya, qarğıdalı qarışıq əkinində 26,4 s/ha, noxudla sorqonun birgə əkinində 25,6 s/ha, 20-40 sm-lik qatda isə uyğun olaraq 22,8; 21,1 s/ha təşkil etmişdir.

Variantlar	Dərinlik sm	Kök-kövşən qalıqları s/ha	Havada quru maddə %-lə				Hektara kq-la			
			N	P	K		N	P	K	
Soya+qarğıdalı	0-20	2	0,89	0,21	0,83	3,49	0,54	1,91	2	
	20-40	2	0,86	0,20	0,75	9,60	0,56	7,10	1	
Sorqo+noxud	0-20	2	0,87	0,21	0,78	2,27	0,37	9,96	1	
	20-40	2	0,84	0,19	0,72	7,72	0,00	5,19	1	

Bu da öz növbəsində nəinki kövşənlik də toplanan qida maddələrinin miqdarına, eləcə də torpağın su-fiziki xassələrinin, torpaq strukturunun yaxşılaşmasına əsaslı təsir göstərir.

Cədvəldən görüldüyü kimi toplanmış bitki qalıqları mikrobioloji proseslər nəticəsində çürüyərək bioloji azotun toplanmasında, torpağın münbitliyinin qorunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aparılmış analizlər nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, kök-kövşən qalıqlarının tərkibində ümumi azot, fosfor və kaliumun miqdarı gübrə normalarından asılı olaraq əsaslı dəyişir.

Bitki qalıqlarının tərkibində ümumi azot, fosfor və kaliumun miqdarı bitkinin növündən asılı olaraq fərqli olmuşdur. Belə ki, soya+qarğıdalı əkinində 0-20 sm-lik dərinlikdə 0,89% azot, fosfor 0,21%, kalium 0,83%, 20-40 sm-lik qatda 0,86% azot, fosfor 0,20%, kalium 0,75%, sorqo+noxud əkinində 0-20 sm-lik dərinlikdə 0,87% azot, fosfor 0,21%, kalium 0,78%, 20-40 sm-lik qatda 0,84% azot, fosfor 0,19%, kalium 0,78% olmuşdur.

Soya ilə qarğıdalının qarışıq əkinində bitki qalıqları hesabına torpağa 43,9 kq/ha azot, 10,1 kq/ha fosfor, 39,1 kq/ha kalium qaytarılır. Noxudla sorqonun qarışıq əkinində bitki qalıqları hesabına torpağa 39,99 kq/ha azot, 9,37 kq/ha fosfor, 35,15 kq/ha kalium qaytarılır. Bununla bərabər paxlalı bitkilər atmosferin sərbəst azotunu mənimsəyərək mineralaşdırır və torpaqda azotun miqdarının artmasında böyük rol oynayır. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, paxlalı bitkilər torpağa 100-140 kq/ha mineralaşmış azot verir.

Nəticə. Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlirik ki, davamlı kənd təsərrüfatının inkişafında kövşənlik əkinlərin rolu danılmazdır. Belə ki, kövşənlik əkinlərdən istifadə etməklə vahid

sahədən kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını, məhsulun keyfiyyətini artırmaqla bərabər torpağın su-fiziki xassələri yaxşılaşır, münbitliyi qorunur.

Açar sözlər: Torpaq, bitki, kövşənlik əkin, qarışıq səpin

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı, 177 səh.
2. Allahverdiyev E.R., Cəfərov F.T. Qarışıq əkinlərin əhəmiyyəti. Müasir aqrar elm: Qloballaşma şəraitində əsrin aktual problemləri və inkişaf perspektivləri. Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. I cild Gəncə 2014. S.145-146
3. İlyasov E.F., Novruzlu Q.A., Rzayev M.Y. – Şəki-Zaqatala bölgəsinin suvarma şəraitində qarğıdalının dən üçün becərilməsi.//Az.ETƏİ-nin Elmi Əsərləri Məcmuəsi, Bakı, Müəllim nəşriyyatı, 2013, səh.26
4. Аллахвердиев Э.Р., Халилов С. А Рациональное использование земельных и агроклиматических ресурсов. Российская наука в современном мире XXIV Международная научно-практическая конференция Москва 31 августа 2019 Научно-издательский центр Актуальность.РФ «СБОРНИК СТАТЕЙ ст 3-5
5. Костерин М.Ю. Продуктивность одновидовых и смешанных посевов кормовых культур в лесостепи Поволжья / М. Ю. Костерин, М. М. Нафиков // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 2.
6. Кирюшин В. И. Теория адаптивно–ландшафтного земледелия и проектирование агроландшафтов / В. И. Кирюшин. М: Колос С, 2011. – 443с
7. 7.Сологуб Ю.И. Зеленое удобрение и побочная продукция в современной земледелии / Интернет ресурс: <https://fruit-inform.com/ru/technology/grow/20516>, 21 сентября 2004 г.
8. Жакеев М. К 2020 году посевная площадь кормовых культур в Казахстане увеличится до 10,2 миллиона гектар - Минсельхоз РК.-2013 //
9. Yang S.; Li F.; Malhi S.S.; Wang P.; Suo D.; Wang J. Long-term fertilization effects on crop yield and nitrate nitrogen accumulation in soil in Northwestern China // Agronomy Journal; Madison: 2004, vol. 96, № 4, p. 1039-1049.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ СТЕРНЕВЫХ КУЛЬТУР В РАЗВИТИИ УСТОЙЧИВОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

В статье описывается роль стерневых культур в развитии устойчивого сельского хозяйства. Одним из важных факторов развития устойчивого сельского хозяйства является эффективное использование одного участка земли наряду с повышением продуктивности и восстановлением плодородия почвы. Эти вопросы решаются при выращивании стерневых культур.

В почву возвращаются 43,9 кг / га азота, 10,1 кг / га фосфора и 39,1 кг / га калия за счет растительных остатков, собранных при смешанном посеве стерневых культур. Это

значительно сокращает использование минеральных удобрений, предотвращает загрязнение почвы.

За счет накопленных растительных остатков в почве увеличивается количество органических биологических веществ, положительно влияет на почвенную биоту. Использование стерневых культур, наряду с увеличением урожайности сельскохозяйственных культур и качества продукции с одного участка, улучшает водно-физические свойства почвы, сохраняет плодородие.

Ключевые слова: Почва, растение, стерня, пожнивных посев, растительные остатки, смешанный посев.

SUMMARY

THE ROLE OF STUBBLE CROPS IN THE DEVELOPMENT OF SUSTAINABLE AGRICULTURE

The article describes the role of stubble crops in the development of sustainable agriculture. One of the important factors in the development of sustainable agriculture is the efficient use of one piece of land, along with increasing productivity and restoring soil fertility. These issues are addressed when growing stubble crops.

43.9 kg / ha of nitrogen, 10.1 kg / ha of phosphorus and 39.1 kg / ha of potassium are returned to the soil due to plant residues collected during mixed sowing of stubble crops. This significantly reduces the use of mineral fertilizers and prevents soil contamination.

Due to the accumulated plant residues in the soil, the amount of organic biological substances increases, and has a positive effect on the soil biota. The use of stubble crops, along with an increase in the yield of agricultural crops and the quality of products from one site, improves the water-physical properties of the soil, preserves fertility.

Key words: Soil, a plant, stubble, stubble sowing, plant residues, the mixed crops

KOMMERSİYA BANKLARININ VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Aşırova Aytac R.

Azərbaycan Universiteti, “Bakı Sığorta”

İlkin olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, hər zaman bir dövlətin təbii ehtiyatları, iqlim şəraiti və coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadə edilməsi, mövcud iqtisadi potensialında dövlətin inkişafı, xalqın rifah halının yüksəlişinə yönəldilməsi üçün bacarıqlı siyasi rəhbərə ehtiyac duyulur. Bu baxımdan ölkəmizə 30 ildən artıqdır ki, rəhbərlik etmiş ümummilli lider Heydər Əliyev nəinki ictimai, siyasi, eyni zamanda iqtisadi sahədə də kifayət qədər həlledici addımlara imza atmışdır.

Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövründə (1969-1982) iqtisadiyyatımızın dirçəlməsi və sürətli şəkildə inkişafı baxımından önəmli işlər görmüşdür. Həmin dövrdə ölkənin müstəqil iqtisadiyyatının təşəkkülü ; ardıcıl sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ; bu sahənin dayanıqlı inkişafını təmin edəcək qanunvericilik bazasının yaradılması və eyni zamanda təkmilləşdirilməsi sahəsində həyata keçirilən işlər Azərbaycanın iqtisadi inkişafına xeyli təkan vermişdir. [1, 566]

Həmin dövrün iqtisadi mənzərəsini bu illərin makroiqtisadi göstəricilərində müqayisə edək. Belə ki, 1991-1994-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalı hər

il orta hesabla 17,5 faiz aşağı düşmüşdü. Həmçinin sənaye istehsalının həcmi 1986-cı illə müqayisədə 1991-ci ildə 15 faizə, 1992-ci ildə 35 faizə, 1993-cü ildə isə 52 faizə qədər azalmışdı.

İstehsal sahələrində baş verən mənfi amillər nəticəsində işsizlik səviyyəsi artmışdı. 1992-ci ildə inflyasiya səviyyəsi əvvəlki ilə nisbətən 5,9 dəfə artaraq 1023,3 faiz təşkil etmiş, 1994-cü ildə isə özünün ən yüksək həddinə - 1823,5 faizə çatmışdı. Bunlardan əlavə, büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti 1991-ci ildəki 0,1 faizdən 1994-cü ildə 15 faizə qədər artmışdı və büdcə kəsiri bütövlükdə Milli Bank tərəfindən maliyyələşdirilirdi.

1992-1994-cü illərdə, həmçinin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 45 faiz azalmış, 1994-cü ilədək ölkə iqtisadiyyatına xarici sərmayə qoyulmamışdı. 1994-cü ildə Milli Bankın uçot dərəcəsi 255 faizə çatmışdı. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatı idarəolunmaz vəziyyətə gəlib çatmışdır.

Danılmaz faktdır ki, belə vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq, ölkəni iqtisadi uçurumun kənarından qurtarmaq da asan deyildi. Lakin, liderimiz olan Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıtmasından sonra ölkədə siyasi sabitliyin bərqərar olunması, atəşkəsin əldə edilməsi ilə irimiyyətə iqtisadi islahatlara başlanıldı. İlk növbədə 1994-cü il sentyabr ayının 21-də dünyanın 8 ölkəsini təmsil edən 11 transmilli neft şirkəti ilə dünya tarixinə "Əsrin müqaviləsi" kimi düşmüş sənədin imzalanması və icrasına başlanması ilə Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasının və ölkənin enerji təhlükəsizliyinin möhkəm təməli qoyuldu. Eyni zamanda, ümummilli lider Heydər Əliyevin 1999-cu ildə imzaladığı Fərmanla neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsindən əldə edilən mənfəət neftinin satışından daxil olan vəsaitlərin səmərəli idarə olunması, həmin vəsaitlərin prioritet sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi nöqtəyi nəzərdən əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini mütləq etmək üçün Dövlət Neft Fondu yaradıldı.

Heydər Əliyevin gərgin iş rejiminin nəticəsində vergi sahəsində də bir çox islahatlar aparılmış və hər biri həyata keçirilmişdir. Bir neçə sayda dövlət mülklərinin özəlləşdirilməsi nəticəsində dövlətə ödənilən verginin faiz göstəricilərində artıma gətirib çıxarmışdır. Bir çox sahələrdə özəlləşdirmə dövlətə ödənilən verginin artmasına və milli büdcənin artımını ilə nəticələnmişdir. Torpaq sahəsində özəlləşdirmə torpaq sahibkarlarına öz pay torpaqlarını azad şəkildə əkib, becərmək imkanı verdi. Vergi münasibətlərini tənzimləyən bir sıra Qanunlar – “Mədən vergisi haqqında” (1995-ci il) ; “Əmlak vergisi haqqında” (1995-ci il) ; “Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında” (1996-cı il) Qanunları qəbul edilmiş və qüvvədə olan Qanunlara (“Əlavə dəyər vergisi haqqında” ; “Fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi haqqında” Qanunlarda və s.) bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. 01 yanvar 2001-ci il tarixdən “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi” qüvvəyə minmişdir. Bütün bu həyata keçirilən vergi münasibətlərinin tənzimləyən bu qanunlar Azərbaycanda vergi sistemini daha da qüvvətləndirərək mütləq etdi.[1,788]

Ümumiyyətlə, iqtisadi ədəbiyyatda bank və kommərsiya bankının bir çox müxtəlif təriflərinə rast gəlinir. Kommərsiya bankı başlıca olaraq qoyulmuş əmanətlər və pul vəsaitləri hesabına bütün sahə müəssisələri üçün universal bank əməliyyatları aparən kredit təşkilatıdır. Eyni zamanda bir rus alimi professor N.Samsonovun fikrincə isə bank qaytarılmaq, müddətlik və ödənişlilik şərtləri ilə fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərini cəlb edən və onları öz adından yenidən yerləşdirən, həmçinin komisiyon və digər əməliyyatları yerinə yetirən kommərsiya təşkilatıdır. [3, 278]

Bütün dünyada bankların rolu iqtisadiyyatın inkişafında çox böyük rol oynayır. Banklar həmçinin iqtisadi fəaliyyətdə də stimullaşdırıcı təsirə malikdir. Digər tərəfdən bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunması amili vergi daxilolmalarında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən ; büdcənin formalaşmasında bankların rolu danılmazdır. Banklar ölkənin iqtisadi inkişafında təkanverici rol oynayır. Son illərdə ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında bankların rolu artmaqdadır. Qeyd edək ki, vergi orqanları ilə qarşılıqlı münasibətdə banklar üç mövqedən çıxış edirlər: Birinci, müstəqil vergi ödəyicisi kimi ; İkinci, dövlət və vergi ödəyicisi arasında vasitəçi kimi; burada vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin dövlət büdcəsinə banklar vasitəsilə ödənilməsi və ya banklar tərəfindən vergi ödəyicisi haqda vergi orqanının tələb etdiyi məlumatların verilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Və

nəhayət, sonuncu vergi agenti kimi (ödəmə mənbəyində vergilərin hesablanıb dövlət büdcəsinə köçürülməsi və s.).

Banklar və kredit təşkilatları tərəfindən ödənilən vergilərdən danışaq. Məlum olduğu kimi, "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən bank təşkilatlarının həyata keçirə biləcəyi fəaliyyət növlərinin sayı məhdudlaşdırılmışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları həyata keçirə biləcəkləri fəaliyyət növlərindən asılı olaraq, Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan 9 növ vergidən, yalnız 4 vergi növünün - mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, əmlak və torpaq vergilərinin ödəyiciləri ola bilərlər. Banklar ilk öncə mənfəət vergisinin ödəyicisidir. Vergi Məcəlləsinə əsasən mənfəət vergisini rezident və qeyri-rezident hüquqi şəxslər, o cümlədən banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları (Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və onun qurumları istisna olunmaqla) ödəyirlər. Mənfəət vergisi üzrə vergitutma obyektini hüquqi şəxsin hesabat ili ərzində əldə etdiyi mənfəətdən ibarətdir.[2, 156]

Rezident bankın və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatının vergi tutulan mənfəəti dedikdə isə onun qanunvericiliklə müəyyən edilən fəaliyyətindən əldə etdiyi gəliri ilə Vergi Məcəlləsinə əsasən həmin gəlirin əldə edilməsinə çəkilən xərcləri arasındakı fərq nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident bank bu fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəətdən, yəni daimi nümayəndəliyi ilə bağlı Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi ümumi gəlirinin Vergi Məcəlləsinə əsasən həmin gəlirin əldə edilməsinə çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğindən vergi ödəyir. Qeyri-rezident bankın daimi nümayəndəliyi ilə bağlı olmayan ümumi gəliri Vergi Məcəlləsinin 125-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu hallarda ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunur.

Banklara və eyni zamanda kredit təşkilatlarında icra edilən əlavə dəyər vergisi, vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin həcmi ilə Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq yazılan hesab fakturalara və ya idxal zamanı ƏDV-nin ödənildiyini göstərən sənədlərə müvafiq qaydada əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərqdən ibarətdir. Malların təqdim olunaraq göstərilməsi, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi (maliyyə xidmətlərindən başqa) və həmçinin vergi tutulan idxal əlavə dəyər vergisinin vergitutma obyektini sayılır. [2, 78]

Vergi Məcəlləsinə əsaslanaraq vergidən azad edilən malların göndərilməsindən, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən başqa, müstəqil sahibkarlıq fəaliyyəti və ya hüquqi şəxs yaratmadan birgə sahibkarlıq fəaliyyəti qismində malların göndərilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi, onlar Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində həyata keçirilirsə, vergi tutulan əməliyyatlar sayılır. Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında xidmətlər göstərilməsi və ya işlər görülməsi vergi tutulan əməliyyatlara daxil edilmir.

Banklara və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatlarına Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulan vergi güzəştləri tətbiq edilir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında maliyyə-kredit siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və onun qurumları Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən mənfəət, əmlak və torpaq vergilərini ödəməkdən azaddırlar. Vergi Məcəlləsinə əsasən bank təşkilatlarının göstərdikləri maliyyə xidmətləri, milli və ya xarici valyutanın, həmçinin qiymətli kağızların göndərilməsi və ya idxal edilməsi əlavə dəyər vergisindən azad edilir. Maliyyə xidməti dedikdə, Vergi Məcəlləsinə əsasən vergitutma məqsədləri üçün aşağıdakılar nəzərdə tutulur: [5, 538]

- kreditlərin, maliyyə lizinqi üzrə kreditlərin, kredit təminatlarının və pul-kredit əməliyyatlarında hər hansı girov və ya lombard təminatının təqdim edilməsi (yaxud verilməsi) və qaytarılması, həmçinin krediti və ya təminatı təqdim etmiş şəxsin kreditləri və kredit təminatlarını idarə etməsi;

- qanuni şəkildə tədiyə vasitələri olan valyutanın və yaxud pul vəsaitlərinin və əskinasların tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar;

- qiymətli kağızların yəni səhmlərin, istiqrazların, veksellərin, çeklərin və digər qiymətli kağızların tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar da buraya aid edə bilərik. İnkassasiya xidmətləri və ya banknotların, qiymətli kağızların və ya digər qiymətli saxlanması və ya onların qorunmasının təmin edilməsi üzrə xidmətlər maliyyə xidmətlərinə aid deyildir;

Vergi ödəyicilərinə və yaxud vergi orqanlarına nisbətə bankların və kredit təşkilatlarının vəzifələri barədə məlumat versək onu qeyd etmək lazımdır ki, Vergi Məcəlləsinə əsasən hesablanmış və ya yenidən hesablanmış vergilər , faizlər vergi ödəyicisi tərəfindən bildirişdə göstərilən müddətdə ödənilmədiyi halda vergi orqanı vergi ödəyicisinin hesablaşma, valyuta və digər hesablarından vergilər üzrə borcların və faizlərin dövlət büdcəsinə alınması üçün banka və ya digər kredit təşkilatına icra sənədi olan sərəncam verir. Vergi ödəyicisinin hesablaşma hesabı, valyuta və digər hesablarında vəsait olduqda vergi orqanının sərəncamı bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən həmin sərəncamın daxil olduğu gün həyata keçirilir.

Sərəncamın bank və ya digər kredit təşkilatına daxil olduğu gündən 90 gün ərzində borc ödənilmədikdə və borca görə Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq əmlakın siyahıya alınması üçün qərarın verilməsi barədə vergi orqanından banka və ya kredit təşkilatına növbəti 5 bank günü ərzində məlumat daxil olmadıqda sərəncam geri qaytarılır və həmin borca görə sərəncam təkrarən icraya qəbul edilmir.

Eyni zamanda, Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb olunma məsələlərini də qeyd etmək lazımdır. [2, 391]

Vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədilə vergi qanunvericiliyi ilə banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən fərqli kredit təşkilatları qarşısında bir sıra vəzifələr durur. Belə ki, Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları aşağıda göstərilənləri yerinə yetirməlidir :

- vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi verildiyini təsdiq edən sənədlər verildikdən sonra hüquqi şəxslərə və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərə hesablaşma hesabları, yaxud digər hesablar açmağa, bank sənədlərində vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi göstərilmədikdə hesablar üzrə əməliyyatlar aparmamağa;

- hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin hesablaşma hesabı və ya digər hesablarından vəsaitin tutulması üzrə əməliyyatların aparıldığı gün vergi məbləğini müvafiq büdcəyə keçirməyə

Bank məlumatlarına daxilolma və bank sirrinin qorunması məsələsi isə ən vacib nöqtədir. Bildiyimiz kimi , bank sirrinin qorunması məsələsi fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə işlərinin konfidensiallığının təmin edilməsində əsas prioritetlərindən biridir. Bu baxımdan bank sirri dedikdə, nəyi nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Bank sirri anlayışının dərin tarixi və mədəni kökləri vardır. Bankların ilk dəfə yarandığı tarixdən bəri belə bir fikir formalaşmış ki, bank sirri zəngin bank sisteminin əsas elementlərindən biridir. Belə ki, bank müştəriləri öz vəsaitlərini və biznes əməliyyatlarını banka etibar edərkən, əmin olmalıdırlar ki, onların bank hesabları haqqında məlumat bank işçiləri tərəfindən kənar üçüncü şəxslərə və təşkilatlara yayılmayacaq. [4, 37]. Qadağaların yarada biləcəyi fəsadlar məsələsi diqqət olunmalı məqamdır. Vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin bank məlumatlarına daxil olmasını qadağan etmək həm ölkə daxili, həm də beynəlxalq miqyasda mənfi halların yaranmasına səbəb ola bilər:

1. Ölkə içərisində belə vəziyyət vergi orqanları tərəfindən vergilərin tam həcmnin müəyyən edilməsinə və yığılmasına birbaşa olaraq mane ola bilər.

2. Vergi ödəyiciləri arasında qeyri-bərabərlik yaranır. Belə ki, bəzi vergi ödəyiciləri öz maliyyə və texnoloji resurslarını elə ölkələrdə və ya offşor zonalarda yerləşən maliyyə institutlarında istifadə edirlər ki, onlarda bank məlumatlarının vergi orqanlarına verilməməsi müdafiə olunur. Bu isə belə vergi ödəyicilərinə tam leqal şəkildə vergidən yayınma imkanları yaradır. Həmçinin belə qeyri-bərabərlik vergi yükünün ölkənin bütün vətəndaşları arasında paylanmasını pozur və vergi sisteminin ədalət prinsipi əsasında qurulmasına xələl gətirir.

NƏTİCƏ

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi vergi strategiyasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi, vergi sistemində də çox böyük uğurlar qazanılmışdır. Demək olar ki, hər il dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərdə vergilərin həcmi artmaqdadır. Vergi daxilolmalarındakı artım qanun pozuntularına yol verənlərə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklər, vergilərin inzibati metodlarla deyil, könüllülük prinsipi əsasında yığılmasına üstünlük verilməsi, avtomatlaşdırılmış vergi informasiya sisteminin imkanlarından səmərəli istifadə, rayonlarda kompüter terminallarının yaradılması və digər çoxsaylı tədbirlər nəticəsində mümkün olmuşdur.

Açar sözlər : lider , banklar , kommersiya bankları , vergi sistemi , vergi strategiyası

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, www. preslib.az.
2. Məmmədov F.Ə. və başqaları. (2006). “Vergilər və vergitutma”, Bakı: 432 s.
3. Финансовый менеджмент. Под ред. Н.Ф. Самсонова. М.: ЮНИТИ, 2001, 495 с.
4. Черкасов В.Е. Финансовый анализ в коммерческом банке. М.: ИНФРА-М, 1995, 272 с.
5. Финансовый менеджмент: теория и практика. Под ред. Е.С.Стояновой. М.: Перспектива, 2002, 656 с.

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Цель исследования – состоит в исследовании развития налогового дела и основных особенностей налоговой политики в Азербайджанской Республике в годы независимости

Методология исследования – составляют анализ, синтез и методы дедукции. Результаты исследования – в условиях рыночных отношений в Азербайджане выявлены институциональные основы организации налогового дела.

Ключевая слова : лидер , банки , коммерческие банки , налоговая система , налоговая стратегия

SUMMARY

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE TAXATION OF COMMERCIAL BANKS

The purpose of the study is to study the development of taxation and the main features of tax policy in the Republic of Azerbaijan during the years of independence.

Research methodology - consists of analysis, synthesis and deduction methods.

The results of the study - in the conditions of market relations in Azerbaijan, the institutional foundations of the organization of taxation have been identified

Key word : leader , banks , commercial banks , tax system , tax strategy

DƏBLİ GEYİM KOMPOZİSİYASININ YARADILMASINDA RƏNG VƏ NAXIŞ AMİLİ

Axundova Firəngiz Xalid qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Azərbaycan

Rənglərin öyrənilməsi, onların ahəngindən dizayn sahələrində düzgün istifadə dizayner hazırlığında mühüm yer tutan məsələlərdəndir. Müxtəlif rənglər və onların birləşmələri, naxışlar dəbli geyim kompozisiyasının yaradılması üçün çox vacib amillərdəndir. Rəng simvolizmi bəzək

kompozisiyalarında da mühüm rol oynayır. Müəssisələrdə hazırlanacaq geyimlərin layihələndirilməsi zamanı dövrün dəbi, hakim üslub və ya alt üslub, mental dünyagörüşünü əhatə edən bir sıra məsələlər nəzərə alınmalı, rəng və naxış qismində ornamentlərin istifadəsinə düzgün riayət olunmalıdır.

Açar sözlər: geyim, kompozisiya, rəng həlli, naxış, estetika

Rənglərin öyrənilməsi, onların ahəngindən dizayn sahələrində düzgün istifadə dizayner hazırlığında mühüm yer tutan məsələlərdəndir. Müxtəlif rənglər və onların birləşmələri dəbli geyimlərin layihələndirilməsi üçün çox vacib amillərdəndir. Yohannes İtten (1888-1967-ci illər) rəngin vacibliyi haqda danışarkən qeyd edirdi, “əgər rəng qanunlarını bilmədən şah əsərləri yaradırsınızsa, o zaman yolunuzun adı cəhalətdir. Ancaq bu qanunları bilmədən şah əsərləri yaratmaq iqtidarında deyilsinizsə, o zaman müvafiq biliklər almaq üçün öz qayğınıza qalmalısınız” [3, səh.12] Rənglər obyektlərin görmə qabiliyyətini artırmaq və azaltmaq, cəlb etmək, sakitləşdirmək və həyəcanlandırmaq, hətta isti və ya soyuq etmək qabiliyyətinə malikdir. Rənglərin mənalı onları qavrayış psixologiyası, bir insanın həyat təcrübəsi, müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin ənənələri və mental xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Rənglərin qəbul edilən emosional və estetik mənalı aşağıdakılardan ibarətdir:

- mavi rənglər - ən yüngül, ən soyuq, ən uzaq;
- yaşıl - ən neytral, sakit;
- sarı - isti, yaxın, xəbərdarlıq;
- qırmızı - isti, yaxın, aktiv, maraqlı;
- tünd tonda rənglər - ağır, kütləvi, tutqun;
- açıq rənglər- yüngül, sakit, təmiz;
- parlaq rənglər - xoş, aktiv və s.

Estetik tələblər geyim kompozisiyalarının estetik funksiyasının dolğunluğuna yönəldilmişdir. Onun əhəmiyyəti estetik xüsusiyyətlərin geyim üçün müəyyən olduqları və digər məhsul qrupları üçün çox əhəmiyyətli olması ilə müəyyən edilir. Geyimə ən yüksək estetik tələblər gənclər tərəfindən, xüsusilə də 17-21 yaşlarında olanlar tərəfindən yaranır. 70-80% -ə paltar seçərkən onlar moda ilə idarə olunur. Bu qrup istehlakçılara xüsusi diqqət yalnız dünya əhalisinin 45% -ni təşkil edir. Eyni zamanda gənclər 14-30 yaş arasındadır.

Estetik tələblər geyim moda istiqamətində və istehlakçıların estetik zövqləri uyğun təmin etməlidir. Moda geyim, ayaqqabı, saç, mebel, və s. görünən müəyyən estetik zövqləri müəyyən bir müddət ərzində müəyyən bir ictimai mühitdə qısa bir hakimiyyətdir. Geyimdə moda - müəyyən bir müddətdə, müəyyən bir ictimai mühitdə insanların ən gözəl hesab etdiyinə görə, xəttlər, rənglər, kəsmə və bitirmə elementləridir.

Dizayner rəng həllini seçərkən onu ilk növbədə rəngin estetik təsirləri maraqlandırır. Buna görə rəngləri estetik cəhətdən aşağıdakı kimi bölürlər.

1. Bir ayrı rəngin sadə və ya bir neçə uyğunlaşdırılmış rənglərin sadə estetik təsirləri, məsələn sadə rəng sırasının, kölgə sırasının və fəza prespektivinin göstərdiyi təsəvvürlər. Həqiqətdə bu hadisələr predmetin rəngini işıqlandırmadan və otağın ölçüsündən asılı olaraq dəyişməsi kimi qəbul edilir.

2. Ümumi bədii-estetik təsəvvürat. Bura bütün dərk edilən məkan daxildir.

Bir qayda olaraq hətta xırda bir fraqment bir-birini gücləndirən və ya zəiflədən bir neçə rənglə uyğunlaşır. Rəngin sayəsində biz predmeti görürük, bununla yanaşı rəng müəyyən həyəcan və hiss oyadır. Buna görə rəngi seçərkən xüsusilə diqqətli olmaq lazımdır. Əsası bu və ya digər çıxış mövqeyi qoyulmuş müxtəlif rənglərin şüurlu qruplaşdırılmasına kombinatorika deyilir. Kombinə edilmiş rənglərdən istifadə edilməsi rəng həllinin yolunda mühüm addımlarından biridir.

Rəng və geyim münasibətlərini nəzərdən keçirildikdə təsəvvüratın bütövlüyü və ya rəng və formanın vahidliyi haqqında qeyd edilir, ahəngdarlıq əmələ gəlir.

Əgər rəngin seçilməsini estetik cəhətdən baxıldıqda üç pilləni, üç tədricən yaranan qradiasiyanı bir-birindən fərqləndirmək olar:

1. Kombinatorikanı, yeni estetik qanunauyğun rənglərin qruplaşdırılması – simmetriya və ya kontrasta oxşar; 2. Ahəngdarlıq – yəni rəngin xüsusi təsirini nəzərə almaqla və ya onun predmetlə bir də onun ifadəliyi və ya onun strukturu; 3. Rəngin dinamikliyi, yəni rəngin seçilməsinə edilən müəyyən psixofizioloji təsir.

Kostyum kompozisiyasında digər mühüm rola malik amil naxışdır. Naxış, ornament parçada müxtəlif formaların, cizgilərin, boşluqların parça üzərində və ya içərisində rənglərlə ərsəyə gətirilməsi kimi izah oluna bilər. Ornament - şaquli, üfüqi və ya maili oxlar boyunca simmetrik strukturlu elementlərdən, naxışlardan və ya hissələrdən qurulmuş ritmik bir kompozisiyadır; o müstəvi qrafik formalardan, dəqiq sərhədlərlə ayrılmış rəng sahələrindən ibarət olur. [2, səh.129] Bəzək sənəti ornamentlərin dili ilə yazılmış xalq mədəniyyətinin salnaməsi hesab edilir. Simmetriya, ritm və kompozisiya prinsiplərinə ciddi riayət etmək xalqın tarixini, sevinc və kədərlərini, arzu və problemlərini əks etdirir. Rəng simvolizmi bəzək kompozisiyalarında mühüm rol oynayır. [1, səh.328]

Adətən bəzək kompozisiyalarını təşkil edən naxış elementləri, yəni ornamentlər aşağıdakı qaydada təsnif edilir: - əsas təbitətdən gələn nəbati elementlər: çiçəkli medalyonlar, meyvələr, kollar, yarpaqlar, budaqlar və ağaclar; bu qrupa həmçinin milli ornamentlərdən olan buta, islimi, bulud, vaq-vaqı, xətai və s. naxış elementləri də aid edilir.; - həndəsi elementlər: üçbucaqlılar, dairə, dördküncələr, çoxguşəli ulduzlar və s.; - heyvan mənşəli elementlər: quş, ilan və nadir hallarda dəvənin boğazı, bülbülün gözü, dəvə, şir, pişik və s.; - insanı qoruyan magik elementlər; - kosmoqonik ornamentlər: ay, ulduz, dağ, axan su və s.; - heraldik ornamentlər işarələri; - köməkçi xarakterli ornamentlər: naxışlı parçalar, medalyonun içərisini və haşiyəsini bəzəyən elementlər. Bura həm həndəsi, həm bitki, həm də heyvan təsvirləri daxildir.

Naxış - ornament, cizgi, boşluq və formanın fiziki və psixoloji təsirlərini qaydaya salır. İstifadə olunan hər üsul modelin verdiyi təsiri gücləndirir, zəiflədir, daha gözəl hala gətirə bilər. Naxışın təsir ediciliyi ümumiyyətlə motivlərə və onların bir-biri ilə olan əlaqələrinə bağlıdır. Motiv ölçüsündəki fəqliliklər vizual olaraq gözü modelə cəlb edir; böyük motivlər xoş bir şəkildə basqın, kiçik olanlar isə böyüklərə dəstək olur. Həndəsi, nəbati, böyük, boşluq, dərinlik, məsafə illuziyaları, fiziki təsirlər və görünən bütün ölçü, təsirlər modelin üzərində belə görünməkdədir: Motivlər böyüdükcə modellər də böyüyür; Modelin böyüklüyündə olan uc nöqtələr motiv böyüklüyündəki uc nöqtələri vurğulayır; Modellər bədən üzərindəki istiqamətləri vurğulayır.

Beləliklə, dizayner tərəfindən hazırlanacaq geyimlərin layihələndirilməsi zamanı dövrün dəbi, hakim üslub, yaxud alt üslub, mental dünyagörüşünü əhatə edən bir sıra məsələlər nəzərə alınmalı, kompozisiya qanunauyğunluqlarına sadıq qalaraq rəng, naxış qismində ornamentlərin istifadəsinə düzgün riayət olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Асанова А.Е. Народный орнамент как источник этногенезиса. Мир науки, культуры, образования. № 4 (29) 2011, с.325-329
2. Кожин П.М. О древних орнаментальных системах Евразии// Этнознаковые функции культуры. М.: Наука, 1991. с.129–151.
3. Йоханнес Иттен. Искусство цвета, М.: [Издатель Дмитрий Аронов](#), 2020. с.96

РЕЗЮМЕ

ФАКТОР ЦВЕТА И УЗОР В СОЗДАНИИ КОМПОЗИЦИИ МОДНОЙ ОДЕЖДЫ

Изучение цветов, правильное использование их гармонии в области дизайна - один из важных вопросов в обучении дизайнера. Разные цвета и их сочетания - один из важнейших факторов при создании стильной композиции одежды. Важную роль в декоративных

композициях играет цветовая символика. При разработке одежды, которая будет производиться, следует учитывать ряд вопросов, касающихся моды, доминирующего стиля или подстиля, мировоззрения того времени, и следует должным образом соблюдать использование орнаментов в качестве цветов и узоров.

Ключевые слова: одежда, композиция, цветовое решение, узор, эстетика

SUMMARY

COLOR AND PATTERN FACTOR IN CREATING A FASHIONABLE CLOTHING COMPOSITION

The study of colors, the correct use of their harmony in the field of design is one of the important issues in the training of a designer. Different colors and their combinations are one of the most important factors in creating a stylish composition of clothes. Color symbolism plays an important role in decorative compositions. When designing clothes to be produced in local factories, a number of issues related to fashion, dominant style or sub-style, worldview of the time should be considered, and the use of ornaments as colors and patterns should be properly observed.

Key words: clothing, composition, color scheme, pattern, aesthetics, fashion

ПРОБЛЕМЫ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В БАССЕЙНЕ РЕКИ ТИГР И ЕВФРАТ

Амиров Фарман

Западно-Каспийский Университет

Бассейны полноводных рек Ближневосточного региона разделены границами двух и более государств, в их числе и такие крупные как Евфрат и Тигр. Их верховья находятся в пользовании значительно меньшего числа государств, и распределение водных ресурсов чаще всего определяется характером отношений между сопредельными странами. Водосборный бассейн Евфрата, составляющий около 580 тыс. км², разделен между Ираком (49% бассейна), Турцией (21%), Сирией (17%) и Саудовской Аравией (13%). [5, 12]. Для Сирии Евфрат является практически единственным источником питьевого водоснабжения и обеспечения водой сельского хозяйства. Однако Турция полностью контролирует подачу воды для расположенных к югу от ее границ арабских стран. Так, по договору с Сирией от 1987 г. Турция ежегодно должна обеспечивать ежегодный сток воды на сирийскую территорию в объеме 500- 850 м³/с., но, в действительности, уровень водоснабжения постоянно сокращается. Кроме того, Турция ежемесячно поставляет в Сирию 232,2 кВт/час электроэнергии. [4, 21]. Однако из-за изменения климатических условий северные турецкие провинции постоянно испытывают нехватку воды. Ряд авторитетных специалистов по Ближнему Востоку не исключают того, что стремление Турции сохранить запасы воды на своей территории в прежнем объеме, вполне может стать через 10-15 лет поводом для начала «водного» конфликта. Турция имеет многочисленные гидростратегические проекты, известным и крупнейшим в истории Турции является грандиозный Проект Юго-Восточной Анатолии стоимостью 32 млрд долларов. Он включает в себя создание 22 плотин, 19 крупных электростанций, составляющих 13 вспомогательных проектов (7 из них – на Евфрате, 6 – на Тигре) и увеличение площади орошаемых земель на 27%. Из-за политических рисков ни одна зарубежная компания не приняла участия в тендере на осуществление этого дорогостоящего проекта. Контроль над водными ресурсами рассматривается Турцией в качестве ключевого элемента потенциала «будущей мощи», а также средства политического давления на соседние арабские страны. План Юго-Восточной Анатолии воспринимается Сирией как угроза водной

безопасности, поскольку Евфрат – единственный надежный источник питьевой воды. Одновременно Ирак высказывает претензии, что воды Евфрата не достигают его территории. Сирия и Ирак неоднократно обращались с претензиями к Турции в ООН и Организацию Исламская конференция [1,152]. Если в отношении реки Евфрат Сирия и Ирак обвиняют Турцию в злоупотреблении своим географическим положением, то в отношении реки Оронт Сирия сама пользуется своими гидрогеографическими преимуществами. Ситуация осложняется еще и тем, что у Сирии также имеются водные споры с Иорданией (из-за реки Ярмук) и с Израилем (Голанские высоты). Несмотря на то, что именно Сирию эксперты называют «слабым звеном» в треугольнике Сирия – Ирак – Турция, в целом ситуация с водными ресурсами в стране лучше, чем во многих арабских государствах. По крайней мере, до начала массовых столкновений между правительственными войсками и оппозицией в марте 2011 г. в Сирии проводились планомерные работы с целью модернизации систем водоснабжения, канализации и очистных сооружений. В то же время в Ираке системы водоснабжения находятся в плачевном состоянии вследствие, прежде всего, вторжения войск США в эту страну в 2003 году, когда пострадали насосные станции и канализационная система. [3, 45]. Более того, Ирак находится в нижнем течении реки Евфрат, что ставит его в зависимость как от Турции, так и от Сирии. Когда в марте 2011 г. протестное движение со стандартными требованиями смены политической власти и проведения демократических реформ и преобразований достигло Сирии, США и Евросоюз тотчас же отреагировали ужесточением санкций против правящего в стране режима. Турция также активно подключилась к кампании по дискредитации президента Б. Асада и его окружения. Турция вполне может пересмотреть достигнутые ранее договоренности о поставках электроэнергии и воды в Сирию. Уже сейчас в Дамаске, Холмсе, Алеппо, Хаме и др. крупных населенных пунктах Сирии постоянно наблюдаются перебои в снабжении населения водой и электричеством. Анкара, также претендующая на лидерство в регионе, в не меньшей степени заинтересована в дестабилизации внутренней обстановки в Иране, Сирии, Ираке, равно как в установлении своего контроля над северными районами проживания курдов. В этом контексте водный вопрос о контроле над верхним течением рек Тигра и Евфрата, тесно переплетается с турецкой политикой в отношении курдского меньшинства. Одним словом, споры вокруг воды Большого Ближнего Востока до сих пор не разрешены, что препятствует взаимовыгодному развитию межгосударственных отношений между Турцией, Сирией и Ираком а также урегулированию курдского вопроса.

В 1975 г. Турция начала проект под названием «Проект Юг7-Восточной Анатолии», также известный под турецким аббревиатурой «GAP», направленный на развитие инфраструктуры девяти провинций Юго-Восточной Анатолии. К лету 2012 г. водные потоки в Сирию уже сократились на 40%, а в Ирак – на 80%. Кроме того, водохранилище Илису в Турции способно затопить 52 деревни и 15 городов, включая города, находящиеся под археологической защитой.[7, 89] Строительство по проекту «GAP» практически полностью прекратилось в начале 1990-х гг. из-за высокого уровня активности курдской вооруженной оппозиции в регионе, так как средства были направлены на поддержку усилий по борьбе с терроризмом, а курдов обвиняют в повреждении нескольких плотин и каналов и в убийстве инженеров, работающих на плотинах. Ряд экономических кризисов также сыграл очень важную роль в задержках с завершением проекта. Турция решила полностью отключить водоснабжение. Дело было передано в ООН Ираком в 2012 г. Низкий уровень воды стал результатом политических действий других стран, плохого внутреннего управления инфраструктурой, роста населения и усиления засухи. В результате в Ираке пострадали сельское хозяйство и рыболовство, фермы финиковых пальм были заброшены, соленая вода проникла внутрь страны из Персидского залива, и в докладе ЮНЕСКО за 2009 г. было установлено, что с 2005 г. 100 000 иракцев покинули свои родные общины из-за нехватки воды, особенно из южных болотистых районов на севере Ирака [9].

Хотя существуют меры, такие как соглашения между Турцией и Сирией, а также Турцией и Ираком, требующие консультаций, прежде чем вносить изменения в поток воды, они в значительной степени игнорируются Турцией. Например, в Договоре о дружбе и добрососедских отношениях, а также на Всемирном водном саммите 2009 г. Турция обещала Ираку расход 400 куб м/с, но отказалась от этого соглашения после значительного уменьшения количества осадков. Конвенция ООН о праве несудоходных видов использования международных водотоков определяет, что государства должны принимать надлежащие меры, чтобы избежать причинения вреда другим в случае совместного использования международного водотока. Соглашение, однако, расплывчато, и Турция проголосовала против. Помимо этого, Лига арабских государств работает над созданием новой конвенции об использовании воды с 2008 г., а Европейский парламент в резолюции от 12 марта 2008 г. прокомментировал социальные, экологические, культурные и геополитические последствия GAP и настоятельно призвал турецкое правительство «в полной мере учитывать эти вопросы для защиты прав пострадавшего населения» [8].

Об этом же говорил и глава ООН Пан Ги Мун в декабре прошлого года на первом Азиатско-Тихоокеанском саммите воды, который прошел в японском городе Беппу. По его данным, уже в данный момент треть населения Земли живет в районах, где «источник жизни» в дефиците, а 1,1 млрд человек не имеют доступа к безопасной для здоровья воде. «По всему миру источники воды по-прежнему засоряются, портятся и приходят в негодность. Последствия этого для человечества крайне тяжелые. Недостаток воды угрожает экономическому и социальному состоянию и является потенциальным источником войн и конфликтов», – подчеркнул Пан Ги Мун. [4, с. 70]

Ближний Восток и Северная Африка обладают самыми скудными водными ресурсами в мире, и ситуация в последнее время только ухудшается из-за воздействия конфликтов, изменения климата и экономического спада. Водный кризис угрожает стабильности региона, а также человеческому развитию и устойчивому росту. Запасы пресной воды на душу населения в регионе составляют лишь одну шестую от среднего показателя по миру, и они продолжают сокращаться. Все без исключения страны в регионе испытывают истощение подземных вод, при этом очень высоки темпы изъятия как поверхностных, так и грунтовых вод. Это означает, что сельскому хозяйству приходится нелегко в борьбе за воду с промышленностью и другими секторами. Кроме того, климат, который по большей части является полусухим или засушливым и сильно изменчивым, продолжает меняться, причем засуха становится все более частым явлением. Страны Ближнего Востока и Северной Африки находятся в авангарде разработок практики и институтов для управления дефицитными водными ресурсами в условиях засушливого климата. Однако в некоторых странах неэффективная политика и институты привели к тому, что системы управления водными ресурсами не сигнализируют о возможных перебоях с водой.

Уязвимость стран стала реальностью в нескольких странах Ближнего Востока и Северной Африки. Вооруженный конфликт и вынужденное перемещение оказывают огромное влияние на человеческие жизни, причем на этот регион приходится около 60 процентов от общего количества связанных с боевыми действиями жертв войны с конца тысячелетия.[6. 93] Уязвимость также усугубляет проблемы с водой в регионе. Еще до недавних политических потрясений несколько стран на Ближнем Востоке и в Северной Африке изо всех сил старались рационально и эффективно управлять своими водными ресурсами и расширять охват услуг водоснабжения и санитарии. В настоящее время конфликт в сочетании с некоторыми институциональными препятствиями способствовал усугублению проблем дефицита воды и ухудшению водохозяйственных услуг. Например, в Сирии, которая когда-то была одним из ведущих исполнителей Целей развития тысячелетия в регионе, недавний конфликт подтолкнул в пропасть бедности более 3 миллионов человек. Ухудшение доступа к услугам водоснабжения и санитарии привело к увеличению заболеваемости

болезнями, передающимися через воду. В Йемене более 10 миллионов человек, около 46 процентов от общей численности населения, сталкиваются с дефицитом продовольствия, а около 12 миллионов человек не имеют доступа к безопасной пресной воде. [5, с.21] .

Свои планы водохозяйственного строительства Турция осуществляет в рамках разработанного в 1983 г. грандиозного Проекта Юго-Восточной Анатолии (ЮВА), известного под аббревиатурой GAP (Guneysdogu Anadolu Projesi) [9], стоимость которого оценивается в 32 млрд долларов США. Проект предусматривает строительство 22 плотин, 19 крупных ГЭС, составляющих 13 субпроектов (7 на Евфрате и 6 на Тигре). Это всеобъемлющий проект, охватывающий такие отрасли, как промышленность, транспорт, образование, здравоохранение, строительство жилья, туризм и другие области. Его реализация, как считают в Анкаре, даст мощный импульс развитию юго-восточных районов Турции, отстающих в экономическом плане от остальных регионов страны, позволит стабилизировать обстановку в провинциях, которые в течение длительного времени являются «площадкой» для курдского сепаратизма. Так, предполагается увеличить площадь орошаемых земель на 1,7 млн га. В регионе будет вырабатываться до 22 % электроэнергии Турции. Кроме того, намечено полностью решить продовольственную проблему страны, увеличив сельскохозяйственное производство в 2-3 раза. В целом претворение в жизнь Проекта ЮВА будет означать создание новой социально-экономической и гидроэкологической системы на юго-востоке Турции [7. с.48] .

В целом же, как показывают события, оптимизация современной структуры пользования водой может быть основана на разумном ее использовании как ценного ресурса в соответствующих регионах, а также на сотрудничестве стран бассейна рек Тигр и Евфрат. При этом должны быть достигнуты удовлетворяющие Турцию, Ирак и Сирию международные договоренности и с учетом интересов каждой страны.

Ключевые слова : водные ресурсы, границы, Турция, сирийский конфликт, курды, международные организации

ЛИТЕРАТУРА

1. Авдиев В.И. История Ближнего Востока. М.1998
2. Болгов М.В. Мишон В.М. Сенцова Н.И. Современные проблемы оценки водных ресурсов и водообеспечения.М. 2005
3. Глебов Н. Война из-за воды /Агентство политических новостей 21.06.2007
4. Клэр М. Войны за ресурсы : новый ландшафт глобального конфликта.М.2001
5. Мамед заде П.Н. проблема воды на ближнем востоке: партнерство или конфликт// Мир Востока .№1, 2003
6. Подуст А.Н. Курдский вопрос в отношениях Турции и Ирака. 2007
7. Филоник А.О. Рогожина Н.Г. Водные проекты на Ближнем Востоке.М.2006
8. www.krugosvet.ru
9. http://www/marefa.org

XÜLASƏ

FƏRAT VƏ DƏCLƏ ÇAYLARI VADİSİNDƏ SU EHTİYATLARI PROBLEMİ

Məqalədə Fərat və Dəclə çaylarının vadisində yerləşən Türkiyə, Suriyə və İraq kimi region ölkələri arasında olan iqtisadi, siyasi və sosial problemlərdən və bunların su ehtiyatları və onların bölüşdürülməsi ilə əlqəsindən bəhs olunur. Türkiyənin bu prosresdə üstünlüyü, beynəlxalq təşkilatların buna münasibəti və yaranan problemlərin həlli yolları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər : su ehtiyatları, sərhədlər, Türkiyə, Suriyə münasibəti, kürdlər, beynəlxalq təşkilatlar

SUMMARY

THE PROBLEM OF WATER RESOURCES IN THE EUPHRATES AND TIGRIS RIVER VALLEYS

This article talks over the economic, political and social problems between the countries of the region, such as Turkey, Syria and Iraq, located in the Euphrates and Tigris valleys, and the relationship to water resources and their distribution, Turkey's advantage in this process, the attitude of international organizations and ways to solve the problems are looking over.

Keywords: water resources, borders, Turkey, Syrian conflict, Kurds, international organizations.

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАТЕЛИ ИНФОРМАЦИИ ДЛЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ

Ахмедов Р.М.

Азербайджанский Технический Университет

В докладе рассматриваются вопросы построения универсальных преобразователей информации для измерения таких параметров электроэнергетических объектов, как действующее и квадратичное значения тока и напряжения, электрической мощности в однофазных и трехфазных цепях на основе использования и расширения функциональных возможностей линейных преобразователей частотно-временной группы.

Ключевые слова. Преобразователи информации, параметры электроэнергетических объектов, линейные частотные и временные преобразователи, ток, напряжение, мощность.

Преобразователи информации параметров электроэнергетических объектов (ЭЭО) являются одним из основных элементов различных автоматических и полуавтоматических систем контроля выработки, распределения и потребления электроэнергии в различных отраслях промышленности. Эффективность производства и качество вырабатываемой энергии так же как и эффективность распределения и сбыта потребляемой энергии во многом зависят от точности и достоверности средств и систем контроля этими процессами [4].

В то же время точность и достоверность средств и систем контроля непосредственно определяют основными метрологическими, эксплуатационными и функциональными характеристиками преобразователей информации (ПИ) мощности в одно- и трехфазных цепях, переменного напряжения и тока, электрической энергии и т.п. [1].

В условиях широкого внедрения систем автоматизации контроля и управления в ЭЭО роль таких преобразователей непрерывно растет.

Качество электроэнергии (КЭ), основными показателями которого являются отклонение, несинусоидальность, колебания напряжения, несимметрия напряжений, существенно сказывается на экономических показателях и надежности работы электрических сетей и производства промышленных предприятий [2].

В различных отраслях народного хозяйства – металлургических, машиностроительных, химических и т.п. предприятиях значения ущерба, обусловленного наличием вышеуказанных параметров приводит к огромным потерям. Если за счет проведения мероприятий по улучшению КЭ добиться экономии электроэнергии в размере всего лишь 1% вырабатываемой электроэнергии, то экономия составит около 10 млрд. кВт.ч. в год [5].

Современный уровень автоматизации и компьютеризации производителей и потребителей электрической энергии, сложных электротехнических изделий на первый план

выдвигает вопрос применения современных, функционально-насыщенных преобразователей электрической мощности и энергии.

Роль ПИ постоянно повышается и встраивание в них средств вычислительной техники (микроконтроллеров) позволяет им выполнять не только функцию измерения значения технологического параметра, но превращают их в один из основных узлов систем контроля и управления [3].

Существуют множество принципов построения преобразователей таких электроэнергетических параметров, как действующее и квадратичное значения тока и напряжения, электрической мощности в однофазных и трехфазных цепях. Это с одной стороны облегчает задачу потребителей при выборе средств для конкретного применения обладающих соответствующими характеристиками, с другой – на основе результатов анализа появляется возможность предложить новые, более эффективные принципы построения средств преобразования, в создании которых использованы достижения современной технологии изготовления тех или иных частей.

При измерении вышеуказанных параметров необходимо решать вопросы, связанные с дискретизацией процесса преобразования (определение количества и моментов времени измерения мгновенных значений за период) и разработкой рациональных методов и средств измерения и обработки мгновенных значений.

В результате исследования установлено, что для обеспечения минимальной методической погрешности преобразования необходимое количество внутрипериодных измерений мгновенных значений должно быть определено на основе спектрального анализа кривых подынтегральных функций. Осуществление равномерной дискретизации по предложенной методике позволяет значительно уменьшить количество внутрипериодных измерений и тем самым, облегчает выбор ПИ для измерения и обработки мгновенных значений.

Основу построения измерительных преобразователей действующего и квадратичного значения тока и напряжения, электрической мощности в однофазных и трехфазных цепях, составляет ПИ, позволяющие выполнять различные функциональные преобразования вида умножения, деления, квадратурования, умножения-деления, извлечения корня и т.п.

Значительный интерес представляет построение ПИ при использовании и расширении функциональных возможностей линейных преобразователей частотно-временной группы. Причиной этому служит как простота цифрового измерения и дальнейшей обработки частотно- и время-импульсных сигналов, так и достаточная для практики точность и помехозащищенность интегрирующих преобразователей измеряемой величины в частоту импульсов или в интервал времени [1].

Исследования в направлении расширения функциональных возможностей методов и средств преобразования измерительной информации, анализ и синтез структур преобразователей рассматриваемого класса показали, что наиболее целесообразным с точки зрения простоты реализации и обеспечения достаточно высоких метрологических характеристик принципом построения ПИ является использование функциональных возможностей линейных преобразователей напряжения в частоту (ПНЧ) и напряжения в интервал времени (ПНВ).

Приводятся результаты исследования ПИ, принципы действия которых описываются по следующим алгоритмам:

- а) на базе линейного ПНВ двухтактного интегрирования путем обеспечения линейной зависимости между длительностью первого такта интегрирования и входным напряжением;
- б) на базе линейного ПНЧ с импульсной обратной связью путём обеспечения гиперболической зависимости между длительностью импульса обратной связи и входным напряжением.

В докладе подробно рассматриваются вопросы построения ПИ для измерения действующего и квадратичного значения тока и напряжения, электрической мощности в однофазных и трехфазных цепях на основе двухтактного интегрирующего преобразователя.

Расширение класса воспроизводящих функций с помощью такого ПИ достигается построением цепей формирования длительности первого такта интегрирования (ЦФД) и амплитуды импульса возврата (ЦФА) в виде функциональных блоков, а также использованием трехвходовой интегрирующей цепи с управляемой крутизной кривой выходного сигнала (ИЦ). Такой ПИ позволяет осуществлять различные функциональные преобразования вида умножения, деления, квадратурования, умножения-деления, извлечения корня и т.п.

Предложенная структура ПИ легко и просто реализуется на хорошо разработанных элементах аналого-цифровой техники и дает возможность представить информацию в гибридной форме.

На основе предложенного ПИ построен универсальный измерительный преобразователь действующего и квадратичного значения тока и напряжения, электрической мощности. В ПИ для получения квадратичной функции преобразования входной величины в интервал времени длительность первого такта интегрирования обеспечивается пропорциональной мгновенному значению измеряемого напряжения. Это достигается тем, что ЦФД построена методом широтно-импульсной модуляции входного сигнала, а ЦФА представляет собой источник опорного напряжения.

Основная погрешность разработанного ПИ, выполненного на интегральных микросхемах, не превышает 0,2% в диапазоне входного напряжения 0,1 – 1,5 В.

Построение ЦФД по схеме линейного двухтактного интегрирующего преобразователя напряжения в интервал времени дало возможность снизить основную погрешность АЦП до 0,1% в этом же диапазоне и значительно повысить его помехозащищенность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмедов Р.М. Системы автоматического контроля электрических параметров промышленных объектов – Канд. дисс..., Баку, 1983.
2. Ахмедов Р.М. Вопросы построения автоматизированных информационно-измерительных систем контроля качества электроэнергии – Метрология, стандартизация и управления качеством. Тематический сборник научных трудов, Баку, 1983.
3. Ахмедов Р.М. Информационно-измерительная система контроля промышленных объектов на основе электрических методов – «Ölçmə və keyfiyyət: problemlər, perspektivlər» mövzusunda Beynəlxalq Elmi-texniki konfransın materialları, Bakı, 2018.
4. Hüseynov A.M. Elektrik stansiyalarının və elektroenergetika sistemlərinin avtomatikası - Bakı, Mütərcim, 2005.
5. Жежеленко И.В., Рабинович М.Л., Божко В.М. Качество электроэнергии на промышленных предприятиях – Киев, Техника, 1981.

XÜLASƏ

Məruzədə elektroenergetika obyektlərinin cərəyan və gərginliyinin təsiredici və kvadratik qiymətləri, bir fazalı və üç fazalı dövrlərdə elektrik dücü kimi parametrlərinin ölçülməsi üçün tezlik-müddət qrupuna aid xətti çeviricilərin funksional imkanlarından istifadə etməklə və onları genişləndirməklə universal infomasiya çeviricilərinin yaradılması məsələlərinə baxılır.

Açar sözlər. İnformasiya çeviriciləri, elektroenergetika obyektlərinin parametrləri, xətti tezlik və müddət çeviriciləri, cərəyan, gərginlik, güc.

SUMMARY

The report discusses the issues of building universal information converters for measuring such parameters of electric power objects as the effective and quadratic values of current and voltage, electrical power in single-phase and three-phase circuits based on the use and expansion of the functionality of linear time-frequency converters.

Keywords. Information converters, parameters of electroenergy objects, linear frequency and time converters, current, voltage, power.

PİRALLAHI STRUKTURUNUN GEOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ NEFT-QAZLILIĞI HAQQINDA

Babayeva M.T. *, İsmayılov İ.H. **

**Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti; **AMEA Neft və Qaz İnstitutu*

Pirallahı yataqları Abşeron arxipelaqının şimal-şərq hissəsində, meridional istiqamətdə uzanan Qərbi Abşeron – Abşeron küpəsi – Darvin küpəsi – Pirallahı adası – Gürgən dəniz antiklinal zonasının üzərində yerləşir.

Pirallahı yatağı iki antiklinal qırışıqdan (Şimali Pirallahı və Cənubi Pirallahı) ibarətdir. Pirallahı adası yatağı iki - şimal və cənub qalxımlarından ibarətdir və onların geoloji quruluşunda Diatom-Antropogen çöküntü kompleksi iştirak edir (Şəkil 1).

Diatom lay dəstəsi bir-birindən ayrılmamış boz rəngli, narın dənəli qum laycıqları ilə növbələşən bircinsli gillərdən ibarətdir, görünən qalınlığı 20 m-dir. Pont mərtəbəsi seyrək gilli qum laycıqları olan tünd boz rəngli gillələ təmsil olunmuşdur. Bu mərtəbə mergel laycıqları və gipslə zəngindir. Maksimum qalınlığı 160 m-dir.

Məhsuldar Qat çöküntüləri qum, qumdaşı, alevrit və gillərin növbələşməsindən ibarətdir. Maksimum qalınlığı 1380 m-dir. MQ-ın üst hissəsi yuyulduğuna görə, o əsasən alt şöbə ilə təmsil olunmuşdur (QaLD, QALD, QLD, QÜQ, QÜG). Bunlardan QALD, QLD və qismən QaLD (Cənubi Pirallahı qırışığında) neftlidir. Qırışığın qanadları və periklinalları MQ-ın Balaxanı lay dəstəsi çöküntüləri ilə əhatə olunmuşdur[1].

QaLD xırda dənəli qumlardan və yağlı, boz, qonur qumlu gillərdən ibarətdir. Qumlar arabir əhənglidir. Bu lay dəstəsi Cənubi Pirallahı qırışığının üstəgəlmə zonasında müəyyən edilsə də, üstəgəlmə zonasının altında və Şimali Pirallahı qırışığında ayrılmamışdır.

QALD lay dəstəsi seyrək, boz gil və xırda dənəli qum laycıqları ilə növbələşən orta və iri dənəli kvars qumlarından ibarətdir. Arabir qara, kələkötür diametri və 4 mm olan çaqıllara da rast gəlinir.

QLD xırda dənəli boz və qonur qumların və gillərin növbələşməsindən ibarətdir. Tez-tez bərk və ya boş qumdaşı laycıqlarına rast gəlinir. Bu lay dəstəsinin qalınlığı 10-70 m-dir və qırışığın gömülmüş sahələri istiqamətində artır. QLD-nin qalınlığı 240 m-dən 280 m-dək dəyişir və tağdan qanadlara doğru artır.

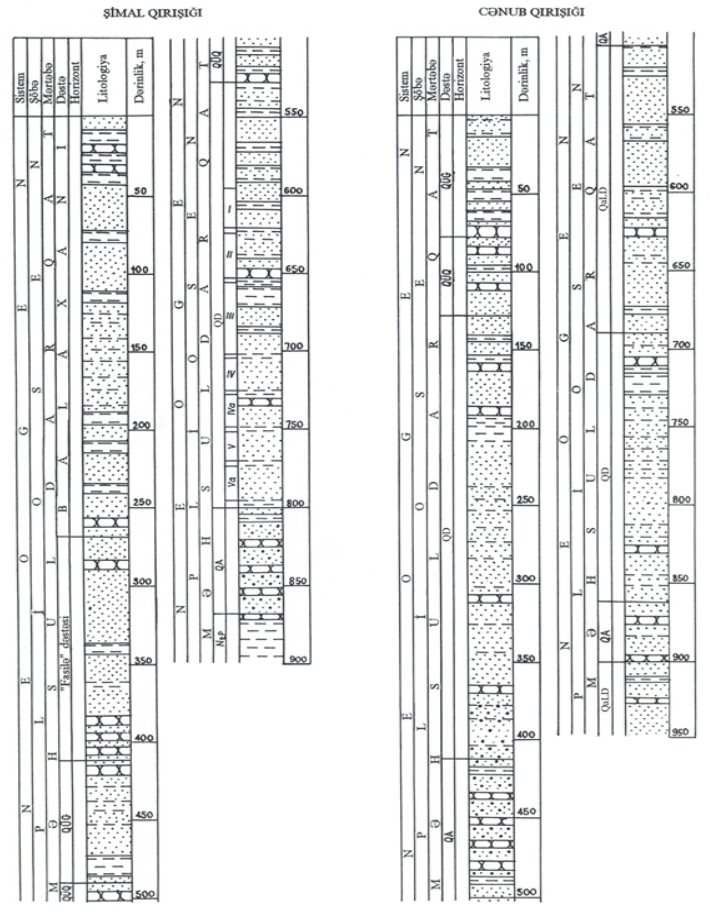
QÜQ lay dəstəsi əsasən iri, orta dənəli pis çeşidlənmiş və qara, hamarlanmış çaqıllı qumlardan ibarətdir. Arabir 30-40 m qalınlıqlı qumlu gil və xırda dənəli qumdaşı laylarına rast gəlinir.

QÜG lay dəstəsi az nəzərə çarpan xırda dənəli, nazik qum laycıqları olan boz, qonur, sıx, qumlu, yağlı gillərdən ibarətdir. Lay dəstəsinin alt hissəsində qumlar üstünlük təşkil edir, qalınlığı 60-80 m-dir.

"Fasilə" lay dəstəsi (FLD) özündə pirit konkressiyalı qara kələ-kötür çaqıllar, seyrək qumdaşı, boz gil təbəqəcikləri saxlayan açıq boz, orta və iri dənəli qumdaşılardan ibarətdir, qalınlığı 135-145 m-dir.

Balaxanı lay dəstəsi (BLD) seyrək, sıx, yağlı gil və qumdaşı təbəqəcikli, xırda dənəli boz qumlardan təşkil olunmuşdur. Lay dəstəsinin yuxarı hissəsi yuyulmuşdur. Az saylı quyularda açılmış bu çöküntülərin maksimum qalınlığı 450-500 m-dir.

Ağcağıl və Abşeron mərtəbələri yatağın qanad və periklinal hissələrini əhatə edir. Ağcağıl mərtəbəsi qum və vulkan külü təbəqəcikli, açıq boz gillərdən ibarətdir. Çıxışları yatağın kənar hissələrində müşahidə olunan Abşeron mərtəbəsi, əsasən əhəngdaşlarından təşkil olunmuşdur. Ada Şimali Pirallahı qırışığı sahəsində Xəzər dənizi səviyyəsindən 8-10 m hündürlüyündə yerləşən Qədim Xəzər (Pleistosen) çöküntülərinin terrassalarından ibarətdir. Bu çöküntülər çaqıllardan, konqlomeratlardan, balıqçulağılardan, Yeni Xəzər çöküntüləri isə qumlardan təşkil olunmuşdur[4].

Şəkil 1. Şimali və Cənubi Pirallahı qırışıqlıqları üzrə ümumiləşdirilmiş geoloji kəsiliş

Oxu şimal-qərb – cənub-şərq istiqamətində uzanan Şimali Pirallahı braxiantiklinalının əsas hissəsi dənizdə yerləşir. Bu qırışıq bir neçə uzununa pozulmalarla mürəkkəbləşmişdir. Onlardan qırışığı 3 tektonik bloka (qərb və mərkəzi) bölən 2 pozulmanı qeyd etmək lazımdır. Qərb tektonik blok qırışığın qərb qanadını və ona şimal-qərbdən bitişən sinklinalı əhatə etdir. Mərkəzi blok şimaldan CQ-ŞmŞ istiqamətində uzanan, cənubdan isə eninə pozulmalarla hüdudlanır. Bu pozulmalardan birincisi Pirallahı adası ilə Darvin bankası yataqlarının sərhəddi kimi qəbul olunmuşdur.

Şimali Pirallahı qalxımının şimal periklinalı yastıdır və onun oxu şimalda və tağ hissədə şimal-şərq - cənub-qərb, cənub periklinalında isə submeridional istiqamətdə uzanır. Mərkəzi tektonik blokda qırışığın quruluşu nisbətən simmetrikdir. Onun şərq qanadında layların yatım bucaqları 15-20°, qərb qanadında isə 17-22°-dir(Şəkil 2).

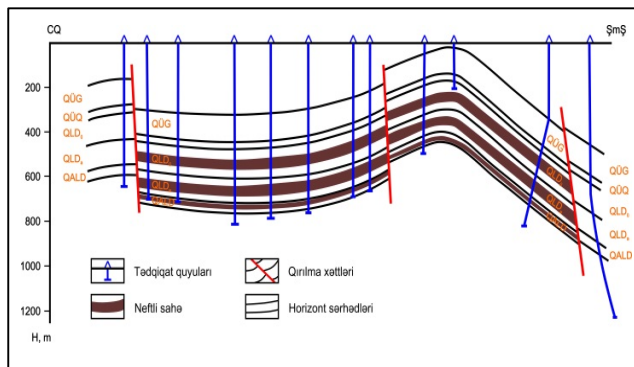
Cənubi Pirallahı qırışığı oxuna paralel iri üstəgəlmə pozğunluğu ilə cənub-qərb və şimal-şərq tektonik bloklara ayrılmışdır. Qırışığın tağından keçən bu üstəgəlmə ilə onun cənub-qərb qanadı şimal-şərq qanadının üstünə gəlmişdir. Qırışığın cənub-qərb qanadı az meyillidir, düşmə bucağının orta qiyməti 30°-dir, şərq qanadının düşmə bucağı 35-45°-dir(Şəkil 3).

Cənubi Pirallahı qırışığında MQ-ın neftli-qazlı alt şöbəsi (QLD) yer üzərinə çıxır və burada hələ qədim dövrlərdən bir çox təbii neft-qaz təzahürləri və qır örtükləri məlumdur. Cənubi Pirallahı qırışığında ilk kəşfiyyat quyuları 1897-ci ildə qazılmışdır.

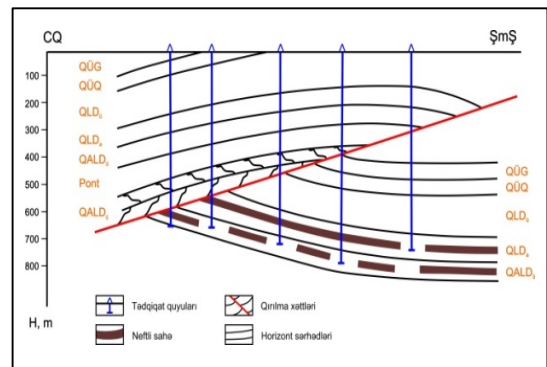
Şimali Pirallahı qırışığının şimalında 1902-ci ildə QLD-nin 3-cü horizontundan (QLD₃) gündə 3,2 t hasilatla ilk sənaye əhəmiyyətli neft alınmışdır. 1903-cü ildə isə QLD₄ horizontundan 26 sayılı quyu gündə 3 t hasilatla hasilata daxil olmuşdur. QALD-ın sənaye əhəmiyyətli neftliliyi 1930-cu ildə müəyyən edilmişdir (108 sayılı quyudan gündə 133 t debitlə neft alınmışdır)[2].

Şimali Pirallahı yatağında I, II, II_a, II_b, IV_a, Cənubi Pirallahı yatağında isə IV bloklar neftli-qazlıdır. Kəşfiyyat işləri ilə MQ-ın alt şöbəsinin, QÜQ və QÜG lay dəstələrinin sənaye əhəmiyyətli neftli olması müəyyən edilmişdir[3].

Pirallahı adası yataqlarında QLD və QALD-nin qumlu horizontları əsas neftli-qazlı obyektlər sayılır. Tavanında 65 m gil qatı yatan QLD-nin ümumi qalınlığı 250 m-dən 270 m-ə qədər dəyişir. Bu lay dəstəsinin kəsilişində yuxarıdan aşağıya doğru gilin miqdarı azalır, qumun, alevritin miqdarı artır və tərkibində 3-5 m qalınlığında bir-birindən gil qatları ilə ayrılan qumlu alevritli horizontlar müəyyən edilmişdir (QLD₁, QLD₂, QLD₃, QLD₄, QLD_{4a}, QLD₅, QLD_{5a}).

Şəkil 2. Pirallahı strukturunun şimal qırışıqlığı üzrə geoloji profili

Şəkil 3. Pirallahı strukturunun cənub qırışıqlığı üzrə geoloji profili

Cənubi Pirallahı qırışığında sənaye əhəmiyyətli neft yataqları üstəgəlmənin altında yerləşən IV tektonik blokda QLD və QALD (QALD_{üa}) və qırılma zonasında özünə məxsus yatım şəraiti ilə fərqlənən QALD_p obyektinə əlaqədardır. Burada QALD_p əzilmiş, neftlə doymuş süxurları üstəgəlmə müstəvisinə uyğun olaraq yerləşmiş və qeyri-bircinsli kollektorlar xüsusiyyətinə malikdirlər.

Ona görə də bu obyektədən işləyən quyuların gündəlik hasilatı 0,6-26,5 t qədər dəyişir. Cənubi Pirallahı qırışığının tektonik blokunda QLD və QALD-da neft yataqları aşkar edilməmişdir. II tektonik blokda QALD-nin ümumi qalınlığı 29 m-dən 110 m-ə qədər dəyişir. QALD-da neft yığımları nisbətən böyük sahəni əhatə edir, lakin QLD-də olduğu kimi qırışıqın tağında neft yığımları yoxdur. Neftlə doymuş lay dəstələri aşağıda qeyd edilən istismar obyektlərinə bölünmüşlər: QLD_ü (QLD₁, QLD₂, QLD₃), QLD_a (QLD₄, QLD_{4a}, QLD₅, QLD_{5a}), QALD və QALD_p.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Aparılan tədqiqatlara əsasən tədqiq olunan ərazidə süxurların xassə keyfiyyətlərinin geniş diapozonda dəyişməsi müvafiq çökmə komplekslərin litoloji cəhətdən qeyri-bircinsliliyi, süxurların yatma dərinliklərinin müxtəlifliyi və tektoniki şəraitlə əlaqədardır.

2. Kəsilişdə iştirak edən qırıntı və flüidədavamlı süxurların növbələşməsi neft-qaz kollektorlarının proqnozlaşdırılmasına imkan yaradır.

3. Strukturun hər iki qırışıqlığı tektonik cəhətdən özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.

4. Sahə üzrə sənaye əhəmiyyətli neft MQ-nin alt şöbəsi çöküntüləri ilə əlaqədardır.

Açar sözləri: Pirallahı, geologiya, litostratigrafiya, tektonika, neft

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. V.Sh.Gurbanov, Y.R.Mustafayev. Peculiarities of litho-facial analysis of lower-pliocene deposits of Pirallakhi deposit. Azərbaycan Geoloqu Jurnalı. 2020, №24. Bakı.
2. Xuduzadə Ə.İ. Pirallahi "şimal" qalxımında sonuncu geoloji-kəşfiyyat qazmasının nəticələri. Azərbaycan Geoloqu Jurnalı. 2004, №9. Bakı.
3. Cəfərov R.R., Hacıyev E.S. İşlənmənin son mərhələsində olan yataqlarda yeni tektonik blokların və stratigrafik kəsilişlərin aşkar edilməsinə dair (Darvin bankası və Pirallahi yataqları təmsalında). Azərbaycan Neft Təsərrüfatı Jurnalı. 2012, №9. Bakı.
4. H.Ə.Əhmədov, S.H.Salayev, F.M.Bağırzadə. Azərbaycan neft və qaz yataqlarının geologiyası. Bakı, 1958, s.594.

SUMMARY

ABOUT THE GEOLOGICAL FEATURES AND OIL AND GAS CONTENT OF PIRALLAHI STRUCTURE

The thesis studies the lithostratigraphic, tectonic and oil and gas characteristics of the Pirallahi structure. According to the studies, large-scale variation of petrophysical quantities in the study area is related to lithological inhomogeneity of the corresponding sedimentary complexes, variation in sedimentation depth and tectonic conditions.

Key words: Pirallahi, geology, lithostratigraphy, tectonics, oil

РЕЗЮМЕ

О ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И НЕФТЕГАЗОНОСНОСТЬ СТРУКТУРЫ ПИРАЛЛАХИ

В тезис исследуются литостратиграфические, тектонические и нефтегазовые характеристики структуры Пираллахи. Согласно исследованиям, крупномасштабные вариации петрофизических величин в исследуемой области связаны с литологической неоднородностью соответствующих осадочных комплексов, вариацией глубины осадконакопления и тектонических условий.

Ключевые слова: Пираллахи, геология, литостратиграфия, тектоника, нефть

5-NORBORNEN 2-KARBON TURŞUSU İMİDAZOLİNİNİN VƏ KOMPLEKSLƏRİNİN SİNTEZİ, BAKTERİSİD XASSƏLƏRİNİN TƏDQIQI

**Babayeva Vəfa H., Məmmədbəyli Eldar H.,
Məmmədova Nərmin M., Əzizbəyli Afaq R.**

*AMEA-nın Y.H.Məmmədəliyev adına Neft Kimya Prosesləri İnstitutu
nuraybabayeva2008@mail.com*

5-norbornen-2-karbon turşusu əsasında imidazolin və alınmış imidazolinin bəzi alkilhalogenidlərlə kompleksləri sintez edilmişdir. İlk olaraq ditsiklopentadienin akril turşusu ilə qarşılıqlı təsirdən 5-norbornen-2-karbon turşusu sintez edilmişdir. Sonra isə 5-norbornen-2-karbon turşusunun trietilentetraaminlə qarşılıqlı təsir reaksiyasından N¹-(2,2-bitsiklo [2.2.1] hept-5-en-2-il-4,5-dihidro-1-H-imidazolin 1 iletil)etan-1,2-diamin birləşməsi alınmışdır. Qeyri-üzvi anionlu komplekslərin sintezi üçün heksilbromid (C₆H₁₃Br) və oktilbromid (C₈H₁₇Br) alkilhalogenidlərindən istifadə olunmuşdur. Sintez edilmiş alkilhalogenid komplekslərinin tərkibində halogen ionlarının (Br⁻) olması onların bakterisid təsirini daha da artırır. Sintez edilmiş nümunələrin bəzi fiziki-kimyəvi xassələri təyin edilmişdir. Alınmış kompleks birləşmələrin üç qatılıqda olmaqla (0,05; 0,1; 0,2) 15 gün ərzində 30°C temperaturda

sulfatreduksiyaedici bakteriyaların (SRB) həyat fəaliyyətinə təsir effekti yoxlanmışdır. Sınaq zamanı komplekslərin SRB-nin *Desulfovibrio desulfuricans* növünə təsiri yoxlanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, V-5(imidazolin və C₆H₁₃Br) və V-6 (imidazolin və C₈H₁₇Br) kompleksləri hər üç qatılıqda biosid olaraq bakterial kulturanın inkişafını tam dayandırmışdır. Belələklə, sintez edilmiş bu kompleks birləşmələr ən güclü bakterisid təsirə malik birləşmələrdir.

Açar sözlər: 5-norbornen-2-karbon turşusu, imidazolin, biozədələnmə, sulfatreduksiyaedici bakteriyalar

Sənayedə metalların korroziyadan müdafiəsinin böyük əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədar korroziya prosesinin öyrənilməsi və korroziya əleyhinə materialların yaradılması vacib məsələlərdən hesab olunur. Metalların korroziyası zamanı baş verən qəzaların nəticəsində ətraf mühitə zərərli kimyəvi maddələrin, neft məhsullarının dağılması səbəbindən təbiətə, o cümlədən də, canlı aləmə çox ciddi ziyan dəyir. Məlum olduğu kimi sulfatreduksiyaedici bakteriyalar müəyyən vaxtdan sonra eyni bakterisid-inhibitorlara qarşı adaptasiya olunmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu səbəbdən daim yeni bakterisid-inhibitorların yaradılması zəruri hesab olunur [1-6].

METODİKA

İlkin olaraq 5-norbornen-2-karbon turşusunun (NKT) imidazolinin sintezi həyata keçirilmişdir. Daha sonra 5-norbornen-2-karbon turşu əsaslı imidazolinin alkilhalogenidlərlə kompleksləri sintez edilmişdir. Həlləyici olaraq 25 ml izopropil spirti götürülmüşdür. Kompleks birləşmələrin sintezində alkilhalogenidlərdən- C₈H₁₇Br; C₆H₁₃Br - dan istifadə olunmuşdur. Sintezi edilmiş imidazolinin qeyri-üzvi anionlu kompleks birləşmələrinin fiziki-kimyəvi xassələri təyin edilmiş və cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Sintezi olunmuş komplekslərin 3 qatılıqda olmaqla 15 gün müddətində 30⁰ C temperaturda sulfatreduksiyaedici bakteriyaların (SRB) həyat fəaliyyətinə təsiri yoxlanmışdır. SRB-lər sulfatları hidrogen sulfidə kimi dissimilyasiya edən obliqant anaerob bakteriyalardır. SRB-lərin intensiv coxala bilməsi üçün əlverişli mühit Posqeyt B qidalı mühitidir [7].

N⁻(2,2-bitsiklo [2.2.1] hept-5-en-2-il-4,5-dihidro-1-H-imidazolin-1-iletıl) etan-1,2-diamin birləş- məsinin alkilhalogenidlərlə sintez edilmiş komplekslərinin müxtəlif qatılıqlarda bakteriyaların inkişafına təsir effekti cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Sintezi edilmiş imidazolinin halogenidli komplekslərinin bəzi fiziki-kimyəvi xassələri.

Komplekslərin şərti adı və tərkibi	Nisbət (mol)	Sıxlığı, d_4^{20} , kq/m ³	Şüasındırma əmsalı, n_D^{20}
V-5 (imidazolin+C ₆ H ₁₃ Br)	1:2	0.9816	1.4334
V-6 (imidazolin+C ₈ H ₁₇ Br)	1:2	0.9006	1.4132

Cədvəl 2. Komplekslərin bakteriyaların inkişafına təsiri

Kompleksin şərti adı, tərkibi	Nisbət	Komplekslərin qatılığı, %-lə		
		0,05	0,1	0,2
Kompleksin qatılığına əsasən əmələ gələn H ₂ S-in miqdarı, mq/l-lə				
V-5 (imidazolin:C ₆ H ₁₃ Br)	1:2	29	28	25
V-6 (imidazolin:C ₈ H ₁₇ Br)	1:2	28	27	26
Mühit 1 (sreda kulturatsız)		28		
Mühit 2 (sreda kulturalı)		276		

Cədvəldən göründüyü kimi mühit 1-də heç bir kultural inkişaf müşahidə olunmamışdır. Mühit 2-də isə H₂S-in miqdarı 276 mq/l-dir, yəni SRB tam olaraq inkişaf etmişdir. V-5(imidazolin və C₆H₁₃Br) və V-6 (imidazolin və C₈H₁₇Br) kompleksləri hər üç qatılıqda biosid olaraq bakterial kulturanın inkişafını tam dayandırmışdır.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Beləliklə, ilk olaraq 5-norbornen-2-karbon turşusunun trietilentetraaminlə qarşılıqlı təsir reaksiyasından N'-(2,2-bitsiklo [2.2.1] hept-5-en-2-il-4,5-dihidro-1-H-imidazolin-1iletil)etan-1,2-diamin birləşməsi sintez edilmişdir. Alınmış imidazolin birləşməsinin alkilhalogenidlərlə qeyri-üzvi aniona malik kompleksləri alınmışdır. Nümunələrin bəzi fiziki-kimyəvi xassələri təyin edilmiş, 15 sutka ərzində sulfatreduksiyaedici bakteriyaların həyat fəaliyyətinə təsiri öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, V-5 (imidazolin:C₆H₁₃Br), V-6 (imidazolin:C₈H₁₇Br) kompleks birləşmələri ən güclü bakterisid təsirə malik birləşmələrdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Герасименко А.А., Матюша Г.В., Брикует-Росалее Э.А. Биокоррозия и защита металлоконструкций. Исследование эффективности защитных консервационных составов в тропических условиях // *Практ. противокорроз. защиты.*, 2003, №2, с. 20-24
2. Кондрашева Е.М., Голяк Ю.В., Белоглазов С.М. Сульфамиды как ингибиторы - биоциды при коррозии мартенситной стали в водно-солевой среде с сульфатредуцирующими бактериями. Бактерий // *Материалы научно-технической конференции «70 лет КГТУ».* Калининград, 2000, №4, с. 316-317
3. Angell P., Urbanic K. Sulphate-reducing bacterial activity as a parameter to predict localized corrosion of stainless alloys // *Corros. Sci.* 2000, V. 42, p. 897–912
4. Antony P.J., Singh Raman R.K., Raman R., Kumar P., Role of Microstructure on Corrosion of Duplex Stainless Steel in Presence of Bacterial Activity // *Corrosion Science*, 2010, V. 52, p. 1404 - 1412.
5. Azabou S., Mechichi T., Sayadi S. Precipitation by heavy-metal tolerant sulfate-reducing bacteria enriched on phosphogypsum as a sulfate source // *Minerals Engineering.* February 2007, V. 20, p. 173-178
6. Bonis M., Girgis M., Goerz K., MacDonald R. Weight loss corrosion with H₂S using past operations for designing future facilities // *Corrosion*, 2006, N. 06, p.122.
7. Postgate J.R. Campbell L.L. Classification of Desulfovibrio species the nonsporulating sulfate-reducing bacteria. // *Bacteriol. Revs* 1966, Vol. 30, N 4, p. 732- 738.

SUMMARY

SYNTHESIS OF IMIDAZOLINE BY REACTIONS OF TRIETHYLENETETRAAMINE WITH 5-NORBORNENE 2-CARBOXYLIC ACID AND ITS COMPLEXES WITH INORGANIC ANIONS INVESTIGATION BACTERISIDE PROPERTIES

Complexes of imidazoline and the obtained imidazole with some alkylhalides were synthesized on the neshown basis 5-norbornene-2-carboxylic acid. 5-norbornene-2-carboxylic acid was first synthesized from interaction of dicyclopentadiene with acrylic acid. It has been obtained compound of N'-(2,2bitsiklo [2.2.1]hepta-5-en-2-il)-4-5-dihidro-1-H-imidazoline-1-ilethyl)ethane-1,2-diamin from synthesis reaction between 5-norbornene-2-carboxylic acid by triethylenetetraamine. Physical chemical properties of samples have been determined for the synthesized complexes. . For synthesis, we used such alkyl halides as C₆H₁₃Br and C₈H₁₇Br. The presence of halide ions (Br⁻) in the synthesized complexes further increases the bactericidal effect. There have been studied to efficiency on life activity of sulphatereduction bacteria (SRB) for 15 days at temperature of 30 °C. During the

tests, the bactericidal effect of the obtained complexes on the SRB of the species *Desulfovibrio desulfuricans* was investigated.

Key words: 5-norbornen-2-carbon acide, imidazoline, biodamage, sulphatereduction bacteria

РЕЗЮМЕ

СИНТЕЗ И ИССЛЕДОВАНИЕ ИМИДАЗОЛИН ПОЛУЧЕННЫХ НА ОСНОВЕ РЕАКЦИИ 5-НОРБОРНЕН-2-УГЛЕРОДНОЙ КИСЛОТЫ С ТРИЭТИЛЕНТЕТРААМИНОМ И КОМПЛЕКСОВ СОДЕРЖАЩИХ НЕОРГАНИЧЕСКИХ АНИОНЫ НА ОСНОВЕ ИМИДАЗОЛИНА И ОПРЕДЕЛЕНИЯ ИХ БАКТЕРИЦИДНЫЕ ДЕЙСТВИЕ

Статья посвящена синтезу имидазолина, полученного на основе 5-норборнен-2-карбоновой кислоты. В первую очередь взаимодействием дициклопентадиена с акриловой кислотой, был получен 5-норборнен-2-карбоновая кислота. Взаимодействием 5-норборнен-2-карбоновой кислоты с триэтилетetraамином был синтезирован N'-(2,2(2S)-бицикло[2.2.1]гепт-5-ен-2-ил-4,5-дигидро-1-Н-имидазолин-1-ил-этил)этан-1,2-диамин. Для синтеза использовали такие алкилгалогениды как C₆H₁₃Br и C₈H₁₇Br. Наличие в синтезированных комплексах галогенид-ионов (Br⁻) еще более увеличивает бактерицидный эффект. Определены физико-химические свойства синтезированных комплексов. Исследовано влияние полученных комплексных соединений на активность сульфатредуцирующих бактерий при температуре 30 °C в течение 15 суток, в том числе трехслойной. Во время испытаний исследован бактерицидных эффект полученных комплексов на СВБ вида *Desulfovibrio desulfuricans*. Было обнаружено, что комплексы полностью остановили развитие бактериальных культур в качестве биоцидов во всех трех печах.

Ключевые слова: 5-норборнен-2-карбоновой кислоты, имидазолин, биоповреждений, сульфатвосстанавливающие бактерии

MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARI VERGİ ÖDƏYİCİLƏRİ KİMİ

Baxşəliyev Məhəmmədəli Qabil oğlu
Azərbaycan Universiteti

Tədqiqatın əsas məqsədi maliyyə-kredit təşkilatlarının vergi mükəlləfiyyəti xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Bu məqsədlə obyektiv, səmərəli vergi siyasətinin aparılması, Maliyyə-kredit təşkilatlarının vergi ödəyicisi kimi vergi orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin şəffaflığı tədqiq edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, maliyyə-kredit təşkilatlarının vergi üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi dövlətin vergi siyasətinin aparılmasında müsbət rol oynamışdır. Təhlillər göstərir ki, maliyyə-kredit təşkilatları qoyulan şərtlər daxilində vergi strategiyalarını müəyyənləşdirməlidir. Sonda respublikamızda maliyyə-kredit təşkilatlarının vergi ödəyicisi kimi vəzifələri haqqında qeyd edilmişdir. İqtisadiyatın inkişafında bu münasibətlərin tənzimlənməsi öz təsirini göstərmişdir. Respublikamızda bu təşkilatların vergiyə cəlb edilməsi sahəsindəki mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və təkmilləşdirilməsi yollarının xarakterizə edilməsi haqqında araşdırmada qeyd edilmişdir.

Açar sözlər : Vergiyə cəlb etmə, vergi tənzimlənməsi, vergi vəzifələri, problemlər, imtiyazlar.

Maliyyə-kredit təşkilatları sözü özündə bir çox təşkilatları cəmləşdirir. Bunlara bank təşkilatları, kredit təşkilatları, bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT), lizinq təşkilatları, sığorta təşkilatları və s. təşkilatlar aid edilir. Maliyyə-kredit təşkilatları iqtisadi fəaliyyətdə də stiumullaşdırıcı təsirə malikdir. Həmdə büdcənin formalaşmasında mühim əhəmiyyətə malikdir. Bu qarşılıqlı əlaqə nəinki

maliyyə -kredit təşkilatlarının, həm də onların müştərilərinin-vergi ödəyicilərinin maraqlarını əhatələyir.

İstənilən hüquq sahəsinə nəzarət edən, onu tənzimləyən hüquq normativləri aşkardır. Bu normativlərin yaranmasında məqsəd tərəflərin və ya subyektlərin arasındakı ayrı -ayrı hüquq və vəzifələrinin müəyyən olunmasıdır.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında maliyyə-kredit təşkilatlarının təsir dairəsi böyükdür. Maliyyə-kredit təşkilatları həm də iqtisadi fəaliyyətdə də stimulyerici əhəmiyyətlidir. Banklar əsasən dövlətin iqtisadi inkişafında təkanverici rol daşıyır. Ölkəmizdə büdcə daxilolmaları hər il dəyişir, son illərdə bankların əhəmiyyəti özünü büruzə verir. Qeyd etməliyik ki, vergi orqanları ilə qarşılıqlı münasibətdə maliyyə-kredit təşkilatları üç statusdan çıxış edirlər:

- müstəqil vergi ödəyicisi kimi;
- dövlət və vergi ödəyicisi arasında vasitəçi kimi. Burada vergi ödəyiciləri vergilərinin banklar üzərindən dövlətə ödənilməsi başa düşülür.
- vergi agentləri kimi (ödəmə mənbəyində hesablanıb tutulmuş vergilərin dövlət büdcəsinə köçürülməsi və s.). Aydın olduğu kimi, vergi orqanları ilə maliyyə-kredit təşkilatları arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Və bu qarşılıqlı əlaqələr vergi sistemində xüsusi yer tutur.

Bu münasibətlərin özünə məxsusluğu həm də ondadır ki, qarşılıqlı münasibətlər nəinki bankların, həm də onların müştəriləri olan vergi ödəyicilərinin maraqlarına toxunur.

Bank fəaliyyətindən misal verməli olsaq vergi qoyuluşunun təsiri vasitələrinə bu metodları misal göstərə bilərik. Bunlar:

- vergi qoyma və ya vergiləşdirmə ;
- vergi dərəcələrinin dəyişməsi;
- imtiyazların verilməsi və ləğv edilməsi;
- vergi bazasının dəyişməsi;

Kredit təşkilatları və maliyyə bazarının digər iştirakçıları üçün rəqabət şəraitinin bərabərliyinin təmin etmək mütləqdir. Bundan ötrü və bazar intizamının daha da möhkəmlənməsi üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- bank xidmətləri infrastrukturunun inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması (xüsusi ilə regionlarda);
- kredit təşkilatları fəaliyyətinin, həmçinin onların öhdəliyinin (səhmdarların, iştirakçıların) strukturunun şəffaflığının təmin edilməsi;
- beynəlxalq audit standartlarına əsasən hazırlanmış audit fəaliyyəti standartlarının tətbiq edilməsi yolu ilə audit fəaliyyətinin keyfiyyət və səmərəliliyinin artırılması.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə vergilər vasitəsilə müdaxiləsi hərtərəfli əsaslandırılmalı, hər iki tərəfin maraqları nəzərə alınmalıdır.

Maliyyə-kredit təşkilatlarının vergi vəzifələri

Hər bir vergi ödəyicisi kimi maliyyə-kredit təşkilatlarında vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş bir sıra hüquq və vəzifələrə sahibdir. Vergi qanunvericiliyinin pozulması kimi hallarının qarşısının alınması məqsədilə bu təşkilatlar qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulur. Bu səbəbdən bu təşkilatlar bir sıra tələbləri yerinə yetirməyə məcburdurlar:

- yalnız vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi verildiyini təsdiq edən sənədlər verildikdən sonra hüquqi şəxslərə hesablaşma hesabları, bank sənədlərində vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi göstərilmədikdə hesablar üzrə əməliyyatlar aparmamağa;

- hüquqi şəxslərin hesablaşma ya digər hesablarından vergilərin ödənilməsi haqqında ödəmə tapşırıqlarını icra etməyə;

Bu təşkilatların mükəlləfiyyətinə gəldikdə isə onlar bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsinə görə banklar digər maliyyə-kredit təşkilatlarında fərqli olaraq

ikiqat məsuliyyət daşıyırlar: onlar tərəfindən ödənilməli olan vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinə və həmin bankın müştəriləri olan təsərrüfat subyektlərinin (fərdi sahibkarların) vergi öhdəliklərinin vaxtında icra edilməsinə görə.

Vergi Məcəlləsinin 60-cı maddəsinə əsasən vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə bank və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatlarına bir sıra maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir

Burada açılmış hesablar vergi orqanlarının yoxlamaları və yaxud nəzarəti üçün aydın və şəffaf olmalıdır.

Vergi ödəyicisinin hesablarından hər hansı birində vəəsit olduqda bank və ya digər kredit təşkilatı vergi orqanın sərəncamının daxil olduğu gün icra edir.Əgər hesabda vəəsit olmadıqda, sərəncam hesabda nə zaman vəəsit olsa o zaman icra edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində 77-1. Maddəsində göstərilən qərarla vergi öhdəliyi əvvəlcədən müəyyənləşdirilir.Bu qərara əsasən maliyyə-kredit təşkilatları vergi orqanına **Azərbaycan Respublikasını Qanunun 29-cu və 30-cu** maddələrində nəzərdə tutulmuş qaydada ərizə təqdim edilir.

Maliyyə-kredit təşkilatlarını müəyyən edilən vergini və yaxud vergi ödəmələrini hesablanmış faizləri və maliyyə sanksiyalarını ödəmək onun vəzifəsidir.Bu vəzifə onun vergi mükəlləfiyyəti hesab olunur.Burada vergi öhdəliyinin ləğv olunması,dəyişdirilməsi və s. **Vergi Məcəlləsinin 77.2** ci maddəsi ilə müəyyən olunur.

Onuda qeyd etməkdə fayda var ki,müvəkkil maliyyə-kredit təşkilatı vergi orqanı tərəfindən alınan bildirişdə göstərilən məlumatların vergi orqanına təhvil veriləcəyi haqqında 5 gün ərzində hüquqi şəxsə və ya sahibkara rəsmi məlumat da yönləndirməlidir.

Vergiyə cəlb edilmə problemləri və təkmiləşdirilməsi istiqamətləri

Maliyyə-kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi mütləq olaraq tənzimlənməlidir və nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Azərbaycan daimi olaraq inkişafdadır. Bu hal Torpaqlarımızın işğaldan azad olması ilə dahada sürətlənmişdir. Bu iqtisadi inkişaf sürətinə nəzərə alaraq vergi qanunvericiliyində də vaxtında düzəlişlər edilməyə məcburdur.Məhz bu düzəlişlər sayəsində əvvəldə yaranan problemlərin maksimal dərəcədə azaldılmasına nail olunur.

Maliyyə-Kredit təşkilatlarının fəaliyyəti hər il auditor firmaları tərəfindən yoxlanılır, bu firmaların isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən belə yoxlamaları aparmaq üçün lisenziyaları olmalıdır. Bu yoxlamalar «Banklar və bank fəaliyyəti» haqqında qanuna əsasən aparılır. Mərkəzi Bankın isə bankların 10 faizində belə tam və keyfiyyətli yoxlama aparmağa imkanı yoxdur.

Bunların təkmiləşdirilməsi iqtisadiyyatın artımına öz təsirini göstərəcək.

Fikrimcə ilk olaraq vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin maliyyə-kredit təşkilatlarında olan hesablarının vergilərin öyrənilməsinə dair gösərilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi istiqaməti yaxşılaşdırılmalıdır.

Maliyyə-kredit təşkilatlarında elektron bank texnologiyaların inkişaf etdirilməsi və onların tətbiqi ilə auditi yoxlamalarının aparılması təkmiləşdirmə siyasətinə təsir edə bilər.

Nəticə

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə -kredit təşkilatları dövlətin iqtisadi inkişafında böyük rola malikdir.Torpaqlarımızın işğaldan azad edildiyi və iqtisadiyyatın inkişafın sürətləndiyi bu dövrdə maliyyə-kredit təşkilatlarının rolu daha da artır.B səbəbdən Həmin təşkilatların vergi öhdəlikəri əsas rol oynayır. Rəqabət şəraitinin təmin edilməsi, vergi mükəlləfiyyətinin üzərinə düşür. Vergi orqanları ilə qarşılıqlı surətdə kredit təşkilatlarında vergi öhdəlikərini tam bilməlidir. Vaxtlı vaxtında tam şəffaf, aydın formada vergi nəzarətinin olması, kredit təşkilatlarının üzərinə düşən vergi əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi iqtisadi inşafa o cümlədən maliyyə-kredit təşkilatlarının inkişafına öz təsirini büruzə verəcək.

Təkliflər

Cənab Prezidentimizin sayəsində torpaqlarımızın azad edilməsi iqtisadi inkişafın sürətlənməyinə təkan verdi.Bu dövrdə maliyyə-kredit təşkilatlarının üzərinə daha çox yük

düşür. Yenidənquruculuq işlərində kredit təşkilatların rolu artacağını düşünürəm. Bu səbədən bir çox vergi güzəştlərinin edilməsini təklif edirəm. Bunun üçün bir çox bankların ümumi vergi yükünü aşağı endirmək vacibdir ki, həmin bankların müflisləşməsinin vaxtında qabağı alınar və iqtisadiyyatın bank sektorunda ifrat inhisarın qarşısı alınar, eləcə də banklara formal yox, kəsərli vergi cüzəştləri verilir. Bundan əlavə elektron sistemin inteqrasiyası sürətləndirilməlidir. Eyni zamanda vergi orqanlarının şəfəf şəkildə audit yoxlamalarının aparılması lazımdır. Yeni dövrə nə qədər tez inteqrasiya olunması iqtisadiyyatın artım tempində öz təsirini göstərəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikasında Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanun
2. Azərbaycan Respublikası vergi məcəlləsi Bakı -2020
3. Azərbaycanın vergi junarlı
4. Dövlət vergi xidməti <https://www.taxes.gov.az/az>
5. F.Ə. Məmmədov, A. F. Musayev, M.M. Sadıqov, Z.H. Rzayev, Y. A. Kəlbiyev. Vergilər və vergiqoyma. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. B.: 2006.- 432 s
6. "Vergilər" qəzeti. “Vergi xəbərləri”. №8.-S.48-56.

РЕЗЮМЕ

Основная цель исследования - изучить характеристики налоговых обязательств финансовых организаций. Для этого необходимо проведение объективной, эффективной налоговой политики, прозрачность взаимодействия финансовых организаций с налоговыми органами как налогоплательщиками. Анализ показывает, что финансово-кредитные учреждения должны определять налоговые стратегии в рамках установленных условий. В завершение было отмечено об ответственности финансово-кредитных организаций в стране как налогоплательщиков, регулирование этих отношений оказало влияние на развитие экономики. Это было отмечено в исследовании по выявлению существующих проблем в области налогообложения этих организаций в нашей стране и характеристике путей их улучшения.

Ключевые слова : налогообложение, налоговое регулирование, налоговые обязательства, проблемы, привилегии.

SUMMARY

The main purpose of the study is to study the characteristics of the tax liability of financial institutions. The analysis shows that financial and credit institutions should define tax strategies within the set conditions. In the end, it was noted about the responsibilities of financial and credit organizations in the country as taxpayers. The regulation of these relations has had an impact on the development of the economy. It was noted in the study on the identification of existing problems in the field of taxation of these organizations in our country and the characterization of ways to improve them.

Keywords : taxation, tax regulation, tax obligations, problems , privileges

EFİR YAĞLI BİTKİLƏRİN İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Cavadova Aytac Murad qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
aytac.cavad@mail.ru

Böyük əhəmiyyətə malik efir yağlı bitkilərin geniş istifadə imkanları mövcuddur. Efir yağlı bitkilər daha geniş miqyasda ətriyyat sənayesində (gülçiçəklilər, jəsmın, lavanda yağı) sabunbişirmədə, qənnadı sənayesində, əczaçılıqda, şirin ətirli suların (likörlərin) hazırlanmasında yeyinti sənayesində (ətirli ədvalar, aromatizatorlar) istifadə olunur. Eyni zamanda efir yağlı bitkilər texniki sahələrdə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsi müəyyən edilmişdir. Bəzi efir yağlı bitkilər farmokologiyada xüsusi dərman vasitələrinin hazırlanmasında böyük rola malik olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: efir yağlı bitkilər, istifadə imkanları, efir yağlı dərman bitkiləri, efir yağının tərkibi

Efir yağlı bitkilər xüsusi hüceyrələrində (efir yağı yollarında) və ya vəzifəli tükcüklərində ətirli (iyli) efir yağları olan bitkilərdir. 1000-dən artıq üzvi maddələr efir yağlarından alınır. Efir yağlı bitkilərin tərkibi əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: mürəkkəb üzvi birləşmələrdən oksigen törəməli terpenlər, spirtlər, aldehidlər və ketonlar. Efir yağları uçucu birləşmələr hesab olunur. Praktiki olaraq suda həll olurlar. Ətirli yağlar əmələ gətirmək qabiliyyəti 3000-dən artıq bitki növündə - çətirçiçəklilər (Apiaceae), dalmazkimilər (Lamiaceae), sədəfotukimilər (Rutaceae) və b. fəsilələrə aid edilən müşahidə edilir. Onlardan 200 növə yaxını sənaye əhəmiyyəti kəsb edir. Efir yağlı bitkilərin çoxu (təxminən 44%-ə qədəri) tropik və subtropik ölkələrdə bitir. Bunlara sitrusları, mixək ağacını, dəfnə ağacını, qəhvəyi ağacı, zəncəfilə və s. misal göstərmək olar. [1] Bu ölkələrdə bunların sənaye plantasiyaları mövcuddur. Ot tipli efir yağlı bitkilər – keşniş (kinza), sürvə, reyhan, zirə, cirə, paçuli, şüyüd, bataqlıq zanbağı (air) və s. orta qurşaqda isə mədəni halda becərilən və yabanı halda bitir və bu məqsədlə istifadə edilir. Ən yüksək keyfiyyətli efir yağları zəncəfilkimilər (Zingiberaceae), sandalkimilər (Santalaceae), dəfnəkimilər (Lauraceae), gülçiçəklilər (Rosaceae), ətirşahkimilər (Geraniaceae), sədəfotukimilər (Rutaceae) fəsiləsinə daxil olan bitkilərin tərkibində olur. Bəzi dərman bitkiləri də evkalipt, kamfora ağacı, nanə, cəfəri, kəklikotu, rozmarin, sədəfotu və s. efir yağlı bitkilər qrupuna aid edilir.

Efir yağlı bitkilər sənayenin ətriyyat, qida və s. sahələrini və tibb sahəsinin xammalla təchiz edilməsi işində mühüm rol oynayır və efir yağlarının çox hissəsi ətriyyat və kosmetika sənayesində (sabun, diş məcunu, ətir, odekalon və s.) istifadə edilir. Bəzi efir yağları zərif üzvi sintez üçün xammal kimi istifadə edilir. Misal olaraq, kamfora üçün pinen alınmasında istifadə edilir. Qida sənayesində isə efir yağları xüsusilə likör, qida cövhəri, tütün ətirləndiricisi kimi və s. istifadə edilir. Keşniş və zirə toxumlarından dad keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilir, hansıki, çörəyin tərkibinə və bəzi ərzaqlara qatılır. Efir yağları antiseptik və müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə tibdə geniş istifadə olunur. Həmçinin sanitar gigiyenada - kamfora ürək-dərmanı, anefol öskürək dərmanı, mixək yağı diş dərmanı, evkalipt yağı mikrob parazit əleyhinə və yarasagaldıcı vasitə kimi istifadə olunur. Bəzi efir yağlarından isə dərmanların dadını yaxşılaşdırmaq məqsədilə istifadə edilir. Bəzi efir yağlarının tətbiq sahələrinə baytarlıq təbabətində və kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəlik və zərərvericiləri əleyhinə mübarizə vasitəsi kimi aid edilə edilir. Efir yağları texniki məqsədlər üçün sellüloz, lak-boyaq, mis-qızıl, gön-dəri və xəz sənayesində istifadə edilir. İynəyarpaqlıların qatranından alınan yağ – skipidar - terpentın yağı lak-boyaq, evkalipt yağı isə hava donanmasında reagent kimi istifadə edilir. [2]

Bir çox efir yağları (keşniş, zirə və s.) sintetik üsulla yeni limon, qızılgül, bənövşə ətri verən maddələrin hazırlanmasında istifadə olunur. Bununla bərabər həm də qiymətli ixrac (eksport) məhsulları hesab edilir. Keşniş, cirə və zirə toxumları efir yağları çıxarıldıqdan sonra qiymətli texniki yağ alınır. Zərif yun parçaların alınmasında toxuculuq sənayesində istifadə olunan olein turşusu keşniş yağından alınır. Toxumlardan efir yağları və piyli yağlar alındıqdan sonra qalan cecə (şrot) qiymətli yem vasitəsi kimi istifadə olunur. Efir yağlı bitkilər daha geniş miqyasda ətriyyat sənayesində (gülçiçəklilər, jəsmın, lavanda yağı) sabunbişirmədə, qənnadı sənayesində, əczaçılıqda, şirin ətirli suların (likörlərin) hazırlanmasında yeyinti sənayesində (ətirli ədvalar, aromatizatorlar) istifadə olunur. Efir yağlı bitkilərin böyük əksəriyyətində müəyyən orqanda efir yağları toplanır. Efir yağları quru maddələrin 20-25%-i həddində olur. Bir bitkidə efir yağı meyvə və toxumda (keşniş,

cirə), birində yarpaqda (ətirşah) və ya çiçəkdə (sürvə, qızılgül) birində isə ancaq kökdə (vetiveriya) toplanır. Ən çox efir yağları çiçəklərdə və meyvələrdə, ən az isə yarpaq, gövdə və köklərdə toplanır.

Efir yağları 3 üsulla: su buxarı ilə distillə (ən geniş yayılmış üsul) etmək, ekstraksiya və sıxma yolu ilə çıxarılır. Piyli yağlar ekstraksiya və sıxma yolu ilə çıxarıldıqdan sonra efir yağları çıxarılır.

Efir yağları, bitkilərdə xüsusi efir yerliklərində toplanır. Bu əlamətə görə onlar xarici (ekzogen) - (yarpağın üzərində, çiçəkdə və bitkinin başqa orqanlarında yerləşən sadə vəzifəli tüküklər və ya inkişaf etməmiş xırda yarpaqlarda) və daxili (endogen) - (yarpağın, çiçəyin, meyvənin və kökün daxili hüceyrələrində) olmaqla 2 yerə bölünür.[3]

Müxtəlif geoloji ərazilərin mürəkkəb relyefə və özünəməxsus bitkiçiliyə malik olması Azərbaycan təbiətini fərqləndirən əsas amillərdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, çox da böyük olmayan əraziyə malik Azərbaycanda Yer kürəsində rast gəlinən əsas bitki tipləri yayılmışdır. Bunların içərisində efir yağlı dərman bitkiləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək yerinə düşər ki, efir yağlı dərman bitkilərinin həm arealı, həm də ehtiyatları ildən-ilə sürətlə azalmaqdadır. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır. Ən əsas arqumentlərdən biri də efir yağlı bitkilər üzərində müxtəlif xəstəliklər törədən fitopatogen mikromisetlərdir. Başqa sözlə desək, efir yağlı dərman bitkiləri üzərində məskunlaşan fitopatogen göbələklər nəinki onların arealını və ehtiyatlarını azaldır, eyni zamanda bu bitkilərin komponent tərkibində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə əsaslı təsir göstərir. Hansı ki, bu zaman həyat fəaliyyəti nəticəsində bir sıra metabolitlər əmələ gəlir ki, onların da bir qismi toksiki təsirə malik güclü zəhərlərdir. Bu zəhərli maddələr göbələklərin mitseliləri vasitəsi ilə məskunlaşdıqları bitkinin daxili toxumalarına qədər gedib çıxır.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan florasında 1600 növ dərman bitkisi (onlardan 180 növü rəsmi dərman bitkisi) 870 efir yağlı, 605 alkaloidli (onlardan 177 növ ilk dəfə), 408 antosian, 587 flavanoid, 307 karotinoid, 250 növ kumarin, 8 qlikoalkoloid, 18 betasian saxlayan, 400 vitaminli, 200 tanninli, 600 balverən, 180 piy-yağlı, 1500 texniki boyaq bitkisi, 30 təbii yeyinti rəngi verən bitki aşkar edilmişdir

Bu bitkilərdən antosian, flavonoid, karotinoid, kumarin, seskviterpen laktonlarına aid 100-ə yaxın yeni birləşmə alınmış və onların quruluşu müəyyən edilmişdir. [4]

200 növdən çox meyvə, giləmeyvə bitkilərinin arealı, kimyəvi tərkibi tədqiq edilmiş və perspektivliyi göstərilmişdir. 100 növdən çox efir yağlı bitkinin efir yağlılığı, efir yağının komponent tərkibi müəyyən edilmişdir. Biokimyəvi tədqiqatlarla bu maddələrin bitkidə əmələ gəlməsi, sintezi, onlara təsir edən biotik və abiotik amillər, toplanma qanunauyğunluqları, bitkilərin kimyəvi tərkibi ilə ekoloji qrupları, həyatı formaları, coğrafi mənşəyi və təkamülü arasında qanunauyğunluqlar aşkar edilmişdir.

Tədqiq edilən bitkilərdən interferon aktivliyinə malik antosian, xərçəng xəstəliyi əleyhinə, ağciyər və yuxarı tənəffüs yollarının iltihabını müalicə edən tibbi vasitələr və digər bioloji fəal maddələrin alınma texnologiyaları hazırlanmış, bunlara 40-dan çox müəlliflik şəhadətnaməsi, 10-dan çox respublika və avroasiya miqyaslı patentlər alınmışdır.

Bioloji fəal ekstraktların və efir yağlarının, antimitagen, sitogenetik, antibakterial, antimikrob, antioksidant xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Təbii yeyinti rəngləri, efir yağları yeyinti sənayesinin müxtəlif sahələrində xüsusilə qənnadı, ət məhsulları, konservlər, spirtsiz içkilər və s. istehsalında sınaqdan keçirilmiş və tətbiq edilmişdir. 40 növdən çox sənaye əhəmiyyətli, dərman, efir yağlı, yeyinti rəngi saxlayan bitkilərin bioekoloji, biokimyəvi xüsusiyyətləri və aqrotexniki xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. 100 növdən çox dərman, efir yağlı, rəngverən bitkilərin ehtiyatı öyrənilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abutalıbov M. H., Hacıyev V. C. Azərbaycanın bitki örtüyü. Bakı: 1976, 48 s.
2. H. S. Hübətov, V. V. Bəşirov V. R. Mohumayev “ Yağlı və efir yağlı bitkilər” Bakı 2016 səh.250
3. Məmmədov Q. Ş., Xəlilov M. Z. Ekologiya və ətraf mühit. Bakı: “Elm”, 2004, 504 s.

4. Məmmədov Q. Y., İsmayılov M. M.. Bitkiçilik, Bakı, “şərqqərb” nəş., 2012, 356 s

SUMMARY

DIRECTIONS FOR USE OF ESSENTIAL OIL PLANTS

There are many uses for essential oils. Essential oil plants are widely used in the perfume industry (flowers, jasmine, lavender oil) in soap making, confectionery, pharmaceuticals, in the preparation of sweet perfumes (liqueurs), food industry (spices, flavorings). At the same time, the use of essential oil plants for various purposes in the technical field has been identified. Some essential oils have been shown to play an important role in pharmacology.

Keywords: essential oil plants, possibilities of use, essential oil medicinal plants, composition of essential oil

РЕЗЮМЕ

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРИМЕНЕНИЮ ЭФИРОМАСЛИЧНЫХ РАСТЕНИЙ

Есть много применений эфирных масел. Эфирные масличные растения широко используются в парфюмерной промышленности (цветы, жасмин, масло лаванды) в мыловарении, кондитерских изделиях, фармацевтике, при приготовлении сладких духов (ликеры), пищевой промышленности (специи, ароматизаторы). В то же время было выявлено использование эфиромасличных растений для различных целей в технической сфере. Было показано, что некоторые эфирные масла играют важную роль в фармакологии.

Ключевые слова: эфиромасличные растения, возможности использования, эфиромасличные лекарственные растения, состав эфирного масла.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ TƏLİMİ VƏ MEMARLIQDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Cəfərli Brilyant İman qızı

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Azərbaycan xalqının qədim zamanlardan bəri gözəl adət-ənənələri, milli-mənəvi dəyərləri olmuşdur. Bu dəyərlər xalqımızın minillik tarixini əks etdirir. Belə yüksək dəyərlərin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsi ilə yanaşı Azərbaycan özündə etnik xalqların da mədəniyyətlərini yaşadan multikultural dəyərlər sistemini formalaşdırmışdır. Multikulturalizm Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri formalaşan, eyni zamanda özünü daha çox ictimai-bədii, psixoloji-mənəvi müstəvidə göstərən dəyərlər toplusu olmuşdur. Şifahi və yazılı mənbələrimizə dair bir çox nümunələr keçmişdən günümüzədək multikultural ənənələrin mədəniyyətimizdə mövcudluğunu bariz şəkildə göstərir. Bütün bunlarla bərabər, Azərbaycanın müasir tarixində gələcək uğurlu inkişaf üçün dəqiq ideoloji hədəflərin seçilməsi və əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsinin inkişaf etdirilərək onun keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırılması Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu mərhələ multikulturalizm mərhələsi olmuşdur. Ümummilli lider multikultural dəyərlərin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bu siyasəti Azərbaycanın demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edirdi. Beləliklə, Heydər Əliyev Azərbaycanda multikultural siyasi mərhələnin banisi oldu. Ümummilli liderin rəhbərliyi ilə, nəhayət ki, demokratik inkişaf yolunda müvəffəqiyyətlə irəliləyən Azərbaycan dahi rəhbərin qeyd etdiyi kimi, “dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının eyni hüquqlara malik olmaları”nı təmin etdi. Heydər Əliyev etnik millətçiliyə alternativ kimi azərbaycançılıq prinsipini (milli ideologiyanı) irəli

sürdü. Ulu öndər qeyd edirdi ki, azərbaycançılıq ideologiyası ölkədə yaşayan bütün vətəndaşları dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq birləşdirir. “Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və bu ideologiyayı qoruyub saxlayacağıq” deyən Ulu öndər bütün sonrakı siyasi fəaliyyətini bu sərvətin əbədi qalması istiqamətinə yönəltdi [5, s. 51].

Azərbaycanın multikultural ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən vacib addımı atan ümummilli lider Heydər Əliyev bu sahədə bir çox işlər gördü. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunması göstərişi yerinə yetirildi. Heydər Əliyev 1994-cü ilin 29 aprelində Pasxa bayramı münasibətilə Azərbaycanda yaşayan xristianlara təbrikində bildirirdi ki, Azərbaycan torpağı əsrlər boyu müxtəlif etiqadlara tapınan insanlar üçün doğma vətən olmuşdur. Onlar da həmişə bu vətənin qeyrətini çəkmiş, onun uğrunda canlarını belə fəda etmişlər. Ağır və məşəqqətli günlərdə Azərbaycanda yaşayan digər dinlərdən insanlar Azərbaycanın digər övladları ilə birlikdə çətinliklərə sinə gərmiş, müqəddəs torpaqlarımızı rəşadətə qorumuşlar [1, s. 334]. Ulu öndər qətiyyətlə bu fikirdə olmuşdur ki, Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Dahi lider qeyd etmişdir ki, ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumık da, başqaları da - bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır. Azərbaycanlı sözü bizi həmişə birləşdirmişdir. Heydər Əliyevin başlatdığı bu böyük və nəcib missiya Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən çox böyük uzaqgörənliklə davam etdirilir. Bu siyasətin nəticəsinin biz II Qarabağ müharibəsində bir daha sahidi olduq. İlham Əliyevin dərin təfəkkürü ilə davam etdirdiyi bu siyasətin nəticəsində hər sahədə inkişaf etmiş Azərbaycanda 2020-ci il sentyabrın 27-də başlamış 44 günlük müharibədə qalibiyyətimiz Cənab Prezidentin böyük uğurlarındandır. Bu müharibədə müxtəlif millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşları birləşərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə apardılar. Haqlı olaraq qalib olduğumuz bu müharibədə haqqın tərəfində duran müxtəlif millətlərdən Azərbaycan vətəndaşları şücaətlə vuruşmuş, haqlı mübarizəmizdə Azərbaycanın yanında olmuşdur. Milliyyətçə rus olan Solnsev Dmitriy Aleksandroviç, Əliyev Denis Aleksandroviç, ərəb olan Eissavi Muhəmməd Məzen, ləzgi olan Nurmətov Çoban Razəddin oğlu, Pırvələdov Famil Teyfur oğlu, Şixəliyev Ənvər Vadimoviç, avar olan Omarov Vüsal Şəmsəddinoviç və başqa igid, qəhrəman oğullarımız isə torpaqlarımızın müstəqilliyi uğrunda öz canlarından keçmiş, şəhidlik zirvəsinə ucalmışlar. Bu igid oğulların milliyyəti başqa olsa da, onlar Azərbaycanı özlərinin Vətəni bilmiş, onun uğrunda döyüşməklə qürur duymuşlar [4, s. 3].

Ümummilli lider Heydər Əliyev bütünlükdə insanlığa hörmət bəsləmiş, Azərbaycanda yaşayan və qonaq gələn bir çox başqa millətlərdən insanların öz dinlərinə sətayiş edə bilmələri üçün də şərait yaratmışdır. Heydər Əliyev bir çox ibadət yerlərinin bərpasında təşəbbüskarlıq göstərmiş, açılışlarında şəxsən özü iştirak etmişdir. Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinə nümunə olaraq müxtəlif dinlərdən insanların ibadət etmələri üçün kilsələr, məbədlər fəaliyyət göstərir. Hazırda ölkəmizdə “Mixail-Arxangel” pravoslav kilsəsi, Müqəddəs Mürdəşyan Zənənlər kafedralı və ya “Jen Mironosits” pravoslav kafedral kilsəsi, “Müqəddəs Bakirə Məryəmin Məsum Hamiləliyi” (Günahsız Məryəm Ana) katolik kilsəsi, “Aleksandr Nevski” pravoslav kilsəsi, “Müqəddəs möcüzəvi Nikolay” kilsəsi, “Müqəddəs Georgi” kilsəsi, “Müqəddəs Nino” kilsəsi, “Müqəddəs üçlük” kilsəsi və ya “Müqəddəs Sameba” kilsəsi, “Müqəddəs Mixeyil” kilsəsi, Müqəddəs Yelisey adına “Cotari” kilsəsi, Müqəddəs Yelisey adına “Kala” (Böyük) kilsəsi, “Şəfaətçi İsa Məsih” kiçik katolik kilsəsi, “Xilaskar” Yevangelik-Lüteran kilsəsi və s. ibadət yerləri başqa dinlərdən insanlar tərəfindən istifadə edilir. Bununla yanaşı multikulturalizmin başqa bir nümunəsi isə Azərbaycanda bir çox tikililərin memarlarının məşhur xarici memarlar olması faktıdır. Bir çox Azərbaycan milyonçuları öz mülklərinin inşasını məşhur xarici memarlara həvalə etmişlər. Yuzef Qoslavski, Kazimir Skureviç, Yevgeni Skibinski, Yuzef Ploşko, Konstantin Borisoqlebski, Adolf Eyxler, Nikolay fon der Nonne və s. kimi memarlar Azərbaycanda bir sıra tikililərin layihəsini vermişdir. Bu memarlar öz yaratdıqları əsərlərində Şərq və Qərb memarlıq üslublarının sintezini etmiş və bu əsərlərlə Azərbaycan memarlığında silinməz izlər buraxmışlar.

Bakı şəhərinin Yasamal rayonu ərazisində yerləşən “Jen Mironosits” pravoslav katedral kilsəsi və ya “Müqəddəs Mürdəşiyən Zənənlər” kafedralı 1909-cu ildə memar M.F.Verjbitskinin layihəsi əsasında rus stilində, məşhur Azərbaycan milyonçusu və xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin şəxsi maddi yardımına hesabına inşa edilmişdir. 1990-cı ildə qanlı yanvar hadisələri zamanı kilsənin dam örtüyünə iki mərmir düşmüş, nəticədə dam tamamilə dağılmış, döşəmə çökmüş, divarlar isə çatlamışdır. Məbədin yarıdağılmış binası 1991-ci ildə Rus Pravoslav Kilsəsinin sərəncamına verilmişdir. Bakıda Arxiyerey Kafedrasının təsis edilməsindən sonra kilsədə bərpa işləri aparılmağa başlamışdır. Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Azərbaycan yeparxiyasının arxiyepiskopu Aleksandr İşeyinin dəstəyi ilə məbəddə təmir-bərpa işləri aparılmışdır. Moskvanın və bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksandr 27 may 2001-ci il tarixində Azərbaycana səfəri zamanı bu məbədi müqəddəs elan etmiş və kilsənin statusunu baş kafedral səviyyəsinə qaldırmışdır. Kilsənin 24 mart 2003-cü il tarixində açılış mərasimi olmuşdur. Açılış mərasimində Ulu öndər Heydər Əliyev, hökumət üzvləri, səfirliklərin nümayəndələri və dini icmaların başçıları iştirak etmişlər. Açılışda Heydər Əliyev çıxış etmiş və nitqində bildirmişdir ki, Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşamış, bir çox xalqların dinləri mövcud olmuşdur və kim hansı dinə mənsubdursa, həmin dinə ibadət etmişdir. Azərbaycan və onun xalqı həmişə dini dözümlülüyü ilə fərqlənmişdir. Azərbaycanda heç vaxt müxtəlif din nümayəndələri arasında qarşıdurmalar baş verməmişdir. Ulu öndər bu vəziyyətdən çox şad olduğunu söyləmişdir. Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, bu kilsənin açılması bütün xristianların birləşməsinə kömək göstərəcək, Azərbaycanda xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsinə və inkişafına xidmət edəcəkdir. Ümummilli lider kilsənin bərpasında göstərdiyi maddi köməklərinə görə həm yepiskop həzrətlərinə, həm də Moskvada yaşamış Ümumrusiya Azərbaycan Konqresinin sabiq vitse-prezidenti Aydın Qurbanova dərin minnətdarlığını bildirmişdir. Açılışda Moskvanın və bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksandr məbədin bərpa edilməsində Aydın Qurbanovun xidmətlərini təqdirəlayiq qiymətləndirilmiş, müsəlman xeyriyyəçini “Pravoslav Ordeni” ilə təltif etmişdir [2, s.174-176].

1912-ci ildə Bakı şəhərinin Xətai rayonunda neft maqnatı-Rılskilər ailəsi və polşalı mesenat Vitold Zqlenitski tərəfindən “Müqəddəs Bakirə Məryəmin Məsum Hamiləliyi” katolik kilsəsi inşa etdirilmişdir. Kilsənin memarı Yuzef Ploşko olmuşdur. 1934-cü ildə, Sovetlərin hakimiyyəti dövründə kilsə bolşeviklər tərəfindən dağıdılmış və onun yerində Dzerjinski adına klub (indiki Şəhriyar adına Mədəniyyət Evi) tikilmişdir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, yəni 1991-ci ildən bütün dini icmalara şərait yaradıldığı kimi katolik icmasına da qayğı göstərilmiş və Ümummilli lider Heydər Əliyevin göstərişi ilə dini məbəddə ehtiyac duyan katoliklər üçün kilsənin yerinə yenisinin inşa edilməsi məqsədi ilə ərazi ayrılmışdır. 2005-ci ildə ölkəmizə səfər edən Roma-katolik kilsəsinin rəsmisi kardinal Kresçensio Sepe Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş, tikiləcək kilsənin təməlqoyma mərasimində bünövrəyə yerləşdiriləcək ilk daşı təqdis edərək öz xeyirdualarını vermişdir. Kilsənin tikintisi 2007-ci ilin fevralında yekunlaşmışdır. Kilsə Neapol Memarlıq Universitetinin professoru Pado Ruceyro və Bakı şəhərinin baş memarı Akif Abdullayevin layihəsi əsasında inşa olunmuşdur. Kilsənin rəsmi açılışı isə Vatikanın dövlət katibi kardinal Tarçizio Bertonenin 2008-ci ilin martında Azərbaycana səfəri çərçivəsində baş tutmuşdur. Açılış mərasimində dövlət başçısı İlham Əliyev və Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva şəxsən iştirak etmiş [3].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə multikultural ənənələrin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət Ulu öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Belə bir siyasi kontekstdə Prezident İlham Əliyev Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasına dair 15 may 2014-cü il tarixində fərman imzalamışdır. Cənab Prezident İlham Əliyevin 2016-cı ili “Multikulturalizm ili” elan etməsi onun Ümummilli lider Heydər Əliyev irsini uğurlu şəkildə davam etdirməsinin bariz göstəricisidir. Bu gün Ulu öndərin adını şərəflə daşıyan Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti nəticəsində bir çox kilsələr, məbədlər, ibadət yerləri təmir və bərpa olunur. Qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan multikulturalizmi ölkəmizin siyasi simasının əsas cizgilərindən birinə

çevrilmişdir. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi Heydər Əliyevin arzularından biri də elə bu idi.

Açar sözlər: multikulturalizm, kilsə, memar, bərpa, dəyər

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Birinci kitab. Bakı: Azər nəşr, 1997, 366 s.
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Qırx dördüncü kitab. Bakı: Azər nəşr, 2013, 376 s.
3. Həmidov H. Azərbaycanda dini tolerantlıq. “Azərbaycan” qəzeti, 2008, 27 noyabr, №266
4. Nəsirov E. Heydər Əliyev və Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti: varislik, novatorluq. “Xalq” qəzeti, 2016, 14 may, №103
5. Niftiyev N. Azərbaycanda birgə yaşayış və multikulturalizm. Bakı, 2015, 408 s.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV'S AZERBAIJANISM DOCTRINE AND MULTICULTURAL VALUES IN ARCHITECTURE

The article was dedicated to achievements of multiculturalism policy which the national leader, genius Haydar Aliyev created it and leave an inheritance after himself, in the field of architecture. As a result of Haydar Aliyev's successful policy, comfortable conditions was created for people of different religions in Azerbaijan. People of different nationalities was given every opportunity for live comfortably of them in Azerbaijan and worship the religion of their choice. At the same time, many foreign architects lived in Azerbaijan, leave an indelible traces in Azerbaijani architecture with their works. Thus, the policy of multiculturalism which founder is great leader Haydar Aliyev, today continues successfully by President İlham Aliyev.

Key words: multiculturalism, the church, architect, recovery, value

РЕЗЮМЕ

ТРЕНИНГ ГЕЙДАРА АЛИЕВА ПО АЗЕРБАЙДЖАНСТВУ И МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ В АРХИТЕКТУРЕ

Статья посвящена архитектурным достижениям политики мультикультурализма, созданным и унаследованным общенациональным лидером, гениальной личностью Гейдаром Алиевым. В результате успешной политики Гейдара Алиева в Азербайджане были созданы комфортные условия для людей разных вероисповеданий. Людям разных национальностей были предоставлены все возможности для комфортного проживания в Азербайджане, поклонения любой религии. Наряду с этим в Азербайджане жили и творили многие зарубежные архитекторы, оставившие своими произведениями неизгладимый след в Азербайджанской архитектуре. Таким образом, политику мультикультурализма, заложенную великим лидером Гейдаром Алиевым, сегодня успешно продолжает Президент Ильхам Алиев.

Ключевые слова: мультикультурализм, церковь, архитектор, реставрация, ценность

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇİLİQ İDEOLOGİYASININ MƏZMUNU VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Cəfərova Esmira Hilal qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Məqalə ideya-mədəni, etnik-siyasi və əxlaqi-mənəvi əsaslarının ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş azərbaycançılıq ideologiyasının yüksək integrativ və fəvqəlmütərəqqi xüsusiyyətlərinin elmi təhlilinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan milli xarakterinin və mental keyfiyyətlərinin formalaşmasında mədəni plüralizmin, tolerantlığın və alicənablığın həlledici rolu məqalədə xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Azərbaycan dövlətinin sivilizasiyalar arasında kommunikasiyaların yaradılması kimi tarixi vəzifəni üzərinə götürməsinə diqqət ayrılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin azərbaycançılığı və mədəni plüralizm kimi təzahür edən multikulturalizmi ali kürsüyə qaldırması vahid və yenilməz Azərbaycan ailəsinin etibarlı və təhlükəsiz gələcəyinin təmin edilməsində möhtəşəm tarixi hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, azərbaycançılıq, milli xarakter, milli kimlik, titul millət, milli azlıq, özünüdərkətmə, tolerantlıq, multikulturalizm.

Azərbaycan Şərqi və Qərbi qovuşduğu unikal coğrafi məkanda yerləşən və müxtəlif mədəniyyətlərin bir araya gəldiyi nadir ölkələrdəndir. Özünəməxsus milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınan Azərbaycan xalqı yaşadığı bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə dünya xalqları arasında özünəməxsus yer tutur.

Bura zərdüştliyin vətəni, Qafqaz xristianlığının beşiyi, islam dininin geniş yayıldığı məkan, müxtəlif etnosların sülh və əmim-amanlıq şəraitində yaşadığı ərazi, rəngarəng mədəniyyətlərin bir-birindən bəhrələnərək çiçəkləndiyi diyardır . Vaxtilə Şərqdə ilk cümhuriyyəti quran, qadınlara seçki hüququ verən xalqımızın öz milli-mənəvi dəyərlərini yüksək səviyyədə qoruya bilməsi və inkişaf etdirməsi ölkədə demokratik, multikultural və tolerant cəmiyyətin formalaşmasını təmin etmişdir.

Azərbaycan ərazisində dünyanın bütün dini əqidələrinə sitayiş edən insanlar yaşayır. Lakin tarix boyu bu məmləkətdə bir dəfə də olsun dini zəmində müharibə və münaqişə olmamışdır. Etnik müxtəliflik zəminində bir dənə də olsun ayrı-seçkilik (izolyasiya) aktı baş verməmişdir.

Azərbaycan milli xarakteri müxtəlif etnik-dini, linqvistik, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin, mifoloji və dünyəvi-sivil dünyagörüşlərinin, Şərqlə Qərbi, Avropa ilə Asiyanın zəngin ruhani, elmi-texniki nailiyyətlərinin sintezindən yaranmış fenomendir. Azərbaycan mentaliteti, Azərbaycan milli xarakteri həmişə Şərqlə Qərbi arasında unikal humanitar-siyasi körpü rolu oynamışdır. Beləliklə, Qərb və Şərq sivilizasiyalarının sintezindən yaranmış fəvqəlenərji Azərbaycan mentalitetinə tarixən məxsus olmuşdur. Müasir Azərbaycan dövləti və milləti isə sözügedən sivilizasiyalar arasında real və effektiv fəaliyyət göstərən bu kommunikativ imici öz həyat təzi ilə sübut edir. Şərqlə Qərbi qovuşduğu Azərbaycanda üzvi şəkildə təzahür edən tolerantlıq, mədəni müxtəliflik, mədəniyyətlər arasında təbii birlik və qarşılıqlı anlaşma kimi ənənələr bu gün də “Azərbaycan” adlanan solumun məzmununu təşkil edir. Tarixən formalaşmış bu dəyərləri təlatümlərlə dolu olan XX əsrdə davamlı şəkildə qorumaq, inkişaf etdirmək və siyasi müstəviyə çıxarmaq artıq zərurətə və dövrün tələbinə çevrildi. Belə bir vacib tarixi vəzifəni öz üzərinə Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev götürdü. Uzaqgörən siyasətçi, təkrarolunmaz düha sahibi və möhtəşəm şəxsiyyət kimi Heydər Əliyev tarix boyu polietnik məkan olan Azərbaycanın təhlükəsiz gələcəyini multimədəni dəyərlərə əsaslanan vahid Azərbaycan ailəsinin yaradılmasında görürdü. O, Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə (1969-1982) ölkədə yaşayan bütün xalqlara yüksək səviyyədə qayğı göstərmiş, onların mədəni dəyərlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Ümummilli lider Heydər Əliyevə məxsus bu sözlər, onun Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqlara ən səmimi atalıq qayğısının ifadəsidir: “Azərbaycan əhalisinin çoxmillətli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq” [3,34]. Qarşılıqlı etibar və inam prinsipləri əsasında qurulmuş çoxmillətli Azərbaycan ailəsi mütləq şəkildə, ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların və etnik azlıqların “Vahid Azərbaycan” məfkurəsi altında əbədi və sarsılmaz birliyidir. Bu birliyin prinsipial əlamətləri “Vahid Azərbaycan millətini” təşkil edən bütün etnik kimliklərə bərabər

imkanlar, hüquqlar və azadlıqlar verir. Bu dəyərlərin külliyyəti isə “Azərbaycançılığın” nəzəri əsaslarını təşkil edir [2,84-95,301-311,326-332].

Azərbaycançılıq ideyası Azərbaycanın universal əxlaqi-mədəni və etnik-siyasi doktrinasıdır. O, tolerantlığa, dialoqa, kompromisə, qarşılıqlı yardıma, vətənpərvərliyə, mərhəmətə, birgəyaşayış qaydalarına əsaslanan yüksək mənəvi dəyərlər sistemidir. Azərbaycançılıq ideyasının, ölkədə yaşayan bütün xalqların mütləq birliyini təmin etməyə qadir olan ideya kimi təntənəsi də göz qabağındadır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hələ XX yüzilliyin 60 - 70-ci illərində əsasını qoyduğu azərbaycançılıq ideyası bu gün hamımızı birləşdirən ən müqəddəs dəyərdir. Bu dəyər ulu öndərin Azərbaycana ikinci rəhbərliyi dövründə daha real məzmun kəsb etməyə başladı və multimədəniyyət məfkurəsi ilə sinkretik vəhdət təşkil edərək sosial praktikada millətə və cəmiyyətə yüksək dividendlər gətirdi, müasir etnik-siyasi münasibətlər sistemində ümumi rifah konsepsiyası ilə tənzimlənən birgəyaşayış qaydalarını stimullaşdırdı.

Heydər Əliyev etnik-siyasi münasibətlər sisteminin mahir bilicisi kimi çox yaxşı başa düşürdü ki, “Azərbaycan” adlı məmləkəti öz canı və qanı bahasına, onu təmsil edən çoxmilliyyətli bir xalq - Azərbaycan xalqı yaratmışdır. Elə buna görə də, o milliyyətlərin hər birinin bu müqəddəs yurdda, torpaqda haqqı və hüququ olmasını “azərbaycançılıq” ideyasında tərənnüm etmək kimi bir missiyanı öz üzərinə götürmüşdü. Məhz bu siyasətin nəticəsi idi ki, sovet dövründə - XX əsrin 60-cı illərinin sonu, 80-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanda yaşayan heç bir milli azlıq, etnik qrup və sosial birlik assimilyasiyaya məruz qalmamış və öz adekvat kimliyini qoruyub saxlamışdı. Azərbaycan Sovet ittifaqının tərkibində olarkən yeganə respublika idi ki, burada yəhudi millətindən olan heç kəsə qarşı hər hansı diskriminasiya halı, yaxud antisemitizm hadisəsi baş verməmişdi. Bu isə Heydər Əliyevin möhtəşəm dühasının və siyasi iradəsinin məhsulu idi.

1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyev böyük siyasətə qayıdanda, həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən birincisi, ölkənin etnik-siyasi birliyini təmin etmək üçün davamlı və təsirli tədbirlərin görülməsi oldu. O, “azərbaycançılıq” ideyasını ali milli dəyər elan etdi. Unikal düha sahibi olan Heydər Əliyev bütün digər sahələr kimi tarixi və etnik siyasət məsələlərini də gözəl bilirdi. O, tolerantlığı və multikulturalizmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmaqla son dərəcə gərgin olan etnik-siyasi və geostrateji şəraitdə “Azərbaycançılıq ideyası” altında nəinki multikultural təhlükəsizliyi təmin etdi, hətta etnik siyasətdə yeni bir etalon - “Azərbaycan multikulturalizmi” etalonu formalaşdırdı.

1995-ci ildə şəxsən Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanmış və qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların, etnik qrupların hüquq və azadlıqları bütöv şəkildə təsbit olundu. “Bərabərlik hüququ” (Maddə 25, Bənd 3), “Milli mənsubiyyət hüququ” (Maddə 44, Bəndlər 1 və 2), “Ana dilindən istifadə hüququ” (Maddə 45, Bəndlər 1 və 2)[1]. Beləliklə, Heydər Əliyev multimədəni dəyərlərin qorunmasını Azərbaycançılıq ideyasının əsas tərkib hissəsi hesab edir, Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən etnik-mədəni və mənəvi dəyərlərin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipləri olan “əsas insan hüquq və azadlıqları” kontekstində görürdü. Azərbaycanda və xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikası ətrafında sıx birliyinin və həmrəyliyinin, onların “Azərbaycançılıq ideyası” ətrafında dinamik fəaliyyətinin təmin edilməsi, Azərbaycanda yaşayan icmaların, cəmiyyətlərin, qrupların və birliklərin səmərəli işinin gücləndirilməsi və əlaqələndirilməsi məqsədi ilə Heydər Əliyev “Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi haqqında” 23 may 2001-ci il tarixli 724 sayılı sərəncam verdi. Bu sərəncama əsasən 2001-ci il noyabr ayının 9-10-u tarixlərində Bakı şəhərində, indiki Heydər Əliyev Sarayında, ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı keçirildi. Müqəddəs “Azərbaycan” adına sonsuz məhəbbəti olan hər kəs ulu öndərin möhtəşəm tarixi çağırışına səs verdi. Bu hadisə bir daha sübut etdi ki, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların “Azərbaycan” adlı bir Ana Vətəni var və bu yurd, bu ocaq hamı üçün müqəddəsdir. Dinindən, dilindən və etnik-millət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq burada bütün azərbaycanlıların bəşəri və ilahi haqqı vardır.

Ümumilli lider Heydər Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında azərbaycançılıqın ideoloji-mənəvi əsaslarını müəyyən edərək deyirdi ki, “Azərbaycançılıq - milli mənsubiyyətin və milli-mənəvi dəyərlərin saxlanması, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezi və bu dəyərlərə inteqrasiyası nəticəsində zənginləşməsi, hər bir insanın inkişafının təmin edilməsi deməkdir” [3, 34].

Azərbaycançılıq ideologiyasında “vahid polietnik millət” anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu ideya Azərbaycanda yaşayan titul xalqın və milli azlıqların birgə dövlət yaratmaq, onu qorumaq, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək kimi ümumi məsuliyyətini və maraqlarını əks etdirir. Bu cür məsuliyyətin və maraqların praktikada ifadəsi isə XX əsrdə etnik-siyasi səhnəyə “Azərbaycan milləti” kimi əxlaqi-mədəni bir məfhum çıxartmışdır.

Azərbaycançılıq müasir cəmiyyətdə sosial-iqtisadi, mədəni-siyasi və əxlaqi-mənəvi birlik kimi təzahür edən fenomendir. O, tarixin və taleyin qovuşdurduğu çoxlu sayda etnosların bazasında yaranmışdır. Bu birlikdə “milli kimlik” məsələsi ən ciddi məqam kimi ortaya çıxır. Bu gün Azərbaycan Respublikasında təmsil olunan bütün azsaylı xalqların, etnik qrupların, həmçinin dövlətyaradan millətin lokal milli kimliyi, onların “Azərbaycançılıq” məfkurəsi ilə sıx bağlılığı Cənubi Qafqazda “Azərbaycan” adlanan etnik-siyasi məkanın bütövlüyü və davamlı inkişafı üçün başlıca şərt hesab olunur.

Azərbaycançılıq müasir anlamda etnik-siyasi və sosial birliyin ali formasıdır. O, insanları, ilk növbədə vahid milli əlamətə görə birləşdirir. Ümumi iqtisadi həyat, ümumi dil, ümumi ərazi, xalqın mədəniyyətinin spesifik cizgilərində təzahür edən psixoloji keyfiyyətləri bu ideyanın əsas əlamətləridir. Ümumi tarixi yaddaş və milli özünüdərkətmənin yüksək inkişaf həddi isə sözügedən ideyanı formalaşdıran həlledici amillərdir. Azərbaycançılıq kontekstində “tarixi yaddaş” müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Azərbaycan kimliyi, Azərbaycan ideyası öz gücünü şanlı tarixlə qırılmaz əlaqədən alır. Bu əlaqə daha düşünülmüş və məqsədyönlü olduqca, şüurlarda hər hansı xaos aradan qalxır və mütərəqqi düşüncə daha xoşbəxt gələcəyə can atan mədəni kimlik, etnik müxtəliflik üzərində qurulmuş sarsılmaz vəhdət yaradır. Bu isə “azərbaycançılıq” ideyasında ən ali məqamdır. O, “Azərbaycan” adı altında bütün etnik-milli kimlikləri müqəddəs bayraq ətrafında birləşdirir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev məhz belə bir tarixi missiyanı yerinə yetirir. Möhtərəm Prezidentimizin rəhbərliyi altında Azərbaycançılıq ideyasının davamlı inkişafı istiqamətində möhtəşəm tədbirlər davam edir. Bu tədbirlərin fonunda isə əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş vahid Azərbaycan və yüksək təşəkküllü monolit Azərbaycan milləti formalaşır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2009, 96 səh.
2. Heydər Əliyev irsi və multikultural dəyərlər. Bakı, Azər nəşr 2016, 616 səh.
3. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M.. Multikulturalizmə giriş. Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim 2018, 369 səh.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена научному анализу чрезвычайно прогрессивной и высокоинтегративной силы, присущей идеологии азербайджанства, идейно-культурные, этнополитические и этически-нравственные основы которой положил общенациональный лидер Гейдар Алиев.

В статье особо подчеркнута решающая роль культурного плюрализма, толерантности и духовного благородства в формировании азербайджанского национального характера и его ментальных качеств. Также уделено внимание на взятой азербайджанским государством на себя задаче по созданию межцивилизационной коммуникации. Воздвижение на высший

педестал Гейдаром Алиевым азербайджанства и мультикультурализма, проявившегося в качестве культурного плюрализма, оценен как величайшее историческое событие в обеспечении безопасного и надежного будущего единой и нерушимой Азербайджанской семьи.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанство, национальный характер, национальная идентичность, титульная нация, национальное меньшинство, самосознание, толерантность, мультикультурализм.

SUMMARY

The article is devoted to the scientific analysis of the extremely progressive and highly integrated force inherent in the ideology of Azerbaijanism, the ideological-cultural, ethnopolitical and ethical-moral foundations of which were laid by the national leader Heydar Aliyev.

The article emphasizes the decisive role of cultural pluralism, tolerance and spiritual nobility in the formation of the Azerbaijani national character and its mental qualities. Attention is also paid to the task undertaken by the Azerbaijani state to create intercivilizational communication. The elevation of Azerbaijanism and multiculturalism to the highest pedestal by Heydar Aliyev, manifested as cultural pluralism, was assessed as the greatest historical event in ensuring a safe and secure future for a united and indestructible Azerbaijani family.

Keywords: Heydar Aliyev, azerbaijanism, national character, national identity, titular nation, national minority, self-awareness, tolerance, multiculturalism

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN ƏSAS ÜSULLARI

Cəfərova Səbinə Namiq qızı
Bakı Slavyan Universiteti

Ailə tərbiyəsi cəmiyyət quruluşunun təməlidir. İnsanın gələcək taleyi bu təməlin möhkəm qurulmasından asılıdır. Uşaq ömrünün böyük hissəsinin ailədə keçməsi, eyni zamanda onun gələcək tərbiyəsi, şəxsiyyət kimi yetişməsi ailə institutunun mühüm əhəmiyyətə malik olmasının bariz nümunəsidir. Dahi rus pedaqoqu V.A.Suxamlinsikinin təbirincə desək “Uşaq ailənin güzgüsüdür: hər su damlasında günəş öz əksini tapdığı kimi, valideynlərin əxlaqı, saflığı da uşaqlarda əks olunur” [2, 54]. Həqiqətən də ailə, uşaq şəxsiyyətinin əsasını qoyur və uşaq tərbiyəsində gözəl əxlaq nümunəsi, düzgün və nümunəvi tərbiyə mühitinə çevrilir.

Uşaq tərbiyəsini ilkin dövrlərində ailənin təsiri digər tərbiyə institutlarından daha önəmli və vacibdir. Uşaqların ailədə düzgün tərbiyəsini əsas məqsədi gələcək cəmiyyət üçün hər tərəfli, inkişaf etmiş, əxlaqlı, vicdanlı insan, nəsil yetişdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan ailəsi çox dərin köklərə malikdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanda sosial-mənəvi inkişaf, ailə tərbiyəsi digər dövrlərdə mövcud olan tərbiyənin varisi hesab edilirdi. Bu dövrdə olan ailə daxili münasibətlər əsasən patriarxal-avtoritar üslubda idi və Azərbaycan ailələrində qadınların, uşaqların hüquqi azadlıqlarının olmaması, kişilərin ailədə hökmranlığı həmin dövr üçün xarakterik səciyyə daşıyırdı. Xalqın cahilliyi, nadanlığı, mədəniyyət və təhsilin aşağı səviyyədə olması, ailə üzvlərinin sosial cəmiyyətdən təcrid olunması, ailə başçısının ailə üzərində şiddətini, gücünü və iradəsini daha da artırırdı. Xüsusilə uşaqların təhsil, evlilik, peşə fəaliyyəti və s. istiqamətlərdə seçim azadlıqlarının olmaması açıq aydın nəzərə çarpırdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ailələrində uşaq və qadınlara münasibət əsasən avtoritar xarakter daşıyırdı. Aztəminatlı, maddi gəliri aşağı ailələrdən oğlan uşaqlarının maddi rifahının artırılması istiqamətində istismar edilməsi, məktəbdən uzaqlaşdırması, eyni zamanda

qızların yetkinlik yaşına çatdıqda özlərindən dəfələrcə böyük mollalar, hacılarla ailə qurulması məsələləri ön planda dururdu. İnadkar və itaətsiz uşaqların tərbiyəsində fiziki cəzalandırmadan istifadə edilirdi. Bu demək olar ki, bütün sosial təbəqənin ailələrinə xas idi.

Ailələrdə uşaqlara qayğı göstərmək, onları tərbiyə etmək ailə həyatının ayrılmaz hissəsi hesab edilirdi. Uşaqların tərbiyəsi üçün valideynlərin gördükləri hər bir iş ümumi məqsədə, ümumi mənafeyə doğru yönəldilməli, ailənin ən başlıca amalı cəmiyyət üçün faydalı insan böyütməkdən ibarət olmalı idi.

Ailə tərbiyəsinin düzgün qurulmaması, uşaq və valideynlər arasında münasibətlərin gərgin olması ailədə uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində istər pedaqoqlar, istər maarifçilər öz əsərlərində valideynlərə uşaqların dil açmağa başladığı zamandan etibarən mütləq şəkildə onların yanında işlədilən ifadələrə və deyilən sözlərə fikir vermək lazım olduğunu vurğulayırdı, valideynləri nəsihət və danlaqdan sui-istifadə edərək sözün təsirini itirməməyə, uşağa təsir etmək üçün fizik cəzadan istifadə etməməyə çağırırdılar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ailələrində bir çox valideynlər nüfuz kəsb etməyin əsl yollarını bilmədiyi üçün müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. Burada bir məqamı da qeyd etmək vacibdir ki, valideynlər uşaq ilə düzgün münasibət qurmaqdan yayınır, onlara qışqırır və fiziki cəzadan istifadə etməyi başlıca vasitə hesab edirdilər. Bu münasibətlərdən bezən uşaqlar isə artıq valideynini dinləmək istəmir, çox zaman öz bildiklərinə gedirdilər. Danlağa məruz qalan uşaqlar daim özlərində nöqsan axtarmağa çalışırdılar. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində məhz belə ailələrdə tərbiyə olunan uşaqlarda emosional cəhətdən zəiflik müşahidə olunur, tərbiyəsində və sağlamlıqlarında qüsurlar yaranırdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda istər böyük, istər kiçik ailələrdə ailə münasibətlərinin, adət-ənənəyə sadiqlik, ailənin qarşılıqlı demokratik prinsiplər üzərində qurulması tələb olunurdu. Lakin demokratik anlayış çox zaman birmənalı qarşılanmırdı. Çünki həmin dövrdə kişilərin ailədə hökmranlığı, söz sahibi olmaları, bəzi ailələrdə qadına, uşaqlara qarşı despot münasibət belə demokratik prinsiplərə zidd idi və normal ailə dəyərlərinin pozulmasına gətirib çıxarırdı. Belə ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsinə təsiri çox idi.

Araşdırılan dövrdə ailələrdə müxtəliflik, ailələr arasında münasibətlərin fərqliliyi uşaqların tərbiyəsinə də bir mənəli təsir etmirdi. Ailədaxili münasibətlərdə nöqsanlar uşaqların tərbiyəsinə də mənfi təsir edərək, onların davranış və hərəkətlərində qüsurlara səbəb olurdu. Ailələrdə uşaqların tərbiyəsində yaranan ciddi nöqsanlardan biri valideynlərin övlad tərbiyəsində ata və ananın uşağa verdiyi vahid tərbiyə tələblərinin pozulması idi. Ailə tərbiyəsində vahid tələbin olması vacib cəhətlərdən sayılırdı və tərbiyə işində vahid tələbin, vahid fikrin olmaması uşağın tərbiyəsini pozaraq, onu xarakterinə, gələcəkdə bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə mənfi təsir göstərirdi. Ailə tərbiyəsində vahid fikir nəinki ailə başçıları arasında, həmçinin ailənin digər üzvləri arasında da özünü göstərməli idi. Ailədə hörmət və tələbkərlığın pozulması uşaqlara qarşı sərt cəzaların verilməsi ilə başa çatırdı. Lakin cəza, fiziki qüvvə, hədə-qorxunun hesabına əldə edilən tərbiyənin heç bir nəticəsi olmurdu.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ailədə uşaqların başlıca vəzifələrindən biri böyüklərə, ağsaqqallara hörmətlə yanaşmaq, bu hissənin onlara aşılması idi. Hələ lap kiçik yaşlarında ana övladına təqlin edirdi ki, göydə Allahdan sonra yerdə onun böyüyü atadır [2, 292]. Ata ailə başçısı olmaqla yanaşı, evin böyüyü, ailəni idarə edən, uşaqların tərbiyəsində vacib şəxslərdən hesab olunurdu. Ailə üzvləri ata süfrəyə əyləşmədən masa arxasına keçməz, ata yeməyə başlamadan uşaqlar da çörəyə əl uzatmazdılar. Süfrə arxasında əyləşən uşağın danışması, söhbət etməsinə icazə verilmir, bu ən böyük ədəbsizlik sayılırdı.

Tərbiyədə hörmət və tələbkərlilik olmadan heç bir əxlaq tərbiyəsindən söz açıla bilməzdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində valideynlər bu prinsipi rəhbər tutaraq övladlarını böyütməyə çalışırdılar. Ailədə uşaq böyüklərin yanında, xüsusən ağsaqqalların yanında astadan danışmalı, əl-qol hərəkətindən istifadə etməməli idilər. Belə hərəkətlər etdikləri zaman uşaqlar böyüklər tərəfindən məzəmmət olunur və töhmət alırdılar. Valideynlər uşaqlara bir iş tapşırıqları zaman uşaq şərtsiz anadanı dinləməli, onların verdiyi tapşırığa əməl etməli idilər. Ailədə əxlaq normalarını pozan uşaqlar

ata tərəfindən ən yüngül halda sözlə məzəmmət edilir, lakin, yol kəsmək, oğurluq və s. edən uşaqlar isə tənbeh edilərək ən ağır cəzalarla cəzalandırılırdılar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə xarakterik olaraq ailədə valideynlər tərbiyədə tələb üsulundan tez-tez istifadə edirdilər. Uşağın tərbiyəsində tələb kor-təbii xarakter daşımır və tələb nəzarət yolu ilə həyata keçirilirdi. Uşaq ona verilən işi, tapşırığı qeyri-şərtsiz həyata keçirməli, bu işdə valideynlərə irad bildirməməli idilər. Atanın uşağa iradı, ana və digər ailə üzvləri tərəfindən də bir mənalı qarşılmalı, atanın mövqeyi müdafiə edilməli və tutulan pis əməlin, vərdişin aradan qaldırılmasına, bu əməlin bir daha təkrarına yol verilməməsinə ciddi nəzarət etməli idilər. Azərbaycan ailələrində bu cür yekdillik, nəzarət, uşağın qayda-qanuna tabe olması və onun tərbiyəsində müsbət nəticə verirdi. Əgər tələb müsbət nəticə göstərirdisə, uşaqlar buna görə qiymətləndirilir və bu qiymətləndirmə nəticəsində uşaqlarda tədricən daxili stimullaşma baş verirdi.

Valideyn nümunəsi uşaqların tərbiyəsində çox vacib rol oynamış, bu baxımdan valideynlərin şəxsi nümunəsi uşaq tərbiyəsində ilkin yerdə dururdu. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ailələrində atanın mövqeyi digər ailə üzvlərindən daha üstün idi. Ata ailənin başçısı olmaqla yanaşı, eyni zamanda nümunə etalonu idi. Atalar əbəs yerə deməyiblər ki, atasını tanımayan Allahını da tanımaz. Uşaqlar hər zaman ailədə ata-analarını təqlid etməyə, xüsusən qızlar analarına, oğlanlar atalarına bənzəməyə, valideynlərindən nümunə götürməyə çalışırdılar. Uşaqların əxlaqi keyfiyyətləri- xeyrxah və ya bədxah, aqressiv və ya xoşxasiyyət olması, yalançılıq və doğruluğu bir çox hallarda ailə tərbiyəsindən təsirdən, valideyn nümunəsindən asılı olurdu. Ailədə mədəni ab-hava, yaşayış tərzini, adət-ənənələr və s. uşaq tərbiyəsinə bir başa təsir göstərirdi.

Körpəlikdən verilən tərbiyə uşaqların bütün həyatı boyu formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan uşaqlara yalnız bir körpə varlıq kimi deyil, eyni zamanda gələcəyin qurucuları kimi baxmaq lazımdır. Uşaqların ailədə götürdüyü keyfiyyətlər onların gələcək həyatlarının formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Uşaqlara müsbət keyfiyyətlər, vərdişlər kiçik yaşlarından aşılır bu da ailə tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Şübhəsiz ki, bu dövrdə tərbiyədə istifadə olunan stimullaşdırma metodları uşağı rəğbətləndirmək, onun hərəkət və davranışını bəyənmək və müsbət qiymətləndirməsində vacib sayılırdı. Valideynlər uşaqların yaxşı hərəkətlərinə görə rəğbətləndirmək, sevindirmək, bu sevincdən məhrum olmamaq üçün gələcəkdə yaxşı işlər görməyə, nəcib sifətlərə malik olmağa, daha nümunəvi davranmağa çalışırdılar. Uşaqlar yaxşı hərəkətlərinə, davranışlarına görə rəğbətlənir, bu motivasiya onlarda nəcib hislər formalaşdırır və tənbellik, məzuliyyətsizlik və s. kimi mənfi keyfiyyətlərdən uzaqlaşdırırdılar.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ailədə uşağın yaxşı hərəkətlərinə görə təriflənməsi kimi, pis işlərə görə danlanması da mühüm məsələ hesab olunurdu. Tərbiyəsində qüsuru olan uşaqlara tez-tez cəzalandırma üsullu tətbiq olunurdu. Cəza tədbirlərindən yerində istifadə olunması düzgün hal sayılırdı. Bəzən yeri gəldi-gəlmədi bu üsuldən istifadə etməklə valideynlər uşaq şəxsiyyətini alçaldır və uşağın özünə qarşı inamsızlığının aşağı düşməsinə səbəb olurdular.

Cəza həm ailə daxilində, həm də bütövlükdə cəmiyyətdə törədilən müəyyən hərəkətə görə dürrüst olması və düz yola gətirilməsi üçün insana tətbiq edilən tədbir vasitəsidir [1, 192]. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində tərbiyə üsullarına baxsaq uşaqların cəzalandırılması başlıca tərbiyə vasitəsi hesab edilirdi. Uşaqlara cəzanın verilməsinin əsas səbəbi onları pis yollardan çəkindirərək, laqeydlik, məsuliyyətsizlik, itaətsizlik kimi mənfi keyfiyyətlərdən uzaqlaşdırmaq, yaxşı işlərə sövq edilməsinə xidmət edirdi. Valideynlər çox zaman uşaqlara cəza verərkən cismani cəzadan istifadə edirdilər. Bu da onların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərirdi. Araşdırmalar göstərir ki, uşaqlara verilən fiziki cəzanın ziyanı xeyrindən daha artıq olurdu. Müəyyən qəbahətə yol verdiyi zaman uşaqlar döyülür, belə hallarda onda yalançılıq, qorxaqlıq kimi sifətlər doğurdu. Fiziki cəza həm cismani baxımdan, həm də uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ciddi fəsadlara gətirib çıxarırdı.

Araşdırılan dövrə xarakterik olaraq uşaqların fiziki cəzası əsasən ailələrdə və məktəblərdə baş verirdi. Uşağın falaqqaya salınıb döyülməsi fiziki cəzalandırmanın ən bariz nümunəsidir. Lakin bu

üsulla uşağın istər tərbiyə alması və ya təhsilə marağ oyadılması, onun bundan sonra doğru addım atacağını demək səhv olardı.

İlk olaraq fiziki cəza uşaqların iradəsini qırır, onlarda müstəqil qərar qəbul etməyi bacarmayan, həyata sevinməyən, başqalarından asılı olan bir insana çevirirdi.

Bəzən valideynlər övladlarını öz valideynlik məhəbbətindən məhrum edərək uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərirdilər. Bu bir növ cəzalandırmanın növləri sırasına daxil edilirdi. Valideynlər, xüsusən atalar uşağı küncə qoymaq, onunla danışmamaq, uşaqdan kənar gəzmək və laqeydlik üsulundan istifadə edib, müxtəlif cəza formalarını tətbiq etməklə, övladlarını öz məhəbbətindən məhrum edirdilər. Məhəbbətdən məhrum etmək isə uşaqların qəlbində tənhalıq, müdafiəsizlik kimi hislər formalaşdırırdı.

XIX əsrin əvvəllərində XX əsrin sonlarında bəzi ailələrdə valideynlər arasında vəhdət və qarşılıqlı fikrin olmaması uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərirdi. Övladının pis hərəkətlərini tənqid edən, nalayiq sözlərin qarşısını almaq üçün onu danlayan, pis hərəkətlərdən uzaq olmasını istəyən ata, uşağın həddindən artıq sevən ana ilə fikir bərabərsizliyi ilə üzləşir, onlar arasında övlad tərbiyəsinin fərqli istiqamətə yönəlməsi halları baş verirdi. Ana övladının uşağı istədiyi kimi hərəkət etməsinə, düzgün olmayan ifadələrin işlətməsinə göz yumur, öz özlüyündə uşağına düzgün yol göstərdiyini sanırdı. Belə fikir ayrılığı uşaqların tərbiyəsində özünü acınacaqlı şəkildə göstərirdi.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ailə tərbiyəsində vahidlik və yekdilliyin olması tərbiyə yönündən çox vacib məsələdir. Yəni ata və ana arasında vahid söz və iş birliyinin olmalısı vacib tələblərdən hesab edilir.

Beləliklə XIX əsrin sonu Azərbaycan ailələrində valideynlərin cəhaləti və ailədə tərbiyənin düzgün qurulmaması tərbiyə prosesində ciddi nöqsanlara səbəb olurdu.

Açar sözlər: ailə, valideyn, tərbiyə, cəmiyyət, uşaq

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bünyatova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi, Bakı, 2012, səh. 384.
2. Qeybullayev Q.Ə.Qeybullayev. Azərbaycanda ailə və nigah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri) – tarixi etnoqrafik tədqiqat işi. Bakı Elm 1994. II hissə, 440 s.
3. Suxomlinski V.A. “Ürəyimi uşaqlara verirəm” Bakı 1979, s. 323

РЕЗИОМЕ

В статье подробно описаны безответственное отношение необразованных родителей к родительскому долгу, неправильное воспитание детей со стороны невежественных родителей, доминирование мужчин в семье и права женщин в азербайджанских семьях в конце XIX в начале XX века.

Ключевые слова: семья, родитель, воспитание, общество, ребенок

SUMMARY

The article describes in detail the irresponsible attitude of uneducated parents to parental duty, the wrong upbringing of children by ignorant parents, the dominance of men in the family and the rights of women in Azerbaijani families in the late 19th and early 20th centuries.

Keywords: family, parent, upbringing, society, child

AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYALARI: TARİXİ-SİYASİ ASPEKTDƏN TƏHLİL

Dadaşova Ramilə Bəhlul qızı
AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu

Bu gün Ermənistan olaraq tanınan bölgə siyasi bir anlam olaraq erməni millətini deyil, coğrafi bölgəni bildirir. Rusiya öz məqsədlərinə görə istifadə etmək üçün erməniləri Cənubi Qafqaza köçürmüşdü. Ermənilər köçdükləri ərazilərdə öz dövlətlərini yaratmaq və ərazilərini genişləndirmək üçün azərbaycanlıları XX əsrdə dörd mərhələdə geniş miqyaslı terrora məruz qoymuş və azərbaycanlılar məcburən öz ata-baba yurdlarından deportasiya edilmişlər. Azərbaycanlıların deportasiyaları mərhələlərlə - 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, hətta 1956-cı ilədək və 1988-ci ildə həyata keçirilmişdir. 1948-1953-cü illərdə Ermənistanın azərbaycanlıları köçürməsində əsas məqsəd azərbaycanlıların Ermənistandan çıxarılması idi. Buna görə də azərbaycanlıların çıxarıldığı yerlərə tez bir zamanda xaricdən köçürülən ermənilər yerləşdirildilər.

Açar sözlər: deportasiya, azərbaycanlıların köçürülməsi prosesi, erməni diasporaları, etnik təmizləmə siyasəti, hüquqi-siyasi qiymət.

Ermənilər yaşadıkları ərazi və mənşələrini, tarixi keçmişlərini sənədlərə əsasən deyil, qədim əfsanələrə əsasən yazırlar və köçdükləri coğrafi məkanda çoxluq təşkil etmələri üçün həmişə yerli əhalinin – azərbaycanlıların çıxarılmasını qarşıya məqsəd kimi qoymuşdular. Bu gün Ermənistan olaraq tanınan bölgə siyasi bir anlam olaraq erməni millətini deyil, coğrafi bölgəni bildirir. Anadolunun şərqində, Van gölünün şimalı və şimal-şərqində Yuxarı Fıratın qərbi və Xəzər dənizinin şərqində qalan bölgədə olan Urartu krallığının devrilməsilə bölgəyə ermənilər yerləşmişdilər. Sonra istilaya məruz qalan bu bölgədən ermənilər dağılmış, güvənli bölgələrdə, o cümlədən Anadoluda yerləşmişlər. Bu etnik qrupdan Rusiya öz məqsədlərinə görə istifadə etmək üçün onları Cənubi Qafqaza köçürmüşdür (12, s.15). Rusiya regionda öz təsirini saxlaması üçün ermənilərin xəyanətkar xüsusiyyətlərindən yararlanırdı. Rusiya və İran arasındakı 1828-ci il 10 fevral tarixli Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsində İrandan ermənilərin Rusiyaya maneəsiz qayıtması göstərilmişdi (15). 1829-cu il Ədirnə sazişinin 13-cü maddəsinə əsasən 100.000-dən çox erməni Ərzurum ətrafından indiki Ermənistan ərazisinə köçürüldü. Rusiya tədqiqatçısı N.N.Şavrov yazırdı ki, 1828-1830-cu illərdə Cənubi Qafqaza İrandan 40 000, Osmanlı imperiyasından 84 000 erməni köçürüldü. Qeyri-rəsmi köçürmələr də oldu. Ümumiyyətlə, köçürülənlərin sayı 200 000 nəfərdən artıq idi. Həmin ermənilər erməni əhalinin çox az olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarına, Tiflis quberniyasının Borçalı, Axıska, Axalkalaki qəzalarına yerləşdirildilər. N.N.Şavrov onu da qeyd edirdi ki, Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon ermənidən 1 milyondan çoxu yerli əhali deyil, onları biz bura köçürüb gətirmişik. (6, s. 404-405). 1853-1856, 1868-1876-cı illər Rusiya-Osmanlı müharibələrindən sonra da ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesi davam etdi. 1877-1879-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra təxminən 50 000 erməni və təxminən 40 000 yunan Qars bölgəsinə gətirildi və dərhal çox sayda digər millətlər ərazini boşaltdı. Bundan başqa, general Ter-Qukasov İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasına 35 000 Türkiyə ermənisi apardı. Kiçik Asiyadan fasiləsiz bu ərazilərə erməni axını başladı. Böyük miqyasda ermənilərin köçürülməsi 1893-94-cü illərdə Türkiyədə erməni qiyamları zamanı başladı. 1894-1897-ci illərdə knyaz Qolitsinin dövründə Cənubi Qafqaza 900 000-ə yaxın erməni gəldi.

Ermənilər köçdükləri ərazilərdə öz dövlətlərini yaratmaq və ərazilərini genişləndirmək üçün azərbaycanlıları XX əsrdə dörd mərhələdə geniş miqyaslı terrora məruz qoymuş və azərbaycanlılar məcburən öz ata-baba yurdlarından deportasiya edilmişlər. 1905-1907-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qətləmləri haqqında sənədlər sovet dövründə ermənilər tərəfindən məhv edildiyi üçün həmin dövrdəki hadisələr barədə Məmməd Səid Ordubadinin «Qanlı illər» və Mir Möhsün Nəvvabın xatirələrinin əks olunduğu «1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası» adlı kitablardan öyrənmək olar (8; 9). 1905-ci il fevralın 6-dan 10-a qədər Bakıda şiddətlə davam edən erməni-azərbaycanlı qırğını may-iyun aylarında Gəncə, Qarabağ, Şirvan, Zəngəzur, İrəvan,

Naxçıvan, Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir, Qaryagin, Qazax və b. bölgələri də əhatə etdi. M. S.Ordubadi “Qanlı illər” əsərində yazır ki, 1905-1906-cı illərdə olan iğtişaşların 4 əsas səbəbi var idi: Birincisi, Daşnaksütun partiyasının terror fəaliyyətidir. İkincisi, məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığıdır. Üçüncüsü, müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmalarıdır. Dördüncüsü, ermənilərin avtonomiya - idarə muxtariyyəti həvəsində olmalarıdır (8, s.8-10).

Ermənilərin qanlı qırğınları təkcə Yuxarı Qarabağda deyil, Bakıda, Naxçıvanda, İrəvan quberniyasında, Cavanşir qəzasında, Şuşada, Gəncədə, Tiflisdə, Qazaxda və digər yerlərdə də minlərlə müsəlmanın - türkün, kürdün, ləzginin faciəli surətdə öldürülməsi ilə baş vermişdir.

Azərbaycanlıların növbəti soyqırımı və terror yolu ilə öz vətənlərindən didərgin salınmaları 1918-1920-ci illərdə oldu. 1918-ci il martın 30-da axşamdan etibarən dinc əhaliyə qarşı soyqırım başladı. Bolşeviklər Ş.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Kommunası hökumətinin əli ilə Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Lənkəranda, Səlyanda, Göyçayda və b. yerlərdə soyqırımı həyata keçirdilər. Bakıda erməni daşnakları dinc əhaliyə üç gün divan tutmuş, 17 min azərbaycanlıni məhv etmiş, müsəlman məhəllələrini talayıb-çapmış, “İsmailiyyə”ni yandırmış, bir neçə qəzet və jurnal redaksiyalarını dağıtmışlar. A.Mikoyanın başçılığı ilə İçərişəhərdə yaralılar yatan xəstəxanaya od vurulmuş, 2 minədək xəstə yandırılmış, qaçanlar isə güllələnmişdir. Ümumilikdə 1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində yaşayan 575 min azərbaycanlıdan 351 mini öldürüldü, qalanları doğma yurdlarından terror yolu ilə didərgin salındı (13, s.68.).

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyanın hər tərəfində yaşayan erməniləri birləşdirib Rusiyanın təsiri altında saxlamaq üçün “Ana vətənə dönüş” kampaniyası başladı. Kampaniya Türkiyədən də torpaq tələb edirdi. Kampaniyanın fəaliyyətində “Hay Dat” (erməni mübarizəsi) doktrinası və “erməni məsələsi” əsas məsələ idi. 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan K(b)P MK-nın katibi Q.A.Arutunov (Arutunyan) DQMV-nin Ermənistana verilməsi barədə İ.V.Stalinə məktub yazdı. Həmin məktubu ÜİK(b)P MK-nın katibi G.Malenkov Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi Mirzəfər Bağirova göndərdi. M. Bağirov həmin il dekabrın 10-da ÜİK(b) P MK-nın katibinə Şuşa istisna olmaqla, Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinə razı olduğunu, əvəzində Ermənistanda azərbaycanlıların kompakt halda yaşadıkları Əzizbəyov, Vedi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycana verilməsi məsələsinə baxmağı bildirdi (7, s.231-233). Azərbaycanlıların kütləvi formada yaşadığı yerlərdə ermənilərin sayını artırmaq məqsədilə Ermənistan 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların növbəti deportasiyasını həyata keçirdi. 1948-1953-cü illərdə həyata keçirilən azərbaycanlıların növbəti deportasiyasında məqsəd iqtisadi, strateji əhəmiyyətli yaşayış məntəqələrindən azərbaycanlıların çıxarılması və süni yolla ermənilərin sayca üstünlüyünə nail olmaq idi. Bu məqsədlə Yerevan yaxınlığındakı yaşayış məntəqələrindən azərbaycanlılar çıxarılmış, sonra rayon mərkəzləri, kənd və qəsəbələrin əhalisi köçürülmüşdür. Kür-Araz ovalığına köçürülmüş əhali iqlim şəraitinə uyğunlaşmadığı üçün kütləvi ölüm halları olmuşdur. Eyni zamanda daxili köçürmə adı ilə 1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 132 ailə (549 nəfər) Azərbaycanın Xanlar (Göygöl) rayonuna köçürülmüşdür (4; 10, s.26.). Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı nazirinin 1954-cü il oktyabrın 14-də Azərbaycan KP MK-ya və Respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məktubunda qeyd edilirdi ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən Respublikanın Kür-Araz ovalığına 11 min 914 təsərrüfat (53 min nəfər) köçürülmüşdür (11, s.22). Azərbaycanlıların köçürülməsi prosesi 1956-cı ilə qədər davam etmişdir. Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistanın 23 rayonundan 100 min azərbaycanlının könüllü köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdusa, qərar təzyiqlər vasitəsilə icra edilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (200 yaşayış məntəqəsindən) 150 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilmişdir (2, s.55).

Ermənistanın azərbaycanlıları köçürməsində əsas məqsəd azərbaycanlıların Ermənistandan çıxarılması idi. Buna görə də azərbaycanlıların çıxarıldığı yerlərə tez bir zamanda xaricdən köçürülən ermənilər yerləşdirildilər. Bu, erməni müəlliflərin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Erməni mənbələrində göstərilir ki, 1946-cı ilin əvvəllərində 130 min erməni Ermənistana köçmək arzusunda olduğunu bildirdi (14, s.283). Ermənilərin köçürülməsinə Hnçak və Armenakan partiyaları məqsədyönlü olaraq 1 milyon dollar xərclədilər. 1946-cı il ərzində Suriya, Yunanıstan, Livan, İran,

Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min, 1948-ci ildə Suriya, Livan, Fransa, ABŞ, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan təxminən daha 10 min erməni, ümumiyyətlə 1946-1948-ci illərdə 100 minə yaxın erməni müxtəlif ölkələrdən Ermənistana köçürüldü (14, s.283-284). Sonrakı illərdə də ermənilərin köçürülməsi davam etdirilmiş, 1962-1965-ci illərdə Kiprdən, sonralar Misir, Suriya, İran, ABŞ, Türkiyə, Uruqvay, Argentina və digər ölkələrdən təxminən 7 min erməni köçdü. Onların əksəriyyəti Yerevanda və şəhər ətrafındakı Nor-Areş, Zeytun, Nor-Klikiya, Vədi rayonları ərazilərində məskunlaşdırıldılar. Ümumilikdə 1962-1973-cü illərdə 26, 1 min erməni xarici ölkələrdən Ermənistana köçürüldü (14, s.322).

Azərbaycanlıların öz tarixi ata-baba yurdlarından məcburən deportasiyası sovet dövründə araşdırılmamış, bu haqda tədqiqat əsərləri olmamışdır. 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyasına Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev 1997-ci il 18 dekabr tarixli fərmanı ilə hüquqi-siyasi qiymət verdi. Fərmanda 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə dövlət komissiyası yaradılması barədə göstəriş verilmişdir. Fərmanda göstərilmişdir:

"Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir" (1).

Xaricdə olan erməni diasporaları Ermənistanın şovinist siyasətini maliyyələşdirirdilər. 1940-1980-ci illərdə bir çoxu sənətkarlar, yazıçılar olmaqla, təqribən 130 min erməni Ermənistana köçürüldü və bunlar Ermənistanda yaşayan erməniləri azərbaycanlılara qarşı qaldırdılar. 1964-cü ildə Ermənistanda yerləşən ermənilərin xaricdə yaşayan ermənilərlə siyasi işbirliyini yaratmaq üçün “Diaspora ilə mədəni əlaqələr komitəsi” də yaradılmışdı. Diaspora erməniləri ilə Ermənistanda yaşayan erməniləri “erməni məsələsi” üzərində qurulan “türkə nifrət” siyasətinin yürüdülməsi birləşdirirdi.

1978-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyası qəbul edilərkən ermənilər müxtəlif mərkəzi orqanlara müraciət edərək Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən qaldırdıqda Heydər Əliyev Sov.İKP.MK-nın Baş katibi olan L.Brejnevlə görüşdü və məsələni həll etdi. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın rəhbəri olan Heydər Əliyev Qarabağa çox böyük diqqət ayırırdı, Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi üçün bir neçə qərar qəbul edildi, Şuşa ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi. 1969-cu ildən Xankəndi Pedaqoji İnstitutu fəaliyyətə başladı. Dağlıq Qarabağda erməni və rus dillərində təhsil verən onlarla ixtisaslaşdırılmış orta məktəb və peşə hazırlıq məktəbi fəaliyyət göstərirdi. DQMV televiziya və radio proqramlarının qəbulu üçün texniki infrastruktur ilə təchiz edilmişdi. Erməni dilində beş müstəqil dövrü nəşr var idi. Eyni zamanda Heydər Əliyev, erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağın guya Azərbaycanın digər rayonları ilə iqtisadi əlaqələrinin olmadığını bəhanə gətirərək Ermənistana birləşdirilməsi tələblərinin qarşısını almaq üçün, Qarabağın dağlıq və aran zonalarının təsərrüfat, iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsinə çalışırdı. Hələ Azərbaycan SSR DTK-nin sədri olarkən Heydər Əliyev 1967-ci il iyunun 26-da Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Vəli Axundova məktubunda yazırdı ki, iyun ayının 23-dən 24-nə keçən gecə Xankəndində bəzi küçələrdə erməni dilində 8×9 sm. ölçüdə 300 vərəqə yayılmışdır. Həmin vərəqələrdə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələb edilirdi. Məktubda yazılırdı ki, Xankəndinə əməliyyat qrupu göndərilmiş, təqsirkarlar ciddi cəzalandırılmışlar (3, s.28). 1979-cu ildə Ağdam-Xankəndi dəmiryolu çəkilməsi DQMV-nin digər rayonlarla əlaqəsini gücləndirdi.

1988-ci ildə bir çox qeyri-rəsmi qruplar Erməni Milli Hərəkəti adı altında birləşdi və bu təşkilat Yerevanda digər qeyri-rəsmi bir qrup olan “Qarabağ Komitəsi” ilə birlikdə fəaliyyət göstərdi. 1988-ci il yanvarın 25-dən başlayaraq ermənilər növbəti dəfə azərbaycanlıları öz yurdlarından qovmağa və qətlə yetirməyə başladılar. 1988-ci ilin fevral ayında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi tələbi ilə Yerevanda və Xankəndində ermənilər nümayiş etdilər. Fevralın 19-dan etibarən Yerevanda kütləvi mitinqlər başladı. Mitinq iştirakçıları “Ermənistanı türklərdən təmizləməli!”, “Ermənistan yalnız ermənilər üçündür!” kimi şüarlar irəli sürdülər. Fevralın 28-29-da SSRİ xüsusi xidmət orqanlarının erməni təşviqatçıları Sumqayıtda tərribat törətdilər və qırğınları videolentə çəkərək dünyaya ölkələrində yayımladılar. Sumqayıt hadisələrini törədərək videolentə çəkməkdə məqsəd Ermənistanın mənfur siyasəti haqqında dünya birliyində yanlış fikir yaratmaq idi. Noyabr ayında Ermənistanda genişmiqyaslı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirildi. 1988-ci il noyabrın 22-dən dekabrın 7-dək olan müddətdə azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonda tamamilə azərbaycanlıların məskunlaşdığı 170 və azərbaycanlılar və ermənilərin qarışıq məskunlaşdığı 94 yaşayış məskəni boşaldılmış, 250 mindən artıq azərbaycanlı əhali Azərbaycana qovulmuşdur. Hadisələr zamanı 216 nəfər, o cümlədən 57 qadın, körpə və 18 uşaq qətlə yetirilmişdir (3, s.410). DQMV-nin erməni rəhbərləri Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirilməsinə imkan vermədilər. Bununla əlaqədar Ermənistandan çıxarılan azərbaycanlılardan olan Həsən Niftəliyev belə xatırlayır: "Mən özüm də ailəmlə, qohum-əqrabamla birlikdə 1988-ci ildə Ermənistanın Əzizbəyov rayonundan qovulmuşam. Biz, minlərlə azərbaycanlı 1988-ci ilin iyun ayında Şuşaya pənah gətirdik. Lakin burada yaşamağa qoymadılar. Hamımızı Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına köçürdülər” (5, s.207). Halbuki azərbaycanlıların Dağlıq Qarabada yerləşdirilməsi bölgəni işğaldan qurtara bilərdi. Həmin vaxtlarda Şuşaya təxminən 1000 azərbaycanlı ailəsi yerləşdirilsə də, DQMV-nin o vaxtkı rəhbəri Poqosyanın Moskvaya müraciətindən sonra respublika rəhbərliyi səhv addım ataraq, həmin insanların aran rayonlarında yerləşdirilməsini təşkil etdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Fərmanı, Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il. <http://lib.aliyevheritage.org/az/7128078.html>
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998.
3. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırımı, terror, işğal. II kitab. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2015.
4. Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münacişəsi nəticəsində itkin düşmüş, əsir-girov götürülmüş, həmçinin azad edilmiş şəxslərlə bağlı statistik məlumatlar. <http://www.human.gov.az>
5. İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd - Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı: Adiloğlu, 2005.
6. İrəvan xanlığı. Bakı: Azərənşr, 2010.
7. Qasımlı M. C. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək - erməni iddiaları: tarix olduğu kimi (1920-1994-cü illər). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2016.
8. Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı: Qafqaz, 2007.
9. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərənşr, 1993.
10. Nağıyev A. Qarabağ müharibəsi. Bakı: QAT, 2011.

11. Paşayev A.Ə. Köçürülmə. Bakı: Azərnəşr, 1995.
12. Şeref Unal. Uluslararası hukuk açısından Ermeni sorunu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
13. Азимов Г.С. Бакинская Коммуна. Баку: Гянджлик, 1982.
14. История армянского народа: С древнейших времён до наших дней/ Г.Х. Саркисян, Т.Х. Акопян, А. Г. Абрамян и др.; Под ред. М. Г. Нерсисяна. Ереван: Изд-во Ереван. ун-та, 1980.
15. Семенов Л.С. К вопросу о значении Туркманчайского договора для истории Армении, Ленинград, s.105. [http://hpj.asj-oa.am/65/1/59-4\(105\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/65/1/59-4(105).pdf).

SUMMARY

DEPORTATIONS OF AZERBAIJANS: ANALYSIS FROM HISTORICAL AND POLITICAL ASPECT

The region known today as Armenia, does not mean the Armenian people, but a geographic region. Russia resettled Armenians to the South Caucasus for its own purposes. In order to create their own state and expand their territory, where they moved, the Armenians subjected the Azerbaijanis to large-scale terror.

In the 20th century, Azerbaijanis were forcibly deported in four stages from their ancestral lands. The deportations of Azerbaijanis were carried out in stages - in 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, and even until 1956, and in 1988. The main purpose of the resettlement of Azerbaijanis from Armenia in 1948-1953 was the expulsion of Azerbaijanis from Armenia.

Therefore, from abroad, the Armenians were quickly resettled to the places of Azerbaijanis.

Key words: deportation, resettlement of Azerbaijanis, Armenian diasporas, ethnic cleansing policy, legal and political assessment.

РЕЗЮМЕ

ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНОВ: АНАЛИЗ ИЗ ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОГО АСПЕКТА

Регион, известный сегодня как Армения, в политическом смысле означает не армянский народ, а географический регион.

Россия переселила армян на Южный Кавказ в своих целях. В целях создания своего государства и расширения своей территории, куда они переселились, армяне подвергли азербайджанцев широкомасштабному террору. В XX веке азербайджанцы были насильно депортированы со своих исконных земель в четырех этапах. Депортации азербайджанцев проводились поэтапно - в 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 годах и даже до 1956 года, и в 1988 году. Основной целью переселения азербайджанцев из Армении в 1948-1953 годах было изгнание азербайджанцев из Армении. Поэтому из-за границы армяне были быстро переселены в места азербайджанцев.

Ключевые слова: депортация, переселение азербайджанцев, армянские диаспоры, политика этнической чистки, правовая и политическая оценка.

YENİ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ TƏHSİLƏNƏNİN MOTİVASİYASININ VƏ TƏLİM-İDRAKİ FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNİN ƏSAS ŞƏRTİ KİMİ Daşdanova Səlbina

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Pedaqoji texnologiyalar formalarının, tədris metodlarının, təhsil vasitələrinin müəyyən bir dəsti və tənzimlənməsini təyin edən psixoloji və pedaqoji münasibətlərin məcmusudur. Tədris prosesində fəallaşdırma isə təlim-idrak fəallığının yüksəldilməsi enerjili, məqsədyönlü öyrənmə, passiv və stereotip fəaliyyətlərin aradan qaldırılması, zehni işdəki tənəzzül və durğunluq üçün davamlı bir motivasiya prosesidir. Öyrənmə motivasiyası, şagirdlərin məhsuldar idrak fəaliyyətinə həvəsləndirmə, təhsilin məzmununa fəal şəkildə yiyələnmək üçün proseslərin, metodların, vasitələrin ümumi adıdır. Pedaqoji praktikada istifadə olunan fəallaşdırma yollarına, ortaya çıxan vəziyyətlərdə şagirdlərin fəaliyyətini və müstəqilliyini stimullaşdıran müxtəlif formalar, metodlar, tədris vasitələri, onların birləşmələri, yəni qısacası müxtəlif pedaqoji texnologiyalar daxildir. Bu pedaqoji texnologiyalar təlim prosesində şagirdin motivasiyasını yüksəltməli, zehni və idraki fəallığını təmin etməlidir. Pedaqoji texnologiyalar həm sinifdə, həm də sinifdən kənar işlərdə istifadə olunur. G.K.Selevko öz yanaşmasında "hər hansı bir pedaqoji texnologiya müəyyən metodoloji tələblərə cavab verməlidir: konseptuallıq, tutarlılıq, idarəolunanlıq, təkrarlanabilirlik, səmərəlilik" fikrini irəli sürmüşdür. Müasir məktəb praktikasında daha geniş tətbiq olunan yeni, şəxsiyyətyönümlü-inkışafedirici təlim texnologiyaları aşağıdakılardır:

1. Əməkdaşlıqla təlim (və ya kollektiv təlim) texnologiyası.
2. Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası.
3. Modullarla təlim texnologiyası.
4. Müxtəlif səviyyəli təlimi texnologiyası.
5. Biliklərin tam mənimsənilməsi texnologiyası". [2, 39]

Rus pedaqoqlar isə öz yanaşmalarında ölkələrində ən effektiv pedaqoji texnologiyalar kimi : problemlə öyrənmə, oyun və layihə metodu texnologiyalarını göstərirlər.

Problem öyrənmə texnologiyası. Bu texnologiyaların məqsədi problemlə öyrənmə yolu ilə şagirdlərin fəallığını artırmaq, anlayışların mənimsənilmə səviyyəsini yüksəltmək, kortəbii şəkildə inkişaf edən fərdi qaydada zehni əməliyyatları deyil, qeyri-stereotip tapşırıqları həll etmək üçün zehni hərəkətlər sistemini inkişaf etdirməkdir. Ümumiyyətlə müasir təlim prosesi zamanı şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını yükəldən problemlə öyrənmə texnologiyasının altı didaktik üsulu haqqında danışmaq olar :1) monoloq;2) əsaslandırma;3) dialoq; 4) evristik;5) tədqiqat;6) proqramlaşdırılmış tapşırıqların metodu.

Oyun texnologiyaları müəyyən bir süjetə əsaslanır (oyunlar, nağıllar, tamaşalar). işgüzar ünsiyyətin tətbiqi ilə) müəllim və şagirdlər arasında oyun qarşılıqlı əlaqəsi forması ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, təhsil tapşırıqları oyunun məzmununa daxil edilir. Təhsil prosesində əyləncəli, teatraşdırılmış, işgüzar, rol oynayan və kompüter oyunlarından istifadə edirlər. Oyun texnologiyaları təhsil texnologiyalarının ayrılmaz hissəsidir.

Son illərdə ölkəmizdə və Avropada ən çox istifadə edilən, təhsilalanlar üzərində daha effektiv olanlar isə əməkdaşlıqla, layihələr və modullarla təlim texnologiyasıdır. Yerli pedaqoqlarımızın da tez-tez adlarını çəkdiyi bu texnologiyalara və onların hər birinin necə təhsilalanların təlim-idrak fəaliyyətini necə aktivləşdirdiyinə qısaca nəzər salaq.

Əməkdaşlıqla təlim texnologiyasında əsas ideya nəyi isə birlikdə yerinə yetirmək yox, birlikdə öyrənməkdir. Bu təlim texnologiyası 1980-ci illərdə Amerika və İsrail pedaqoqları (A.O.Rivin və onun təhsilalanları) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bu qarşılıqlı təlim texnologiyasının təhsilalanların motivasiyasını və təlimi-idrak fəallığını yüksəldən aşağıdakı bir sıra cəhətləri vardır:

1. davamlı şəkildə təkrar olunan çalışmalar sayəsində təhsilalanlərdə məntiqi təfəkkür və anlama vərdişləri təkmilləşir və inkişaf edir;
2. şifahi nitq proseslərində və görülmüş işlərin müzakirəsində təhsilalanlərin fikri fəaliyyət vərdişləri inkişaf edir, əvvəllər qazandığı təcrübə və bilikləri aktivləşir;
3. qruplarda işləyən hər bir təhsilalan özünü sərbəst hiss etməklə bərabər tədris işlərini özünəməxsus olan bir tempdə yerinə yetirməyə çalışır,

3.təhsilalan həm öz işinin, həm də ümumi kollektivin işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyır;
4.təhsilalanın özlüyündə öz şəxsi keyfiyyətlərini, imkan,bacarıq və qabiliyyətlərini, üstünlüyü və çatışmazlıqlarını qiymətləndirmək bacarığı formalaşır, bir informasiyanın bir neçə müxtəlif təhsilalan yoldaşları ilə müzakirəsi assosiativ əlaqələrin miqdarını artırır, bununla da mənimsəmə daha da möhkəmlənir.

Kiçik qruplarda əməkdaşlıq metodunun adi siniflə aparılan təlim metodundan bir sıra üstün cəhətləri vardır. " R.Conson və D.Consona görə kiçik qruplarda əməkdaşlıq metodunun adi qruplarda (sinifdə) təlim metodundan əsas fərqləri bunlardır :

- 1) təlim fəaliyyəti prosesində qrup üzvlərinin biri-birindən asılılığı
- 2) qrupun hər üzvünün, özünün və yoldaşlarının uğur qazanmasında şəxsi məsuliyyəti;
- 3) qrupda təhsilalanların birlikdə təlim-idrak, yaradıcı fəaliyyətləri üçün daha yaxşı şəraitin yaradılması;
- 4) qrupda təhsilalanların sosiallaşması;
- 5) təhsilalanların akademik nəticələri, bilik və bacarıqları və ünsiyyət formalarının qiymətləndirilməsindən alınan qrupun işinin ümumi qiymətləndirilməsi (qiymətləndirmə həm təsviri xarakterdə, həm də bal verməklə aparılır)."[2,45]

Lahiyələr metodu ilə təlim texnologiyası.XX əsrin 20-ci illərində ABŞ-da C.Dyui və V.X.Kilpatrik tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bu metodla təlim fəal şəkildə, təhsilalanın məqsədəuyğun fəaliyyəti ilə onun şəxsi maraqlarına uyğun olaraq qurulur. Metodun önəmi təhsilalanlara əldə etdikləri biliklərin həyatda onlara lazım olacağını göstərməkdir. Tədris prosesi müddətində təhsilalanla tanış olan və onun üçün əhəmiyyətli olan , real həyatdan götürülmüş ən vacib problemlərin həllinə onun malik olduğu və əldə edəcəyi yeni biliklərdən istifadə etmək öyrədilir. Təhsilverən yeni informasiyaların alınma mənbəyini göstərə və ya bu informasiyaları necə axtarmaq mümkün olduğunu deyər və təhsilalanı istiqamətləndirə bilər. Təhsilalanlar problemi müstəqil yaxud da yoldaşları ilə birlikdə həll edərkən müxtəlif fənlərdən əldə etdiyi biliklərdən istifadə edirlər. Hər hansı vacib problemi həll etmək üçün təhsilalanın fəaliyyəti layihələşdirilir. Layihələşdirilmədə təhsilalanların özləri əsas rol oynayır, müəllim isə sadəcə onları istiqamətləndirir. Metodun əsas mahiyyəti müəyyən məsələ və problemlərin həllində təhsilalanların marağını stimullaşdırmaq, bu məqsədlə müəyyən miqdarda biliklərə yiyələnmək və lahiyələşdirilmiş fəaliyyətlə bağlı nəzərdə tutulmuş bir və ya bir neçə problemi həll etmək, bununla da əldə edilmiş biliklərin praktik tətbiqini göstərməkdir.Şagird motivasiyasını yüksəldən pedaqoji texnologiyaların bir növü kimi "layihələr metodu" da müxtəlif təlim vasitələri və informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə reallaşdırılır. Bu zaman həm müasir (kompyuter telekommunikasiyası, elektron baza göstəriciləri, virtual kitabxana, muzey, video və multimedia vasitələri, audio və video konfranslar, faks, radiorabitə və b.), həm də ənənəvi (elm və məlumat kitabları, videoyazılar və b.) tədris vasitələrindən istifadə etmək mümkündür. Həmçinin, layihə üzərində işlədikdə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edilməsi də məqbul hesab edilir.

Modul üzrə təlim texnologiyasına təlimdə şəxsiyyətyönlü konsepsiyanın reallaşdırılması, inkişafetdirici pedaqoji texnologiyaların layihələşdirilməsi və məktəbdə daha geniş tətbiqi onların fərqli şəraitdə, fərqli mövzular üzrə sınaqdan çıxarılmasını, bu sahədə pedaqoji təcrübələrin öyrənilməsini tələb edir. Yəni,praktikada tətbiqinə böyük maraq göstərilən yeni pedaqoji texnologiyalardan biri də modul texnologiyasıdır. Bu texnologiyada təhsilalanların müstəqil olaraq dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda modulla iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olması kimi başa düşülür. Burada da müəllim təhsilalanların müstəqil işlərinin təşkilatçısı, eksperimentator,fasilitator və birgə tədqiqat fəaliyyətlərinin iştirakçısı kimi çıxış edir. Təhsilalan üçün müəyyən olunmuş didaktik məqsəddə yalnız biliklərin miqdarı deyil, həm də onların mənimsənilmə səviyyəsi əks olunur. Bu müasir texnologiya təlimi subyekt-subyekt əlaqələri əsasında qurmağa, ayrı-ayrı təhsilalanlarla fərdi işlər təşkil etməyə, təhsilalanlara öyrənilən təlim məsələlərini hissə-hissə, xırda dozalarda mənimsəməkdə köməklik göstərməyə imkan verir.Həmçinin təhsilverən -təhsilalan ünsiyyəti formalarını da çevik surətdə dəyişməyə şərait yaradır. Müasir

texnologiyalarla işləyən təhsil ocaqlarının iş praktikası, eləcə də qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsi göstərir ki, təbiət fənlərinin (kimya, fizika, biologiya və b.) tədrisində tsikllərlə aparılan dərslərdə (modul texnologiyası) daha yüksək nəticələr alınır.

Nəticə etibarən elə qeyd edə bilərik ki, əməkdaşlıqla təlim, layihələr metodu və modullarla təlim texnologiyaları müasir dövrün geniş yayılmış texnologiyaları hesab olunur. Bu təlim texnologiyaları başqaları ilə müqayisədə pedaqogikanın humanist mahiyyətini daha çox əks etdirməklə yanaşı, həm də sənayeləşmiş cəmiyyətdə uşaqları həyata daha yaxşı hazırlamağa imkan verir. Bu texnologiyalar təkcə təlimverici deyil, həm də tərbiyəedici xarakter daşıyır, təhsilənlərin sərbəst düşünmə qabiliyyətini, özünün və yoldaşlarının müvəffəqiyyətləri üçün məsuliyyətini artırır.

Açar sözlər: pedaqoji texnologiya, fəallaşdırma ,tədris prosesi ,şagird ,müəllim,motivasiya

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik. Bakı, 2006
2. Əliyev A.H:Müasir pedaqoji texnologiyalar və kimyanın tədrisində onlardan istifadənin metodikası.Bakı,2009
3. Əliyeva F.A ,Məmmədova.Ü.R.Müasir təlim texnologiyaları.Bakı ,2015
4. Ə.M.Abbasov, İ.A.Cavadov, B.O.İbadova, K.R.Quliyeva, İ.H.Sultanova, S.E.Cavadova.Kurikulum bələdçisi .Bakı ,2019
5. Kərimov Y.Ş .Təlim prosesində yeni texnologiyalar. Bakı:Mürtəcim,2011
6. Mehrabov A. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı-2006
7. Nəzərov A. Təhsilin müasir problemləri.Bakı ,2010
8. Зайцев В.С. Современные педагогические технологии. Челябинск: ЧГПУ, 2012

SUMMARY

As a result, we can say that training technologies with collaborative training, project methods and modules are the most widespread technologies of modern times. These learning technologies not only reflect the humanistic nature of pedagogy more than others, but also allow children to better prepare for life in an industrialized society. These technologies are not only instructive, but also educational, increasing the ability of students to think freely, responsible for the success of themselves and their peers.

Key words: pedagogical technology, activation, teaching process, student, teacher, motivation

РЕЗЮМЕ

В результате можно сказать, что технологии обучения с совместным обучением, проектные методы и модули являются наиболее распространенными технологиями современности. Эти технологии обучения не только больше, чем другие, отражают гуманистический характер педагогики, но и позволяют детям лучше подготовиться к жизни в индустриальном обществе. Эти технологии не только поучительны, но и поучительны, повышают способность учащихся мыслить свободно и брать на себя ответственность за успехи себя и своих сверстников.

Ключевые слова: педагогическая технология, активация, учебный процесс, студент, учитель, мотивация

ƏKİN SAHƏLƏRİNDƏ MƏHSULDAR TORPAQ QATININ ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNƏ SUVARMANIN TƏSİRİ

Əhmədova Leyla Bəylər qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Su, torpaq əmələ gəlmə prosesinin ən vacib amillərindəndir. Müntəzəm olaraq suvarma, torpaq əmələ gəlmə prosesində istiqamətini dəyişə bilər. Quru iqlim zonalarında rekultivasiya olunmuş torpaqlarda suvarmalar aparılaraq zonanı nisbətən nəmli zonalara çeviririk. Bu vaxtı suyun torpağa təsiri müxtəlif olur. O, torpağın kimyəvi, fiziki və bioloji proseslərin intensivliyini dəyişir və üzvi maddələrin parçalanmasına və toplanmasına səbəb olur. Bu proseslər nəticə etibarilə torpağın qida, hava və istilik rejimini təyin edir. Rekultivasiyanın bioloji mərhələsində əkinə yararlı torpaqlarda kənd təsərrüfatı bitkiləri əkilib yetişdirilir.

Açar sözlər: rekultivasiya, bərk süxur, humus, qurunt suları, aerob proses, mikroorqanizmlər

Arxeoloji axtarışlar göstərir ki, Orta Asiya və Zaqafqaziyada hələ bizim eradan çox qabaq əkin sahələrində suvarma aparılmışdır. Azərbaycanda da torpaqlarda və çay vadilərində çox qədim kanalların izləri aşkar edilmişdir. Qədim Yunan coğrafiyaşünaslarının verdiyi məlumatlara görə yeni eranın I əsrində Şirvan düzündə suvarma aparılan sahələr Misir və Vavilyonda suvarılan sahələrdən çox olmuşdur.

Azərbaycanda Mingəçevir su qovşağı 1955-ci ildə tikilib başa çatmışdı. Respublikada ən böyük su arteriyası hesab edilən Yuxarı Qarabağ kanalı, Yuxarı Şirvan kanalı bu dövrdə istifadəyə verilmişdir. Həmin vaxtda Bəhrəmtəpə su qovşağı tikilmiş, Baş Muğan, Samur-Abşeron kanalları çəkilmiş, Baş Şirvan kollektoru istifadəyə verilmişdi. Kür-Araz ovalığında şoran torpaqların yuyulması və yararlı hala salınması üçün geniş sahələrdə kollektor-drenaj şəbəkəsinin tikinti işləri görülmüşdü. Bu dövrdə Muğan – Salyan magistral sutullayan kollektoru istifadəyə verilmişdi. [1]

Bioloji rekultivasiya olunmuş torpaq qatına müntəzəm olaraq tam su tələbatının müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və becərilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarma rejimi müəyyənləşdirilir, əkin sahəsi üçün su balansı tərtib olunur. [2] Tam su tələbatı ərazinin torpaq-iqlim şəraitindən, bitkilərin növündən və başqa amillərdən də asılıdır.

Bioloji rekultivasiyada torpağın fiziki şəraitinin dəyişməsi hər şeydən əvvəl torpağın strukturunun dəyişməsi, suyun təsiri ilə bərk süxurların böyük kütlə şəklində maye şəklinə düşməsi ilə müəyyən edilir. [2] Bu işə torpaqda qaysaq əmələ gəlməsinə və süxurlardan su keçirmə qabiliyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Bu vaxtı tez-tez suvarmalarda da şum qatı tez sıxlaşır və aerasiya prosesi pisləşir. Bioloji rekultivasiya olunmuş torpaqlarda əkilmiş bitkilərə həddindən artıq tez-tez suyun verilməsi, şum qatını tərkibində olan humus qatının pozulmasına və yuyulmasına səbəb olur. [2]

Aparılan təcrübələr nəticəsində göstərilmişdir ki, 10 - illik suvarılan sahədən humusun miqdarı 0,86 % olduğu halda 20 - illik suvarılan torpaqlarda 0,87 %, çox qədimdə suvarılan torpaqlarda isə 1,04 % olmuşdur. Amma bioloji rekultivasiya aparılan torpaqlarda humusun miqdarı 0,77 % olmuşdur. [2]

Müəyyən tərkibli və dozalı gübrələr tətbiq edildikdə suvarmalarla torpağın humusu yuyularaq azalır.

Suvarma torpağın kimyəvi tərkibinə də hərtərəfli təsir edir. Su torpaqda məhlul yaratdığı üçün kimyəvi proseslər daha tez baş verir. Suvarma suyunun çox olması torpağın məhlulunu azaldır və suyun yuyuculuq qabiliyyətini artırır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, suvarmada Ca, Mg və Na yuyularkən qurunt sularına keçib onu mineralaşdırır.

Suvarmalararası müddət çox olduqda mikrobioloji proseslərdə müxtəlif olur. Torpağın nəmliyinin optimal qiymətlərində mikroorqanizmlərin fəaliyyəti güclənir və miqdarı artır. Mikroorqanizmlərin fəaliyyəti isə torpağın bioloji aktivliyi yüksəlir. Bu CO₂-nin ayrılması ilə mikroorqanizmlərin müəyyən müddət 1 m²-də olan qazın miqdarı ilə təyin edilir. Mikroorqanizmin

fəaliyyəti torpağı üzvi maddələrin çevrilməsi ilə də əlaqədardır. Torpaqda CO₂-nin ayrılması ilə bitkinin hava qidasının alınmasını təmin edir. Bioloji proseslərə suvarma rejimi təsir edir.

Torpaqda nəmliyin artdığı şəraitdə qida maddələrinin çevrilməsi hesabına mikroorqanizmlərin fəaliyyəti bərpa olunur. Torpağa su həddindən artıq verildikdə hava qabarcıqları çıxır, aerob proses güclənir, aerob proses zəifləyir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin bioloji inkişaf fazalarından asılı olaraq vegetasiya dövründə tam su tələbatı ərazinin iqlim-torpaq şəraitindən, əkiləcək bitkilərin növündən və bir sıra başqa amillərdən asılıdır. [5]

Aerob prosesdə mikroorqanizmlərin fəaliyyəti nəticəsində üzvi maddələr o, cümlədən humus parçalanır ki, bu da torpağın strukturunun parçalanmasının həllində onun çoxalib toplanması kimi başa düşülür.

Aparılan təcrübələrdən müəyyən olmuşdur ki, quru torpaq səthində temperatur 32,6⁰C, suvarma apardıqda isə 23,4 ⁰C olmuşdur. Lakin nəm torpağın istilik tutumu çox olur. Bundan başqa suvarmalar havanın nisbi nəmliyini də artırır. Ümumiyyətlə, bioloji rekultivasiya zamanı yarasız sahələri yararlı hala salmaq üçün aqrotexniki tədbirlərdən – aqrokimyəvi, aqrofiziki və torpaqbecərmə tədbirlərindən ibarət olmaqla becərmə işləri aparmaqla torpağın üst qatını humusla zənginləşməklə əkilən kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək vəsait məhsul alınmasına nail olmaq olar.

Torpağın bioloji rekultivasiya olunmuş sahələrdə əkilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin vaxtli-vaxtında suvarılması sayəsində mikroorqanizmlərin bioloji amillərinə təsir edərək torpağın fiziki və kimyəvi xassələrini yaxşılaşdırır. [2] Suvarma zamanı sahəyə verilən su yerin səthi ilə axıdılan zaman tarla səthinə bərabər yaymaq və axın halından torpaq rütubətliyinə keçməkdən ibarətdir.

Rekultivasiya olunan torpaqlarda suvarma texnikası düzgün aparmaqla kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi və suvarmanın səmərəli olması üçün geniş imkan yaratmaqdır. [2] Yerüstü suvarmada suyun yer səthinə bərabər yayılması və onun axın vəziyyətindən torpaq rütubətliyinə keçməsi müxtəlif suvarma üsulları ilə nizamlanır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi Elm, Bakı, 1998. 280 səh.
2. Yaqubov Q.Ş, Əhmədov V.A. Texnogen pozulmuş torpaqların rekultivasiyası.
3. Az.E.A. Aqrokimyə və torpaqşünaslıq İnstitutunun elmi hesabatı.
4. Əsgərov Ə. Təbiətin mühafizəsi. Maarif nəşriyyatı, Bakı-1983.
5. H.Q.Aslanov. Torpaqların meliorasiyası. Bakı 2004.
6. Əzizov Q, Quliyev Ə, Azərbaycanın şorlaşmış torpaqları, onların meliorasiyası və münbitliyinin artırılması. Bakı 1999.

SUMMARY

THE EFFECT OF IRRIGATION ON THE FORMATION OF FERTILE SOIL LAYER IN ARABLE LAND AREAS

Water is one of the most important factors in the process of soil formation. Regularly watering can change the direction in the process of soil formation. We turn the zone into relatively humid zones by watering in the dry climatic zones on the regultivated soils. At this time, the effect of water on the soil becomes different. It changes the intensity of chemical, physical and biological processes in the soil and causes organic matter to break down and toplanmosina. These processes ultimately determine the food, air and heating regime of the soil. Agriculture is being planted in arable lands at the biological stage of regulation.

Keywords: recultivation, solid rock, humus, groundwater, aerobic process, microorganisms

PE3IOME

ВЛИЯНИЕ ОРОШЕНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПЛОДОРОДНОГО СЛОЯ ПОЧВЫ НА ПАШНЕ

Вода является одним из важнейших факторов процесса почвообразования. Регулярный полив может изменить направление в процессе почвообразования. Превращаем зону в относительно влажные зоны, проводя орошение на рекультивированных почвах в сухих климатических зонах. Между тем влияние воды на почву разнообразно. Он изменяет интенсивность химических, физических и биологических процессов почвы и вызывает разложение и накопление органического вещества. Эти процессы в конечном итоге определяют питательный, воздушный и тепловой режим почвы. На биологической стадии рекультивации на пригодных для возделывания землях высаживают и выращивают сельскохозяйственные культуры.

Ключевые слова: рекультивация, твердые породы, перегной, грунтовые воды, аэробный процесс, микроорганизмы

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ LAKUNLARIN ADAPTASIYASI PROBLEMI (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYAT NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)

Əkbərli Turan

Bakı Slavyan Universiteti

Tərcümə müxtəlif dil və mədəniyyət daşıyıcıları arasında ünsiyyətin qurulmasını təmin edən, dillərarası ünsiyyət prosesidir. Tərcümə aktı iki və daha çox mədəniyyət arasında ünsiyyəti həyata keçirməklə onlar arasında olan uyğunluq və fərqlilikləri aşkar etməyə imkan yaradır. Tərcümə prosesində iki növ mətndən bəhs olunur: **məxəz (orijinal) mətni** və **hədəf (tərcümə) mətni**. Məxəz mətnin hədəf mətnə transformasiya olunması, yaxud məxəz mətnin məzmununun başqa dilin vasitələri ilə ifadə olunması tərcümə prosesini təşkil edir. İstənilən bir xalqın mədəniyyətini mətn, əsasən də, bədii mətnlər əsasında öyrənmək olar. Hər bir mətn özündə milli-mədəni kodları əks etdirir. Tərcümə olunan mətn hədəf dilin linqvokulturoloji mühitinə daxil olur, yad mədəniyyətin mətnlərinə xas olan şərtlər və qanunauyğunluqları qəbul edir. Yəni orijinal mətnin mədəni parametrləri dəyişilir və hədəf mətnin mədəni kodlarına adaptasiya olunur. Bədii əsərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi müəllif və oxucu arasında vasitəçi rolunu icra edir. Orijinal mətnə hədəf dilə tərcümə oluna bilməyən sözlər – **ekvivalentsiz leksik vahidlər** mövcud olur. Müasir dövrdə ekvivalentsiz leksik vahidlərin öyrənilməsi tərcüməşünaslığın vacib məsələlərindən biridir. Ekvivalentsiz leksik vahid hesab olunan **lakunlar** isə bir dildən digər dilə tərcümə zamanı meydana gələn boşluqlardır (void, gap or space). Lakunların öyrənilməsi tərcüməşünaslıq, koqnitiv və müqayisəli dilçilik, etnolinqvistika, psixolinqvistika, linqvokulturologiya kimi elm sahələrinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakunarlıq problemi dilin hər səviyyəsində meydana gəlir. Lakunlar həm şifahi, həm də yazılı nitqdə iki müxtəlif dil-mədəniyyət daşıyıcıları arasında qarşılıqlı anlaşma və ünsiyyətə mane olur. Bu problem tərcüməçiləri xüsusən maraqlandırır. Əsərin orijinal mətnini yad mədəniyyətdən olan oxucunun başa düşməsi üçün tərcüməçi lakunları hədəf mətnə adaptasiya edir, yəni tərcümə mətnində probel yaradan belə sözlərin qarşılığı və izahını verir. Hər bir tərcüməçi hədəf mətnə yaranmış boşluq, probelləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir.

L.S.Barxudarov yazır ki, mətnin tərcümə edilə bilməyən hissəsi var, ancaq tərcümə edilə bilməyən mətn yoxdur. (7, s.220) Lakunlar müxtəlif xalqların ünsiyyətində baryer olsa da, bu baryeri aşmaq mümkündür. Mövcüd olan dil və mədəni baryerləri aşmaq üçün elmi ədəbiyyatda **lakunların eliminasiyası** termini istifadə olunur. Eliminasiya (lat. eliminare) latın sözü olub, “ortadan götürmək, aradan qaldırmaq” mənasını ifadə edir. Lakunların eliminasiyası iki əsas yolla həyata keçirilir: **lakunların tamamlanması və kompensasiyası**. Rus dilçisi Ş.R.Abdurazakova tərcümə üsullarının aşağıdakı təsnifatını irəli sürmüşdü: **1. Transkripsiya və transliterasiya 2. Təsviri tərcümə üsulu 3. Yaxın mənalı sözün – analoqun müəyyən edilməsi üsulu 4. Neytrallaşdırma yaxud emfaza** (5, səh. 98)

Lakunların eliminasiya üsullarını daha dəqiq izah etmək üçün bədii ədəbiyyat nümunələrindən seçilmiş bəzi ingilisdilli mətnlərin Azərbaycan dilinə tərcümələrinə nəzər salaq.

XVII-XVIII əsrlərdə yaşamış məşhur İngilis yazıçısı Daniel Defonun “**Robinson Crusoe**” (“Robinzon Kruzo”) əsəri Azərbaycan dilinə Əkbər Ağayev tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Əsərin tərcümə mətnində çoxlu sayda lakuna rast gəlmək mümkündür. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq: orijinal mətnə istifadə olunan “**cassava**” sözü dilimizə tərcümə mətnində “**kassava**” şəklində verilmişdir. Burada “cassava” lakunar vahid, “kassava” isə lakundur. Göründüyü kimi, lakun transliterasiya üsulu ilə tamamlanmışdır. Verilən sözün oxucu üçün “qaranlıq” qala biləcəyini nəzərə alan tərcüməçi sözün səhifəaltı izahını vermişdi: **Kassava** - Amerikada bitən ağacdır. Köklərində çoxlu qidalı maddə var.

I searched for cassava root, which the Indians, in all that climate, make their bread of, but I could find none. (17, səh.127)

Mən kassava ağacını axtarırdım, amma tapa bilmədim. İsti ölkələrdə yaşayan hindular bu ağacın kökündən un hazırlayırlar. (12, səh.111)

Eyniadlı əsərdən seçilmiş “**bushel**” sözü tərcümə mətnində “**büşel**” şəklində öz əksini tapmışdır. Burada “bushel” lakunar vahid, “büşel” isə lakundur. Verilən lakunun tamamlanması məqsədilə transliterasiya üsulundan istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı tərcüməçi sözün səhifəaltı izahını da vermişdi: **büşel** – İngiltərədə dən ölçüsüdür, təxminən 36 litrə bərabərdir.

I found that out of my half-peck of seed I had near two bushels of rice, and about two bushels and a half of barley. (17, səh.150)

Nəticədə gördüm ki, yarım pek düyü toxumundan iki büşel və o qədər də arpa toxumundan iki büşel yarımından artıq məhsul götürmüşəm. (12, səh.127)

Aşağıdakı verilmiş cümlələrdə isə “**pound and a half**” ifadəsinin dilimizə “**girvənkə yarım**” şəklində tərcümə olunduğunu görə bilərik. Bu ifadələrin hər ikisinin çəkisi 400 qrama bərabərdir. Bu səbəbdən tərcüməçi lakunun eliminasiyası məqsədilə kompensasiya üsulundan istifadə etmişdi:

“Yes,” says he, “I’ll bring some,” and accordingly he brought a great leather pouch, which held a pound and a half of powder, or rather more. (17, səh.26)

“Yaxşı gətirərəm”, - deyib mavr getdi və içində girvənkə yarım, bəlkə də, daha çox barıt olan bir meşin kisə gətirdi. (2, səh. 143)

XIX-XX əsrlərdə yaşamış məşhur ingilis yazıçısı Uilyam Somerset Moemin “**The Unconquered**” (“Qisas”) əsərinin dilimizə tərcüməsi Zeydulla Ağayev tərəfindən edilmişdir. Orijinal və tərcümə mətnlərindən seçilmiş aşağıdakı cümlələrdə Azərbaycan dilində lakun sayılan “**reix**” sözü dilimizə ingilis dilində “**reich**” (Alman hökuməti) sözündən transliterasiya üsulu ilə tərcümə olunmuşdur:

“He read that France must take the heavensent opportunity and by loyal collaboration with the Reich regain her honoured position in the new Europe.” (16, səh. 187)

“Perye oxumuşdu ki, Fransa Allahın özünün göndərdiyi imkandan istifadə edərək, alman reixi ilə əlaqə yaradıb yeniləşən Avropada öz fəxri mövqeyini bərqərar etməlidir.” (2, səh. 491)

Həmin əsərdən verilmiş digər bir cümləyə və uyğun olaraq onun dilimizdə tərcüməsinə nəzər salaq:

He put on his hat, got up, and with an, “Au revoir, mademoiselle”, walked out. (16, səh. 176)

O dəbilqəsini başına qoyub qalxdı, “xudahafiz, madmuazel!” deyib çıxdı. (2, səh. 473)

Verilmiş cümlələrdə ingilis dilində “Miss” sözünün ekvivalenti sayılan və subay xanımlara müraciət zamanı istifadə olunan fransız mənşəli “**mademoiselle**” sözü ingilis dilindən Azərbaycan dilinə “**madmuazel**” şəklində transkripsiya üsulu ilə tərcümə olunmuşdur.

XX əsr Amerika ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndələrindən olan Uilyam Folknerin “**Light in August**” (“Avqust işığı”) əsəri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə Tehran Vəliyev tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Göstərilən əsərin orijinal və uyğun olaraq tərcümə mətnindən seçilmiş hissədə “**viski**” və “**miss**” sözləri Azərbaycan dilində lakun hesab olunur. Burada “viski” sözü ingilis dilindən dilimizə transkripsiya, “miss” sözü isə transliterasiya üsulu ilə tərcümə olunmuşdur:

“*But even the ones who bought the **whiskey** did not know that Christmas was actually living in a tumble down negro cabin on **Miss Burden’s** place, and that he had been living in it for more than two years.*” (15, səh. 18)

“*Ancaq Kristmasdan **viski** alanlar belə bilmirdilər ki, o – özü də iki ildən artıqdır – **miss Berdenin** mülkündəki zənci komasında yaşayır.*” (3, səh. 111)

Eyniadlı əsərdə verilən “**kultivator**” sözü də həmçinin dilimizdə lakun hesab olunur və ingilis dilindən Azərbaycan dilinə “**cultivator**” (torpaqbecərən maşın) sözündən transliterasiya olunmuşdur:

“*It was to make Winterbottom an offer for a **cultivator** which Winterbottom wanted to sell.*” (15, səh. 7)

“*Uinterbotomun satmaq istədiyi **kultivatoru** ala biləcəyi qiyməti ona demək istəyirdi.*” (3, səh. 87)

Əsərdən seçilmiş digər bir cümləyə nəzər yetirək:

“*Anyway the town did not look, and for twenty-five years now the couple had lived in the slack backwater of their lonely isolation, as though they had been two muskoxen strayed from the north pole, or two homeless and belated beasts from beyond the glacial period.*” (15, səh. 138)

Hər halda, şəhər buna heç cür fikir vermirdi və düz iyirmi beş ildi bu qoca ar-arvad, sanki, buraya Şimal qütbündən gəlib düşmüş bir cüt müşk öküzü, yaxud da buz dövründən qalma bir ciüt vəhşi heyvan kimi öz mamır basmış tənhalıqlarının ən dərin cəngəlliyində yaşayırdılar. (3, səh. 396)

Məxəz mətndən seçilmiş parçada istifadə olunan “**muskoxen**” sözü hədəf mətnə “**müşk öküzü**” şəklində kalka üsülü ilə tərcümə olunmuşdur. Bu söz birləşməsinin oxucu kütləsi tərəfindən anlaşılan olması üçün tərcüməçi kalka üsulu ilə yanaşı, səhifə altında ifadənin şərhini vermişdir:

Müşk öküzü – yalnız Şimali Amerikanın arktik bölgələrində yaşayan, bütün bədəni tüklə örtülü məmali heyvan; müşk iyi verdiyi üçün müşk öküzü adlanır.

XX-XXI əsrlərdə yaşamış yəhudi əsilli ingilis dramaturqu, şair, ssenariçi, rejissor Harold Pinterin “**The Birthday Party**” (“**Ad günü**”) pyesi Xəyalə Məmmədova tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuşdur. Tərcümə mətnində digər mətnlərdə olduğu kimi çoxlu sayda lakun mövcuddur. Əsərdən seçilmiş aşağıdakı cümlədə “**Scotch**” (Şotlandiyada arpadan hazırlanan viski) sözü “**skoç**”; “**Irish**” (İrlandiyada arpadan hazırlanan viski) sözü isə “**ayriş**” şəklində Azərbaycan dilində transkripsiya üsulundan istifadə olunaraq verilmişdir.

“*Goldberg. ... Now. What have we got here. Enough to scuttle a liner. We’ve got four bottles of Scotch and one bottle of Irish.*” (14, səh. 54)

“*Goldberq. ...Budur. İndi burada bizim üçün nə var? Deməli, dörd şüşə skoç və bir şüşə ayriş.*” (1, səh. 647)

Həmin əsərdən seçilmiş digər bir cümlədə isə “**shilling**” (funt-sterlinqin 1/2 –nə bərabər ingilis pul vahidi) sözü original mətndən hədəf mətnə “**şilling**” şəklində transliterasiya üsulu ilə tərcümə olunmuşdur:

“*Petey. What a night. (Goldberg lights his cigarette with a lighter.) Came in the front door and all the lights were out. Put a shilling in the slot, came in here and the party was over.*” (14, səh.65)

“*Petey. Necə gecə idi. (Goldberq kibritlə siqareti yandırır.) İcəri girəndə işıqlar hamısı sönmüşdü. Avtomata bir şilling pul saldım, icəri girəndə şənlik artıq bitmişdi.*” (1, səh. 661)

Hər bir oxucu fərdi düşüncə tərzini, dünyagörüşü və hisslərə malik olduğu üçün oxuduğu əsəri fərqli, özünəməxsus bir şəkildə qavrayır. Tərcümə zamanı lakunların analizi də tərcüməçidən fərdi yanaşma

tələb edir. Hər bir tərcüməçi öz bacarığı və yaradıcılığına uyğun olaraq lakunları tamamlayır yaxud kompensasiya edir. Başqa sözlə desək, sanki, tərcüməçi hədəf mətni yenidən yazır və bu zaman bütün bacarıqlarını səfərbər edir. Lakunların eliminasiya üsulları mədəniyyətlərarası yaranmış boşluğu doldurmağa, fərqli düşüncə və dünyagörüşünə sahib olan insanların bir-birini daha aydın başa düşmələrinə imkan yaradır. Bu səbəbdən lakunların eliminasiya üsullarının geniş şəkildə tədqiq olunmasının böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: reali, lakuna, adaptasiya, eliminasiya üsulları

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Harold P., Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 632 səh.
2. İngilis ədəbiyyatı antologiyası (tərtib edən: Ağayev Z.). – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2009, 704 səh.
3. Uilyam F., Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2011, 640 səh.
4. Uilyam Q. Seçilmiş əsərləri, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 472 səh.
5. Абдуразакова Ш.Р., Межязыковые лакуны и способы их перевода, Филология и лингвистика в современном обществе: материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Москва, май 2012 г.) – М.: Буки-Веди, 2012, 130 с.
6. Байрамова Л.К. Лингвистические лакунарные единицы и лакуны, Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 25 (240), с. 22-27
7. Бархударов Л.С., Язык и перевод, М., «Международные отношения», 1975, 240 с.
8. Быкова Г.В., Лакунарность в условиях одноязычной ситуации и межкультурном диалоге, Языковая Культура, с.100-109
9. Дехнич О.В., Стукалова А.Г. Способы элиминирования лакун при переводе художественных текстов (на материале Роберта Ирвина «Арабский кошмар»), Научный результат, Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. Т.3, №2, 2017, с. 36-41.
10. Сирипля М.А., Кан В.А. Некоторые проблемы переводам художественных текстов, Lingua mobilis № 7(46), 2013, с. 68-74
11. Фененко Н.А., Булгакова С.Ю., Символьные лакуны и способы их элиминации при переводе, Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014. № 4, с.109-114
12. DefoD. RobinzonKruzo, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2009, 480 səh.
13. Harold P., Plays, The Homecoming, The Faber and Faber Ltd, New York-1991, 261 p.
14. Harold P., The Birthday Party, Proquest LLC, United States-1982, 141 p.
15. William F., Light in August, Vintage Books Edition, A Division of Random House/ New York, 1972, 205 p.
16. William S.M., Sixty-five Short Stories, Octopus Books limited, 1988, 937 p.
17. <https://www.planetebook.com/robinson-crusoe/>
18. <https://www.pdfdrive.com/great-expectations/>
19. <https://www.pdfdrive.com/lord-of-the-flies-as-graphic-novel/>

SUMMARY

Translation as an interlingual communication creates opportunity to discover similarities and differences between two cultures. We learn the culture, history, interests and beliefs of a certain nation with the help of texts (mainly literary texts). In literary translation we come across realia, which represent customs and traditions, beliefs, lifestyle, cultural-historical development of a concrete ethnos. They cause the formation of “vacancy” or “gap”, i.e. lacuna in TL. Words which don't exist

in TL are either borrowed or adapted from SL into TL. It's called as the elimination of lacuna in linguistics.

Key words: realia, lacuna, adaptation, methods of elimination

РЕЗЮМЕ

Лакуны являются преградой для взаимопонимания представителей разных культур, поэтому носители языка разработали разнообразные способы их преодоления, другими словами, способы элиминирования лакун. Э. А. Николаева выделяет следующие способы перевода лакун: приблизительный перевод, перифраза, смешанный перевод, использование эквивалентов.

Ключевые слова: реалия, лакуна, адаптация, способы элиминации лакун

AZƏRBAYCANIN YALNIZ NAXÇIVAN FLORASINDA YAYILAN SUBENDEM BİTKİLƏRİNİN TAKSONOMİK TƏRKİBİ

Əliyeva Afaq

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Məqalə Azərbaycanın yalnız Naxçıvan florasında yayılan subendem növlərinin taksonomik tərkibindən bəhs olunur. Burada subendem növlər həm birləpəli, həm də ikiləpəlilər sinfi üzrə təsnifləndirilmişdir. Həmçinin, subendem bitkilərin birləpəli və ikiləpəlilər sinfi üzrə fəsilə, yarımfəsilə, cins və növlərinin sayı da qeyd olunmuşdur. Bundan başqa, Azərbaycan və Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmiş subendem növlər haqqında məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: fəsilə, cins, növ, subendem, birləpəli, ikiləpəli.

Hər bir ərazinin endemiklik dərəcəsi həmin ərazi florasının orijinallığını göstərən əlamətlərdəndir. “Endem bitkilərin təyini və öyrənilməsi həmin ərazinin bitki örtüyünün qiymətləndirilməsi, tarixi inkişafı və təkamülünü müəyyənləşdirməyə imkan verir” (5, 54).

Fərqli ekoloji mühiti və relyefinə görə Naxçıvan florası növ baxımından rəngarəngdir. Ərazinin dağlıq zonası növ baxımından Azərbaycanın digər botaniki - coğrafi rayonları ilə nisbətdə daha çox üstünlüyə malikdir.

Çiçəkli bitkilər 350-dən çox fəsilədə toplanan növləri əhatə edir və Yer kürəsinin bütün ərazilərində yayılmışdır. Floramızda çiçəkli bitkilərə aid müxtəlif ağac, kol və ot bitkiləri bitir. Çiçəkli bitkilərin siniflərindən olan *Liliopsida* - Zənbəqabənzərlər və ya *Monocotyledones* - Birləpəlilər sinfini daha çox ot bitkiləri təşkil edir. Birləpəlilər sinfinin 12 fəsiləsinin 36 cinsində toplanan 73 növü yalnız Azərbaycanın 5 iri botaniki-coğrafi rayonlarından olan Naxçıvan ərazisində bitir. Çiçəkli bitkilərin digər sinfi olan *Magnoliopsida* - İkiləpəlilərin 47 fəsilə, 9 yarımfəsilə, 214 cinsinə aid 467 növü yalnız Naxçıvan florasında bitir. Belə ki, Azərbaycan florasına daxil olan, yalnız Naxçıvan ərazisində bitən bitkilər arasında subendem növlər də var. Bu bitkilərin sistematikada yeri aşağıdakı kimidir:

Liliopsida (Monocotyledones) – Birləpəlilər sinfi (Zənbəqabənzərlər)

Familia: *Poaceae* Barnhart – Qırtıckimilər

Genus: *Melica* L. – Kalışvər

Melica atropatana Schischk. – Azərbaycan kalışvəri

Melica Schischkinii İljinik. – Şişkin kalışvəri

Genus: *Achnatherum* Beauv. (*Lasiostis* Link) – Çiy

Achnatherum ordubadense Tzvel. – Ordubad çiyi

Magnoliopsida – İkiləpəlilər sinfi

Familia: *Ranunculaceae* Juss. – Qaymaqçiçəklilər

Genus: *Delphinium* L.– Mahmızçiçək

Delphinium nachiczewanicum Tzvel. – Naxçıvan mahmızçiçəyi

Familia: *Caryophyllaceae* Juss. – Qərənfilçiçəklilər

Genus: *Dichodon* (Bartl.) Rchb. – Dixodon

Dichodon Schischkinii (Gross.) İkonn. – Şişkin dixodonu

Genus: *Allochrusa* Bunge –Alloxruza

Allochrusa versicolor (Fisch. et C.A.Mey.) Boiss. – Alabəzək alloxruza

Familia: *Chenopodiaceae* Vent. –Tərəçiçəklilər

Genus: *Salsola* L. – Şorangə

Salsola camphorosma İljin – Kamforalı şorangə

Familia: *Brassicaceae* Burnett – Kələmçiçəklilər və ya *Cruciferae* Juss.nom.altern. – Xaççiçəklilər

Genus: *Isatis* – Ranqotu,üsmə

Isatis Karjaginii Schischk. – Karyagin ranqotu

Isatis ornithorhynchus N.Busch – Ördəkburun ranqotu

Genus: *Aethionema* R.Br. – Pulcuqluot

Aethionema edentulum N.Busch – Dişsiz pulcuqluot

Genus: *Arabis* L. – Ərəbotu

Arabis armena N.Busch – Erməni ərəbotu

Genus: *Sterigmostemum* Bieb – Steriqma

Sterigmostemum acanthocarpum Fisch.et C.A.Mey.– İynəmeyvə steriqma

Familia: *Euphorbiaceae* Juss. –Südləyənkimilər

Genus: *Andrachne* L. –Andraxne

Andrachne Buschiana Pojark.– Buş andraxnesi

Andrachne filiformis Pojark – Sapvari andraxne

Genus: *Euphorbia* L. – Südləyən

Euphorbia azerbaijdzhanica Bordz. – Azərbaycan südləyəni

Euphorbia Grossheimii Prokh.– Qrossheym südləyəni

Familia: *Rosaceae* Juss. – Gülçiçəklilər

Subfamilia: *Rozoideae* – İtburnukimilər

Genus: *Rosa* L. –İtburnu, həmərsin, dərgil

Rosa Karjagini Sosn. – Karyagin itburnusu

Subfamilia: *Maloideae* – Almakimilər

Genus: *Pyrus* L. –Armud

Pyrus acutiserrata Gladkova – İtimişardişli armud

Pyrus Medvedevii Rubtz. – Medvedev armudu

Familia: *Fabaceae* Lindl. – Fabakimilər

Subfamilia: *Papilionoideae* və ya *Faboideae* – Fabalar

Genus: *Colutea* L. – Şaqqıldağ

Colutea Komarovii Takht. –Komarov şaqqıldağı

Genus: *Astragalus* L. – Gəvən, paxladən

Astragalus Achundovii Grossh. – Axundov gəvəni

Astragalus argyroides G.Beck ex Stapf (*A.novus* Grossh.) – Gümüşü gəvən

Astragalus aznabjurticus Grossh. – Əznəbürd gəvəni

Astragalus Chalilovii Grossh. –Xəlilov gəvəni

Astragalus montis-aguilis Grossh. – Dağ qaraquşu gəvən

Astragalus Szovitsii Fisch.et C.A Mey. – Soviç gəvəni

Astragalus torrentum Bunge –Axar gəvən

- Genus:** *Oxvtropis* DC. – İtiqayıq
Oxvtropis Karjagini Grossh. – Karyagin itiqayığı
- Genus:** *Vicia* L. – Lərgə
Vicia ciceroides Boiss. (*V. rafigae* Tamamsch.) – Noxudvari lərgə
- Familia:** *Rutaceae* Juss. – Sədokimilər
- Genus:** *Haplophyllum* Adr. Juss. – Sədovər
Haplophyllum Kowalenskyi Stschegl – Kovalenski sədovəri
Haplophyllum Schelkovnikovii Grossh. – Şelkovnikov sədovəri
- Familia:** *Linaceae* DC.ex S.F.Gray – Zəyrəkkimilər
- Genus:** *Linum* L. – Zəyrək
Linum subbiflorum Juz. – İkiçiçək zəyrək
- Familia:** *Apiaceae* Lindl. – Kərəvüzkimilər
- Subfamilia:** *Apioideae* – Kərəvüzlər
- Genus:** *Aphanopleura* Boiss. – Afanoplevrə
Aphanopleura trachysperma Boiss. – Kələ-kötür meyvəli afanoplevrə
- Genus:** *Ferula* L. – İlankölgəsi
Ferula oopoda (Boiss. et Buhse) Boiss. – Yumurtavari ilankölgəsi
Ferula Szowitsiana DC. (*F. microloba* Boiss.) – Soviç ilankölgəsi
- Genus:** *Dorema* D.Don – Dorema
Dorema glabrum Fisch. et C.A.Mey. – Çılpaq dorema
- Familia:** *Campanulaceae* Juss. – Zəngçiçəyikimilər
- Genus:** *Campanula* L. – Zəngçiçəyi
Campanula minsteriana Grossh. (*C. karakuschensis* Grossh.) – Qaraquş zəngçiçəyi
- Familia:** *Rubiaceae* Juss. – Boyaqotukimilər
- Genus:** *Galium* L. – Dilqanadan
Galium Czerepanovii Pobed. – Çerepanov dilqanadanı
- Genus:** *Rubia* L. – Boyaqotu
Rubia rigidifolia Pojark. – Sərtyarpaq boyaqotu
- Familia:** *Boraginaceae* Juss. – Göyzəbankimilər (Sümürgənkimilər)
- Genus:** *Heliotropium* L. – Heliotropium
Heliotropium Szovitsii (Stev.) Bunge (*H. kovalenskyi* Stschegl.) – Soviç heliotropiumu
- Genus:** *Onosma* L. – Onosma
Onosma gracilis Trautv. – Zərif onosma
- Familia:** *Scrophulariaceae* Juss. – Qurdağzıçəkklilər
- Genus:** *Verbascum* L. (*Celsia* L.) – Keçiqulağı, sığırquyruğu
Verbascum paniculatum E. Wulf. – Süpürgə keçiqulağı
- Genus:** *Scrophularia* L. – Qaraşəngi
Scrophularia atropatana Grossh. – Atropatan qaraşəngi
Scrophularia thesioides Boiss. et Buhse – Kətəni qaraşəngi
- Familia:** *Lamiaceae* Lindl. – Dalamazkimilər
- Subfamilia:** *Lamioideae* – Dalamazlar
- Genus:** *Nepeta* L. – Pişiknanəsi
Nepeta strictifolia Pojark. (*N. grossheimii* Pojark.) – Dikgövdə pişiknanə
- Genus:** *Lamium* L. – Dalamaz
Lamium transcaucasicum A.Khokhr. – Cənub Qafqaz dalamazı
- Genus:** *Stachys* L. – Poruq
Stachys Stschegleevii Sosn. – Şeqleev poruğu
- Genus:** *Salvia* L. (*Schraderia* Medik.) – Sürvə, adaçayı, ilanbaş
Salvia nachiczewanica Pobed. – Naxçıvan sürvəsi
Salvia transcaucasica Pobed. – Cənub Qafqaz sürvəsi

- Familia:** *Asteraceae* Dumort – Asterçiçəklilər və ya *Compositae* Giseke - Mürəkkəbçiçəklilər
Genus: *Artemisia* L.(*Artanacetum* Rzazade) –Yovşan
Artemisia nachitschevanica Rzazade – Naxçıvan yovşanı
Genus: *Senecio* L. – Xaçgülü (*Dolixoriza*)
Senecio Lipskyi Lomak. – Lipski xaçgülü
Genus: *Cousinia* Cass. – Kuziniya
Cousinia araxena Takht. – Araz kuziniyası
Cousinia chlorocephala C.A.Mey. – Yaşılbaş kuziniya
Cousinia erivanensis Bornm. – İrəvan kuziniyası
Cousinia Iljinii Takht. – İlin kuziniyası
Cousinia macroptera C.A.Mey. – İriqanad kuziniya
Genus: *Serratula* L. – Qıfsəbət
Serratula coriacea Fisch. et C.A.Mey. – Dəriyarpaq qıfsəbət
Genus: *Amberboa* (Pers.) Less. – Amberboa
Amberboa Sosnovskiyi İljin – Sosnovski amberboası
Genus: *Tomanthea* DC. –Tomantea
Tomanthea spectabilis (Fisch. et C.A.Mey.) Takht. – Parlaq tomantea
Genus: *Garhadiolus* Jaub. et Spach – Qaradiolus
Garhadiolus papposus Boiss. et Buhse – Uçağanlı qaradiolus
Genus: *Tragopogon* L. –Yemlik
Tragopogon marginatus Boiss. et Buhse – Zirehli yemlik
Genus: *Heteracia* Fisch. et C.A.Mey. – Heterasiya
Heteracia Szovitsii Fisch. et C.A.Mey. – Soviç heterasiyası

Azərbaycanın yalnız Naxçıvan florasında birləpəlilər sinfindən 2 cinsə mənsub 3 (hamısı *Poaceae* Barnhart - Qırtıckimilər fəsiləsinə aiddir), ikiləpəlilər sinfindən isə 16 fəsilə, 5 yarımfəsilə, 41 cinsə mənsub 59 subendem növ yayılmışdır. Subendem bitkilərdən də Asterçiçəklilər fəsiləsi 9 cins və 13 növlə üstünlüyə malikdir.

Azərbaycanın yalnız Naxçıvan florasında yayılan subendem bitkiləri arasında elə növlər vardır ki, onlar “Qırmızı Kitab”lara daxil edilmişdir. Bu növlər haqqında məlumat aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur.

AZƏRBAYCANIN YALNIZ NAXÇIVAN FLORASINDA YAYILAN “QIRMIZI KİTAB”LARA DAXİL EDİLMİŞ NADİR VƏ NƏSLİ KƏSİLMƏKDƏ OLAN SUBENDEM BİTKİLƏRİ

<i>Magnoliopsida</i> - İkiləpəlilər sinfi				
№	Bitkilərin latınca Adları	Bitkilərin azərbaycanca adları	Statusu (Azərbaycan Respublikası)	Statusu (Naxçıvan Muxtar Respublikası)
1.	<i>Rosa Karjagini</i> Sosn.	Karyagin itburnusu	NT	CR A3c; C2a(i)
2.	<i>Astragalus szovitsii</i> Fisch. et C.A Mey	Soviç gəvəni	VU A2c+3c	VU C2 a(i)
3.	<i>Ferula oopoda</i> (Boiss. et Buhse) Boiss.	Yumurtavari ilankölgəsi	CR B2ab(ii, iii); C2a(ii)	CR C2 a(ii)
4.	<i>Ferula Szowitsiana</i> DC.	Soviç ilankölgəsi	EN B1abc(ii,iii,iv)	CR B1 ac (ii,iv); C2 a(i)
5.	<i>Dorema glabrum</i> Fisch. et C.A.Mey.	Çılpaq dorema	EN A2c+cd; C2a(i)b	EN A3ac; C2a(i) b
6.	<i>Scrophularia atropatana</i> Grossh.	Atropatan qaraşəngi	EN A2c+3c	
7.	<i>Allochrysa versicolor</i> (Fisch. et C.A.Mey.) Boiss.	Alabəzək alloxruxa		LR [b- Near Threatened-NT]
8.	<i>Euphorbia azerbaijdzhanica</i>	Azərbaycan südləyəni		VU B2a

	Bordz.			
9.	<i>Euphorbia Grossheimii</i> Prokh.	Qrossheym südləyəni		EN B1ab (i,ii,iii,iv,v)+ 2b (i,ii,iii,iv,v)
10.	<i>Pyrus Medvedevii</i> Rubtz.	Medvedev armudu		NT

Cədvəldəki məlumatlardan göründüyü kimi subendem bitkilərdən birləpəlilər sinfinə aid olan növlərin heç biri “Qırmızı Kitab”lara daxil edilməmişdir. İkiləpəlilər sinfindən isə elə cinslər vardır ki (*Rosa* L., *Astragalus* L., *Ferula* L., *Dorema* D.Don), onlara aid növlər hər iki “Qırmızı Kitab”a daxil edilmişdir. Bundan başqa bəzi cinslərin yalnız Naxçıvan florası üçün xarakterik olan bütün növləri “Qırmızı Kitab”a daxil edilmişdir. Bu cinslərə *Ferula* L.-İlankölgəsi (2 növ), *Dorema* D.Don-Dorema (bir növ) (həm Azərbaycan, həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Qırmızı Kitab”ı) və *Euphorbia* L.- Südləyən (2 növ) (Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Qırmızı Kitab”ı) cinsini misal göstərmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabı. Bakı: 2013, 676 s.
2. Əliyeva A., Azərbaycanın yalnız Naxçıvan florasında yayılan bitkilərinin taksonomik tərkibi, Naxçıvan, “Əcəmi”, 2019, 80 s.
3. Əsgərov A. Azərbaycan florasının konspekti, Bakı, “Elm”, 2011, 202 s.
4. Əsgərov A. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilər-Embryophyta), Bakı, “TEAS Press”, 2016, 444 s.
5. Seyidov M, İbadullayeva S., Qasimov H., Salayeva Z., Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun flora və bitkiliyi, Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 524 s.
6. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının "Qırmızı Kitabı" (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər) Naxçıvan, Əcəmi, 2010, 640 s.
7. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər), Naxçıvan, “Əcəmi”, 2008, 350 s.

РЕЗЮМЕ

ТАКСОНОМИЧЕСКИЙ СОСТАВ ПОДВОДНЫХ РАСТЕНИЙ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ ТОЛЬКО ВО ФЛОРЕ НАХЧИВАНА, АЗЕРБАЙДЖАН

В статье рассматривается таксономический состав видов-субэндемиков, распространенных только во флоре Нахчывана, Азербайджан. Здесь субэндемические виды подразделяются как на однодольные, так и на двудольные. Также отмечено количество сезонов, подсемейств, родов и видов однодольных и двудольных растений субэндемических растений. Кроме того, была предоставлена информация о субэндемических видах, занесенных в «Красную книгу» Азербайджана и Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: семейства, род, вид, субэндем, однодольные, двудольные.

SUMMARY

TAXONOMIC COMPOSITION SUBENDEMIC AND SUBENDEMIC PLANTS DISTRIBUTED ONLY IN FLORA OF NAKHCHIVAN AZERBAIJAN

The article discusses materials on the taxonomic composition of subendemic plant species that are common only in the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan. Subendemic species systematized are separately for monocotyledonous and dicotyledonous classes. Also ran, the

number of species of the class subendemic by families, subfamilies and genera was noted. In addition, information was provided on subendemic species included in the "Red Book" of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic.

Key words: families, genus, species, subendemic, monocotyledonous, dicotyledonous.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SİNTAKTİK ANTONİMLƏR VƏ ONLARIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Əliyeva Elmira Məmməd qızı
Azərbaycan Dillər Univeristeti

Məşhur fransız dilçisi Ş. Balli qeyd edirdi ki, qrammatikaya antonimiya məlumdur [5, 2]. Bu nöqteyi-nəzər sonralar Q.V.Valimova, Y.N.Vlasova, V.İ. Kononenko, L.A. No-vikov və başqa linqvistlər tərəfindən tədqiq edilərək inkişaf etdirildi.

Sintaktik antonimlərin haqqında danışmamışdan əvvəl sintaktik sinonimləri nəzər-dən keçirək. B.Q.Admoninin fikrincə, aşağıdakı sintaktik konstruksiyalar sintaktik sino-nim ola bilər:

- a) *Coming home, he began to solve the problem.*
- b) *After coming home, he began to solve the problem.*
- c) *He came home and began to solve the problem.*

“O, evə gələndən sonra məsələni həll etməyə başladı” [1, 95].

Misallardan göründüyü kimi, hər üç cümlədə zaman - ardıcılıq mənası ifadə edilmişdir. Onların arasındakı fərq isə zaman - ardıcılıq mənasının hansı sintaktik konstruksiya ilə ifadə edilməsidir.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən birincisində bu əlaqə feili sifət birləşməsi, ikinci cümlədə cerundla, nəhayət üçüncü cümlə sadə, geniş cümlə ilə ifadə edilmişdir. Deməli, sintaktik sinonimlər eyni mənaya malik olurlar, lakin bu eyni mənə müxtəlif ifadə vasitə-lərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Sintaktik antonimlərdə isə bu fərqlidir, yəni bir-birinə qarşı qoyulmuş iki fikir eyni sintaktik konstruksiya daxilində müxtəlif funksiyalarda ifadə olunur. Məsələn,

- a) *Knowing him very well, Miss Bantry could get on well with him. - “Onu yaxşı tanıdığından xanım Bentri onunla yaxşı yola gedə bilirdi”.*
- b) *Without knowing him Miss Bantry could not get on well with him. - “Əgər xanım*
- c) *Bentri onu yaxşı tanımasaydı, onunla yaxşı yola gedə bilməzdi” [4, 17].*

Bu iki cümləni nəzərdən keçirsək, görərik ki, birinci cümlədə “*knowing*” feili si-fətdir və cümlədə sintaktik funksiyası səbəb zərfliyidir. İkinci cümlədə isə “*without knowing*” cerunddur və funksiyası şərt zərfliyidir. İkinci cümlədəki “*without knowing*” birinci cümlədəki “*knowing*” sözüne oppozisiya təşkil edir. Oppozisiya “*without*” sözü ilə vasitəsilə həyata keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, oppozisiya təşkil etmələrinə baxmayaraq hər iki cümlə fərqli konstruksiya ilə ifadə olunmuşdur (onlardan biri feili sifət, digəri isə cerundla ifadə olunmuşdur) və onların funksiyaları da fərqlidir: birinci cümlədə “*knowing*” səbəb zərfliyi, ikinci cümlədəki “*without knowing*” isə şərt zərfliyi funksiyasın- da çıxış edir.

Beləliklə, sintaktik səviyyədə antonimlər sintaktik konstruksiyaların bir-birinə qarşı qoyulması ilə həyata keçirilir. M.L.Blox tərəfindən sintaktik konstruksiyaların hərtərəfli tədqiqi sintaktik antonimlərin sərhəddi barədə fikirləri genişləndirdi [2, 37-44].

Sintaktik antonimlərə aşağıdakılar aid edilir: sintaktik antonomik modellər (potensial sintaktik antonimlər) və bu modellər əsasında təşkil edilmiş oxşar leksik ifadələri olan konstruksiyalar.

Oppozisiyanın üzvlərinin iştirak dərəcəsi asılı olaraq, sintaktik antonimlərin beş dərəcəsi fərqləndirilir:

1. maksimal;
2. yüksək;
3. orta;
4. aşağı;
5. ən aşağı;

Oppozisiyanın aşağı düşməsi oppozisiya üzvlərinin müxtəlif statuslu və müxtəlif funksiyalarda olması ilə əlaqələndirilə bilər. Ən yüksək oppozisiya eyni statuslu və funksiyalı hesab edilir.

İfadə vasitələrinə görə, sintaktik antonimlər aşağıdakı mənaları ifadə edir:

- a) affermativ (təsdiq) - neqativ (inkar);
- b) aktiv - passiv (məlum-məchul);

Sintaktik antonimlərin meyarları aşağıdakılardır:

1. onların semantikasının təzad təşkil etməsi;
2. derivasiya kökün eyniyyət təşkil etməsi;
3. eyni dil səviyyəsinə aid olmaları;
4. onların üzvlərinin bir-birilə əlaqəli olması və ya bir-birini tamamlaya bilmələri;
5. eyni leksik ifadə və sözlərin işlədilməsi;

Sintaktik antonimlər bir modeldə bir neqativ operatorun (*not, never, used to* və *to be going to* modal ifadələri, *to fail* feili, *can, may* modal feillərin müvafiq konstruksiyaları, habelə koməkçi sözlər, intonasiya vasitəsilə də həyata keçirilir. Məsələn,

Can this little girl have committed crime? [4, 12] – “*Yəni bu balaca qızciğaz cinayət edib?*”

Nümunədəki cümlə quruluşuna görə sual cümləsidir və cümlədə heç bir neqativ operator iştirak etmir. Lakin bu cümlə xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir və sualı verən adam bu sualın inkar cavabına əmindir, yəni o, deyəndə ki, “*Can this little girl have committed crime?*” - “*Yəni bu balaca qızciğaz cinayət edib?*” - danışan şəxs “*This little girl cannot have committed crime*” - “*Ola bilməz ki, bu balaca qızciğaz cinayət etmiş olsun*” nəzərdə tutur. Başqa sözlə, intonasiya vasitəsilə nəinki sintaktik antonim ifadə edilir, həm-çinin danışan şəxs əlavə məna çalarları, yəni təəccüb, heyrət, qəzəb, maraq, şübhə, istehza, inamsızlıq və s. ifadə edir.

Başqa bir misala baxaq.

Harper could not have failed to know Raymond Starr [4, 43]. – “*Harper ola bilməz ki, Raymond Starrı tanımamış olsun*”.

Bildiyimiz kimi, ingilis dilində bir cümlədə bir neqativ operator işlənir. Yuxarıdakı misalda isə ikiqat inkar işlənibdir. “*Not*” inkar ədatı və “*to fail*” inkar mənada işlənən feil birlikdə ikiqat inkar yaradıb. Əgər iki inkarın bir pozitivə bərabər olduğu fikri ilə razılaşsaq, onda cümləni aşağıdakı kimi interpretasiya edə bilərik.

“*Harper knows Raymond Starr*” və ya “*Harper has known Raymond Starr*”.

Sintaktik antonimlərin oppozisiyası yüksək informativliyi ilə fərqlənir, çünki məlumatı inkar etdikdə eyni zamanda yeni informasiya da verirlər.

Sintaktik antonimlərin oppozisiyasına pragmatik mənaların sinkretizmi xarakterikdir. Belə ki, onlar tərəfindən inkarın ifadə edilməsi, adətən, ikinci dərəcəli təəccüb, ironiya, sarkazm, əsəbilik, etiraz, inamsızlıq, şübhə, güman, heyrət, və s. ilə müşayiət olunur.

T.A.Kojetova tərəfindən qeyd olunan informasiyanın dərəcələrinə əsaslanaraq, sintaktik antonimləri yüksək informativlik daşıyıcıları hesab edə bilərik. Belə ki, onlar əvvəlki fikri inkar etməklə yanaşı, eyni zamanda yeni fikir də söyləyirlər. Bu zaman sintaktik antonimlər tək-cə rəma deyil, həm də cümlənin teması kimi çıxış edirlər. Lakin mətn səviyyəsində bu temaların qarşılaşdırılması remadır [3, 22].

Sintaktik antonimlər tək-cə monoloji deyil, həm də dialoji mətnlərin (xüsusilə birinci replikanın ikinci replikaya qarşı tema kimi çıxış edən iki-seqment dialoji mətnlərin) aktual üzvlənməsində çıxış edir.

Dialoji vəhdət təşkil edən sintaktik antonimlərin oppozisiyası inkarın kommunika-tiv- praqmatik mənasını verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, cümlədə qrammatik antonimlər morfoloji və sintaktik yolla ifadə oluna bilirlər. Məsələn,

a) *He must have been unaware of the accident* [4, 18]. – “Gərək ki, o, hadisədən xəbərsizdir”.

b) *He must have misunderstood me.* - “Gərək ki, o, məni səhv başa düşüb”.

c) *No one must have seen him enter the room.* – “Gərək ki, heç kəs onun otağa da-xil olduğunu görməyibdir”.

d) *He must have failed to find that place.* – “Gərək ki, o, həmin yeri tapa bilmə-yibdir”.

e) *He must have never been to London.* – “Gərək ki, o, heç vaxt Londonda olma-yıbdır”.

Yuxarıdakı misalları diqqətlə nəzərdən keçirsək, görürük ki, a) və b) nümunələrində morfoloji, digər c), d) və e) nümunələrində isə sintaktik antonim işlənmişdir.

Fikrimizi belə yekunlaşdırmaq istərdik ki, morfoloji və ya sintaktik antonimlərin iş-lənməsindən asılı olmayaraq, qrammatik antonimlər cümləyə, nitqə inkarlıqla bərabər, əla- və məna çalarları (təəccüb, ironiya, sarkazm, heyrət, inamsızlıq və s.) da verirlər.

Açar sözlər: qrammatik antonim, sintaktik antonim, morfoloji antonimlik, sintaktik konstruksiyalar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая тео-рия грамматики. JL: Наука, - 1988. - 259 с.
2. Блох М.Я. Категория оппозиционного замещения // Вопросы теории ан-глийского языка: Сб. науч. тр. М.: МГПИ им. В.И.Ленина, - 1973. - Вып.1. -С.37-44.
3. Кожетьева Т.А. Сложноподчиненные предложения с придаточными определительными и их функциональные синонимы в тексте: Дис. канд. филол. наук. - М., - 1982. -145 с.
4. Agatha Christie. Selected short stories, М, Prosveshenye, - 1988, - 168 p.
5. Научная библиотека диссертаций и авторефератов. disserCat <http://www.dissercat.com/content/grammaticheskaya-antonomiya-v-sovremennom-angliiskom-yazyke#ixzz3hlYLEHLY>

РЕЗЮМЕ

СИНТАКСИЧЕСКИЕ АНТОНИМЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И СПОСОБЫ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ

Данная статья посвящена изучению синтаксических антонимов, разновидности грамматических антонимов в современном английском языке. Это исследование показало, что противоположность семантики синтаксических антонимов в английском языке обусловлена присутствием в модели одного антонимичного противочлена оператора негативности, действием оператора конверсии, приводящим к изменению семантических ролей актантов, кроме того интонация также может служить средством выражения противоположного значения.

Ключевые слова: грамматический антоним, синтаксический антоним, морфологический антоним, синтаксические конструкции.

SUMMARY

SYNTACTIC ANTONYMS IN MODERN ENGLISH AND WAYS OF EXPRESSING THEM

This article is devoted to the study of syntactic antonyms, a variety of grammatical antonyms in modern English. This study showed that the opposite of the semantics of syntactic antonyms in English is due to the presence in the model of one antonymic counterpart of the negative operator, the action of the conversion operator, leading to a change in the semantic roles of the actants, in addition, intonation can also serve as a means of expressing the opposite meaning.

Key words: grammatical antonym, syntactic antonym, morphological antonym, syntactic constructions;

KANALDA BİR MƏLUMAT AXINININ XƏTTİ KODLAŞDIRMASININ PRAKTİKİ ÜSULLARI

Əliyeva Gövhər Calal qızı
Azərbaycan Texniki Universiteti

Məqalədə məlumat axınının xətti kodlaşdırılma üsulları haqqında məlumat verilmişdir. Kodlaşdırma üsullarının xüsusiyyətləri, üstün və mənfi cəhətləri göstərilmişdir. Rabitə kanalında xətt kodlaşdırma nümunələri göstərilmişdir.

Açar sözlər: kanal, kanal bölgüsü, kodlaşdırma, Miller kodu, kvantlaşdırma, tezlik spektri

Vurma və bərabərləşdirmə nəticəsində yaranan rəqəmsal ikili kodlu İKM ardıcılığı, bir qayda olaraq kanal interfeysi cihazı və ya interfeys vahidi daxilində rabitə kanalına verilir və ötürücünün özü istifadə olunur. Bir ötürmə mühiti hesab olunan kanalın elektrik, optik və ya radio kanalı ola biləcəyini nəzərə alsaq, interfeys (interfeys kodlaşdırma) və rabitə xəttindən (xətti kodlaşdırma) keçidini optimallaşdırmaq üçün yaranan ardıcılığın ən azı iki dəfə yenidən yazılması lazımdır. Digər iki kodlaşdırma növü: ötürülmə zamanı baş verən səhvlərin aşkarlanması və düzəldilməsi üçün səhv düzəldici kodlaşdırma, həmçinin belə bir ardıcılıqla ötürülən məlumatların şifrələnməsi burada nəzərə alınmır.

Kvantlaşdırma və ikili kodlaşdırma (kodlaşdırma) nəticəsində əldə edilən bit axını, yalnız kvantlaşdırma səhvlərinin azaldılması baxımından optimaldır, lakin əsas səbəblər aşağıdakılardır: bir sıra səbəblərdən rabitə kanalı üzərindən ötürülməsi üçün yararsızdır:

- çıxış rəqəmsal axını geniş bir spektrə malikdir, bu da məhdud bir bant genişliyi olan bir rabitə kanalı üzərindən ötürülməsini çətinləşdirir və kanalda ötürülən sinxronizasiya siqnalının bərpası prosesini çətinləşdirir, xüsusən itirilmiş sinxronizmin bərpası halında;

- siqnal spektri ötürülən aşağı tezlikli siqnalın komponentlərinə müdaxilə edə biləcək aşağı tezlikli komponentlərin əhəmiyyətli bir hissəsinə malikdir.

Rabitə xəttinə verilən siqnalın spektrini optimallaşdırmaq üçün sözdə kodlaşdırma istifadə olunur. Aşağıdakıları təmin etməlidir:

- sıfır tezlikdə minimum spektral sıxlıq və aşağı tezliklərdə məhdudiyət;

- spektrin davamlı hissəsi fonunda asanlıqla fərqlənən ayrı bir komponent şəklində ötürülən siqnalın saat tezliyi haqqında məlumat;

- fasiləsiz spektr rabitə kanalı ilə təhrif olunmadan ötürülməsi üçün kifayət qədər dar olmalıdır;

- rabitə kanalında nisbi ötürmə sürətini azaltmaq üçün aşağı ixtisar;

- təkrarlanan simvol bloklarının mümkün minimum minimum uzunluqları ("1" və ya "0") və bərabərsizlik (kod birləşmələrində "1" və "0" rəqəmlərinin bərabərsizliyi).

İkili kodlaşdırma üçün giriş siqnalının səviyyələrinin sayı $m = 2$ və çıxış siqnalının 1 səviyyələrinin sayı 2 (iki səviyyəli kodlaşdırma) və ya 3 (üç səviyyəli kodlaşdırma) ola bilər. İki səviyyəli kodlaşdırma birqütblü (+1, 0) və bipolyar və ya simmetrik (+1, -1) ola bilər; üç səviyyəli - bir tərəfli qara (+2, +1, 0) və iki qütblü (+1, 0, -1). Məsələn, optik rabitə xətləri birqütblü kodlaşdırma metodlarına ehtiyac duyarkən, elektrik rabitə xətləri həm birqütblü, həm də qütblü kodlaşdırma metodlarından istifadə edə bilər.

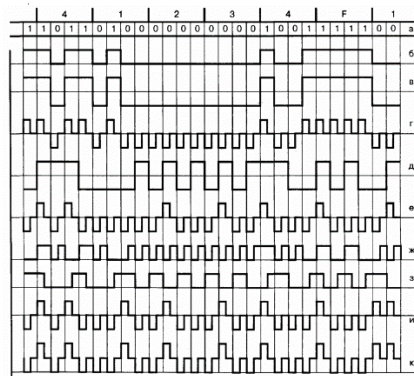
Müxtəlif kodlaşdırma metodlarında "1" ikili intervalın tam və ya yarısının uzunluğunda pozitiv düzbucaqlı nəbzə və ya "+ 1" dən "0" ya da "-1" (aşağı addım) ilə keçid ilə təmsil edilə bilər. intervalın mərkəzi və "0" - mənfi impulsu və ya impulssuz və ya "-1" və ya "0" - dan "-1" (tərəqqi) ilə tərs keçid ilə müvafiq uzunluqda interval.

"11 ... 11" və ya "00 ... 00" kimi təkrarlanan simvol bloklarının uzunluğunu məhdudlaşdırmaq üçün müntəzəm kod ardıcılığının impulslarının qütbünün tərs çevrilməsi ("geri çevrilmə" və ya planlaşdırılmamış (qəsdən) dəyişmə) istifadə edilmiş, aşağıda "V" hərfi ilə işarə edilmişdir. İnversiya ilə yanaşı bəzən kod birləşməsinin bərabərliyini qorumağa imkan verən əlavələr (aşağıda B hərfi ilə işarə olunan müəyyən bir qütbün əlavə simvolları) istifadə olunur.

Əksər hallarda kodlaşdırma alqoritmləri sadədir və şifahi olaraq təsvir edilə bilər, lakin bütün mümkün vəziyyətlərin və bir-birindən digərinə keçidlərin məcmusunu təsvir edən yönəlmiş bir dövlət qrafiki ilə ətraflı bir təsvir verilir.

Aşağıdakı təriflərdən istifadə olunur: (a) - orijinal ikili ardıcılıq - Şəkildə göstərilən nümunədən götürülmüşdür. 1-6. (b) - (j) - orijinal ikili ardıcılığa xüsusi kodlaşdırma metodlarının tətbiqi nəticəsində əldə edilən assimetrik (birqütblü) və simmetrik (bipolyar) nəbz ardıcılığının uyğun ideal formaları. Əncirdə 1-9 aşağıdakı kodları göstərir:

- b) - sifira qayıtmadan birqütblü kod - NRZ;
- c) - bipolyar NRZ və ya simmetrik teleqraf kodu;
- d) - sifira qayıdan bipolar kod - RZ;
- e) - bit-alternativ inversiya ilə kod - ADI;
- f) - "1" - AMI-yə alternativ çevrilmə ilə kod;
- g) - kod birləşmələrinin tərs çevrilməsi ilə kod - CMI;
- h) - bipolyar iki səviyyəli Miller kodu;
- i) - 3-cü dərəcəli yüksək sıxlıqlı bipolyar kod - HDB3;
- j) - optik rabitə xəttindəki HDB3 kodunun təkqütblü ekvivalenti.

Şəkil 1.5. Rabitə kanalında xətt kodlaşdırma nümunələri

Aşağıda forma alqoritmlərinin qısaldılması və qısa tərifləri verilmişdir, rəqəmsal rabitə praktikasında istifadə olunan kodlar:

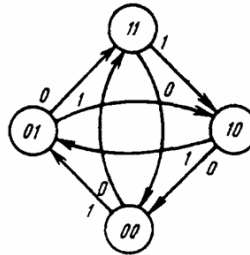
1b2b, blok TX sinifinin geniş yayılmış xüsusi bir vəziyyətidir (aşağıya bax), burada T müddətinin orijinal PCM ardıcılığının 1 bitini 2 bit $T / 2$ müddətinin birləşməsi ilə kodlandığı (nisbi ötürmə sürəti rabitə kanalı 2 dəfə artır). Bu sinif (tərəfimizdən verilənlərdən) CMI və Miller kodlarını əhatə edir.

- **ADI** - Alternativ Rəqəmli İnvəsiya kodu - hər ikinci ikili rəqəmin üzərində siqnal qütübünün çevrilməsi olan ikili kod (nə olursa olsun: "1" və ya "0"); nəticədə iki qütblü iki səviyyəli bir kod meydana gəlir.
- **AMI** -Alternate Mark Inversion kodu - hər "1" inversiyası olan ikili RZ kodu. ADI kodundan hər "1" invert etməklə əldə etmək olar; nəticədə iki qütblü üç səviyyəli bir kod meydana gəlir;
- **B3ZS** - 3 Sıfır Əvəzetmə kodlu ikiqütblü - alternativin əvəzlənməsi ilə ikiqütblü kod;
- **B6ZS** - 6 sıfır Əvəzetmə kodlu bipolar - 6 "0" blokları əvəzinə alternativ blokların əvəzlənməsi ilə bipolar kod, yəni. "000000" əvəzinə "OVBOVB" blokları.
- **B8ZS** - 8 sıfır Əvəzetmə kodlu bipolar - 8 "0" blokları əvəzinə alternativ blokların əvəzlənməsi ilə bipolar kod. bunlar. "00000000" əvəzinə "OOOVBOVB" blokları.
- **CM1** - Kodlu Mark İnvəsiya kodu - hər "1m" də tam bir fasilə üçün kod birləşməsinin qütblü tərsliyi ilə sıfıra dönmədən 1B2B sinifinin iki səviyyəli ikili kodu (yəni hər "1" ya ya "11" kombinasiyası verilir) "və ya" 00 ") və hər bir" 0 "intervalının ortasında polaritenin dəyişməsi (yəni hər" 0 "-ya" 01 "diples verilir).
- **HDB2** - Sıra 2-lik yüksək sıxlıqlı bipolyar kod - hər "000" blokunun "OOV" və ya "BOV" bloku ilə əvəz olunduğu "1" (AMI-yə bənzər) çevrilməli RZ kodu, B-nin daxil edilməsi nəbz "1", ardıcıl V impulslar arasındakı B impulslarının sayının tək olması üçün yerinə yetirildi. Nəticədə üç səviyyəli bir kod meydana gəlir.
- **HDB3** - 3-cü dərəcəli yüksək sıxlıqlı bipolyar kod - hər bir "0000" bloku "OOOV" və ya "BOOV" bloku ilə əvəz olunduğu "1" ilə tərs çevrilmiş 3-kodlu yüksək sıxlıqlı bipolyar kod, burada B - ardıcıl V impulslar arasındakı B impulslarının sayı tək olması üçün yerinə yetirilən "1" nəbzinin vurulması. Nəticədə üç səviyyəli bir kod yaranır.
- **NRZ** - Sıfır kodu qayıtmaq olmaz - sıfıra dönmədən təməl iki səviyyəli bir kod, ya iki kutuplu, ya da birqütblü ola bilər.
- **RZ** - Sıfır kodu qayıt - əsas üç səviyyəli sıfıra qayıdan kod. Miller kodu - bir çox vəziyyətə sahib olan 1B2B sinifinin bipolyar iki səviyyəli Miller kodu.

Miller kodu, keçidləri şəkildə göstərilən qrafiklə təsvir olunan {00, 01, 10, 11} vəziyyətlər toplusuna sahib olan 1B2B sinifli iki qütblü iki səviyyəli Miller kodudur. 1-10. Məsələn, 110110100000 orijinal ardıcılığının qraf tərəfindən yaradılan kod birləşmələri aşağıdakı formaya malikdir: 11 10 00 01 10 00 01 11 ... və nəsil prosesinin özü (vəziyyətdən vəziyyətə keçid) şəkildədir:

1-> 11-1-> 10-0-> 00-1-> 01-1-> 10-0-> 00-1-> 01-0-> 1G, vs.

Nəzərə alınmalıdır ki, bu kodlar həm interfeys kodu, həm də xətti kod kimi istifadə edilə bilər. Elektrik rabitə xətləri üçün interfeys və xətt kodları eyni ola bilər, optik üçün, bir qayda olaraq, bipolyar kodların optik kabledə birbaşa istifadəsinin mümkün olmaması səbəbindən deyil.

Şəkil 1.6. Miller kodunun kod birləşmələrinin əmələ gəlməsinin qrafiki

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Автоматическая коммутация. Под ред. О.Н.Ивановой. М., Радио и связь, 1988, 624 с.
2. Баева Н.Н. Многоканальная электросвязь и РРЛ. М., “Радио и связь”, 1988г.
3. Баркун М.А. Цифровые автоматические телефонные станции. Минск, Высшая школа, 1990, 192 с.
4. Базовая платформа для всех применений Siemens A.G. EWSD. Public Networks Group, Munich. Germany, 1996, p.61
5. БУДАВОКС Справочник по технике связи. Будапешт, 1980, 1047 с.
6. Вильховченко С.Д. Модем 96. Сопутствующий справочник по телекоммуникации. М., АБФ, 1995.
7. Гасанов А.Н. Анализ телекоммуникационных сетей. Баку, 1995, 161 с.

SUMMARY

The article provides information on linear coding methods of data flow. Features, advantages and disadvantages of coding methods are shown. Examples of line coding are shown in the communication channel.

Keywords: channel, channel division, coding, Miller code, quantization, frequency spectrum

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о методах линейного кодирования потока данных, показаны особенности, преимущества и недостатки методов кодирования, показаны примеры линейного кодирования в канале связи.

Ключевые слова: канал, деление каналов, кодирование, код Миллера, квантование, частотный спектр

BADIMCAN SORTNÜMUNƏLƏRİNİN BİOLOJİ VƏ TƏSƏRRÜFAT ƏHƏMİYYƏTLİ ƏLAMƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Əliyeva İradə, İsmayılova Solmaz
AKTN Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Məqalədə müxtəlif coğrafi mənşəyə malik sortnünunələrinin biomorfoloji əlamətlərinin və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən bəhs olunur.

Göstərilən əlamətlərə görə yüksək məhsuldar keyfiyyətli sortnünunələr seçilmiş və onlar üzərində tədqiqat davam edir.

Açar sözlər: seleksiya, sort, hibrid, seçmə, mənşə, pitomnik, bioloji göstəricilər.

Badımcın tərəvəz bitkiləri içərisində xalqımız tərəfindən geniş istifadə olunan qida məhsuludur. Kifayət qədər geniş ərazidə becərilir. Bu günə kimi 50 min ha sahədə becərilməsinə baxmayaraq fermer təsərrüfatlarında məhsuldarlıq 15-20 t/ha təşkil edir. Halbuki, badımcının məhsuldarlığı aqrotexniki qulluğa düzgün əməl olunsay 60-80 t/ha çata bilər. Bunun bir çox

səbəblərindən biri də bölgələrin torpaq-iqlim şəraitinə uyğun sortların əkilməsi və düzgün becərmə texnologiyasından istifadə olunmamasıdır.

İnstitutda bu sahədə böyük işlər görülmüş və çox məhsuldar, quraqlığa, xəstəliklərə davamlı sortlar yaradılmış və respublikamızda rayonlaşmışdır.

Respublikada aqrar islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət təsərrüfatları tamamilə ləğv edilmişdir. Son illər özəl təsərrüfat qurumlarının (fermer) yaradılması tərəvəzçilik sahəsində çox böyük nailiyyətlərə səbəb olmuşdur. Belə ki, seleksiyaçıları tərəfindən yaradılmış sortlar gəlmə sortlara nisbətən daha yüksək səməyə verdiyindən onların elit və reproduksiya toxumçuluğunun təşkil olunması, yeni yaradılmış sortlar respublikada geniş yayılması həmin təsərrüfatların daha da inkişafına səbəb olmuş, respublika əhalisinin bu qiymətli tərəvəz məhsulu ilə təmin olunması vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır [2, 260-261] və ya [3, 66-74].

Badımcan bitkisi Cənub-Şərqi Asiya və Zaqafqaziya ölkələrinin əvəzolunmaz bitkilərindən biri sayılır. Badımcan meyvələrindən Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda müxtəlif milli xörəklər hazırlanır ki, onlar yüksək dad və qidalılıq keyfiyyətinə malikdir.

Onun meyvəsində olan 1,2-2,5 mq% solanın meyvəyə acılıq tamı verir ki, o da iştahanı artırır. Həmçinin badımcan meyvəsində 6,0-12,5 % quru maddə, 2,5-5,0 % şəkər, 0,8-3,7 % nişasta, 0,1-0,4 % zülal və s. vardır [4, 71-79].

Badımcanın ən başlıca müsbət xüsusiyyətlərindən biri onun müalicəvi əhəmiyyətidir. Keçmişdə badımcanı ancaq qan xəstəliyinə qarşı istifadə edirdilər. Onun xörəklərindən sistematik istifadə edildikdə qanda xolestirinin miqdarı 1-2 % həddində saxlanılır. Xolestirinin qanda artması isə arterioskleroz, podaqra, qara ciyər şişi, sarılıq və s. xəstəliklər yaradır [1, səh 105-106] və ya [5, 117-118].

Respublikada məhsuldar sortların seçilməsi, yeni perspektiv sort və hibridlərin yaradılması olduqca aktual məsələlərdir. Tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif coğrafi mənşəli bir çox sortnünunələri və mövcud hibridlər yerli şəraitdə öyrənilmiş, seleksiya işi üçün qiymətli sortnünunələri seçilmiş, onların əsasında yeni hibridlər yaradılmışdır. Həmçinin sortnünunələri məhsuldarlığının bioloji əsasları öyrənilmiş, yeni sortlar yaradılmış, AKTN yanında Aqrar Xidmət Agentliyinə təqdim olunmuş və rayonlaşdırılmışdır.

2018-2020-ci illərdə aparılmış elmi tədqiqat işində seleksiya işi üçün qiymətli sortnünunələri seçilmiş, onların fenoloji müşahidələrinin və məhsuldarlığının bioloji əsasları öyrənilmişdir.

Material və metodika

Tədqiqat ilində badımcanın seleksiyası üzrə təcrübə Abşeronda TETİ-n YTT-da qoyulmuşdur.

Cari ildə meteoroloji şərait Abşeron yarımadasında bölgə üçün xarakterik olmuşdur. Belə ki, orta temperatur 26-28⁰ C olmuşdur. Nisbi rütubət 50-60 % arasında dəyişmişdir. Yarımada vegetasiya dövründə güclü küləklər demək olar ki, müşahidə edilməmiş, nisbətən yağmurlu olmuşdur. Hava şəraiti badımcan bitkisi üçün əlverişli olmuşdur.

Tədqiqat üçün material TETİ-nun genofondundan götürülmüş sortnünunələrdən, hibridlərdən, perspektiv və rayonlaşdırılmış sortlardan ibarət olmuşdur.

Tədqiqat üçün material TETİ-nin genofondundan götürülmüş kolleksiya nümunələrindən, rayonlaşmış sortlardan, 2016-2017-ci illərdə (xaricdən) ÜBİ-dan, ÜETTSTİ-dan, AMEA GEİ-dan Dünya Tərəvəzçilik Mərkəzindən (World Vegetable Center) alınmış müxtəlif mənşəli kolleksiya nümunələrindən ibarət olmuşdur.

Təcrübədə 120 sortnünunə iştirak etmişdir. Bu sortnünunələr tezyetışkənliyinə, məhsuldarlığına, keyfiyyət göstəricilərinə, bəzi fizioloji və kimyəvi göstəricilərinə və abiotik amillərə qarşı davamlılığı istiqamətində sınaqdan keçirilmişdir.

Elmi-tədqiqat işinin əsas məqsədi yerli şəraitə uyğun qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə, keyfiyyət göstəricilərinə və abiotik amillərə qarşı davamlılığına görə sortların seçilərək AKTN yanında Aqrar Xidmət Agentliyinə təqdim etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın təhlili və müzakirəsi

Tədqiqat ilində badımcanın seleksiyası təsdiq edilmiş mövzu planına, metodikaya və mərhələyə uyğun olaraq davam etdirilmişdir. Tədqiqat işi Lənkəran Bölgə Təcrübə Stansiyası ilə yanaşı, institutun əksər laboratoriya, bölmə və YTT-1 ilə müştərək aparılmışdır.

Başlanğıc material pitomnikinin kolleksiya sahəsində → 120 nümunə təkrarsız olaraq Zəhra və Gəncə sortları ilə müqayisə olunmuşdur. Cədvəldə yalnız seçilmiş nümunələr verilmişdir.

Cədvəl 1. Kolleksiya sahəsində olan sortnümunələrin fenoloji müddətləri, 2018-2020-ci illər

Sıra sayı	TETİ-nin kataloq nömrəsi	Fenoloji müddət, günlə		Vegetasiya müddəti, günlə	
		çıxışdan çiçəkləməyə qədər	çiçəkləmədən yetişkənliyə qədər	çıxışdan yetişkənliyə qədər	çıxışdan sonuncu yığıma qədər
1	Zəhra (nəzarət)	73	21	94	124
2	Gəncə (nəzarət)	70	11	81	110
3	69/B	73	11	84	124
4	137	66	21	87	117
5	141	81	7	88	118
6	143	78	16	94	124
7	164	84	14	98	128
8	170	89	11	100	130
9	179	84	16	100	130
10	180	86	18	104	128
11	181	70	28	98	128
12	185	84	34	118	138
13	196	94	7	101	131
14	200	104	17	121	151
15	206	85	36	121	151
16	223	100	41	141	159
17	225	91	48	139	157
18	226	90	51	141	161
19	228	105	21	126	148
20	202	84	14	98	128

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi sortnümunələr yetişkənliyinə görə ultra yetişən, tezyetişən, ortayetişən və nisbətən gecyetişən qrupa bölünmüşdür. Belə ki, 69/B, 137, 141, 143 nömrəli sortnümunələr yetişkənliyinə görə 98-104 gün olmaqla, ultratezyetişən qrupa, 164, 170, 179, 180, 181, 196, 202, 204, nömrəli nümunələr 95-110 gün olmaqla tezyetişən qrupa, 185 nömrəli nümunə 118 gün olmaqla, ortayetişən qrupa, 200, 206, 228, nömrəli nümunələr 121-130 gün olmaqla ortagecyetişən qrupa, 223, 225, 226, nömrəli nümunələr 131 gündən yuxarı olmaqla gecyetişən qrupa daxil olmuşdur. Nəzarət sortlar isə tezyetişən qrupa aid (81-94 gün) olmuşdur.

Vegetasiya müddətinin uzunluğu sortnümunələrdə çıxışdan sonuncu yığıma qədər 110-168 gün arasında dəyişmişdir.

Cədvəl 2. Kolleksiya sahəsində olan badımcan sortnümunələrinin qiymətli-təsərrüfat əlamətləri, 2018-2020-ci illər

Sıra sayı	TETİ-nin kataloq	Bir bitkidən alınan məhsul, kq-la	Kolun hündürlüyü, sm-lə	Meyvənin rəngi	Meyvənin forması	Meyvənin kütləsi, q-la
-----------	------------------	-----------------------------------	-------------------------	----------------	------------------	------------------------

	nömrəsi					
1	2	3	4	5	6	7
1	Zəhra (nəzarət)	0,8	93,0	tünd bənövşəyi	ellipsvari	175,0
2	Gəncə (nəzarət)	0,9	78,0	tünd bənövşəyi	silindrik	210,0
3	69/B	0,9	88,0	qara	uzun oval	215,0
4	137	1,0	75,5	bənövşəyi	uzun ellipsvari	220,0
5	141	0,9	64,0	açıq yaşıl	uzun oval	140,0
6	143	0,8	82,0	tünd bənövşəyi	uzun silindrik	115,0
7	164	1,2	81,0	qara	ellipsvari	110,0
8	170	1,5	83,5	qara	yumru oval	116,4
9	179	2,3	68,6	qara	ellipsvari	104,5
10	180	1,5	78,2	qara	silindrik	125,6
11	181	1,8	69,4	qara	az ellipsvari	108,4
12	185	1,1	79,0	açıq bənövşəyi	ilanvari, uzun, bibərə bənzər	45,5
13	196	0,9	95,0	qara	ellipsvari	110,0
14	200	1,3	82,3	tünd bənövşəyi	yumru	218,5
15	202	0,9	94,0	tünd qara	az ellipsvari	120,0
16	206	2,1	76,6	qara	silindrik	112,5
17	223	1,3	132,0	açıq bənövşəyi	ellipsvari	164,0
18	225	1,5	96,0	tünd bənövşəyi	oval, ucu batıq	175,5
19	226	1,8	98,5	qara	uzun oval, ucu batıq	122,3
20	228	1,5	84,6	parıltılı qara	armudvari, ucu batıq, qabarıq	165,5

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi qiymətli-təsərrüfat göstəricilərinə görə sortnünunələrdə bir bitkidən alınan məhsul 0,8-2,1 kq, nəzarət sortlarda isə 0,8-0,9 kq arasında dəyişmişdir. Alınmış nəticələrə görə sortnünunələrin bəziləri nəzarət sortlara yaxın, bəziləri isə həm aşağı, həm də yüksək olmuşdur. Ən məhsuldar nümunələr iki ilin nəticələrinə görə 69/B, 137, 164, 170, 179 180, 181, 185, 200, 206, 223, 225, 226, 228, nömrəli nümunələr fərqlənmiş və seçilmişdir.

Bir meyvənin kütləsi nümunələr arasında müxtəlif olaraq 45,5-218,5 q, nəzarət sortlarda isə 175,0-210,0 q arasında dəyişmişdir. Sortnünunələrdə ən iri meyvəli 137 və 200 nömrəli nümunələr olmaqla 218,0- 220,0 q arasında dəyişmişdir.

Cədvəl 3.Badımcan kolleksiya nümunələrinin fizioloji və kimyəvi göstəriciləri, 2018-2020-ci illər

№	TETİ-n kataloq nömrəsi	Sortnümunələrin adı	Yarpaq səthi, m ² /ha	Xlorofill, mq/bitki	YMSS, mq/sm ²	Quru maddə, %	Nitratlar, mq/kq
1	2	3	4	5	6	7	8
1	40	Gəncə(nəzarət)	8985,6	153,9	8,5	8,46	67,5
2	42	Zəhra(nəzarət)	10358,5	225,8	5,9	7,15	74,7
3	69/B	69a-dan seçilmiş xətt	10157,3	198,3	5,9	7,61	52,0
4	164	K-2839 SGR— 2839 Mestniy	9409,6	173,7	7,5	7,42	106,3
5	137	Pantera	10665,3	227,5	8,5	7,21	114,0
6	202	XIAO CHVM	5178,2	111,7	8,1	7,34	59,3
7	141	F ₁ Terong jelitadan seç.xətt	12039,4	223,6	8,2	10,04	53,7
8	180	ÜETTBSTİ-13-12 F ₁	17261,9	324,2	5,4	10,87	55,4
9	226	VI 04 2481	13750,3	284,6	5,3	11,73	45,8
10	179	ÜETTBSTİ -13-17 F ₁	3634,0	55,7	4,8	7,80	43,5
11	143	Aydın siyahi	9928,2	169,3	5,3	9,77	46,0
12	200	I inpin Doctorate	5691,0	97,7	6,0	11,29	104,7
13	228	Vİ 047327	2913,8	62,4	9,0	9,79	35,2
14	225	Vİ 042317	6216,6	117,5	6,5	10,36	37,0
15	196	Vostoçniy ekspres	5353,1	103,1	5,9	9,01	41,3
16	170	K-3099 SGR-3099 E ₁ Hybrid, N29	14950,8	252,3	6,0	9,79	45,3
17	206	Solyaris	13721,3	305,6	6,0	7,55	38,7
18	185	HIGH Resistant todiseast and AIGH YİILD İtaly	9773,4	211,5	5,3	8,28	29,0
19	223	Vİ 042687	11890,3	255,9	8,2	9,68	46,4
20	181	ÜETTBSTİ -13-22 F ₁	15400,5	320,7	5,0	9,68	62,7

3 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi yarpaq səthi, xlorofilin, quru maddənin və nitratın miqdarının təyini (bitkilərin kütləvi çiçəkləmə və qönçələmə fazasında) öyrənilmişdir. Belə ki, sortnümunələrdə yarpaq səthi 2913,8-17261,9 m²/ha-dır.

Yarpaq səthində xlorofilin təyini sortnümunələrdə 55,7-324,2 mq/bitkidir.

Yarpaqların mütləq səth sıxlığının təyini sortnümunələrdə 4,8-9,0 mq/sm² arasında olmuşdur.

Meyvədə quru maddənin miqdarı sortnümunələrdə 7,21-11,73 % arasında, nitratların miqdarı isə 29,0-94,0 mq/kq olmuşdur.

Nəticələr

Qiymətli-təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə görə şöbənin genofondundan götürülmüş və xaricdən alınmış kolleksiya nümunələri və rayonlaşmış sortlar başlanğıc material pitomnikinin kolleksiya sahəsində öyrənilmiş, seçilmiş və qiymətləndirilmişdir. Öyrənilən 120 sortnümunədən 20-si həm biomorfoloji təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə və həm də keyfiyyət göstəricilərinə görə digər sortnümunələrdən fərqlənmişdir.

Hesabat ilində sortnümunələr bəzi fizioloji və kimyəvi göstəricilərinə görə də qiymətləndirilmişdir ki, öyrənilən sortnümunələrdən (ümumi göstəricilərə əsasən) yarpaq səthinin və xlorofilin miqdarına görə (69/B, 137, 141, 180, 226, 170, 206, 223, 181, 185, nəzarət Zəhra sortu,

meyvədə quru maddənin miqdarına görə (termostatda 105⁰ C-də) 141, 226, 180, 200, 225, 170, 228, 143, 223, 181 nömrəli nümunələr gövdə və saplaqlarda quru maddənin miqdarına görə isə 137,141, 202, 228, 225,196, 170, 185, 223 nömrəli nümunələr fərqlənmiş və seçilmişdir.

Beləliklə, apardığımız tədqiqat işindən belə nəticəyə gəlirik ki, xaricdən alınmış müxtəlif coğrafi mənşəyə malik sortnünunələrin bəziləri yerli şəraitə uyğunlaşaraq bütün keyfiyyət və təsərrüfat əhəmiyyətli əlamətlərinə görə üstünlük əldə etmişdir. Lakin bəziləri isə yerli şəraitə uyğunlaşmamış həm məhsuldarlığına, həm bitkinin inkişafına, həm də xəstəliyə qarşı davamsızlığına görə fərqlənmişlər. Bu sortnünunələrin gələcəkdə növbəti pitomniklərdə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmur və 3 ilin nəticəsi olaraq növbəti ildə çıxdaş oluna bilər. Fərqlənmiş, seçilmiş sortnünunələr isə növbəti illərdə müvafiq pitomniklərdə öyrəniləcək və qiymətləndiriləcəkdir.

Gələcəkdə bu sortnünunələrdən seçilərək seleksiya işi növbəti pitomnikdə davam etdiriləcək və seçilmiş perspektiv sortlar AKTN yanında Aqrar Xidmət Agentliyinə təqdim olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədova M.. Tərəvəzçilik. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 2020, səh 110-116.
2. Tərəvəzçinin sorğu kitabı. /Müasir elmin və son 10 ilin nəticələri əsasında işlənmiş üçüncü nəşri. Bakı-Qanun-2006, səh.260-261.
3. Абдуллаева Х.Т., Джафарова Т.Ф. Селекция сортов баклажана и перца в условиях Азербайджана и их иммунологическая оценка на инфекционном фоне. /Тərəvəzçiliyin inkişaf etdirilməsində elmin mütərəqqi rolu. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi əsərlərinin tematik məcmuəsi. Bakı-Qanun 2008,66-74.
4. Eyvazov Ə.Q.,Ağayev F.N.,Abdullayeva X.T.,Əliyeva İ.Ş.,Qati G.Q “Badımcan bitkisinin seleksiyası, fiziologiyası və toxumçuluğu”,Bakı, “Tərəqqi MMC”,2018, səh 71-79.
5. Tərəvəzçinin illik fəaliyyət təqvimini. Bakı “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2020. s.117-118.

РЕЗЮМЕ

ИЗУЧЕНИЕ И ОЦЕНКА ЗНАЧЕНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИХ И ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ СОРТООБРАЗЦОВ БАКЛАЖАНОВ

В статье говорится о биоморфологических признаках и особенностях качества сортообразцов баклажан различного географического происхождения. По указанным признакам выделены высоко продуктивные сортообразцы и над ними продолжают исследования.

Ключевые слова: селекция, сорт, гибрид, отбор, происхождения, питомник, биологические свойства.

SUMMARY

STUDYING AND ASSESSMENT OF THE BIOLOGICAL AND ECONOMICAL FEATURES OF EGGPLANT VARIETIES

This article is about studying the biomorphological features and qualitative signs. On the indicated signs high productive qualitative varieties was selected and researches is continuing.

Key words: selection, variety, hybrid, origin, nursery, biological properties.

MİLLİ ORDU QURUCULUĞU SAHƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN ƏVƏZSİZ DƏYƏRİ

Əliyeva Təranə Əsman qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müstəqil dövlətlərin dünya miqyasında nüfuzunun olması onun iqtisadiyyanının və elmin inkişafı ilə yanaşı, güclü orduya malik olması ilə mümkündür. Hər bir ölkənin qüdrəti onun güclü ordusunun olması ilə ölçülür. Formalaşması çox çətin və ziddiyətli mərhələlərdən keçməsinə baxmayaraq, artıq müstəqil Azərbaycan da müasir texnika, güclü maddi texniki bazası olan güclü orduya malik ölkələr sırasındadır. Belə bir nizamlı ordunun yaranması güclü siyasi iradəyə, yüksək sərkərdəlik məharətinə malik olan Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun, 1998-ci il 22 may tarixli Fərmanı ilə 26 iyun Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Günü elan edilmişdir. Siyasi hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrlərdə gənclərin hərbiyə marağının artırılması üçün şəraitin yaradılması Ümummilli Liderin uzaqgörən siyasətinin tərkib hissəsindən biri idi. Buna misal olaraq hərbi təhsil sisteminin daha da inkişaf etməsi məqsədilə Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Məktəbin yaradılmasını qeyd etmək olar. Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə gənclərimiz xarici ölkələrdə hərbi təhsil alaraq ixtisaslı hərbi kimi formalaşmışdılar və onlar milli ordumuzun peşəkar idarətə heyəti kimi fəaliyyət göstərmişdilər (1,123).

Ümummilli Liderin uzaqgörən siyasəti nəticəsində yaradılmış və formalaşmış güclü ordumuz respublikamızın sərhədlərinin qorunmasını, milli təhlükəsizliyini, ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün öz missiyasını uğurla davam etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ordunun qanunvericilik bazasının yaradılması da Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır. Əminliklə demək olar ki, ölkəmiz bu qanunvericilik bazası ilə tənzimlənən layiqli Silahlı Qüvvəyə malikdir. Heydər Əliyevin səyi ilə formalaşan Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri beynəlxalq miqyasda da diqqət mərkəzində olmuşdur. Buna misal olaraq 1994-cü ildə Azərbaycanın qoşulduğu NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramını” qeyd etmək olar. Sevindirici haldır ki, müxtəlif münafişə ərazilərində Silahlı Qüvvələrimizin sülhməramlıları öz missiyalarını layiqincə yerinə yetirirlər.

Hər bir sahədə Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin irsini davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü, səriştəsi, diqqət və qayğısı ilə milli ordumuz artıq dünyanın ən nüfuzlu orduları sırasındadır. Milli Ordumuz zəngin maddi-texniki təchizatına, hərbi potensiala, döyüş qabiliyyətinə malik olmaqla istənilən vəzifəni yerinə yetirməyə qadirdir. Respublikamızda prezidentin rəhbərliyi ilə müasir hərbi sənaye kompleksinin yaradılması ordumuzun maddi texniki bazasının müasir silahlar və texnika ilə zənginlənməsi ilə yanaşı, hərbi biliyə malik kadr hazırlığında da xidməti danılmazdır. Azərbaycan qəhrəmanlıq ənənələrinin və görkəmli hərbi xadimlərinin şərəfli yolunun davam etdirilməsi, gənclərin qəhrəmanlıq ənənələri əsasında tərbiyələndirilməsi diqqət mərkəzində olmuş, hərbi xidmətə münasibətdə yeni baxış formalaşdırılmışdır (3, 280).

Böyük fəxarət hissi ilə qeyd etmək olar ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin başladığı uzaqgörən müdrik siyasəti və Prezident İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi irsi nəticəsində, Azərbaycan Respublikasının Milli Ordusu öz qüdrətini gündən-günə artırır və daha da möhkəmlənir.

Prezident İlham Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində müasir dövrdə ordumuz dünyada analoqu olmayan döyüş qabiliyyətinə, hərbi ruh yüksəkliyinə malikdir. Müasir, yeni tikilən hərbi şəhərciklər tam təmir olunub, məişət şəraiti yaxşılaşıb və hərbi şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji durumu yüksək səviyyədədir. Yerinə yetirilən mühüm işlərə müasir standartlara uyğun hərbi hissələrin qurulmasını, döyüş taktikalarının öyrədilməsini də qeyd etmək olar (2,7).

Uzun müddət torpaqlarının işğal altında qalması, əbədi, əzəli torpağımız, ocağımız olan Qarabağın mənfur düşmənlərin əsarətində olması, Azərbaycan xalqının həsrətinə son qoyulması Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusunun yeni tarix yazmasına səbəb oldu. Uzun illərdir ki, möhtərəm prezidentimiz bütün görüşlərində, xarici səfərlərində mənfur düşmənin hərbi təcavüz məsələsini ön plana çəkmiş, Azərbaycan xalqının torpaqların işğalı ilə heç zaman razılaşmadığını, zəruri olduqda hərbi əməliyyatların başlaması haqqında qərar verəcəyini və məsələnin hərbi yol ilə bitəcəyini vurğulamışdır. Lakin dünya ictimaiyyətinə danışıqların hansı prinsiplər əsasında həll

olunma istəyinin bəyan edilməsinə baxmayaraq işğalçı Ermənistan öz pis niyyətlərinin həyata keçirtməkdə davam edirdi, tarixi əraziləri işğal edərək onları məhvə səbəb olmaqla, erməni əsilliləri qeyri-qanuni məskunlaşdırmaqla, ərazilərimizdə təxribat törətməklə məşğul idi.

Artıq baş verən qeyri-qanunsuzluğun qarşısını almaq, ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqamı çatdı və xalqın mütləq qisminin dəstəyini qazanan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 27 sentyabr 2020-ci il tarixində pis-niyyətli düşmənin silahlı qüvvələrinin döyüş aktivliyinin qarşısını almaq, həmin ərazilərdə yaşayan mülki əhəlinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə xalqa müraciət etdi. Beləliklə, bütün cəbhə boyu əks-hücum əməliyyatları başlanılması haqqında verilən qərar Müzəffər Ordumuzun hünərini, döyüş taktikasını bütün dünyaya göstərdi. Azərbaycan xalqının birliyindən və möhtəşəm dəstəyindən və Ali Baş Komandanın qətiyyətli iradəsindən ruhlanan ordumuzun torpaqların işğaldan azad edilməsi istiqamətində hərbi əməliyyatları nəticəsində az vaxt ərzində əzəli-əbədi torpaqlarımız düşmən tapdağından azad edilməyə başladı. Aparılan qeyri-adi hərbi taktika nəticəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu bütün ərazilərin mənfur düşmənlərdən təmizlənməsi üçün cəbhə boyu istiqamətdə döyüş əməliyyatlarını yerinə yetirdi. Az vaxt ərsində müasir hərbi texnika və sürətlərlə düşməni sarsıdıcı zərbələr endirən ordumuz düşməni qorxuya saldı. Bunun nəticəsi olaraq hərbi texnikasının əksər hissəsi məhv edilən, canlı qüvvəsinə ciddi ziyan vurulan, qüdrətli ordumuzun yüksək peşəkarlıqla apardığı işğaldan azad etmə əməliyyatı qarşısında aciz qalan Ermənistan öz qeyri-konstruktiv mövqeyindən əl çəkərək kapitulyasiya aktına qol çəkdi və beləliklə, uzun illər düşmən tapdağından qalan torpaqlarımız öz sahiblərinə qaytarıldı.

Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə Müzəffər Ordumuzun rəşadətli nəticəsində uzun illərdi mədəniyyətimizə, xalqımıza qarşı soyqırım törədən, tarixi abidələrimizi, təbii sərvətlərimizi məhv edən, mədəni irsimizə ziyələnməyə çalışan mənfur düşmənlər susduruldu, onların hərbi texnikası darmadağın edildi və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təmin edildi. Güclü ordumuzun göstərdiyi şücaət nəticəsində həmin müddətdə demək olar ki, Azərbaycan xalqı ən şərəfli anları yaşadı, tarixi ədalət bərpa olundu və xalqımızın həsrətinə son qoyuldu. Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə rəşadətli ordumuz bütün torpaqları öz sahibinə qaytarmaqla dünyaya sübut etdi ki, Qarabağ Azərbaycanın əzəli-əbədi torpağıdır, ayrılmaz hissəsidir. Əsrlər boyu bu torpaqlarda Azərbaycan xalqı yaşayıb, öz təsərrüfatlarını qurmuşdular. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəhbərliyi ilə yenidən Qarabağ həyata qayıdacaq, məhv edilən ərazilər bərpa olunacaq və əhali öz döğmə yurdlarında məskunlaşacaqlar.

Sevindirici haldır ki, dünyanın ən nüfuzlu 50 ordusu sırasına daxil olan qüdrətli ordumuz müstəqilliyimizin, təhlükəsizliyimizin və xalqımızın yenilməz dayağıdır. Qazanılmış bütün uğurların əsas səbəbi isə ordumuzun müdafiə qüdrətini və döyüş qabiliyyətini artıran Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və onun irsini uğurla davam etdirən, ən müasir hərbi-texniki təchizatla təmin edilməsi üçün bütün səyini səfərbər edən Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevdir. Azərbaycan xalqının əldə etdiyi qalibiyyət cənab Ulu Öndərin həyata keçirdiyi strateji əhəmiyyətli tədbirləri və ənənələri uğurla davam etdirən İlham Əliyevin diqqət və qayğısının, respublikamızın milli və dövlətçilik maraqlarının daim üstün tutmasının, sosial-iqtisadi yüksəliş üçün daha güclü zəmin yaratmaq istəyinin nəticəsidir.

Açar sözlər: rəşadətli ordu, ərazi bütövlüyünün təmini, hərbi potensial, hərbi taktika, tarixi ədalət.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Heydər Əliyev Azərbaycanda dövlət quruculuğunun banisidir. Mühazirələr toplusu. Bakı, 2017.
2. Rüstəmov İ. Heydər Əliyev Azərbaycan ordusunun qurucusudur. “Respublika”. 12.12.2009. № 270.
3. Vəliyev X. Heydər Əliyev və ordu quruculuğu. Bakı, 2006.

SUMMARY

THE INVALUABLE VALUE OF HEYDAR ALIYEV'S LEGACY IN THE FIELD OF NATIONAL ARMY BUILDING

The prestige of independent states in the world is possible due to the development of its economy and science, as well as having a strong army. The establishment of a powerful army in Azerbaijan is associated with the name of the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev, who has a strong political will and high command skills. Continuing the far-sighted policy of the Great Leader, with the initiative, competence, attention and care of the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, our national army is already among the most influential armies in the world. Our mighty army is the invincible support of our independence, security and our people.

Keyword: brave army, ensuring territorial integrity, military potential, military tactics, historical justice.

РЕЗЮМЕ

БЕСЦЕННАЯ ЦЕННОСТЬ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБЛАСТИ СТРОИТЕЛЬСТВА НАЦИОНАЛЬНОЙ АРМИИ

Престиж независимых государств в мире, возможен благодаря развитию ее экономики и науки, а также наличию сильной армии. Создание в Азербайджане мощной армии связано с именем Общенационального Лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева, обладающего сильной политической волей и высокими полководческими качествами. Продолжая дальновидную политику Великого Вождя, благодаря инициативе, компетентности, вниманию и забот Президент Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, наша национальная армия уже входит в число самых влиятельных армий мира. Наша могучая армия это непобедимая опора независимости и безопасности нашего народа.

Ключевое слово: отважная армия, обеспечение территориальной целостности, военный потенциал, военная тактика, историческая справедливость.

AZƏRBAYCAN ELMİNİN YENİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ADI İLƏ BAĞLIDIR

Əliyeva Z.Ə.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrikliklə müəyyən etdiyi və həyata keçirdiyi elm siyasəti bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla və yaradıcılıqla davam etdirilir. Elmin inkişafına göstərilən yüksək diqqət eyni zamanda Azərbaycanın güclənməsinə, inkişafına, dünya miqyasında tanınmasına və layiqli yerinin təmin olunmasına xidmət edir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası xalqımızın milli, mənəvi və elmi dirçəlişində misilsiz bir rol oynamışdır. Uzun bir tarixə sahib olan elmi ənənələrimiz son əsrdə beynəlxalq səviyyədə tanınmış elmi məktəblər və istiqamətlər formalaşdıraraq sistemli bir xarakter qazandı. Əslində, Akademiya müasir elmimizin formalaşma və inkişaf yolunun bariz sübutudur. Öz üslubunu, əxlaqi və mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirmişdir. Bu dəyərlər xalqımız tərəfindən xüsusi hörmətlə qarşılanır.

Dahi siyasətçi Heydər Əliyev cəmiyyətin inkişafındakı çox vacib rolu yaxşı bildiyindən, Azərbaycanın ikinci dəfə ali rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra ölkəmizdə elmin inkişafı üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirdi. Akademiyanın bugünkü dirçəlişi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

31 yanvar 1997-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəhbərliyini və bir qrup aparıcı əməkdaşını qəbul edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev elm sahəsində aparılan

islahatların vacibliyini və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının onlardan irəli gələn vəzifələrini vurğuladı.

Respublika Prezidenti Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəaliyyətini qiymətləndirərək bunları söylədi: "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, rəhbərliyi altında toplanan elmi müəssisələr böyük tədqiqatlar apardılar, çox böyük işlər gördülər, ciddi elmi kitablar, əsərlər yazdı, dünya elminə çox böyük töhfə verdiklərini tam əminliklə deyə bilərik. Bu sözlər fundamental elmi təşkil etməyin optimal forması olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən elmə verilən ən yüksək qiymətdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ciddi dəyişiklik və islahatların əsası qoyuldu.

O vaxtdan bəri ümummilli liderimizin tövsiyələrini rəhbər tutaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası islahatlar aparmaq, idarəetmə və təşkilati sistemini təkmilləşdirmək, tədqiqat sahələrini aydınlaşdırmaq, elmi müəssisələrin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə bir sıra qərarlar qəbul etdi və tədbirlər həyata keçirdi.

Akademiyanın fəaliyyətini tənzimləyən əsasnamələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir. Akademiyanın nizamnaməsi yenidən hazırlanmışdır.

Heydər Əliyevin 15 may 2001-ci il tarixli fərmanı Azərbaycanın elmi ictimaiyyəti üçün mühüm hadisə oldu. Elmlər Akademiyasına "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası" adının verilməsi, Akademiyanın fundamental elmin inkişafındakı nailiyyətlərini, onun Azərbaycan xalqının mədəni və mənəvi formalaşmasında rolunu, respublika ictimaiyyəti arasındakı nüfuzunu bir daha təsdiqlədi, akademik elmi iş ölkənin inkişafının əsas qarantı kimi vurğuladı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 4 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə Akademiyaya müstəqil dövlətimizin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən ən yüksək dövlət təşkilatı statusu verildi. Bu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tarixində dönüş nöqtəsidir.

4 yanvar 2003-cü il tarixli digər fərmanlarla Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsini və Prezidentini təsdiqlədi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsini təsdiqləyən Heydər Əliyev fəaliyyətinə dair yüksək səviyyəli hüquqi şərtlər yaratdı, Akademiyanın fəaliyyət dairəsini xeyli genişləndirdi, səlahiyyətlərini genişləndirdi və bunun üçün məsuliyyətli vəzifələr qoydu. Parlaq rəhbərin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsi haqqında fərmanı, Akademiyanın qarşısında duran bir sıra problemlərin həllinə kömək edəcəkdir.

Ötən müddət ərzində Akademiyanın elmi istiqamətləri və tədqiqat işləri üçün planlar ekspertizadan keçdi, strukturunu yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Aktuallığını itirmiş bəzi tədqiqat layihələri dayandırıldı, bir sıra institutlar, şöbələr və laboratoriyalar ləğv edildi, bəziləri birləşdirildi və yeniləri yaradıldı.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ilk dəfə 2001-ci ilin iyun ayında Milli Akademiyanın tarixində xüsusi yer tutan seçkilər keçirildi. Seçkilər ərəfəsində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası üzvlərinin ümumi sayının 200 nəfər olması üçün xüsusi bir əmr verdi. Bu seçkilərdə təqribən 500 alim-müraciətçi arasından 27 akademik və 86 müxbir üzv seçildi. Akademiyada gənc və istedadlı alimlərin sayı artmışdır. Akademiyanın Rəyasət Heyətinin tərkibi də yeniləndi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi yaradıldı. Bu şöbə Naxçıvan Muxtar Respublikasında tədqiqat strukturlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi, mövcud elmi potensialdan istifadənin səmərəliliyinin artırılması, Naxçıvanda tarixin, arxeologiyanın və təbii sərvətlərin öyrənilməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması baxımından vacibdir. Naxçıvan filialına Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Təbii Sərvətlər İnstitutu, Bioresurslar İnstitutu, Əlyazmalar Fondu və Batabat Astrofizika Rəsədxanası daxildir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi xəttinə sadıq qalaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev elm, təhsil və mədəniyyətə davamlı qayğı göstərməyə davam edərkən, indi elmi sahə üçün bir sıra mühüm qərarlar qəbul etmişdir.

Azərbaycanda aparılan daxili və xarici siyasət müasir tarixi şəraitin reallıqlarını nəzərə alaraq elmi təhlillərə əsaslanaraq elmi sahədə uğurlar qazanmağa imkan verdi.

Dövlətimizin müstəqilliyini qorumaq, ölkədə ictimai və siyasi sabitliyi və demokratiyanı möhkəmləndirmək, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək kimi ali hədəfi nəzərə alan alimlərimiz bu vəzifələrin icrası üçün bütün qüvvələri sabitləşdirdilər. Elmi tədqiqatların prioritet sahələrini təyin edərək alimlərimiz milli maraqları vurğulayırlar.

Elm müstəqil bir dövlət quruculuğunda, sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafda ölkənin vacib ehtiyat mənbəyidir. Respublika üçün ən çətin dövrlərdə Azərbaycan alimləri dövlətimizə və ölkə Prezidentinə sədaqət nümayiş etdirdilər və onun dayağı oldular.

Fundamental elm universal bir insan təbiəti olmasına baxmayaraq, prioritet sahələri təyin edərək alimlərimiz milli maraqları ön plana çəkirlər. Son illərdə dəyərli nəticələr əldə edərək dünya elminə böyük töhfə verdilər.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fizika sahəsində çalışan alimləri yeni kompleks yarımkeçiricilər sinfi kəşf etdilər, onların istehsalı üçün bir texnologiya yaratdılar və tətbiq etdilər. Riyaziyyat və mexanika sahəsində dünya şöhrəti qazanan elmi məktəblər yaradıldı. Kibernetik alimlər neft və qaz, neft emalı və neft-kimya sənayesinin aktual problemlərini həll etmək üçün yeni riyazi metodlar inkişaf etdirdilər. Yeni informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsi və tətbiqi sahəsində ciddi işlər aparıldı.

Azərbaycan alimlərinin kimya və neft emalı sahəsindəki tədqiqatları həm respublikada, həm də xaricdə geniş şöhrət qazandı. Mühərriklər, xüsusi mayelər, mühərrik yağları və sürtkü yağları üçün yüksək keyfiyyətli yanacaq və benzin istehsalı bu araşdırmalar nəticəsində mümkün olmuşdur. Sintetik kauçuk istehsalı üçün neft qazından etil spirti istehsalı prosesinin inkişafı neft kimyasının inkişafında mühüm bir mərhələ idi. Azərbaycanlı alimlər - geoloqlar neft və qaz yataqlarının geologiyası və geofizikası, neft və qaz yataqlarının işlənməsi, müxtəlif geotektonik zonalarda yer qabığının dərinliyinin quruluşunun öyrənilməsi sahəsində dünya elminə layiqli töhfələr vermişlər. Azərbaycanda zəlzələlərin proqnozlaşdırılması məsələsinin elmi izahı işləndi .

Bioloqlarımız molekulyar biologiya, biokimya, biofizika, gen biotexnologiyası, bioinformatika, bioenergetika metodlarından istifadə etməklə kənd təsərrüfatı bitkilərinin müqavimət mexanizminin öyrənilməsi və məhsuldarlığının artırılması sahəsində mühüm nəticələr əldə etmişlər. Respublikamızın faunasının, torpaq örtüyünün və mikroorqanizmlərinin biomüxtəlifliyinin öyrənilməsi, təbii bioloji resursların və zəngin bir genofondun qorunması və səmərəli istifadəsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür.

Akademiya çoxtərəfli tədqiqatlar aparmış və Azərbaycanın çoxəsrlik tarixi, çoxşaxəli iqtisadiyyatı, mədəni tarixi, zəngin dil və ədəbiyyat irsi, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi düşüncəsi ilə bağlı dəyərli əsərlər nəşr etdirmişdir.

Son illərdə aparılan uğurlu islahatlar, formalaşma prosesləri, iqtisadiyyatda irəliləyiş, qeyri-neft sektorunun inkişafı müsbət nəticələrə gətirib çıxardı, bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində mühüm addımlar atıldı, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırıldı. Dövlət siyasətinin ən vacib istiqamətlərindən biri də elm, təhsil və mədəniyyətə ardıcıl və uzunmüddətli dəstəyin göstərilməsi, elmi-texniki potensialın qorunub saxlanması, elm və təhsil sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına qayğı göstərilməkdədir. Alimlərin cəmiyyətdəki nüfuzunu artırmaq üçün bir sıra əhəmiyyətli qərarlar qəbul edildi.

Yeni üçüncü minillikdə dünyanın görkəmli alim-iqtisadçıları cəmiyyətin inkişafındakı ən vacib faktorunu kosmosun, informasiya texnologiyalarının, genetikanın, nüvə enerjisinin tətbiqi hesab etmirlər, əksinə yenilikçi proseslərin mövcudluğunu əsas götürürlər. Ümumiləşdirilir ki, bu da təbii olaraq hər hansı bir dövlətin gücünün artmasına səbəb olur . Təhlükəsizliyi təmin etmək üçün milli bir innovasiya sisteminin yaradılması ön plandadır.

Son illərdə Azərbaycanda akademik elmin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Bu kontekstdə AMEA-nın elektron kitabxanasının yaradılmasından, Milli Ensiklopediyanın yeni müasir binasının tikilməsindən və

açılışından bəhs etmək lazımdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) AMEA-nın İnzibati Şöbəsinin nəzdində Elm və Texnologiya Parkı yaradıldı.

Elmi innovasiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri rəqabətqabiliyyətlilik, yüksək texnoloji istehsal, dövlətin sifarişi ilə yaradılan milli yenilikçi məhsulların satışı üçün zəmanətli bazarın təmin edilməsi, habelə xarici bazarlara çıxışı təşviq etməkdir.

Açar sözlər: elm, dövlət, Milli Elmlər Akademiyası, fərmanlar, informasiya texnologiyaları.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <http://www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2017/fevral/527547.htm>
2. https://republic.preslib.az/ru_c6-2.html
3. "Azərbaycan" qəzeti, 11 may 2016-cı il
4. <http://www.respublica-news.az/index.php/siyas-t/item/11506-heydaer-aeliyev-siyasaeti-khoshbaekht-zhaelaedzaeyimizin-taeminatdzh-s-d-r>

РЕЗЮМЕ

Сегодня Президент Ильхам Алиев успешно и творчески продолжает научную политику, определенную и осуществляемую великим лидером Гейдаром Алиевым. Большое внимание, уделяемое развитию науки, также служит укреплению и развитию Азербайджана, обеспечению его признания и достойного места в мире.

Ключевые слова: наука, государство, Национальная Академия наук, указы, информационные технологии.

SUMMARY

Today, President Ilham Aliyev successfully and creatively continues the scientific policy defined and implemented by the great leader Heydar Aliyev. Much attention paid to the development of science also serves to strengthen and develop Azerbaijan, to ensure its recognition and a worthy place in the world.

Key words: science, state, National Academy of Sciences, decrees, information technologies.

ABŞERONDA BAŞ SOĞAN NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ SELEKSİYA İŞİNDƏ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Əliyeva Zibeydə

Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu

Baş soğan qiymətli ərzaq məhsuludur. O, yüksək pəhriz, müalicəvi və konservlik xüsusiyyətlərə malik olmaqla, əhali tərəfindən böyük tələbatla istifadə olunur. Buna görə də institutun seleksiyaçı alimləri qarşısında yüksək məhsuldar, seçilmiş və yaxşılaşdırılmış, keyfiyyətli yeni sortların yaradılması məqsədi durur. Hal-hazırda geniş çeşiddə xarici ölkələrdən gətirilərək seçilmiş, xalq seleksiyası yolu ilə əldə edilmiş yerli sortlarla tədqiqat işləri aparılır. Onların bioloji xüsusiyyətləri, məhsuldarlığı, saxlanma müddəti və digər keyfiyyətləri öyrənilir.

Kolleksiya materialı içərisindən yerli şəraitə uyğunlaşmış xeyli nümunələr aşkar edilərək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: dünya kolleksiyası, baş soğan , sortnümunələr, morfoloji əlamətlər, fenoloji müşahidələr

Suverenliyimizin ilk illərindən başlayaraq xalqımızın Ümummilli Lideri, dünya siyasətçiləri içərisində sayılıb seçilən, dövlətçilik təcrübəsində öz dəsti xətti ilə fərqlənən dahi Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı sosial - iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, Ulu öndərin layiqli davamçısı cənab İlham Əliyevin həmin siyasəti daha yeni və mütərəqqi forma və metodlarla icrası istiqamətində apardığı məqsədyönlü, sistemli iş öz bəhrəsini vermişdir. Artıq uzun illərdirki, Azərbaycan iqtisadiyyatı artan tempinə, adam başına düşən xarici investisiyanın məbləğinə görə dünya ölkələri içərisində liderliyi ələ almış, 181 ölkə içərisində ən islahatçı ölkə kimi ön mövqeyə çıxmışdır. Bu inkişaf ölkəmizin aqrar siyasətinə, o cümlədən tərəvəzçilik sahəsinə də öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Tərəvəz bitkiləri içərisində qiymətli qida məhsullarından biri də baş soğandır. Geniş iqtisadi əhəmiyyətə malik olan hazırki tələbata uyğun bol və keyfiyyətli soğan istehsalı günün vacib məsələsi kimi qarşıda durur.

Bunun üçün Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutunda Azərbaycanın iqlim şəraitində becərilməsi mümkün olan yüksək məhsuldar, uzun müddət saxlanma qabiliyyətinə malik yeni sortların dünya kolleksiyasından gətirilməsi və seçilməsi, nisbətən az yayılmış yerli sortların toplanması və tədqiq edilməsi, eyni zamanda keyfiyyətli və bol məhsul verən sortların yaradılması təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi tərəvəzçi seleksiyaçı alimlərin öhdəsinə düşür.

Bu məqsədlə Azərbaycan ərazisində yayılmış yerli sortlar və bir çox xarici dövlətlərdən gətirilmiş nümunələr toplanmaqla kolleksiyaya 48 müxtəlif soğan sortları və nümunələri daxil edilmişdir. Həmin nümunələrlə 2013-2019 –cu illərdə Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutunun Abşeron YT –nın təcrübə sahəsində müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır [3, 28-37]. Tədqiqat müddətində kolleksiyaya toplanmış bu sortların morfoloji əlamətləri və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Sortların xüsusiyyətlərini dügün öyrənmək üçün vegetasiya müddətində fenoloji müşahidələr aparılmış , səpin tarixi, tək-tək və kütləvi cücərmə vaxtı, dəstə tərəvəzə yararlılıq dövrü, 2-3-cü və 5-6-cı yarpaqların əmələ gəlməsi, vaxtından əvvəl çiçək zoğlarının inkişafı, yarpaq kütləsinin yatması, soğanaqların əmələ gəlməsi və texniki yetişmə dövrü qeyd edilmişdir. Nəticədə toxumun torpağa səpildikdən sonra cücərməsinə, səpindən dəstə tərəvəzə, kütləvi cücərmədən soğanaqların yetişməsinə qədər keçən müddət təyin edilmişdir. Soğanaqlar tam yetişmə rəngini aldıqdan sonra yığılmış, 5-10 gün qurudulmuş, məhsuldarlığı, əmtəə keyfiyyəti, bir soğanın orta çəkisi təyin edilmişdir.

Məlumdurki, baş soğan bütün il boyu istifadə edilir. Ona görə də soğanın saxlanması və əhaliyə çatdırılması vacib məsələdir. Bu məqsədlə kolleksiyada öyrənilmiş soğan sortları adi anbar şəraitində saxlanılmış və müxtəlif sortların saxlanma qabiliyyəti öyrənilmişdir. Sortların təsviri əsas nişanələrdən – soğanın forması, quru qabığının və ətləşmiş pulcuqlarının rəngi, uzunluğun eninə nisbətində indeks təyin edilmişdir. Kolleksiyaya toplanmış soğan nümunələrinin keyfiyyətini təyin etmək məqsədi ilə perspektiv nümunələrdə kimyəvi analizlər aparılmış , quru maddənin, şəkərin və C vitaminin miqdarı təyin edilmişdir. Eyni zamanda dadma üsulu ilə acılığı müəyyən edilmişdir. Öyrənilmiş soğan sortlarının əksəri Abşeronun torpaq və iqlim şəraitinə yaxşı uyğunlaşmış və bir çox müsbət xüsusiyyətlərlə fərqlənmişlər. Abşeron ağır gilli, boz şorakətli , şoran və qumsal torpaq ortuyünə malikdir. Yarmadada ən çox yayılan boz və boz –qonur torpaqlardır. İqlim şəraitinə görə subtropik zona kimi tanınmışdır. Buranın yayı isti , payızı günəşli , qışı isə mülayim keçir.

Tədqiqat illərində səpin mart ayının 2-3-cü ongünlüyündə aparılmışdır. Bu dövrdə havanın orta temperaturu 7-10⁰ C, torpaqda isə 9-11⁰C olmuşdur. Ayri-ayrı illərdə iqlim şəraitindən asılı olaraq səpindən kütləvi cücərməyə qədər 25-36 gün tələb olunmuşdur. Kütləvi cücərmə dövründə, yəni aprel ayının 3-cü ongünlüyündə havanın orta temperaturu 13⁰C, torpaqda isə 15⁰C- ə qədər qalxır. Bundan sonra get-gedə artan yüksək temperatur soğanın inkişafı üçün əlverişli temperatur şəraiti hesab olunur. Ancaq iyul ayında orta temperatur 25⁰C, maksimum 36⁰C-ə qədər qalxırki, bu vaxt artıq bitkilərdə yeni yarpaqlar əmələ gəlməsi zəifləyir. Böyümə zəif gedirsə bitkinin yeni inkişaf mərhələsi, yəni soğanaqlar əmələ gəlməsi dövrü başlayır [2, 21-25]. Müxtəlif sortlarda bioloji xüsusiyyətindən

asılı olaraq avqust ayında, bəzi sortlarda isə sentyabrın əvvəllərində bitkilərin birinci ildə inkişaf fazasını bitirməklə soğanaqlar sorta məxsus forma alır və yetişir.

Yetişmiş soğanaqların ikinci inkişaf fazasını , yəni çiçək zoğu verib çiçəkləməsi, tozlanması və tam keyfiyyətli toxum yetişməsi üçün həmin ildə lazımı əlverişli şərait kifayət etmir. Sentyabr ayından etibarən temperatur get-gedə aşağı düşür. Avqustun əvvəllərində belə sortlar cücərdilərsə, qışadək onlar çiçəkləmə fazasını belə keçirməsi üçün işıq, temperatur kifayət etməyir. Məhz buna görə də toxumluq soğanaqlar ancaq ikinci ili yazda torpağa basdırılır. İkinci il əkilmiş soğanaqlardan isə iyul-avqust aylarında tam yetişmiş toxum alınır[4,78-85].

Beləliklə , Azərbaycan şəraitində o cümlədən Abşeronda baş soğan tam inkişaf fazasını iki il müddətində başa çatdırır. Bəzi təsərrüfatçılar toxumluq soğanaqları yeni ilə qədər saxladıqda itkiyə yol verməmək üçün, payızda əkin aparırlar. Bu halda bitkilər yarpaqlayır və yazda isə qalan inkişaf fazalarını davam etdirməklə toxum verirlər[1, 31-37]. Lakin bu cür əkin üsulu düzgün hesab edilmir , çünki yaza qədər saxlama müddətində keyfiyyətsiz toxumlar çürüyür, toxum cücərir ki, bunlar da əkinə qədər çıxdaş edilir. Bununla da toxumluqlar seçilərək hər il yaxşılaşdırılır. Nəticədə, sortun saxlanma müddəti, xəstəliyə davamlılığı və s. müsbət xüsusiyyətləri get-gedə artır. Tədqiqat illərində respublikamızın iqlim və torpaq şəraitində müsbət təsərrüfat xüsusiyyətinə görə bəzi sortlar fərqlənmiş, seçmə üsulu ilə onlar bir daha yaxşılaşdırılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə belə sortlar haqqında məlumat verilir (cədv.1).

1. Soğan sortnünunələrinin bəzi göstəriciləri (2015-2019-cu illərin məlumatına əsasən)

Sort nünunələr	Kütləvi cücərməd ən yetişməyə qədər, günlə	Bir soğanın orta çəkisi, q-la	Bir hektardan alınan məhsul, sen-lə	Əmtəəlik, %-lə	Saxlama müddəti, günlə	Quru maddə, %-lə	Ümumi şəkər, %-lə
Стригуновский	130	75	226	97	108	10.7	9.2
Faribault red globe	125	70	246	97	182	12	10.4
Ciboulette	127	80	238	97	88	15.1	14.6
Андижанский белый	126	86	280	96	143	14.9	13.2
Сквирский Украина	125	47	160	81	176	15.1	13.2
Abundance	136	70	-	-	180	9.2	10.2
Jaune	123	51	99	88	224	9.0	8.0
Alisa Croig	140	50	85	90	287	10.1	8.5
Желтый шар	122	62	237	98	154	10.4	8.6

Qeyd: keyfiyyət göstəriciləri institutun funksional laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Öyrənilmiş sortnünunələrin bəzilərinin morfoloji xüsusiyyətləri haqqında aşağıda məlumat verilir :

Dünya kolleksiyasından seçilmiş **Striqunovski** soğan sortnünunəsi Abşeronun torpaq və iqlim şəraitində yüksək məhsuldarlığına, soğanaqların düzgün yumru formasına, iri və bərabər böyüklüyünə, quru qabığının zərifliyinə görə fərqlənmişdir. Seçmə üsulu ilə yaxşılaşdırılaraq bir soğanağın orta çəkisi 75 q, hektardan məhsuldarlığı 226 sentnerə qədər yüksəlmişdir. Soğanaqlar anbar şəraitində aprel ayına qədər itkisiz qalmış, yaz aylarında temperaturun yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq cücərməyə başlamışdır. Hava və temperatur tənzim olunan xüsusi saxlayıcılarda soğanı uzun müddət saxlamaq mümkündür.

Ciboulette sortnünunəsi düzgün yumru formasına, iriliyinə, yüksək məhsuldarlığına görə fərqlənmişdir. Sortun yaxşılaşdırılması üçün yüksək məhsuldarlığından başqa saxlama qabiliyyətinə, bərkliyinə görə də seçmə aparılmış, bəzi qiymətli başqa sortların məhsuldarlığının artırılması məqsədilə hibridləşdirmədə də iştirak edə bilər.

Faribault red globe sortnünunəsi bir çox bioloji xüsusiyyətlərinə və morfoloji əlamətlərinə görə başqa sortlardan kəskin dərəcədə fərqlənir. Yarpaq kütləsi iri , açıq rəngli və zəifdir. Soğanağın orta çəkisi 70 q, iriləri isə hətta 100 q-a çatır. Hər hektardan yığılan məhsul 246 sentner olmaqla 97% əmtə keyfiyyətlidir. Mart ayına qədər anbar şəraitində yaxşı qalır.

Андижанский белый sortnünunəsinin soğanağının orta çəkisi 86 q hektardan məhsuldarlığı 280 sentner olmaqla, 96% əmtə keyfiyyətlidir. Soğanağı yumru formada, iri və bərabər böyüklükdə, quru qabığı zərif, rəngi sarımtıl –narıncıdır. Soğanaqlar anbar şəraitində 262 gün qalır. Yarpaq kütləsi iri və enlidir, açıq rənglidir.

Сквирский Украина sortnünunəsinin soğanağının orta çəkisi 47 q, hektardan məhsuldarlığı 160 sentner olmaqla, 81% əmtə keyfiyyətlidir. Soğanağı düzgün uzunsov oval formada, bərabər irilikdə, bərk və orta tündlükdədir. Quru qabığının rəngi sarımtıl qəhvəyi , bəzən bozumtudur. Adi anbar şəraitində aprel ayına qədər yaxşı qalır. Xüsusi saxlayıcılarda isə yeni məhsula qədər saxlanması mümkündür.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, öyrənilmiş tədqiqatları nəzərə alaraq, üstün cəhətlərinə görə fərqlənən baş soğan sortlarının seleksiya işlərində istifadə edilməsi məqsədə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Девятова В.Ф. Лук и чеснок. –Минск : Урожай , 1982 , -119 с.
2. Ершов И.И., Казакова А.А. Репчатый лук. –Л.,1977, 150 с.
3. Тərəvəzçiliyin inkişaf etdirilməsində elmin rolu , Bakı , Qanun , XIV cild , 2008-ci il , AETTİ-nun elmi əsərlərinin tematik məcmuəsi. səh. 28-37
4. Тərəvəzçinin sorğu kitabı , Bakı – Qanun , 2006 səh. 78-103

РЕЗЮМЕ

ИТОГИ ИЗУЧЕНИЯ ИСХОДНОГО МАТЕРИАЛА РЕПЧАТОГО ЛУКА И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В СЕЛЕКЦИИ НА АПШЕРОНЕ

Репчатый лук является ценным продуктом питания. Он обладает высокими диетическими, лечебными, консервирующими свойствами и пользуется большим спросом у населения. Поэтому перед селекционерами ставятся серьезные требования в отношении интродукции высокоурожайных ценных сортов, апробации и улучшения качества местных и создания новых сортов. При этом в широком ассортименте интродуцированы отечественные, зарубежные и апробированы ценные местные сорта лука народной селекции. Выявлены биологические особенности, урожайность, лежкость и другие качества подопытных сортов. Среди коллекционного материала выявлен ряд сортов, приспособленных к местным условиям Апшерона.

Ключевые слова: мировая коллекция, репчатый лук, сортообразцы, морфологические признаки, фенологические наблюдения

SUMMARY

THE APPLICATION OF ONION VARIETY SAMPLS IN ABSHERON REGION AND USE OJ INBREEDING

Onion is valnable food product. Onion has dietary therapeutic and preservative properties, it is widely used by people. Because oj this, there are a great need for the creation oj locol varieties. Research is being carried out on locol onion varieties. These examples are studied in the field oj Absheron practice. Adaptation to locol conditions was found in the samples.

Key words: head onion , variety , samples , observations , studies

MÜXTƏLİF MƏNŞƏLİ SOYA NÜMUNƏLƏRİNİN (GLYCINE MAX (L.) MERR.) BIOMORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Əlizadə Şadər^{1,2}, Şaxayeva Asya¹, Həziyeva Rəsmiyyə¹,
Yusibova Gülüzə¹, Hüseynli Gülnar¹, Kamallı Gülşən¹

¹Bakı Dövlət Universiteti; ²AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

Soya (Glycine max) keyfiyyətli zülal və yağ istehsalı üçün qiymətli mənbədir. Ərzaq bitkisi kimi əhəmiyyəti ilə yanaşı soya həm də yüksək kaloriliyə malik yem bitkisi olub ABŞ, Çin, Braziliya, Hindistan kimi ölkələrin kənd təsərrüfatında mühüm yer tutur. Respublikamıza introduksiya olunmuş soya nümunələrinin adaptasiya qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif mənşəli soya nümunələri seçilərək AMEA GEİ-nun Abşeron ETB-nin ərazisində yerli sortlarla birlikdə əkilərək müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Aparılan tədqiqatın əsas məqsədi məhsuldar və qısa vegetasiya dövrünə malik sortların seçilməsi və seleksiyada tətbiq edilməsidir.

Sort nümunələrindən yeddisi Kanada və on beşi Türkiyə mənşəlidir. Toxumların səpini may ayının birinci on günlüyündə həyata keçirilmişdir. Nümunələr əkilməzdən öncə sahənin torpaq-iqlim şəraiti öyrənilmiş və sahə səpinə hazırlanmışdır. Soya nümunələri 2,0×5,0 m ölçülü ləklərdə, cərgəarası 20 sm olmaqla səpilmişdir. Əkindən sonra soya sortnümunələri üzərində fenoloji müşahidələr aparılmışdır. Bitkilərin səpin tarixi, cücərmə, çiçəkləmə və yetişmə inkişaf fazaları qeyd olunmuşdur.

Həmçinin soya sortnümunələrinin digər məhsuldarlıq göstəriciləridə qeyd olunmuş və qiymətləndirmə aparılmışdır. Bu məqsədlə bitkinin boyu, yarpaqların eni və uzunluğu, məhsuldar budaqların sayı, paxlanın uzunluğu, paxlada dənələrin sayı, min dənənin kütləsi kimi mühüm göstəricilərin qeydiyyatı aparılmışdır.

Aparılan tədqiqat nəticəsində Kanada sortlarının ən qısa vegetasiya dövrünə (114-120 gün) və az vegetativ kütləyə malik olduğu müəyyən edilmişdir. Bu sortlarda bitkilərin boyu isə 45-55 sm-dir. Kanada mənşəli sortlar içərisində KN2 sortu hündür boylu olmaqla bitkinin boyu 50-60 sm-dir. Lakin vegetasiya müddəti digər sortlardan daha qısa olmaqla 100-115 gün arasında dəyişmişdir. Soya sortlarının yetişkənlik şkalasına görə orta tezyetişəndir. Kanada mənşəli sortlar arasında KN7 sortu ən qısa boylu olmaqla orta yetişəndir. Bitkinin boyu 30-35 sm-dir. Vegetasiya müddəti 120-125 gündür.

Türkiyə mənşəli sortlarının vegetasiya dövrü 160-168 gün arasında dəyişmişdir, bitkilərin boyu isə 70-85 sm-dir. Əkilən türk sortları içərisində Çukurova 11 sortu daha məhsuldardır. Boyu 110-115 sm, vegetasiya müddəti 160-170 gündür və müvafiq olaraq çox gecyetişəndir. Çukurova 8 sortu isə türk sotları içərisində ən qısa vegetasiya dövrünə malikdir. Bitkinin vegetasiya müddəti 130-135 gündür, orta gecyetişəndir. Boyu 60-65 sm-dir. Introduksiya olunmuş soya genotiplərinin yerli şəraitdə adaptasiya sınağı və səciyyə məlumatları onların gələcək seleksiya proqramlarında istifadəsi

zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Soya genotiplərinin biokimyəvi keyfiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üzrə tədqiqatlar davam edir.

Açar sözlər: soya, məhsuldarlıq, vegetasiya dövrü, adaptasiya qabiliyyəti.

РЕЗИОМЕ

В исследовании проведен сравнительный анализ биоморфологических характеристик 22 интродуцированных генотипов сои. Перспективные генотипы были идентифицированы по различным биоморфологическим признакам.

Ключевые слова: соя, продуктивность, вегетационный период, адаптивность.

SUMMARY

The study provided a comparative analysis of the biomorphological characteristics of 22 introduced soybean genotypes. Perspective genotypes have been identified for various biomorphological traits.

Keywords: soybean, productivity, growing season, adaptability.

ERMƏNİSTAN MƏKTƏBLƏRİNDƏ "ERMƏNİ KİLSƏSİ TARİXİ" FƏNNİNİN TƏTBİQİ VƏ DİN AMİLİ

Əzimzadə Aynur

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu

Müstəqillik elan edildikdən sonra Ermənistanda xristianlığın əsas dini prinsipləri ilə belə ziddiyət təşkil edən qriqoryanlığın yayılması siyasəti yürüdülməyə başlandı. Bu səbəbdən də, hal-hazırda Ermənistanda yaşayan etnik azlıqlar bu siyasətə məruz qalmamaq üçün öz dini inanclarını qorumağa çalışırlar. Çünki onlar dini öz etnik kimliklərinin qorunması üçün ən böyük vasitə, qriqorianlaşdırılma və assimiliasiya olunma siyasətinə qarşı isə ən böyük güc hesab edirlər. Bu səbəbdən də, Ermənistan hökuməti etnik azlıqların qriqorianlaşdırılması və assimiliasiya olunması siyasətini onların dini inanclarını unudurmaqla və məhdudlaşdırmaqla təmin etməyə çalışır. Bunun ilk addımı isə təhsil sahəsindən başlayır. Dövlətin yeritdiyi bu siyasət Erməni Apostol Kilsəsi və Təhsil Nazirliyi tərəfindən məzmunlu şəkildə tətbiq edilir. "Ümumi təhsil haqqında" qanunun 4-cü maddəsi hökumətdən təhsilin dünyəvi və demokratik mahiyyətini təmin etməsini tələb etsə də, artıq Erməni Apostol Kilsəsinin doktrinası və təcrübələri məktəb həyatının bir hissəsidir.

2004-cü il konstitusiyaya islahatları nəticəsində 8.1-ci maddəyə belə bir bənd əlavə edilmişdir: "*Ermənistan Respublikası mənəvi həyatda, milli mədəniyyətin inkişafında və Ermənistan xalqının milli kimliyini qorumaqda Erməni Apostol Kilsəsinin milli kilsə kimi müstəsna tarixi missiyasını tanıyır*". Konstitusiyaya bu bəndin əlavə olunması əslində dövlətin gələcəkdə həm siyasi, həm də sosial sahədə reallaşdırmaq istədiyi planlar üçün zəmin yaratması idi. Bu qərardan sonra, 2005-ci ildə "Din tarixi" adlı bir fənn məktəbdə doqquz yaşından yuxarı uşaqlar üçün məcburi hala gəlmişdir. Bu Ermənistan Respublikasının təhsil sahəsindən istifadə edərək etnik azlıqlara öz kimliyini unudurmaq yolunda irəli sürdüyü "pilot layihə" idi. Bundan iki il sonra 22 Fevral 2007-ci ildə Milli Assambleya, Erməni Apostol Kilsəsi ilə Ermənistan Respublikası arasındakı münasibətlər haqqında qanunu qəbul etdi. Bu da AAK-a müxtəlif dövlət qurumları ilə daha yaxın münasibətlər yaratmağa imkan verdi. Bu əməkdaşlıq "Din tarixi" fənninin "Erməni Kilsəsinin Tarixi" ilə əvəzlənməsi ilə nəticələndi. Erməni Apostol Kilsəsi təhsil proqramını tərtib etmək və müəllimlərin namizədliyini vermək hüququnu əldə etdi. Elə həmin il Apostol Kilsəsinin yerləşdiyi Eçmiadzindəki Xristian Təlim Mərkəzi tədris proqramını tərtib etməyi nəzarətə götürdü ki, bunlar tədris proqramının kilsə tələblərindən irəli gələn

qaydalar əsasında tərtib olunmasına zəmin yaradırdı. Təhsil haqqında qanunun 14.1-ci maddəsinə əsasən dərslərdəki tədris planları, tədris proqramları, akademik cədvəllər və dərs vaxtları Təhsil haqqında qanun əsasında tənzimlənəli olduğu halda, burada təhsil proqramı kilsənin ixtiyarına verilmişdi. Bu isə dövlətin qriqorianlaşdırma siyasətinin ən bariz nümunəsi idi. Tədris olunan bu dərs etnik azlıqların dini etiqad hüquqlarının pozulmasına əsas verirdi.

Bu dərslərdə ermənilərin tarixindən çox erməni kilsəsinin təbliğatı ilə məşğul olunurdu. Əsas problem ondan ibarətdir ki, Ermənistan hakimiyyəti xristian olmayan uşaqları bu dərslərdə iştirak etməyə məcbur edir. Kilsənin bir dərs kimi təbliğ olunması ilə bərabər, siniflərdə tez-tez qrup şəklində dini ibadət edilməsi, müqəddəs kitabın oxunması, sinifə kilsə ruhanilərinin gəlməsi kimi təcrübələrdə reallaşdırılır. Etnik azlıqların uşaqları təşkil edilən dini mərasimlərdə və tədbirlərdə də iştiraka məcbur edilir. Erməni ibadətlərini icra etməyən uşaqları dərslərdən qovulurlar. Yezidi icma nümayəndələri dəfələrlə Erməni Kilsəsinin tarixi fənninin məcburi şəkildə tədris edilməsindən narazılıqlarını bildirir və bunu "dini təbliğat" adlandırdılar. Lakin dövlət məktəblərində oxuyan yezidi uşaqları valideyinlərinin etirazından asılı olmayaraq bu kursu keçməyə məcburdurlar.

BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsinin hesabatına görə, etnik azlıqların uşaqları öz dinlərinə etiqad etmə azadlığından tez-tez məhrum edilir, etnik və dini kimliklərinin qorunması və ifadə edilməsində bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Hesabatda, xüsusilə “Erməni Kilsəsi Tarixi”nin tədris olunduğu siniflərdə etnik azlıqların uşaqlarının din azadlığı hüquqlarının tez-tez pozulduğu əsas şərt kimi müəyyən edilmişdir.

Əsas məqsədi uşaqları xristianlığa yönəltmək olan bu dərslərə erməni ruhaniləri tərəfindən ciddi nəzarət olunur. İrqiçilik və ayrıseçkilik əleyhinə Avropa Komissiyasının Ermənistanla bağlı hesabatında deyilir ki, *“Dini etiqad azadlığı sahəsində aşkar ayrıseçkilik mövcuddur. Dini azlıq şargirdlərinə qarşı məktəblərdə ayrıseçkilik edilir.”* Hüquq müdafiəçisi Stepan Danielyanın sözlərinə görə, onların təşkilatı araşdırma aparıb və bu mövzuda dərslərin insan hüquqlarını pozduğunu aşkar edib. O qeyd edir ki, *“Məktəblərdə xristian olmayan uşaqlarla maarifləndirici söhbətlər aparılır və onlara təzyiq göstərilir. Erməni dualarını oxumayan uşaqlar dərslərdən qovulur. Bu siniflərə isə erməni ruhaniləri nəzarət edir”*. Yezidi icmasının nümayəndəsi olan Emil Sarkisyan verdiyi müsahibəsində 16 yaşlı oğlu Edqarın "Erməni Kilsəsinin tarixi" dərslərini tədris etmək üçün məktəbə gələn din xadimləri ilə daim qarşıdurma yaşadığını söyləyir. O qeyd edir ki, *“Edqar dini mövzuya aid olan fikirləri qəbul etməkdən imtina edir. Oğlum dərslərdəki fikirlər ilə razılaşmadığı üçün müəllim bütün sinifə oğlumun hər hansı bir təriqətin üzvü olduğu iddia edərək onu təhqir edir.”*

Dövlət məktəblərində yezidilərə qarşı tətbiq edilən bu ayrıseçkilik haqqında 2011-ci ildə Sincar yezidi təşkilatı tərəfindən dövlətə bir etiraz bildirildi. Lakin buna cavab olaraq, Ermənistan Təhsil və Elm Nazirliyi erməni kilsəsinin tarixinə qarşı çıxanların Ermənistanın düşmənlərinə xidmət etdiklərini bildirdi. Hətta Ermənistan Təhsil və Elm Nazirliyi, öz növbəsində, "Erməni Kilsəsinin Tarixi" fənninin dünyəvi olduğunu və dini təlim və təbliğatın bu mövzuya heç bir aidiyyətinin olmadığını iddia etdi. Lakin Demokratiya Naminə Əməkdaşlıq QHT-si tərəfindən həyata keçirilən "Ermənistan Respublikasının dövlət məktəblərində dini təhsil problemləri" adlı araşdırmaya görə, Ermənistan Respublikası Təhsil və Elm Nazirliyi və digər dövlət qurumlarının zəmanətinə baxmayaraq, tədris proqramı Erməni Apostol Kilsəsi tərəfindən hazırlanmışdır və tədris kursu dini təbliğat elementlərini özündə ehtiva edir. QHT eyni zamanda müəllimlərin də Erməni Apostol Kilsəsinin nümayəndələri tərəfindən hazırlandığı iddiasını irəli sürür. Bu iddiaları qəbul etməyən nazirlik BMT-nin irəli sürdüyü faktları da görməzdən gəlir. Belə ki, 2014-cü ildə BMT-nin Uşaq Hüquqları üzrə Komissiyasının 1790-cı iclasının protokolunda Ermənistan təhsili ilə bağlı bir sıra ciddi məsələləri irəli sürülmüşdür. Erməni Apostol Kilsəsinə aid olan din mövzularının tədrisinin məktəblərdə məcburi olduğu qeyd edilərək, dini azlıqların uşaqlarının dini azadlığının təmin olunması üçün hər hansısa addımların atılmadığı qeyd edilirdi.

Nəticədə bütün bunlar Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyanın 14.1-ci bəndində qeyd olunan, *“İştirakçı dövlətlər uşağın fikir, vicdan və din azadlığı hüququna hörmət etməlidir”* fikri ilə ziddiyyət

təşkil edir. Bu isə Ermənistanda yezidi olan uşaqların ayrıseçkiliyə məruz qaldığını və hüquq pozuntularına səbəb olan bir-biri ilə əlaqəli bir sıra problemləri və boşluqları əks etdirir.

Rəsmi qurumların və yezidi icması nümayəndələrinin səsləndirdikləri fikirlərə əsasən qeyd etmək olar ki, Ermənistan hökuməti yezidilərin qriqorianlaşdırılması siyasətinə məktəbdən başlayır. Dövlət yezidilər və digər etnik azlıqların dini etiqadlarına və inanclarına heç bir hörmət əlaməti göstərmir. Görünür ki, kilsə təbliğəti ilə məşğul olan hakimiyyət azad fikirli bir gənc deyil, dini qəliblərə sıxışdırılmış bir etiqadçı yetişdirmək istəyir. Yezidi icması öz daxilində dini inanc və adət-ənənələrinə daim sadıq olan bir azlıq olduğu üçün dövlət məktəblərində kilsə təbliğətinin aparılması yezidi valideynlərdə qorxu yaradır. Onlar övladlarının qriqorianlaşdırılmasından qorxur. Bu da yezidilərin təhsilə olan inancını itirir və özü ilə bərabər təhsildəki digər problemləri gətirir.

Qriqorianlaşdırma siyasəti ilə yanaşı uşaqlara öz etnik kimliklərinin unudurulması kimi şüuraltı fikirlər də aşılır. Belə ki, yezidilər üçün məktəblərdə ən böyük problemlərdən biri dərslər və dərslərin tərkibi ilə bağlı çatışmazlıqlardır. Dərslərlə bağlı problemlər əsasən kifayət qədər dərslərin olmaması, mövcud olan dərslərdə isə yetərli məlumatların olmaması və dil problemləridir. Yezidi uşaqlarının fikirlərinə əsasən, yezidilərin öz tarixi, dini və ədəbiyyatı haqqında biliklər erməni tarixi, Erməni Apostol Kilsəsinin tarixi və erməni ədəbiyyatı kimi dərslərlə müqayisədə çox məhduddur. Dərslərdə kifayət qədər məlumatın olmamasının əsas səbəbi, etnik azlıq uşaqlarına öz tarixlərini unudurmaqla onları assimilyasiya etməkdir.

Bununla yanaşı hakimiyyət üzvləri yezidi icmasına onların ana dilində kitabların çap olunacağı vədlərini versə də, bəzən bu vədlər yalanlarla əvəz olunur. Məsələn, 2006-cı ilin sentyabrında Araqasotn mərzinin Alagöz kəndində bir təbirdə hökumət rəsmiləri azlıqların yaşadığı kəndlərdə azlıqların dillərində yeni dərslərin paylanacağını, UNİCEF tərəfindən isə stasionar ehtiyaclarla təmin ediləcəyini söylədi. Lakin bir aydan az bir müddət sonra Alagöz kəndindəki yezidilər və ətrafındakı on kəndin yezidi azlıqları öz şikayətlərini bildirməyə başladılar. Şikayətlər isə kitabların yazı dili haqqında idi. Belə ki, yezidilərin dili kürd dilinin Kurmanji ləhcəsidir, lakin hökumət tərəfindən maliyyələşdirilən və təmin edilmiş kitablarda bu adın əvəzinə “Ezdiki” dili yazılmışdır. Əslində kənardan baxılırsa Ezdiki yezidilərin dili kimi səslənsə də, əslində Ezdiki deyilən bir dil mövcud deyildir. Ermənistanın "Ezdiki"ni bir dil olaraq tanıması əslində, erməni milliyətçilərinin yezidiləri etnik olaraq digər kürdlərdən ayırmaq cəhdlərinin nəticələri idi. Burada isə əsas məqsəd onları assimilyasiya etmək və qriqorianlaşdırmaqdır. Lakin onların dilinin bu cür adlanması həm də yezidi etnik azlığına olan münasibətin açıq-aydın nümayişidir. Belə ki, gündəlik həyatda ezdiki dili işlədilər bir ifadə olsa da, əslində yezidilər onların dilinin belə səsləndirilməsini təhqir olaraq qəbul edirlər.

Ermənistan təhsil sistemində etnik azlıqlar üçün hazırlanan dərslərdə bir digər problem isə əlifba ilə bağlı problem idi. Belə ki, ölkənin ən böyük etnik azlığı üçün hazırlanan kitablar latın əlifbasında olduğu halda, digər bir etnik azlıq adlandırılan kürdlər üçün hazırlanan dərslər kiril əlifbasında idi. Əslində bu Ermənistan hökumətinin eyni kökdən olan iki xalqı ayırmaq və onlar arasına nifaq salmaq cəhdlərinin gizli təbliğəti idi.

Kitablarda yaranan bu problemlər əslində bir digər tərəfdən də həmin kitabların yenidən redaktə edilib çap edilməməsi ilə də bağlıdır. Belə ki, 2006-cı ildə Yerevanda "Mesopotamiya" qəzeti və gənc jurnalist Gohar Saroava qeyd edirdi ki, “Hazırda Ermənistanın bütün məktəblərində mövcud olan kitablar köhnə Sovet dövrü dərsləridir.” Qeyd olunan fikir, kitabların köhnə formatda yenidən çapa verildiyini göstərir ki, bu da çap üçün ayrılan pulların mənimsənilməsi ehtimalını artırır. Lakin bu yalnız dövlət pullarının deyil, UNİCEF tərəfindən də ayrılan pulların sui-istifadə edilməsi deməkdir. Hətta bundan sonra Yezidi Milli Komitəsinin vitse-prezidenti olan Totkom Xudoyan “Bu kitablar bizə edilən ayıbdır və biz belə zibillərin yayımlanmasını istəmirik”, deyərək öz fikrini açıq şəkildə ifadə etmişdi. Bunun nəticəsi olaraq Milli azlıqların müdafiəsi üçün Çərçivə Konvensiyasının hesabatında Məşvərət Komitəsi milli azlıqların dillərindəki dərslərin və digər ədəbiyyatların keyfiyyətinin aşağı olduğunu qeyd etmişdir.

Bu da əslində kitablarla bağlı böyük bir problemin həll edilməmiş qaldığını ya da kitab çapı üçün ayrılan pulların mənimsənilməsini sübut edirdi. Dərslərdəki problemlərlə əlaqəli olaraq həmin

dərslilər 2010-cu ildə "Yezidi-1" dərsliyi, 2011-ci ildə "Yezidi-2" dərsliləri adı altında təkrar nəşr olundu.

Yaranan bu problemlərə baxmayaraq yezidilər üçün çap olunan dərslilərdə mövcud olan problemlər hələ də qalmaqdadır. Regional və ya azlıqların dilləri üzrə Avropa komitəsinin ekspertləri tərəfindən qeyd olunur ki, “Assur, yezidi və kürd dilləri üçün tədris materialları çatışmazlığı mövcuddur. Azlıqların dilləri ilə bağlı tədqiqatlar və hazırlıqlar qənaətbəxş deyildir.” Bu da təhsildəki dərslik keyfiyyətlərinin hələ də yetərli səviyyədə olmadığını göstərir.

Müstəqilliyin elan edilməsindən sonra təhsil dövlətin etnik azlıqları qriqorianlaşdırması üçün bir vasitəyə çevrilmişdir. Ermənistan Respublikası eyni zamanda etnik azlıqların dini etiqad azadlığını tanımır və dərslərdə onlara qriqorianlığın aşılması üçün “Erməni kilsəsi tarixi” fənni tədris olunur. Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən yezidi dilində dərslilər adı altında nəşr edilən kitablar vasitəsi ilə yezidi uşaqlara öz etnik kimlikləri unutturulmağa çalışılır.

Ermənistan Respublikasının təhsil sahəsində yeritdiyi siyasi rejimin şişirdilmiş nəzarəti, təhsil islahatların orijinal proqramının olmaması, keyfiyyət standartlarının davamlı olaraq azaldılması, gənc istedadların kütləvi miqrasiyası, təhsil sahəsində etnik azlıqlara qaşı olan ayrıseçkilik təhsil sisteminin müasir dövrdə böhranla üzləşməsinə səbəb olmuşdur. Bunların birləşməsi Ermənistanın etnik və dini azlıqlarından olan uşaqların xaric edilməsinə və hüquq pozuntularına səbəb olan bir-biri ilə əlaqəli bir sıra problemləri və boşluqları yaradır. Bu isə Ermənistanın təhsil sahəsindəki dövlət qurumlarında olan boşluqları göz önünə qoyur.

Açar sözlər: Ermənistan, təhsil, din, qriqorianlığın təbliği

Key words: Armenia, education, religion, propaganda of Gregorianism

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSIYA MÜHİTİNİN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Əzizov Əziz Abduli oğlu

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti

Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərində kifayət qədər çətin günlər keçirdi. Bütün çətinliklərin fonunda həm də dövlətçiliyi azadlıqla sınıandı. Ölkə üzərindən qara buludlar çəkmək bilmirdi. Bir yandan daxildəki qüvvələr, digər tərəfdən torpaqlarının işğal edilməsi ölkədə böyük xaosa səbəb olmuşdu. Belə bir vaxtda xalqın istək və tələbi ilə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması həm bir xalq olaraq, həm də müstəqilliyimiz baxımından varoluş məsələsi oldu. Heydər Əliyev həmin anda ölkəni ziddiyyətlər burulğanından çəkib çıxardı. Heydər Əliyev diplomatiyası bütün dünyaya örnək bir diplomatiyadır. Bu baxımdan ki, elə bir vəziyyətdə dövləti bərqərar etmək böyük bir məsuliyyət idi. Bu məsuliyyəti isə yalnız qəlbində vətən sevgisi olan biri götürə bilərdi. Bu dahi şəxsiyyət isə Heydər Əliyev oldu. O heç düşünmədən xalqın çağırışına səs verdi. Ölkənin ən çətin anında birçə dönüşü ilə ölkə həyatında dönüş yaratdı. Dövrün tələblərinə uyğun strategiya quruldu. İlk olaraq müvəqqəti sabitlik əldə olundu. Çünki, bir yanda müharibə gedərkən, insanlar təşviş içindəyəkən ölkədə inkişafa nail olmaq mümkün deyildi. Beləcə ölkədə həyat qarşıdurmadan sülhə doğru dəyişdi. Bu ilk addım idi və bu sülh sadəcə müəyyən zaman ərzində insanların qırılmasının və həmin dövrdə ölkə ərazisinin itirilməməsi üçün lazım idi. Çünki, hər birimiz yaxşı bilir ki, o dövrdə iqtisadi vəziyyət tənəzzülə doğru gedirdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı bu tənəzzülü tərəqqiyə çevirdi, sükutdan dinamikaya doğru bir inkişaf başladı [2, s. 509]. Əsrin müqaviləsi ilə dünya bazarına çıxış əldə edən ölkəmizdə yeni istehsal sahələri fəaliyyətə başladı. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, bu gün Azərbaycanda elə bir sahə yoxdur ki, orada Heydər Əliyev dühası, nəfəsi hiss edilməsin. Bu günədək əldə edilən bütün uğurlar onun adı ilə bağlıdır, bundan sonrakılar isə Heydər Əliyevin uğurla davam etdirilən irsi ilə əlaqədardır. Heydər Əliyev bu xalqın bütövlüyündə bilavasitə əməyi

olan bir şəxsiyyədir. Ölkə iqtisadiyyatını, həyatını yüksəltmək üçün qurduğu strategiya, taktikanın nəticəsidir ki, bu gün ölkəmiz dünyanın qabaqcıl sıralarında durur.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində addım-addım dirçəliş oldu. Bu islahatlar ölkədə sahibkarlığın inkişafına təkan verdi. Həmin dövrdə Azərbaycanın sahib olduğu yeganə resurs neft idi. Bu neft elə istifadə olunmalıydı ki, onun sayəsində iqtisadiyyatın digər sahələri də inkişaf etdirilsin. Biz bu gün ölkə iqtisadiyyatına nəzər salarkən məhz bunun, bazası hələ o zamandan qurulan strategiyanın şahidi oluruq. Heydər Əliyev memarı olduğu Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafına, xüsusilə də sahibkarlıq fəaliyyətlərinin artırılmasına önəm verib.

Ölkənin sosial - iqtisadi inkişafında hər zaman investisiyaların rolunu xüsusi vurğulayan ulu öndər, ölkənin tərəqqisində investisiya fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Buna görə də həyata keçirilən iqtisadi siyasət məhz sahibkarlıq fəaliyyətlərinin artırılmasını, mövcud potensialdan maksimum istifadəni nəzərdə tuturdu. Bütün bunları nəzərə alaraq Heydər Əliyev qanunvericilik bazasının formalaşmasını təmin etmiş, onun təşəbbüsü ilə bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması, həmçinin ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşqul olmaq istəyənlərə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi yönündə mühüm addımlar atılmışdır [2, s. 515].

İslahatlar yönündə atılan addımlardan aqrar islahatları göstərmək olar. Heydər Əliyev hər zaman vurğulayırdı ki, torpaqla bağlı elə addımlar atılmalıdır ki, onlar hər zaman təsərrüfatçıya xeyir versin. Bu sadəcə boşuna deyilmiş söz deyildi. Bu gün qeyri- neft sahəsində kənd təsərrüfatının böyük rolu var [1].

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan islahatlar nəticəsində sahibkarlara hüquqi təminatın verilməsi, rəqabət mexanizminin formalaşdırılması, bununla yanaşı investisiya mühitinin səmərəliləşdirilməsi ilə bağlı atılan addımlar iqtisadiyyatın inkişafına təkan verdi. Bütün bu müddəalar təşkil edilən qanunvericilikdə öz əksini tapmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrində azad rəqabətə şərait yaratmış, iqtisadiyyata müsbət təsir etmişdir.

Heydər Əliyev tərəfindən qəbul olunan 1993-1995-ci il və 1997-2000-ci illəri əhatə edən iki dövlət proqramı ölkədə sahibkarlığın inkişafına böyük təkan vermişdir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafında prioritet sahə olmuşdur, məhz elə bu proqramlar daxilində sahibkarlara maliyyə dəstəyi göstərilmişdir.

İnvestisiyaların cəlbində ən mühüm addımlardan biri infrastrukturun formalaşdırılması idi ki, bu sahələrdə də kifayət qədər mühüm addımlar atılırdı, yol, nəqliyyat sistemi formalaşdırılırdı. Sahibkarlara yardım məqsədilə informasiya, məsləhət və texniki dəstək göstərən strukturlar təşkil edilmişdir.

1993-cü ildən bu yana iqtisadiyyata yatırılan investisiya həcmələrində ilbəil artım müşahidə olunmağa başladı. Bunun ilk səbəbi həm yerli, həm də xarici investisiyalar üçün əlverişli mühitin formalaşması idi. Ümummilli liderin uzaqgörən siyasəti nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına xarici investorları cəlb etmək mümkün olub. Onun tövsiyələri əsasında xarici investisiyalarla bağlı qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır. Məhz bu addımlar sayəsində müxtəlif ölkələrlə sazişlər imzalanmış, yatırımların cəlb edilməsi və qorunması ilə bağlı siyasət yürüdülmüşdür.

İnvestisiya mühitinin stimullaşdırılması məqsədilə Heydər Əliyevin tapşırığı ilə 1997-ci ildən başlayaraq vergi tənzimləməsində qaydalar sadələşdirilmiş, vahid qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Deyərdik ki, Vergi məəcəlləsinin qəbulu ulu öndərin siyasət tarixində atdığı ən mühüm addımlardandır.

İqtisadi canlanma yaşadığı dövrdə bir sıra dövlət orqanları tərəfindən sahibkarlar üçün süni maneələr yaradılırdı. Bu səbəbdən də investisiya mühiti Heydər Əliyevin öz nəzərətində idi. Sayəsində qısa müddətdə kompleks tədbirlər həyata keçirilərək kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması, həmçinin də əsassız yoxamaların qadağası ilə bağlı 17 iyun 1996-cı ildə fərman imzalamışdı. Bu fərmandan qısa bir müddət sonra isə dövlət nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər görüldü. Korrupsiya, rüşvətxorluq, investisiyalara mənfi təsir göstərəcək amillərin aradan qaldırılması məqsədilə davamlı tədbirlər həyata keçirildi. 7 yanvar 1999-cu ildə

imzalan fərman məhz sahibkarlığın fəaliyyətinə süni şəkildə maneələrin qarşısının alınmasını nəzərdə tuturdu.

Ölkənin beynəlxalq arenada nüfuzu yüksəldikcə daxil olan investisiyaların da sayı artırdı. Bir ölkənin etibarı investisiya cəlbinə mühüm rol oynayır. Heydər Əliyev isə öz mükəmməl diplomatiyası ilə o nüfuzu qazana bilmişdi. İllər ərzində Azərbaycandakı dəyişikliyi hər kəs görürdü. Ümummilli lideri hər zaman narahat edən məsələ ölkənin neftdən asılılığını aradan qaldırmaq idi. Öz çıxışlarında dəfələrlə bu mövzuya toxunur. Hər zaman neft sahəsindəki gəlirlərin qeyri- neft sektoruna yönləndirməklə davamlı inkişafa nail olunmasının zərurətini ifadə edirdi. Bunun üçün isə ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətlərini genişləndirmək tələb olunurdu. Heydər Əliyev sahibkarların qarşılaşdığı problemlərlə bağlı hər zaman maraqlanırdı, sahibkarlarla mütəmadi görüşlər keçirilirdi. Bu görüşlər həm yerli, həm də xarici investorlarla təşkil edilir, investisiyaların inkişaf yolları araşdırılaraq konkret tədbirlər görülürdü [3]. Bu görüşlər dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinə göstərdiyi qayğının bilavasitə təsdiqi idi. Onların nəticəsi olaraq ardıcıl şəkildə fərmanlar imzalanır , ölkədə investisiya sahəsinin stimullaşdırılması yönündə işlər görülürdü.

Qanunvericilikdəki müxtəlif istiqamətdə dəyişdirilmələr, sadələşdirilmələr investisiya mühitinin əlverişliliyi istiqamətində böyük addım olmuşdur. Sadalanan işlər ümummilli liderin azad sahibkarlıq və bazar iqtisadiyyatı mühtinin formalaşdırılması istiqamətində apardığı siyasətin sadəcə kiçik bir hissəsidir. Məhz bu siyasətin uğurla davam etdirilməsinin nəticəsidir ki, bu gün ölkəmizə qoyulan investisiyalar təkcə neft, qaz sahəsinə deyil, həm də qeyri- neft sektorunun inkişafına öz müsbət nəticəsini göstərir. Bu göstəricilərin ilbəil artımını həm ümumi daxili məhsulda, həm də büdcə gəlirlərində görə bilərik. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı yönündə bu gün də Heydər Əliyev irsinin layiqli davamçısı olan İlham Əliyev tərəfindən addımlar atılır. Investisiyalar üçün əlverişli şərait yaradılır. Təmali Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan siyasətin nəticəsidir ki, ilbəil ölkəmizin neftdən asılılığı azalır, bölgələrdə resurs mühitinə uyğun qeyri - neft sahələri inkişaf etdirilir, investisiyalar təkcə paytaxta deyil bölgələrə də aktiv şəkildə yönləndirilir. Əlbəttə ki, dövlət bu siyasətdə bilavasitə iştirak edir. Bölgələrdə əhalinin rifah səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, ilbəil işsizlərin azalması görülən bu işlərin nəticəsi olaraq qiymətləndirilir.

Bu gün ölkəmiz dünyanın məşhur reyting cədvəllərində ön sıralarda yer tutur. Ən məşhur şirkətlər Azərbaycana yatırım etmək istəyir. Əlbət ki, 90-cı illərlə müqaisədə bu günkü Azərbaycanın çox böyük sürətlə irəlilədiyini görə bilərik və bütün bunlar sadəcə 30 il ərzində əldə olunan nəəliyyətlərdir. Müasir Azərbaycanın memarı olan Heydər Əliyev 30 il əvvəl məhz bu Azərbaycan üçün qayıtdı, ölkəsini inkişaf etdirəcəyi yönündə qarşısına qoyduğu məqsədə nail oldu. Onun strategiyası və bu strategiyanın uğurla davam etdirilməsi nəticəsində bu gün Azərbaycan beynəlxalq arenada həm güclü, həm də zəfər çalaraq ərazi bütövlüyünə nail olan bir dövlətdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev irsi, Heydər Əliyev strategiyası, Azərbaycanda investisiya mühiti

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin kənd təsərrüfatı problemlərinin həllinə həsr olunmuş müşavirədə nitqi - 4 mart 1994-cü il
2. XX əsr Azərbaycan tarixi, II cild, ali məktəblər üçün dərslik, Bakı 2009.
3. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlarla görüşdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin giriş sözü - Prezident sarayı, 16 avqust 1996-cı il
4. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/may/118231.htm>

РЕЗИЮМЕ

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ИНВЕСТИЦИОННОМ КЛИМАТЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Основу успешной экономической политики, проводимой сегодня в нашей стране, заложил общенациональный лидер Гейдар Алиев. Разница между Азербайджаном, который 30 лет назад находился в упадке, и Азербайджаном, который сегодня является современной страной, является ярким доказательством правильности этой стратегии. Сегодня Азербайджан - независимое государство, добившееся успехов во всех сферах жизни.

За эту вечную независимость каждый гражданин Азербайджана преклоняется перед дорогой памятью общенационального лидера Гейдара Алиева и всегда живет в его сердце с признательностью к нему.

Ключевые слова: Гейдар Алиев и Азербайджан, Стратегия Гейдара Алиева, инвестиции в Азербайджане

SUMMARY

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE INVESTMENT CLIMATE IN AZERBAIJAN

The foundation of the successful economic policy pursued in our country today was laid by the national leader Heydar Aliyev.

The difference between Azerbaijan, which was in decline 30 years ago and Azerbaijan, which is now a modern country, is a clear proof of the correctness of this strategy. Today, Azerbaijan is an independent state that has achieved success in all spheres of life. For this eternal independence, every citizen of Azerbaijan bows before the dear memory of national leader Heydar Aliyev and always lives in his heart with gratitude to him.

Key words: Heydar Aliyev and Azerbaijan, Heydar Aliyev's strategy, investment in Azerbaijan

HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN MEMARI KİMİ

Əzizova Zenfira Mirsəfər qızı, Balakışiyeva Vəfa Tofik qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müasir müstəqil dövlətimizin memarı və qurucusu olan ulu öndər Heydər Əliyev qüdrətli Azərbaycan ordusunun yaradıcısıdır. Ulu öndər SSRİ dövründə və müstəqil olduqdan sonra Azərbaycana rəhbərlik edərkən ordu quruculuğu, hərbi kadrların hazırlığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 1969-cu ildə respublika rəhbərliyinə gəlişindən sonra müstəsna xidmətləri sayəsində ölkəmizdə hərbi kadrların hazırlanması prosesi geniş vüsət almışdır. 1971-ci ildə böyük səylər nəticəsində hərbi general Cəmişid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin açılmasına nail olmuşdur. Həmin məktəbin fəaliyyəti Azərbaycanda hərbi sənətinə marağın güclənməsinə, azərbaycanlı zabıt kadrların hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu gün məktəbin məzunları arasında yüksək rütbəli zabıtlar, generallar var. [1]

Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin Bakı Ali Birləşmiş Komandalıq və Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəblərində və eləcə də, SSRİ-nin digər məktəblərində oxumaları üçün tədbirlər görmüşdür. Heydər Əliyevin SSRİ dövründəki ordu quruculuğu siyasəti müstəqillik qazandıqdan sonrada öz bəhrəsini vermişdir. Hər bir dövlətin varlığı, müqəddarətı onun güclü iqtisadiyyatı və güclü ordusunun olması ilə səciyyələnir. 1991-ci il 18 oktyabrda öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan elə müstəqilliyinin ilk günlərində mürəkkəb sosial-iqtisadi, ictimai, siyasi vəziyyətlə üzləşdi. Bu eyni zamanda özünü ordu sahəsində göstərdi. [2]

Dağlıq Qarabağda döyüşən əsgərlərin vahid komandalıqdan idarə edilməməsi, 20%-dən artıq torpaqlarımızın ermənilər tərəfindən işğalı ilə nəticələndi. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin mövcudluğu və şərəfli tarixi Azərbaycan xalqının ulu öndəri zəmanəmizin nadir şəxsiyyəti bütün ömrünü xalqın xoşbəxtliyi, azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş

unudulmaz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Çünki bu günki, Azərbaycan ordusunun qurulması, inkişafı, möhkəmlənməsi Heydər Əliyevin yorulmaz fəaliyyətinin dövlətçilik təfəkkürünün siyasi uzaqgörənliyinin və təşkilatçılıq qabiliyyətinin məntiqi nəticəsidir.

Dünya miqyasında çox az şəxsiyyət tapılar ki, Heydər Əliyev kimi siyasi uzunömürlüyə malik olsun, xalqı və milləti tərəfindən belə uzun müddət etibara və etimada layiq görülsün. Uzun müddət xalqının xoşbəxtliyi, firavanlığı, inkişafı və müstəqilliyi yolunda fədakarcasına fəaliyyət göstərsin, özündən sonra müstəqil dövlət kimi qiymətli bir miras qoyub getsin. Buna görədir ki, indi Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan simvollarından birinə çevrilmişdir. Azərbaycanın bu günki və gələcək tarixində özünə bir əbədlilik qazanmışdır. Böyük şəxsiyyətin Azərbaycan xalqı qarşısındakı tarixi xidmətlərindən biri də müasir Azərbaycan ordusunun memarı olmasıdır. Müstəqilliyimizin və ərazi bütövlüyümüzün etibarlı zəmanəti olan bu günkü güclü Azərbaycan ordusu xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin şah əsərlərindən biridir və zaman ötdükcə, nəsillər dəyişdikcə möhkəmlənən və inkişaf edən Azərbaycan ordusu Heydər Əliyevin adını və əməllərini özündə daim yaşadacaqdır. Heydər Əliyevi daim yaşadacaq amillərdən biri də onun ordu quruculuğu sahəsində hər zaman öyrənilməsinə ehtiyac olacaq, izləniləcək nəsillərdən-nəsillərə ötürüləcək zəngin irsidir. Azərbaycan xalqının arzusunu, istəyini müstəqil dövlət quruculuğunun fəlsəfəsini əks etdirən bu irs Azərbaycanda ordu quruculuğu təfəkkürünün bu prosesə milli yanaşmasını formalaşdıracaqdır. Silahlı Qüvvələrin güc və ilham mənbəyi olan xalq ordu birliyinin nəzəri və əməli bazasını təmin edə biləcək ən yaxşı nümunədir. Milli ordu quruculuğu sahəsində Heydər Əliyev irsinin əvəzsiz dəyəri ondadır ki, bu dəyər başlanğıcını hələ Sovetlər dövründən götürüb. Müstəqil olmadığı zaman Azərbaycanın qəhrəmanlıq ənənələrinin davam etdirilməsi, zəngin hərbi tarixinin canlandırılması, gənclərin qəhrəmanlıq ənənələrinin əsasında tərbiyə edilməsi, sərkərdələrin və görkəmli hərbi xadimlərinin şərəfli yolunun davam etdirilməsi Heydər Əliyevin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bunun nəticəsidir ki, Sovet illərində Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi vaxtlar hərbi xidmətə münasibətdə yeni bir baxış formalaşdırıldı. Bu istiqamətdə əməli təşkilati işlərə vüsət verildi. Əgər Heydər Əliyevə qədər Azərbaycan gənclərinin hərbi xidmətə cəlb edilməsinə onların 2 illik hərbi xidmətinə hansısa hərbi hissədə 2 illik müddətinin başa vurulması kimi sınağı kimi baxılırdısa, Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə bu baxışları dəyişməyə müvəffəq oldu və bunu bir ümumxalq vəzifəsi kimi aktualaşdırdı.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Sovet dövründə diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də SSRİ Silahlı Qüvvələrinin tərkibində azərbaycanlı zabıtlərin məsul vəzifələrə irəli çəkilməsi məsələsi idi. Ulu öndər bildirirdi ki, o vaxt zabıt və generalların irəli çəkilməsinə çalışmaqla Azərbaycanın bu günkü zabıt kadrlarının əsasını qoyulmasını istəyirdi. Heydər Əliyevin milli zəmində hərbi təşkilat işinin çox mühüm istiqamətini Sovet dövründə milli zabıt kadrlarının hazırlanması təşkil edirdi. Bu sahədəki fəaliyyət Azərbaycanın hərbi tarixində son dərəcədə əhəmiyyətli və yadda qalan bir səhifəsidir və Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə edəndən sonra Heydər Əliyevin necə böyük uzaqgörən olduğu bir daha öz təsdiqini tapdı.

Naxçıvanski adına hərbi lisey Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı ilə qısa vaxt ərzində ən müasir təhsil müəssisəsinə çevrildi. Belə xüsusi diqqət və qayğı Azərbaycanda hərbi peşəsinin nüfuzunun artmasında xüsusi rol oynamışdır. Nəticədə orduda peşəkar hərbiçilərin sayı da artdı. Bu təhsil ocağını bitirən neçə-neçə gənc Bakının ali məktəbləri ilə yanaşı keçmiş SSRİ-nin ali məktəblərində hərbiçiyə peşəsinə yiyələndilər. Onlar indi də Heydər Əliyevin yaratdığı məktəbin məzunları olmaları ilə fəxr edirlər.

Azərbaycan ordusu bu gün dünyanın ən peşəkar NATO standartlarına cavab verən orduları ilə bir sırada dayanır. Bunu beynəlxalq təşkilatların apardığı monitorinqlər də təsdiq edir.

Bu gün Azərbaycanın qüdrətli və nizami orduya malik olması məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin zəhmətinin bəhrəsidir. Ulu öndərin siyasətini uğurla davam etdirən prezident Ali baş komandan İlham Əliyevin siyasəti nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin müasir hərbi texnika ilə təchiz edilməsinə, möhkəm nizam-intizam, yüksək döyüş ruhu ilə seçilən düşmənə sarsıdıcı zərbə

vurmağa qadir olan bir ordu yaradılmasına nail olundu. Respublika prezidentinin göstərişinə uyğun olaraq hər il dövlət büdcəsindən hərbi sahəyə ayrılan xərclərin dəfələrlə artırılması ordumuzun bütün sahələr üzrə potensialının yüksək səviyyəyə çatdırılmasına səbəb olur.

Azərbaycanda hərbi quruculuq bu gün də yüksələn xətlə inkişaf edir. Məhz uğurlu siyasət nəticəsində rəşadətli ordumuzun şücayyəti sayəsində Ermənistanın 30 il ərzində yaratdığı ordu sadəcə 44 gün tab gətirdi və beləliklə, dünya ictimaiyyətində Ermənistan ordusu haqda yaranan yenilməzlik mifi puç oldu.

Azərbaycan Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə haqq mübarizəsinə qalxdı və düşməni iti qovan kimi öz ərazilərimizdən çıxardı. Azərbaycan hərbi tarixinə yenilik kimi düşən strategiya tətbiq edərək ən müasir silahlardan istifadə etməklə, habelə minimal itkilər verərək qısa müddət ərzində düşmənin bütün hərbi texnikasını məhv etdi, canlı qüvvəsinə ciddi zərbə vurdu. Azərbaycan Ordusunun yüksək peşəkarlıqla apardığı işğaldan azad etmə əməliyyatı dünya üzrə müharibələrin aparılması doktrinasında ciddi dəyişikliklərə səbəb olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İbrahimova Mətanət, Hüseynova Aytən, Vəliyeva Mədinə “Heydər Əliyev (Əliyev Heydər Əlirza oğlu): bibliografiya” Zərdabi-Nəşr Bakı, 2018
2. Mehdiyev Ramiz “İnkişaf - məqsədimizdir: yüz birinci kitab: fevral 2020-mart 2020” Azərənşr Bakı, 2020

DİSTANT TƏHSİLİN TƏDQIQI İLƏ BAĞLI PROSESLƏR

Fərəcova Aysən

AMEA, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

Bu işin məqsədi müxtəlif məqsədlər üçün aparılan distant təhsil prosesləri və sosial şəbəkə, məzmun idarəetmə sistemi, öyrənmə idarəetmə sistemi və kütləvi açıq onlayn kurs (MOOC) kimi geniş istifadə olunan distant mühitlərdə aparılan tədqiqatlara əsaslanan öyrənmə nəzəriyyələrini araşdırmaq, şərh etmək və təqdim etməkdir.

Açar sözlər: Distant təhsil, sosial şəbəkə, məzmun idarəetmə sistemi, öyrənmə idarəetmə sistemi, kütləvi açıq onlayn kurs, öyrənmə nəzəriyyələri

Sosial həyatın forması, işlənməsi və qaydaları tarixin əvvəlindən bu günə qədər davamlı olaraq dəyişir. Bir çox sosioloqlar sosial prosesin təsirlərinin başladığını və yaxın gələcəkdə yaşanacağını ifadə edirlər. Buna görə də, informasiya əsri və bu dövrün tələblərinə uyğunlaşan cəmiyyətləri informasiya cəmiyyəti adlandırırlar. İnformasiya cəmiyyəti, məlumatların sürətlə və qlobal miqyasda yayıldığı və davamlı olaraq artdığı, elastiklik, yaradıcılıq və yenilik kimi anlayışların həlledici olduğu, savadlı fərdlərin seçildiyi, qarşılıqlı əlaqələrin yüksək olduğu bir şəbəkə cəmiyyətidir. Elm və texnologiyadakı inkişaf son illərdə yaşanan sosial-mədəni dəyişikliyi sürətləndirir. İnformasiya əsrində məlumatın əsas mənbəyə çevrilməsi savadlı insanların cəmiyyətdəki yerini, əhəmiyyətini və vəzifələrini artırmışdır. Bir insanın savadlı bir şəxsiyyətə sahib olması üçün məlumat əldə etmə və məlumatı başa düşmə qabiliyyətinə sahib olmalıdır.

Problem

Gənclərin təhsilə ehtiyacı olduğu kimi yetkin şəxslərin də təhsilə ehtiyacı var. İnsanlara və biliklərə kifayət qədər sərmayə qoyulmasa, ölkəmizin cəmiyyətinin informasiya cəmiyyətinə çevrilməsi çox çətindir. İnformasiya cəmiyyətinin təhsil müəssisələrində tələbələrin müxtəlif maraq və bacarıqlarına cavab verə biləcək çevik təhsil sistemləri qurulmalıdır. İnformasiya cəmiyyəti təşkilatlarının işçi qüvvəsinə olan ehtiyacları, məlumat dəyişikliyi tempinə uyğunlaşa bilən və ömür

boyu təhsil prinsiplərinə uyğun olaraq özlərini davamlı inkişaf etdirən savadlı insanlarla qarşılanabilir [1].

Təhsildə kitablarla yanaşı internet, multimedia texnologiyaları və kompüter istifadəsi də artır. Nəticədə təhsil forması dəyişir. Onlayn təhsil, yəni təhsil şəklində distant təhsilin həyata keçirilməsi, şagirdlərin və müəllimlərin uzaq olmasına baxmayaraq, eyni zamanda və ya ayrı-ayrılıqda internet üzərindən ünsiyyət qurduğu və məlumatların ötürülməsi yolu ilə bir təhsil sistemi vasitəsilə əlaqə qurduğu təhsildir. Bununla birlikdə, müəllimlər üçün təhsil proqramı tamamilə internet üzərindən aparılırsa, təlimdən əvvəl, təlim zamanı və sonrasında bəzi problemlər meydana çıxabilir. Bununla yanaşı, distant təhsil ənənəvi təhsilə qarşı bir seçim deyil, ənənəvi təhsil müddətlərini tamamlayan bir təhsil texnologiyası olaraq görülməlidir[2].

Metodologiya

Müəllimlər lazımı, kifayət qədər və müasir biliklərlə təchiz olunmayınca, yeni cəmiyyətləri müasir cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun yetişdirə bilməzlər. Bu vəziyyətdə sağlam bir ictimai quruluşun ortaya çıxmasını gözləmək olmaz. Məsələn, yeni məzun olanların ən azı bazarlarda istifadə olunan ən yeni texnologiyalar haqqında məlumatı olmalıdır. Dövrə uyğunlaşdırılmış insanları yetişdirmək üçün ixtisaslı müəllimlər yetişdirmək bir ölkənin əsas vəzifələrindən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrə baxanda ən vacib üstünlüklərin təlim keçmiş insan gücünə sahib olmasıdır. Ölkənin inkişafını təmin etmək üçün savadlı insan yetişdirəcək müəllimlərin məlumat ehtiyacları uyğun mühit və metodlarla qarşılanmalıdır[3].

Əvvəlcə distant təhsil üçün inkişaf etdirilməyən, lakin internet istifadəçiləri üçün çox vacib olduğu və sürətlə geniş yayıldığı üçün sosial şəbəkə saytları, distant təhsildə istifadə etmək üçün yeni yollar axtarır; Öyrənmə məqsədləri üçün istifadə edildikdə, öyrənlərə bir mövzu haqqında məlumat almaq və ya vermək, öz fikirlərini bölüşmək və öyrənmə şəbəkəsindəki dostlarından ani rəy almaq kimi imkanlar təmin edir.

Khan and Bakhsh (2015) həm tələbələrin, həm də fakültənin motivasiyasının artdığını və tələbələrlə fakültə arasındakı onlayn müzakirələrin və qarşılıqlı əlaqələrin işlərində distant tədrisə dəstək olmaq üçün sosial şəbəkə saytlarından Facebook-u istifadə etdikləri araşdırmada yaxşılaşdığını aşkar etdilər [4]. Bu motivasiya və qarşılıqlı əlaqə, xüsusilə də öyrənlərin bir-birindən uzaq olduğu distant təhsil kontekstində öyrənmə və tədris prosesini asanlaşdırabilir. Tədqiqatlar göstərir ki, ümumiyyətlə, öyrənlər öyrənmə məqsədləri üçün istifadə olunan sosial şəbəkələri faydalı hesab edirlər və bu prosesdə iştirak etməkdən məmnundurlar.

Öyrənlərin bu mühitlər haqqında təsəvvürləri araşdırıldıqda, sosial şəbəkə mühitində öyrənmənin çox intensiv və kooperativ olduğunu ifadə edirlər. Sosial şəbəkə mühitlərinin, xüsusən də qarşılıqlı dəstəyin təmin edilməsi, ünsiyyətliliyin gücləndirilməsi və kooperativ öyrənmə proseslərini dəstəkləyən amillər olması baxımından əhəmiyyətini vurğulayırlar. Bundan əlavə, bu mühitlər şagirdləri özünü ifadə etməyə təşviq edir.

Məzmun idarəetmə sistemləri distant təhsildə istifadə olunan başqa bir texnologiyadır. Məzmun idarəetmə sistemləri, fayl yükləmə, tapşırıq təqdim etmə, müzakirə forumları və çeşidləmə tədbirləri kimi imkanlar təklif edərək öyrənmə və tədris fəaliyyətini dəstəkləyən bir mühit olaraq təyin edilə bilər[5]. Məzmun idarəetmə sistemləri öyrənlərə aşağı səviyyədə əməkdaşlıq təmin edir. Bu sistemlər əsasən təhsil məzmununun yayımı və istehlakı məqsədi ilə yaradılmışdır və tez-tez müzakirə forumları və söhbət sistemləri kimi sadə əməkdaşlıq imkanları təmin edir. Məzmun idarəetmə sistemlərinə bənzər strukturlar olan öyrənmə idarəetmə sistemləri, öyrənmə tapşırıqlarını və öyrənlərin müxtəlif təlim fəaliyyətlərini həyata keçirmələri üçün materialları, həmçinin öyrənlərin bir-biri ilə və müəllimlərlə qarşılıqlı əlaqə qura biləcəyi mühitləri əhatə edən vasitələr kimi ifadə edilə bilər. Bundan əlavə, öyrənmə idarəetmə sistemləri, məzmun idarəetmə sistemlərindən fərqli olaraq, öyrənmə prosesindəki bir kursa yazılmaq, öyrənmənin performansını izləmək kimi təlim prosesinin bütün idarəetmə funksiyalarını əhatə edir. Bu səbəbdən öyrənmə idarəetmə sistemləri bir distant təhsil müddətini tam həyata keçirmək üçün yetərli olsa da, məzmun

idarəetmə sistemləri üz-üzə təhsili və ya distant təhsili dəstəkləmək üçün istifadə olunan mühit kimi müəyyən edilə bilər[6].

Distant təhsildə getdikcə geniş yayılmış digər bir texnologiya MOOC-lardır (Kütləvi Açıq Onlayn Kurs). İlk dəfə 2008-ci ildə Stephen Downes və George Siemens tərəfindən təqdim olunan MOOC (Mass Open Online Course) konsepsiyası əvvəlcə peer-to-peer öyrənmə modelinə əsaslanırdı. Ancaq 2011-ci ildə professorlar tərəfindən hazırlanmış və hər kəs üçün açıq olan təhsil videolarını özündə cəmləşdirən veb mənbələri kimi gündəmə gəldi. MOOC'lar video qarşılıqlı əlaqələrin yanında müzakirə forumları və ya tapşırıqlar kimi fəaliyyətlər təklif edirlər [7]. Bu səbəbdən MOOC-lar, ayrı-ayrılıqda və ya qrup şəklində müxtəlif öyrənmə tapşırıqları da daxil olmaqla, əsasən 10-15 dəqiqəlik videoların olduğu mühit kimi müəyyən edilə bilər və hər kəs tərəfindən hər yerdən əldə edilə bilər. Bu çərçivədə qarşılıqlı əlaqə, audio-vizual məzmun yükləmə, ev tapşırığı paylaşımı və s. kimi yuxarıda göstərilən texnologiyaların, öyrənmə fəaliyyətinə imkan yaradan mühitlərin olduğunu söyləmək olar. Lakin bu mühitləri təhsil prosesləri ilə birləşdirmək üçün onların effektiv öyrənilməsinə təmin edilməsi və istifadəçi üçün uyğun şəkildə tərtib edilməsi vacibdir. Bu yalnız öyrənmə nəzəriyyələrinin dəstəyi ilə edilə bilər.

Digər sahələrdə olduğu kimi, nəzəriyyələr də bu sahəni daha yaxşı başa düşməyin və izah etməyin, xüsusən də daha dəqiq və dərinə öyrənmə və tədrisin təmin edilməsi yolları barədə sistemik bir məlumat quruluşunu təqdim edir. Bu sistemli bilik quruluşunun bütün distant təlim və tədris proseslərinin təşkilində bir istinad olması gözlənilir.

Tədqiqat nəticələri

Öyrənmə məqsədləri üçün dizayn edildikləri təqdirdə, sosial şəbəkə, məzmun idarəetmə sistemi, öyrənmə idarəetmə sistemi və ya kütləvi açıq onlayn kurs kimi distant təhsil mühitləri də bu çərçivədə təlim tədris nəzəriyyələrinin izahlarını nəzərə almalıdır.

Təkliflər

Distant təhsil mühitlərinin bu vəziyyəti dəstəkləyən bir şəkildə təsirli olması üçün təlimatçı dizaynerlər nəzəriyyə ilə praktika arasında əlaqə qurma qabiliyyətinə sahib olmalı və təlim dizaynının təməlinə olan nəzəri əsasları yaxşı bilməlidirlər. Digər tərəfdən, səmərəli distant təhsil tətbiqetmələri üçün təlim və tədris nəzəriyyələri yaxşı bilinməli və təlim dizaynı proseslərində nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, bu mövzu sahəsindəki araşdırmaların bu sahədəki prosesləri istiqamətləndirən məlumatları təmin etdiyi düşünmək olar, buna görə bu sahədəki tədqiqatlar araşdırılaraq distant təhsilin inkişaf xətti qiymətləndirilə bilər.

Yekun: Öyrənmə nəzəriyyələri kontekstində müzakirə olunan tədqiqatlar araşdırıldıqda, ətraf mühit ilə nəzəriyyə arasındakı harmoniyanın səmərəli təmin edildiyi və ya ətraf mühitin istifadəçilərinin nəzəriyyəyə əsaslanan istifadə olunan mühitin məqsədlərini tamamilə qavradığı deyilə bilməz. Bu səbəbdən də öyrənmə nəzəriyyələrinə əsaslanan tədqiqatların nəticələrini nəzərə alaraq, digər tədqiqatlarda nəzəriyyə və ətraf mühitin uyğunluğunu təmin etmək üçün, əsas xüsusiyyətləri açıqlayaraq dizaynı qurmaq və ətraf mühit istifadəçilərini nəzəriyyədən asılı olaraq distant mühitdə həyata keçirilən təlim fəaliyyətinin əsas məqsədləri barədə məlumatlandırmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Clark, J. T. (2020). Distance education. In Clinical engineering handbook (pp. 410-415). Academic Press.
2. Williamson, B., Eynon, R., & Potter, J. (2020). Pandemic politics, pedagogies and practices: digital technologies and distance education during the coronavirus emergency.
3. Neroni, J., Meijs, C., Gijssels, H. J., Kirschner, P. A., & de Groot, R. H. (2019). Learning strategies and academic performance in distance education. *Learning and Individual Differences*, 73, 1-7.
4. Khan, S., and Bakhsh, S. T. (2015). A study on the role of Facebook in E-Learning. *IJEME*, 5(5), 1-11.

- Deng, L., and Tavares, N. (2013). From Moodle to Facebook: Eexploring students’ motivation and experiences in online communities. *Computers and Education*, 68, 167– 1.
- Schoonenboom, J. (2014). Using an adapted, task-level technology acceptance model to explain why instructors in higher education intend to use some learning management system tools more than others. *Computers and Education*, 71, 247–256
- Vu, D., Pattison, P. and Robins, G. (2015). Relational event models for social learning in MOOCs. *Social Networks*, 43, 121–135.

РЕЗЮМЕ

Цель этой статьи - изучить, интерпретировать и представить теории обучения, основанные на процессах дистанционного обучения, проводимых для различных целей и широко используемых в средах дистанционного обучения, таких как социальные сети, системы управления контентом, системы управления обучением и открытые онлайн-курсы (MOOC).

Ключевые слова: дистанционное образование, социальные сети, система управления контентом, система управления обучением, массовый открытый онлайн-курс, теории обучения.

SUMMARY

The purpose of this paper is to explore, interpret, and present learning theories based on distance learning processes for a variety of purposes and in widely used distance learning environments such as social networking, content management systems, learning management systems, and mass open online courses (MOOCs).

Keywords: Distance education, social networking, content management system, learning management system, public open online course, learning theories

QURAQ DƏMYƏ ŞƏRAİTİNDƏ MÜXTƏLİF SƏLƏFLƏRDƏN SONRA TORPAQ BECƏRMƏLƏRİ VƏ QIDALANMA ŞƏRAİTİNİN PAYIZLIQ BUĞDA SORTLARININ HƏYATİLİYİNƏ TƏSİRİ

Feyzullayev Hüseyn Mirzağa oğlu
Əkinçilik Elmi- Tədqiqat İnstitutu

Cənubi Muğanın dəmyə şəraitində Cəlilabad Bölgə Təcrübə Stansiyası ərazisində qoyulmuş 3 amilli (2x3x3) tarla təcrübəsində müxtəlif sələflərdən sonra torpaq becərmələri və qidalanma şəraiti fonunda payızlıq buğda sortlarının həyatilik qabiliyyəti öyrənilmiş və alınan nəticələr məqalədə verilmişdir.

Tədqiqatın iki illik nəticələrinə əsasən məlum olmuşdur ki, təcrübənin optimal variantında, yəni, torpağı ağır diskli mala ilə 10-12 sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmə və N₆₀ P₆₀ + 10 t peyin fonunda öyrənilən buğda sortlarının həyatiliyi digər variantlara nisbətən yüksək olmuşdur.

Açar sözlər: quraq dəmyə, sələf, torpaq becərmələri, qidalanma şəraiti, payızlıq buğda sortları

Müasir dövüdə dünyanın bir çox yerində iqlim dəyişiklikləri baş verir və gələcəkdə daha çox bölgələri əhatə etməsi gözlənilir. Bu dəyişikliklər respublikamızda da müşahidə edilməkdədir. Belə ki, iqlim dəyişiklikləri nəticəsində havanın orta temperaturu artır, atmosfer çöküntülərinin miqdarı azalır və tarla rütubət tutumu xeyli aşağı düşür [1, 254-258; 2, 430-446]. Bu da taxıl istehsalında müxtəlif maneələr yaradır ki, insanın qidaya olan tələbatının ödənilməsində də buğda mühüm yer tutur.

Bunları nəzərə alaraq quraqlığa davamlı sortlar dəmyə bölgələrində əkilməli və bölgəyə uyğun əsas becərmə üsulları düzgün seçilməlidir [3, 77-81]. Düzgün becərmənin tətbiqi isə payızlıq buğdanın vegetasiyası ərzində sahədə bitən bitkilərin itkisini azaldır ki, bitkilərin vegetasiya müddətini az itkiylə başa vurmağı onların həyatilik qabiliyyətini yüksəldir və bu da məhsul artımına səbəb olur. Buna görə də bölgəyə uyğun becərmə üsullarının işlənilib hazırlanaraq fermerlərə tövsiyə olunması mühüm və aktual məsələdir.

Material və metodika

Aparılan tədqiqatda Cənubi Muğanın quraq dəmyə şəraitində Cəlilabad Bölgə Təcrübə Stansiyası ərazisində qısa rotasiyalı əkin dövriyyəsində (noxud-buğda-buğda) müxtəlif sələflərdən sonra tətbiq edilən torpaq becərmələri və qidalanma şəraitinin payızlıq buğda sortlarının həyatiliyinə təsiri öyrənilmişdir. Cəlilabad BTS-in ərazisində qoyulmuş 3 amilli (2x3x3) tarla təcrübəsinin sxemi isə aşağıdakı kimidir:

Sələflər:

1. Payızlıq buğda;
2. Noxud.
3. Torpaq becərmələri:
4. Ənənəvi becərmə (20-22 sm dərinlikdə şum+disk+mala);
5. Ağır diskli mala ilə 10-12 sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmə;
6. Ağır diskli mala ilə 10-12 sm dərinlikdə 1 dəfə diskləmə.
7. Qidalanma şəraiti: a) Gübrəsiz;
8. N₆₀ P₆₀ + 10 t peyin;
9. N₉₀ P₆₀ K₄₅.

Təcrübə sahəsi hər bir sələfdən sonra üç becərmə variantına və hər becərmə variantı hər birinin sahəsi 50,4 m² (3,6m x 14m), aralarındakı məsafə 0,6m olan 3 ləkə ayrılmışdır. Becərmələr arasında 4m, sortlar arasında 3m və təkrarlar arasındakı məsafə 2m olmaqla təcrübə 4 təkrarda qoyulmuşdur. Hər bir becərmə variantında 3 gübrə norması, həmçinin Bərəkətli 95 bərk buğda və Qobustan yumşaq buğda sortları öyrənilmişdir. Sxemdə göstərilənlərdən başqa qalan bütün əməliyyatlar bölgədə tətbiq olunan ümumi tövsiyələr əsasında aparılmışdır.

Sortların həyatilik qabiliyyəti 3 fazada- tam cücərmə fazasında, qışlamadan sonra kollanma fazasında və yığımdan qabaq tam yetişmə fazasında metodikaya uyğun olaraq 1m²-də, yəni, hər variant üzrə nişanlanmış 4 yerdə və hər birində uzunluğu 83,3sm olan iki cərgədə (4 x 83,3sm x 30sm) bitkilər sayılaraq öyrənilmişdir [4, 29-30].

Nəticələr və onların müzakirəsi

Tədqiqatın aparıldığı Cəlilabad BTS-in ərazisi əsasən boz-qəhvəyi (şabalıdı) torpaq örtüyündən təşkil olunmuşdur. İqlim şəraitinə görə isə Cənubi Muğanın yarımquru subtropik əkinçilik zonasına aiddir. Burada havanın orta illik temperaturu 14,3⁰C, orta aylıq temperatur isə 26-27⁰C olur. Mütləq maksimum temperatur iyul və avqust aylarında 38⁰C-ə çatır. Çox illik məlumatlara görə bu bölgədə yağmurların orta illik miqdarı 450-500 mm arasında dəyişir. [5, 138-147].

Tədqiqatın iki illik (2018-2020-ci illər üzrə orta) nəticələrinə əsasən sələf, torpaq becərmələri və qidalanma şəraiti fonunda payızlıq buğda sortlarının həyatilik qabiliyyəti öyrənilmiş və alınan nəticələr cədvəldə verilmişdir.

Müxtəlif sələflərdən sonra torpaq becərmələri və qidalanma şəraitinin payızlıq buğda sortlarının həyatiliyinə təsiri (2018-2020-ci illər üzrə orta)

Torpaq becərməsi	Qidalanma şəraiti	Tarla cücərməsi		Qışlamadan sonra		Yığımdan qabaq	
		Sələf		Sələf		Sələf	
		Buğda	Noxud	Buğda	Noxud	Buğda	Noxud

Bərəkətli 95							
Ənənəvi becərmə (20-22 sm dərinlikdə şum+disk+mala)	Gübrəsiz	62,5	66,0	81,5	84,5	83,0	85,5
	N ₆₀ P ₆₀ +10t peyin	65,0	69,0	87,5	90,5	89,0	91,5
	N ₉₀ P ₆₀ K ₄₅	63,5	68,0	85,5	87,5	87,0	88,5
Ağır diskli mala ilə 10-12sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmə	Gübrəsiz	81,0	85,5	85,0	87,5	86,0	88,5
	N ₆₀ P ₆₀ +10t peyin	83,5	89,0	90,0	93,5	92,0	94,5
	N ₉₀ P ₆₀ K ₄₅	82,5	87,5	88,5	90,0	90,0	91,5
Ağır diskli mala ilə 10-12sm dərinlikdə 1 dəfə diskləmə	Gübrəsiz	72,5	78,5	83,5	85,5	85,0	87,5
	N ₆₀ P ₆₀ +10t peyin	75,0	81,5	88,5	92,0	90,0	93,0
	N ₉₀ P ₆₀ K ₄₅	74,0	80,0	87,5	88,5	88,5	90,0
Qobustan							
Ənənəvi becərmə (20-22 sm dərinlikdə şum+disk+mala)	Gübrəsiz	63,5	68,0	85,5	88,5	87,0	89,0
	N ₆₀ P ₆₀ +10t peyin	66,0	71,0	91,5	94,5	93,0	94,5
	N ₉₀ P ₆₀ K ₄₅	65,0	69,5	90,5	91,5	91,0	92,5
Ağır diskli mala ilə 10-12sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmə	Gübrəsiz	82,5	86,5	89,0	90,5	90,0	91,5
	N ₆₀ P ₆₀ +10t peyin	85,5	90,0	94,0	96,5	95,0	96,5
	N ₉₀ P ₆₀ K ₄₅	83,5	89,0	92,5	93,5	93,5	94,5
Ağır diskli mala ilə 10-12sm dərinlikdə 1 dəfə diskləmə	Gübrəsiz	74,0	80,5	87,5	89,5	88,5	90,5
	N ₆₀ P ₆₀ +10t peyin	77,0	83,0	92,5	95,5	94,0	95,5
	N ₉₀ P ₆₀ K ₄₅	76,0	82,0	90,5	92,5	92,5	93,5

Cədvəldən də görüldüyü kimi Bərəkətli 95 sortunda tam cücərmə fazasında tarla cücərməsi buğda və noxud sələfləri üzrə ənənəvi becərmədə 62,5-66,0%, ağır diskli mala ilə 10-12 sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmədə 81,0-85,5% və ağır diskli mala ilə 10-12 sm dərinlikdə 1 dəfə diskləmədə isə 72,5-78,5% olmuşdur. Qobustan sortunda isə bu göstəricilər uyğun olaraq 63,5-68,0%, 82,5-86,5% və 74,0-80,5% intervalında dəyişmişdir ki, qidalanma şəraiti fonunda öyrənilən sortlar üzrə nisbətən yüksək göstəricilər N₆₀ P₆₀ + 10t peyin variantında müşahidə edilmişdir.

Qışlamadan sonra kollanma fazasında qışdan salamat çıxan bitkilərin miqdarı Bərəkətli 95 və Qobustan sortlarında hər iki sələfdən sonra uyğun olaraq ənənəvi becərmədə 81,5-84,5% və 85,5-88,5%, ağır diskli mala ilə 10-12sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmədə 85,0-87,5% və 89,0-90,5%, ağır diskli mala ilə 10-12sm dərinlikdə 1 dəfə diskləmədə isə 83,5-85,5% və 87,5-89,5% təşkil etmişdir. Gübrə variantlarında yüksək göstəricilər buğda və noxud sələflərindən sonra hər iki sort üzrə N₆₀ P₆₀ + 10t peyin fonunda müşahidə edilmişdir ki, bu da uyğun olaraq ənənəvi becərmədə 87,5%-91,5% və 90,5-94,5%, ağır diskli mala ilə 10-12sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmədə 90,0%-94,0% və 93,5-96,5% , ağır diskli mala ilə 10-12sm dərinlikdə 1 dəfə diskləmədə 88,5%-92,5% və 92,0-95,5% olmuşdur.

Tam yetişmə fazasında yığım dövrünə salamat çıxan bitkilərin miqdarı buğda sələfindən sonra Bərəkətli 95 və Qobustan sortlarında uyğun olaraq ənəvi becərmədə 83,0% və 87,0%, ağır diskli mala ilə 10-12 sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmədə 86,0% və 90,0%, ağır diskli mala ilə 10-12 sm dərinlikdə 1 dəfə diskləmədə 85,0% və 88,5% olmuşdur. Noxud sələfindən sonra isə uyğun olaraq 85,5% və 89,0%, 88,5% və 91,5%, 87,5% və 90,5% müəyyən edilmişdir. Öyrənilən sortlar üzrə hər üç becərmədə yüksək

göstəricilər $N_{60}P_{60} + 10$ t peyin variantında alınmışdır. Ən yüksək göstərici isə noxud sələfindən sonra ağır diskli mala ilə 10-12 sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmə və $N_{60}P_{60}+10$ t peyin fonunda müşahidə edilmişdir ki, bu da hər iki sort üzrə uyğun olaraq 94,5% və 96,5% təşkil etmişdir.

Beləliklə, tədqiqatımızın iki illik nəticələrindən məlum olmuşdur ki, payızlıq buğda sortlarının həyatiliyi, yəni, sortların vegetasiyası ərzində salamat qalmış bitkilərin miqdarı hər iki sort üzrə noxud sələfindən sonra ağır diskli mala ilə 10-12sm dərinlikdə 2 dəfə diskləmədə və $N_{60} P_{60}+10$ t peyin fonunda daha yüksək olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Babayev Ə.H., Abdullayev V.T., Əliyeva Z.K. Baş verməkdə olan iqlim dəyişmələri şəraitində bitkilərin həssaslığının azaldılması yolları və əhalinin tərəvəz və kartof məhsulları ilə etibarlı təminatı problemləri. Qlobal istiləşmə şəraitində təbii resursların idarə edilməsi. Beynəlxalq Elmi-Praktiki konfrans materialları. Gəncə. 23-24 oktyabr 2015, s. 254-258
2. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı, "Elm", 2006, s. 430-446
3. Məmmədova P.M., Rzayev M.Y., Əhmədov Ş.H. , Abdullayeva Z.M. İntensiv əkinçilik sistemində bioloji müxtəlifliyin torpaq münbitliyinin qorunmasında və bərpasında rolu. ƏETİ-nin Elmi Əsərlər Məcmuəsi, cild/volume 1(30), №1, 2019, s. 77-81
4. Musayev C.Ə., Hüseynov H.S., Məmmədov Z.A. Dənli taxıl bitkilərinin seleksiyası sahəsində tədqiqat işlərinə dair tarla təcrübəsinin metodikası. Bakı– 2008, s.29-30.
5. Мадатзаде А.А. Естественные сноптико-климатические сезоны Закавказья (на примера Азербайджана). Вопросы географии Азербайджана. Баку, 1964, с. 138-147

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ОБРАБОТКИ ПОЧВЫ И УСЛОВИЙ ПИТАНИЯ НА ЖИЗНЕСПОСОБНОСТЬ СОРТОВ ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ ПОСЛЕ РАЗНЫХ ПРЕДШЕСТВЕННИКОВ В ЗАСУШЛИВЫХ УСЛОВИЯХ БОГАРЫ

В 3-х факторном (2х3х3) полевом опыте, поставленном на территории Джалилабадской Зональной Опытной Станции в условиях Южного Мугани, изучена жизнеспособность сортов озимой пшеницы на фоне обработки почвы и условий питания после разных предшественников и полученные результаты приведены в статье.

Таким образом, по результатам двухлетних исследований установлено, что в оптимальном варианте эксперимента - двукратное дискование почвы тяжелой дисковой бороной на глубину 10-12 см и на фоне $N_{60} P_{60} + 10$ т навоза, жизнеспособность изучаемых сортов пшеницы была выше по сравнению с другими вариантами.

Ключевые слова: засушливая богара, предшественник, обработка почвы, условия питания, сорта озимой пшеницы.

SUMMARY

THE EFFECT OF SOIL CULTIVATION AND NUTRITIONAL CONDITIONS ON THE VIABILITY OF WINTER WHEAT VARIETIES IN DRY CONDITIONS AFTER DIFFERENT PLANT PREDECESSORS

In the 3-factor (2х3х3) field experiment conducted in the area of Jalilabad Regional Experimental Station, in the arid conditions of South Mugan, after harvesting of different predecessor plants, by the soil cultivation and nutritional conditions the viability of winter wheat varieties was studied and the obtained results are presented in the article.

Thus, based on the results of 2-year researches, it was found that in the optimal variant of the experiment, that is by double discing of soil with a heavy disk trowel to a depth of 10-12 cm and by use of $N_{60} P_{60} + 10$ t manure, the viability of wheat varieties was higher than other options.

Keywords: dry farming, predecessor, soil cultivation, nutritional conditions, winter wheat varieties

PERIPHERAL STIMULATION TECHNIQUE: TENS

Gafarov Gadir Arzu

Transcutaneous electrical nerve stimulation (TENS) is a non-invasive peripheral stimulation technique used to relieve pain. TENS nomenclature focuses on the output of the device rather than the physiological intention of currents. This has led to inappropriate clinical practice. Different TENS techniques are used to selectively activate populations of nerve fibres to elicit mechanisms leading to pain relief.

Keywords: TENS, to conventional TENS, low-intensity, acupuncture, non-invasive.

Introduction

Today, the use of this method has increased due to the advantages of TENS such as being applied over the skin with superficial electrodes, easy to carry, self-application of the patient, being used everywhere and without side effects. Since TENS is easy to apply, reliable and effective in pain treatment, it has been approved by the U.S. Food and Drug Administration (FDA) after many surgical interventions, at birth and in acute and chronic pain caused by various diseases.

TENS, or transcutaneous electrical nerve stimulation, is a back pain treatment that uses low voltage electric current to relieve pain. TENS is typically done with a TENS unit, a small battery-operated device. The device can be hooked to a belt and is connected to two electrodes. The electrodes carry an electric current from the TENS machine to the skin.

Stimulation methods

Different TENS techniques are used to selectively activate populations of nerve fibres to elicit mechanisms leading to pain relief. The main techniques are conventional TENS (low intensity, high frequency), acupuncture-like TENS (high intensity, low frequency), and intense TENS (high intensity, high frequency) (Table 1). Conventional TENS is most commonly used in clinical practice and will be the main focus of this review.

Table 1. TENS techniques

	Physiological intention	Clinical technique
Conventional TENS	Selective activation of large diameter non-noxious afferents to elicit segmental analgesia	Low-intensity/high-frequency TENS at site of pain to produce ‘strong but comfortable TENS paraesthesiae’. Administer whenever in pain
Acupuncture-like TENS	Activation of small diameter (motor) afferents to elicit extrasegmental analgesia	High-intensity/low-frequency TENS over muscles, acupuncture points, or trigger points to produce ‘strong but comfortable muscle contractions’. Administer for 15–30 min at a time

Intense TENS	Activation of small diameter afferents to elicit peripheral nerve blockade and extrasegmental analgesia	High-intensity/high-frequency TENS over nerves arising from painful site to produce ‘maximum tolerable (painful) TENS paraesthesiae’. Administer for a few minutes at a time
---------------------	---	--

Conventional TENS: The International Association for the Study of Pain (IASP) describes conventional TENS as “High-frequency (50–100 Hz), low-intensity (paraesthesia, not painful), small pulse width (50–200µs)”. The intention of conventional TENS is to stimulate selectively large diameter, low threshold non-noxious afferents (A-beta) in dermatomes related to the pain. This inhibits activity in second order nociceptive transmission neurones in the central nervous system and is achieved by increasing TENS pulse amplitude to generate a strong, comfortable, non-painful paraesthesia beneath the electrodes. Further increases in pulse amplitude leads to high threshold A-delta afferent activity and a painful paraesthesia beneath the electrodes. This is not the desired outcome for conventional TENS.

Acupuncture-like TENS (AL-TENS): AL-TENS is a form of hyperstimulation described by Sjölund and colleagues in the 1970s. It can be used if patients do not respond to conventional TENS. IASP defines the characteristics of AL-TENS as “Low-frequency (2–4Hz), higher intensity (to tolerance threshold), longer pulse width (100–400µs)”. Low-frequency trains or bursts (2–4Hz) of high-frequency pulses (100–200pps) are often used in clinical practice. The intention of AL-TENS is to stimulate small diameter, high threshold peripheral afferents (A-delta) in order to activate extrasegmental descending pain inhibitory pathways. Acupuncture-like TENS (AL-TENS) is a treatment modality that can be used to temporarily reduce pain. However, there is no clear data in the literature regarding the specific duration of analgesia induced by AL-TENS.

Intense TENS: The intention of intense TENS is to stimulate small diameter, high threshold cutaneous afferents (A-delta) to block transmission of nociceptive information in peripheral nerves and to activate extrasegmental analgesic mechanisms. High frequencies (up to 200 pps) and high intensities that are just tolerable to the patient are used but only delivered for short periods of time.

Conventional TENS is most the commonly used technique and for most patients is selected in the first instance.

REFERENCES

1. Johnson, MI (1997) Transcutaneous electrical nerve stimulation (TENS) in the management of labour pain: the experience of over ten thousand women. *British Journal of Midwifery* 5: 400–405.
2. Pope, G, Mockett, S, Wright, J (1995) A survey of electrotherapeutic modalities: Ownership and use in the NHS in England. *Physiotherapy* 81: 82–91.
3. Quarnstrom F. Electronic dental anesthesia. *Anesth Prog.* 1992;39:162- 77.
4. Johnson MI. (1998) *Physical Therapy Reviews*, 3, 73–93.
5. Searle RD, Bennett MI, Johnson MI, Callin S, Radford H. Letter to editor: transcutaneous electrical nerve stimulation (TENS) for cancer bone pain. *Palliat Med* 2008; 22: 878–9.
6. Gafarov GA. Acupuncture research methods. *Journal of Applied Biotechnology and Bioengineering*: 2020;7(6): 276–278.

XÜLASƏ

PERİFERİK STİMULYASIYA TEXNİKASI: TENS

Transkutan elektrik sinir stimulyasiyası (TENS) ağrıları azaltmaq üçün istifadə olunan qeyri-invaziv periferik stimullasiya üsuludur. TENS terminalogiyası cərəyanların fizioloji mahiyyətindən çox cihazın çıxışında mövcud parametrlərə diqqət yetirir. Bu, uyğun olmayan klinik praktikaya gətirib çıxardı. Ağrının şiddətinin azalmasına gətirib çıxaran mexanizmləri ortaya çıxarmaq üçün sinir lif populyasiyalarını seçici şəkildə aktivləşdirmək üçün fərqli TENS üsulları istifadə olunur.

Açar sözlər: TENS, konveksional TENS, aşağı intensivlik, akupunktur, qeyri-invaziv.

РЕЗЮМЕ

ТЕХНИКА ПЕРИФЕРИЧЕСКОЙ СТИМУЛЯЦИИ: ЧЭНС

Чрескожная электрическая стимуляция нервов (ЧЭНС) - это неинвазивный метод периферической стимуляции, используемый для облегчения боли. Номенклатура ЧЭНС ориентирована на выход устройства, а не на физиологическое значение токов. Это привело к ненадлежащей клинической практике. Различные методы ЧЭНС используются для выборочной активации популяций нервных волокон для выявления механизмов, ведущих к облегчению боли.

Ключевые слова: ЧЭНС, традиционный ЧЭНС, низкая интенсивность, акупunktur, неинвазивный.

TÜRKİYE – AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ VE GÜMRÜK BİRLİĞİ POLİTİKASI

Güney Ferhat Batı

Kıbrıs Amerikan Üniversitesi

Dünya’da 1920’li yıllarda en ileri uygarlığı Batı temsil etmiştir. Mustafa Kemal Türkiye Cumhuriyeti’nin temelini atıldığı aynı yıllarda, askeri ve siyasi zafer kazanılan Batı’ya karşı mağlup olmamak için onun maddi gücüne de ulaşılması gerektiğini savunmuştur. Dahası günümüz AB ülkeleri olan Batı ile Türkiye arasındaki ekonomik ve siyasi bağımsızlık eşitliklerinin korunabilmesi için en kısa sürede muasır medeniyetler seviyesine ulaşılmasının Türkiye’ye getireceği yenilikleri fark etmiştir. Türkiye–AB ilişkileri Cumhuriyet’in ilanından tam olarak otuz altı ve Roma Antlaşması’nın yürürlüğe girişinden on dokuz ay sonra Menderes Hükümeti tarafından “Ortak Üye” olmak için 31 Temmuz 1959’da Topluluk Konseyine başvuru süreciyle yol almıştır. Türkiye’nin Topluluğa tam üyeliği bir nihai hedef olarak ortaya koyan “Ankara Antlaşması” 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanmıştır. Ankara Antlaşması gümrük birliği, tarım, sanayi, ticaret, malların ve sermaye’nin serbest dolaşımı v.b konulardaki hükümleriyle esas olarak bir “*Ekonomik Belge*”dir. Bu antlaşma işçilerin serbest dolaşımı, halklar arasında sosyal bağların güçlendirilmesini ve Türkiye’nin ileride tam üyeliğini hedeflemesi nedeniyle, aynı zamanda “*Sosyal ve Siyasal*” belge niteliğindedir. Hukuki olarak da Ankara Antlaşması “*Karma Antlaşma*”dır. Ankara Antlaşması’nın da tam üyeliğe giden yol; “hazırlık dönemi, geçiş dönemi ve son dönem” olarak öngörülmüştür. Geçiş döneminin sonunda, Gümrük Birliği’nin tamamlanması hedeflenmiştir. AB tarafından ülkemiz için 1973 yılından itibaren Gümrük Birliği sürecinde 22 yıllık kademeli bir geçiş süresi benimsenmiştir. Geçiş dönemi, Türkiye - AB Ortaklık Konseyi kararıyla 1 Ocak 1996 tarihinde tamamlanmıştır. Globalleşmenin hızlı bir şekilde tezahür ettiği dünyamızda Türkiye Cumhuriyeti’nin kalkınması, büyümesi ve G20’de ilk on ülke içersinde yer alabilmesi için AB ile Gümrük Birliği’nin

güncellenməsi (modernizasyon) bir gerekliliktir. Bu çalışmamızda AB–Türkiye ilişkilerinde Gümrük Birliği'nin geçmişle ilgili ve ileriye yönelik politikası analiz edilecektir.

YÜKSƏK TEXNOLOGİYALARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ XARİCİ KAPİTALINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Hacıyev Fuad Oqtay oğlu
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Məqələdə yüksək texnologiyaların əldə edilməsində xarici kapitalından istifadə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məsələlərin xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Müəllif tədqiqatda aparıcı xarici texnologiyaların ölkələr üzrə tətbiq edilməsinə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinin təsiri, elmi-konstruktor və sınaq-təcrübə işlərinə çəkilən xərclər və xarici investisiyalar arasında əlaqənin hesablanması, xarici investorlar vasitəsi ilə qabaqcıl texnologiyaların səmərəli cəlb edilməsi amilləri kimi və s. məsələlərə xüsusi olaraq diqqət yetirir. Məqələnin yekununda tədqiq olunan mövzu üzrə nəticələr əks edilib.

Açar sözlər: xarici kapital, yüksək texnologiyalar, xarici investisiyalar, investisiya siyasəti, əqli mülkiyyət

Müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafında mühüm amil, digər amillər ilə yanaşı, birbaşa investisiyaların beynəlxalq hərəkəti və beynəlxalq texnoloji mübadilə həcmının artması ilə ifadə olunan qloballaşma prosesidir. Birbaşa xarici investisiyalar ölkələrin elmi və texnoloji inkişafına böyük təsir göstərir və milli iqtisadiyyatların uğurlu inkişafı üçün xidmət edir. Beynəlxalq texnoloji mübadilə prosesində iştirakın əhəmiyyəti barədə mövcud məlumatları nəzərə alaraq, xarici investisiyaların dünya ölkələri üzrə qəbulu və paylanmasına təsirinin öyrənilməsi mövzusu gündəmdədir.

Xaricdə layihələr həyata keçirərkən, investisiya qəbul edən ölkələr, bir qayda olaraq, bütün texnologiyaları daxil olmaqla, mövcud istehsal amillərinin (lisenziya və nou-hau şəklində istifadə olunan texnologiyalar) ən əlverişli nisbətini istifadə edirlər ki, bu da daha qabaqcıl xarici investisiyaların daxil olmasını və bununla əlaqəli kapitalları daha qabaqcıl ixrac etmə ehtimalını artırmağa imkan yaradır.

Bununla yanaşı, bir müəssisənin yerli işçiləri xarici investisiyalar vasitəsilə istehsalı təşkil edərkən xarici texnika və texnologiyalarla tanış olmaq, işin təşkili və idarə edilməsinin daha mütərəqqi metodlarına yiyələnmək imkanı qazanırlar. Qeyri-rəsmi kanallarla texnologiyalar haqqında məlumatların ötürülməsinə də, qismən olsa da daha yeni biliklərin, hətta birbaşa xarici investisiyaları (BXİ-rı) alan ölkədə müəssisənin işçiləri olmayan mütəxəssislər arasında, yayılmasına kömək edə bilər. Xarici texnologiyalar haqqında məlumatın xarici investisiyanı qəbul edən müəssisələrdən yerli tədarükçülərə ötürülmə biləcəyini də qeyd etmək lazımdır (bax Cədvəl 1). Xarici investorların ölkələrə gətirdiyi texnologiyaların tətbiqi istiqamətində ən vacib yollarından biri də xarici investisiyalarla əlaqəli "bilik dağılma effekti" dir.

Cədvəl 1. Xarici texnologiyaların ölkələr üzrə tətbiq edilməsinə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinin təsiri

Birbaşa təsir	Dolayısı təsir
Daha inkişaf etmiş istehsal texnologiyalarının idxalı (patent, lisenziya, "know-how" şəklində)	Mütəxəssislərin hazırlanmasının təsiri (yerli mütəxəssislərin peşəkar inkişafı, xarici investisiyaların iştirakı ilə müəssisələrin ixtisaslı işçilərinin digər müəssisələrdə çalışan həmkarları ilə şəxsi ünsiyyəti, xarici investisiyalı müəssisələrin ixtisaslı işçilərinin digər müəssisələrdə işləmək üçün köçürülməsi)

Təkmillədirilmiş avadanlıqların idxalı	Xarici investisiyalı müəssisələrlə məhsulların yerli istehlakçıları və yerli təchizatçıları arasında əlaqələr
Satış menecmenti də daxil olmaqla daha inkişaf etmiş idarəetmə texnologiyalarının idxalı	Nümayiş effekti (xarici investisiyalı müəssisələr tərəfindən istifadə olunan texnologiyaların nümayişi və sonradan yerli istehsalçılar tərəfindən təqlid edilməsi)

Mənbə: şəkil müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Xatırladaq ki, xarici texnologiyaların və kapital ixracının tətbiq edilməsi yeni biliklərin əldə olunmasına müsbət təsiri var.

Bu da yerli istehsalçılara daha inkişaf etmiş texnologiyalar haqqında məlumatların təsiri altında carı vəziyyətdə yerli müəssisələr tərəfindən istifadə olunan texnologiya səviyyəsini artırmağa imkan verir. Eyni zamanda, xarici investorlar tərəfindən istifadə olunan texnologiyaları tətbiq edə biləcək ölkədə müvafiq mütəxəssislərin olmadığı halda, xarici investisiyaları alan həmin ölkələrin iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Xarici investisiyaların beynəlxalq texnologiya mübadiləsinə təsirini öyrənərkən ETST işlərinə çəkilən xərclərinin həcmi ilə (alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzərə alınmaqla hesablanır) ölkədən xaricə gedən birbaşa xarici investisiyaların həcmi arasında əlaqənin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu əlaqələr (0.8-dən çox korrelyasiya əmsalını göstərir, bax cədvəl 2), bir tərəfdən qabaqcıl texnologiyalara sahib ölkələrin sərmayə yatırmaq istəyini və digər tərəfdən ölkələrin xarici investisiyaları cəlb etmək istəyi səbəbindən olduqca sıxdır.

Bizim üçün son dərəcə vacib fakt kimi, bir tərəfdən xaricdən gələn əqli mülkiyyətin istifadəsindən gələn gəlir həcmi, digər tərəfdən isə birbaşa xarici investisiyalar və xarici investisiyaların ehtiyatları arasında korrelyasiya əlaqənin mövcudluğu çıxış edir. Zənnimizcə, bu da inkişaf etmiş texnologiyalara sahib ölkələrin sərmayə yatırmaq istəyi və xaricdəki texnologiya transferi ilə xarici investisiyaların tətbiqi arasındakı mümkün əlaqə ilə izah edilə bilər. (bax Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Elmi-konstruktor və sınaq-təcrübə işlərinə çəkilən xərclər və xarici investisiyalar arasında əlaqənin korrelyasiya əmsalları (2019-ci il üzrə).

	ETST işlərinə çəkilən xərclər
Ölkəyə illik xarici birbaşa investisiya axını	0,84549
Ölkədən xaricə çıxan illik investisiyaların həcmi	0,91975
Ölkədəki xarici investisiyaların fondu	0,82716
Xaricdəki əmlakımıza qoyulan xarici investisiyaların ehtiyatları	0,80938

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən Excel proqramı əsasında tərtib edilib.

Cədvəldən göründüyü kimi, elmi –texniki və sınaq-təcrübə işləri ilə ən çox əlaqə ölkədən xaricə çıxan illik investisiyaların həcmi ilə müşahidə olunur.

Dünya praktikasından məlum olduğu kimi, xarici investisiyalar qabaqcıl texnologiyanın ötürülməsi üçün əsas kanaldır. Texnologiyanın nüfuz etməsi, bilik və texniki təcrübənin bütün iqtisadiyyat sahələrində paylandığı və qəbul edildiyi bir proses kimi dünyada qəbul edilir. İnnovasiyalara yönələn kapital ixracın iqtisadi faydalarından istifadə etmək üçün təşkilati səviyyədə istifadə olunan xüsusi tədbir nəzərdə tutulmalıdır. Bu proses mövcud konkret bir firmaya yeni maşınların gətirilməsinə və ya yeni ara məhsulların istifadəsinə qədər azaldıla bilməz. İşinin yenidən

təşkil edilməsini, emalatxanaların yenidən qurulmasını, idarəetmənin təkmilləşdirilməsini, yeni məhsulların hazırlanması və marketinqi və qeyri-maddi aktivlərə investisiyaların artırılmasını təmin edir. Texnologiyanın nüfuz etməsinin iki növü vardır: birbaşa tətbiq edilən və dolayısı ilə. Birbaşa texnologiyaların nüfuz etməsi yeni texnologiyalardan ibarət maşın, avadanlıq və komponentlərin istehsal proseslərinə bir başa daxil edilməsindən ibarətdir. İkincisi, biliklərin, texniki təcrübələrin və texnologiyaların yeni texnologiyalar daşıyan maşın və avadanlıqların alınmasını mütləq tələb etməyəcək şəkildə ötürülməsi deməkdir. Yəni xarici investor tərəfindən yerli tərəfdaşa ancaq biliklər və istehsal üsulları investisiya kimi ötürülür.

Xarici investorların ölkəmiz üçün elmi-tədqiqat, kompüter texnologiyaları və informasiya texnologiyaları kimi prioritet sahələrin maliyyələşdirilməsində iştirakı son dərəcə aktual olaraq qalır.

Xarici investorlar vasitəsi ilə qabaqcıl texnologiyaların səmərəli cəlb edilməsi üçün, fikrimizcə, aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır:

1. *İnvestisiya üçün sabit şəraitin yaradılması.* Hər hansı bir yeniliyin həyata keçirilməsi üçün vaxt və yüksək xərclər tələb olunur və daim dəyişən qaydalar və qaydalar olan bir ölkədə investisiya qoymaq çətinidir: nəticə gözlənilməzdir.

2. *Risk və gəlir nisbəti.* Bu hər hansı bir investisiyanın əsas xüsusiyyətidir. Yeni inkişafdan əldə olunan potensial mənfəət çox yüksək ola bilər, lakin ilk mərhələdə demək olar ki, həmişə böyük bir investisiya tələb olunur. İnnovasiyaya qoyulan sərmayə gəliri uzunmüddətlidir və ümumiyyətlə zamanla təxirə salınır. Investorlar belə bir layihədə "sürətli" pul qazanmağın mümkün olmadığını yaxşı bilirlər. Güclü bir çəkirdirici rol oynayan məhz bu amildir.

İnnovasiyalı bir iş olduqca risklidir: bir elm tədqiqatçısı üçün mənfi nəticə də bir elmi nəticədir, amma investor üçün bu pul və vaxt itkisidir.

3. *Aydın güzəştli investisiya siyasətinin olmaması.* Birincisi, investorların əksəriyyətini ilk növbədə qısa müddətdə maksimum qazanc gətirə biləcək layihələr və sahələr cəlb edir və *innovasiyalar* sahəsi bunlara şamil edilmir. İkincisi, Azərbaycanda tətbiqetmənin ilkin mərhələlərində yenilikçi məhsulların hazırlanmasına və tətbiqinə dəstək verən vençur fondları şəklində ixtisaslaşmış qurumlar yoxdur. Üçüncüsü, bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsini xatırlasaq, orada innovasiya layihələri ümumiyyətlə azad iqtisadi zonalarda güzəştli vergilər və istehsal üçün hazırlanan ərazilərdə başlanırdı.

4. *Kifayət qədər yüksək vergilər, əqli mülkiyyətin zəif qorunması, bürokratik əngəllər.* Bu amillər xarici sahibkarlara bu cür layihələrə investisiya qoymaq imkanı vermir.

Eyni zamanda, xarici investorların fəaliyyətini stimullaşdıran tədbirlər arasında fikrimizcə, aşağıdakılar olmalıdır:

- investisiya layihələrinin həqiqi uğurlu nümunələrinin populyarlaşdırılması;
- iqtisadiyyatın yüksək texnoloji sahələrinin cəlb edilməsini təbliğ edilməsi;
- iqtisadi və investisiya forumları, konfranslar, seminarlar daxil olmaqla birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi.

Dövlətin investisiya fəaliyyətinə təsiri üçün geniş alətlər dəsti arasında investisiya fəaliyyətinə informasiya dəstəyi də qeyd edilməlidir. Müasir şəraitdə, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi prosesinin genişləndirilməsinə və xarici iqtisadi əlaqələr strukturun mühüm tərkib hissəsi olan xarici investorların kapitalı, informasiya dəstəyi sisteminə tələbatı var. Belə ki, dövlətin effektiv media və kommunikasiya strategiyası, respublikaya gəlirli xarici sərmayə qoyuluşu üçün xoşagəlməz stereotiplərin və təsəvvürlərin məhv edilməsini təmin etməli, Azərbaycan imicinin yaradılmasına kömək etməlidir.

RESEARCH OF NIZAMI GANJAVI HERITAGE BASED ON INNOVATIVE APPROACH

Hasanov Elnur Latif oğlu

Ganja branch of Azerbaijan National Academy of Sciences, Ganja, Azerbaijan.

Academic paper is dedicated to the 880th anniversary of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi. Because of this genius personality enormous contribution to the cultural heritage of the world, by the order of President of Azerbaijan has been announced 2021 - the 880th anniversary of his birth - as the year of Nizami Ganjavi. The works of Nizami Ganjavi were translated into many languages. The rare manuscript copies of his works are kept and preserved like precious pearls in famous libraries, museums and literary foundations in cities such as Moscow, St. Petersburg, Baku, Tashkent, Tabriz, Tehran, Cairo, Istanbul, Delhi, London, Paris and etc.

Dialogue culture between Eastern and Western civilizations and multiculturalism values were investigated on the basis of comparative study of these literary samples. Have been proved, that Nizami Ganjavi told about the importance of protection of dialogue culture between nations as the main element of the peace [4, p. 129-135].

This famous thinker described the actual problems as national-moral and humanities values, also gender equality in such poems as "Treasury of mysteries" and "Iskandername" and etc. This innovative scientific argument was proved on the basis of literary samples from these works.

Nizami was a genius who projected his humanism beyond national borders, as clearly evidenced by his choice of main characters of his masnavis. His hero can be Persian, Arabian and Greek. The aim of Nizami is not captured by the nationality of the hero or character. The purpose is to find the supreme literary solution of the idea. However, neither the choice of main characters nor the representation of dozens of nationalities throughout his poems is unintended. Nizami does so intentionally.

Thus he once more demonstrates that he writes about and for human beings, and that the readers of his works should be not one nation but many nations. And consequently it happened exactly that way. Nizami is one of the most widely-translated classics in the world. What's more, ever newer languages will join the ranks of these languages. Through his works Nizami not only founded a literary pattern to be repeated over centuries, but also the pattern for building ideas, nations, morality and states.

Nizami Ganjavi, a person embodying the wishes of everyone, belongs to all. He is eternal because he belongs to everyone. Nizami will always be one step ahead of us, navigating towards a serene future [6, p. 57-59].

The visit of merchants, travelers, prominent scientists and cultural figures from different countries of the world to ancient Ganja, located on the Great Silk Way and other caravan routes, first of all, created conditions for the integration of spiritual values of our nation with universal civilizations. Settlement of the great thinker Gatrān Tabrizi in Ganja in the XI century, during the heyday of the Arab caliphate, shows that the city became a great center of culture and science in the Muslim East. It is known from the sources that private and public libraries, madrasas at the level of modern universities, observatories and medical centers functioned in Ganja at that time.

It is here that Muslim culture spread to neighboring the different Christian countries. Therefore, scientists, poets, architects and artists from many countries of the East settled in Ganja during the period of Renaissance, when culture, education and science, also socio-economical development was so high. Sheikh Nizami praised the cultural level of Ganja and sang his hometown "My Babylon" [2, p. 112-119; 7, p. 56-59].

In the middle of the XII century, schools, madrasas, private and public libraries functioned in Ganja, "Wisdom Houses" and "Healing Centers" were established in this ancient cultural and political center. Historical sources state that Ganja had a large library called "Dar al-Kutub" headed by the famous scientist Abulfazl al-Nakhchivani. The great Azerbaijani poet Sheikh Nizami's high knowledge of the philosophical thoughts of such luminaries as Farabi, Kharazmi, Ibn Bajj, Abu Ali Ibn Sina, Ibn Rushd shows that Arabic language and philosophy, which were considered the language of science at that time, were taught at a high level in Ganja.

An analysis of Nizami Ganjavi's works shows that he was also familiar with ancient Greek and Indian philosophy. In Sheikh Nizami's "Iskendername" Aristotel (Arastun), Fales (Valis), Plato (Plato), Apollonius of Tian (Greek Bulunus), Socrates, Tirlı Parfiri (Forforius) and alchemy, magic and other miracles Discusses with prominent ancient scholars such as Hermes Trismekist (Hormus), the founder of All this shows that thinkers and scientists with extensive knowledge of philosophical schools are widespread in Ganja [3, p. 145-147].

It is also clear from the works read and named by Sheikh Nizami Ganjavi that there were rich libraries in Ganja. Sheikh Nizami's deep knowledge of all known fields of science at that time shows that he received a comprehensive education in one of the madrasas belonging to the rich library in Ganja, where prominent scientists worked. The great poet's encyclopedic knowledge and perfect knowledge of all important fields of science for the current period proves, first of all, that the city of Ganja is important as a center of science and culture for centuries.

Key words: Nizami Ganjavi, Azerbaijan, Ganja, multiculturalism, literature, culture.

REFERENCES

1. Axundov M.M. Şeyx Nizami. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 80 s.
2. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
3. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzıkar graveyard. ISJ Theoretical & Applied Science, 2021. Vol. 01, issue 93, p. 144-150.
4. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0
5. Həsənov E.L. Azərbaycan ziyarətgahları: Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
6. Щерблыкин И.П. Гянджа XII в. Архитектура Азербайджана - эпоха Низами. Институт истории им. А.Бакиханова АН Азерб. ССР. Москва-Баку: Гос. архитект. Изд-во, 1947, с. 55-63.
7. Юсифли Х.Г. Ренессанс и Низами Гянджеви. Гянджа: Элм, 2016, 334 с.

XÜLASƏ

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN İNNOVATİV ƏSASLARLA TƏDQIQI

Elmi əsərdə qədim Gəncə şəhərinin tarixi-mədəni irsinin tədqiqində dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının mənbəşünaslıq əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Müxtəlif tarixi mənbələr və elmi əsərlər əsasında şeyx Nizaminin müdrik fikirləri ilə zənginləşmiş irsində birgəyaşayış mədəniyyətinin, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin əks etdirildiyi mühüm faktlar və dəlillər əsasında üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Azərbaycan, Gəncə, multikulturalizm, ədəbiyyat, mədəniyyət.

QOBUSTAN QAYAÜSTÜ RƏSMLƏRİ, XALÇA İŞARƏLƏRİ, TOPONİMLƏR VƏ TARİXİ QƏDİMLİK

Həmzəyev Şakir Ağacan oğlu

AMEA-nın H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

Qobustan qayaüstü rəsmlər, petroqliflər və xalça işarələrinin bir neçə arqumentləri mifoloji, tarixi, fəlsəfi baxımdan təhlil edilib önə çıxarılır. Bu işarə yazıları adi işarələr deyil, bəşər tarixinin

gen yaddaşından xəbər verən işarə yazılarıdır. Bu işarə yazıları Misir və Şumer yazılarını min illər qabaqlayır.

İkinci bir tərəfdən, bu işarələrə bağlı coğrafi toponimlər bəşər tarixinin qədim səhifələrinə nüfuz edən tarixi toponimlərdir. Həmin işarələrə yeni prizmadan yanaşdıqda, tarixin açılmayan səhifələrinə yeni baxışlar bəxş oluna bilər. Məqalədə önə çıxarılan şəkillər dünya tarixi bağlılığının yeni arqumentləridir. Təbii ki, bu şəkillərin əksi Avropa və Amerika ölkələrində də mövcuddur. Bütün bunların yeni baxışlarla açılmasına, təhlil edilib ərsəyə gətirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Açar sözlər: Qobustan, vikinqlər, təqvim, mayalılar, mifologiya, Zərdüşt.

Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlərin varlığı elm aləminə 1940-cı illərdən məlum olmuşdur. İ. M. Cəfərzadə bu abidələrlə məşğul olmuş, 700-dən çox daş və qaya üzərində 3500-ə qədər təsvir, yazı qalığı, işarə damğa və s. kimi abidələri aşkar edib öyrənmişdir (Böyükdaş, Kiçikdaş və Cingirdağ - Yazılıtəpədə).

Göstərilən bu təsvirlər adi təsvirlər deyil, onların hələ elmə məlum olmayan mifoloji görüntüləri və onların fəlsəfi-tarixi təhlili bəşər tarixinin ən qədim dərinliklərinə nüfuz edir və bu tarixin əlamətlərini üzə çıxarır. Bu təsvirlər təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın 17 yeddi ölkəsində də mövcuddur. Qayaüstü təsvirlər Alyaskada, Avropanın bir çox ölkələrində, Hindistanda, Misirdə, Rusiyada və b. Ölkələrdə də öz mövcudluğunu saxlamışdır. Bütün bu ölkələrdə olan təsvirlərin oxşarlığı təsdiq edir ki, hələ qədim zamanlardan bu yerlərin əlaqələri mövcud olmuşdur. Azı ona görə ki, bu ölkələrdə olan təsvirlər Qobustanda öz əksini tapır.

Tur Heyerdal Qobustandakı qayaüstü rəsmləri müşahidə edərkən (1984-1996-cı illərdə) qəti qərara gələrək demişdir: “Mən sübut etdim ki, bu yazılar 1800 il bundan əvvəl İslandiyada yazılmış tarixə çox oxşayır”.

Biz bilirik ki, şimal adamları qafqazlılar adlanırlar və burada da tarix arxelogiya, coğrafiya bir-biri ilə uzlaşır (7; səh.6).

Bu vaxt ərzində bizim 11 dövlətin Elmlər Akademiyaları ilə əlaqələrimiz var idi. Ən gözlənilməz hadisə Çin dövləti ilə əlaqəyə girməyimiz oldu. Çinlilər Karımak səhrasında ağ saçlı mumiyalar tapmışdılar. Bu insanlar soyuq iqlim və duzlu torpaqda yaşamışdılar. Çin arxeloqlarını təəsüfləndirən cəhət o idi ki, bu mumiyalar monqoloid yox, Vikinqlər idilər. Bu o demək deyil ki, Çin səhrasında yaşamış Vikinqlər qaradərili olmalıydılar. Mumiyaların üstündə toxunma paltarlar var idi və bu paltarların rəngi, toxuculuq metodları çox spesifik idi. Həmin paltarları tədqiq etmək üçün çinlilər Amerikadan ekspertlər dəvət etdilər. Ekspertlərin fikrincə, bu paltarlar irland keytlərinə aiddir. Biz bununla bağlı irland Saqilərini götürdük. Saqilərdə yazılır ki, irlandların əcdadları Sayzianlardır. Burada yenidən onların kökləri Qafqaza qayıdır (7; səh.8).

Saqilər toponomik baxımından “zamanın ilk insanların yazıları” mənasındadır ki, bunların da kökü azəri türklərinə bağlıdır:

- 1) Saq-kök, təməl, özü;
- 2) Saqi-zəmanə, qədim yazılar, xitablar deməkdir (3; səh.531).

T.Heyderal qeyd edərək yazır: “Azərbaycan inkişafda olan sivilizasiyanın mərkəzində idi!...”

Sivilizasiyanın başlanğıc əlamətlərindən biri və ilki məhz naviqasiya ilə bağlı qayıqlar olmuşdur. Bəşəriyyətin ilk toponomik əlaqələri də məhz qayıqlarla bağlı olmuşdur (Əyri qayıq, qatlama qayıqlar, qamış qayıqları). Mifologiyaya da əsaslansaq, Nuh və onun nəslini tufandan qurtarmasının da əsas gücü məhz qayıq olmuşdur.

Həmçinin ilk mədəni ticarət əlaqələrinin təkanverici amili məhz qayıqlar olmuşdur.

T. Heyerdal Azərbaycana (Qobustana) axırıncı gəlişində əyri qayıqları bir daha müşahidə etdikdən sonra əllərini göyə qaldıraraq dedi: “Mən təslim, bu, qayıqdır, dünyanın ən qədim qayıqlarıdır. Hətta şumerlərdən, misirlilərdən də öncə olan qayıqlardır”. Onunla gələn tərcüməçi də əllərini yuxarı qaldıraraq bu sözləri dedi!. Bu qayıqlar məhz qamışdan hazırlanmış qayıqlardır (2; səh.87-96). Tur Heyerdal qayıqların qədimliyini Günəş şəkli ilə əlaqələndirir. Qobustanda olan

qayığın uc hissəsində Günəş təsvir edilir. Misir qayıqlarında isə Günəş dorda (mərkəzdə) göstərilir. Uc hissədə Günəşin olması daha qədimliyin əlaməti kimi sayılır.

Ancaq Qobustan qayaüstü qayıq təsvirlərində dorda quş şəkli verilir. Bu isə Nuh tufanının əlaməti olan müjdəçi quş şəklinin təsviridir. Bundan əlavə, istər Qobustan qayaüstü rəsmlərdə, istərsə də Qobustan xalçalarında ana mifoloji əlamət olan Nuh tufanı geniş mənalar kəsb edən təsvirlərlə verilmişdir. Qayıqda neçə nəfər olub, hadisə hansı ayda, hansı saatda baş verib, mifoloji təsvirləri əks olunmuşdur. Sadəcə olaraq bu petroqliflər (predmet, əşya yazıları) oxunmadığı üçün yanlış təsvirlər yaradır. Qobustan təsvirlərindən iki əsas petroqlif T. Heyerdalın diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Bunlardan biri XII legionun Qobustan qayaüstü rəsmlərdə öz əlləri ilə yazdığı xatirə lövhəsi, xaç şəkli ilə birlikdə.

İkincisi isə qayığa oxşar qövs şəkli, içərsində sayı olan xətlər, uc hissədə Günəş və digər xətt təsvirləri.

Tur Heyerdal bu qövsü qayıq kimi qəbul etmiş və bu qayığın daha qədimliyini önə çəkmişdir.

Birinci şəklin izahı onu göstərir ki, romalılar, o cümlədən Pompey buraya döyüşə yox, ziyarətə gəlmişlər. Ona görə ki, bəşəriyyət ilk dəfə, sivilisasiyanın əvvəllərində bütələrə sitayiş etmişdir. Bütlərin əsasını isə predmet yazıları (petroqliflər) və şəkillər, rəsmlər, dini rəsmlər təşkil etmişdir. Əsaslandırmaq üçün mənbəyə istinad edək:

1) Büt - bütperəstlərin ibadət etdikləri rəsm və ya heykəl, sənəm (Günəş), həmçinin qız və ya oğlan mənasında;

2) Bütخانə - bütperəstlərin ibadətگاهی, məbədi (3; səh.82).

Onlar buraya Qobustanda olan işarələrə görə, 80-120 nəfər gəliblər ki, bunlar da fikrimizi bir daha təsdiq edir (şəkil XII legion). Xaç şəkli isə dini-mifoloji mənaya görə, doğulma və ölmə əlamətini özündə əks etdirən dördlüklər sistemidir:

1) Doğulma - su, od, torpaq, külək;

2) Ölüm - göy, Yer, insan, çürümə, puç olma.

VII-XIII əsrlərə qədər ərəblər də buraya gəlmiş, xatirə yazıları yazmış, lakin onlar xaç deyil, qövs şəkli çəkmişlər. Baş-başa iki qövs “cövza” adlanır, bu da “əkiz qardaş” deməkdir. Ümumi mənə isə bunların din qardaşlığına işarədir. Bu din də Avestada qeyd edilən ulu Muğ dini, Zərdüşti dini olmuşdur (5; səh.42-60).

İkinci şəkil isə qeyd etdiyimiz qayığa oxşar iki ədəd qövs şəklidir. Şəklin mifoloji görüntüləri və bu görüntülərin məntiqi mənaları təsdiq edir ki, bu şəkillər dünyanın ilk təqvim olan Azər-Şəms-Maya təqvimidir. Bu təqvim həm Qobustan qayalarında, həm də Qobustan xalçalarında (xüsusən Mərəzə-Sündi xalçalarında) əks olunmuşdur. Bu rəsmlərdə olan xətlərin rəqəm sayı təsdiq edir ki, bu dünyanın ilk təqvim Şəms-Maya təqvimidir. Çünki bu təqvimin bir nüsxəsi məhz Amerikadadır. Ola bilsin ki, digər ölkələrin qayaüstü rəsmlərində də bu surətlər vardır. İndi isə söz açarları ilə təqvimin mənə və mahiyyətlərini açmaq və şərh edək:

1) Azər-od, Atəşgah, oda qulluq edən mələk (dini); Kəyanda (İranda) Günəş ilinin 9-cu ayı, 22 noyabr - 21 dekabr);

2) Azəri - oda sitayiş edən atəşperəst, oda aid olan azərbaycanlıların bir adı (3; səh. 15-16).

Ona görə də 2012-ci ildə dünya miqyasında “dekabrın 21-i mayalılara görə, dünyanın sonudur” fikirləri səslənmiş və dünya sanki bir çaşqınlıq içərisində qalmışdı. Əslində, bu, mayalıların il təqviminin sonudur kimi başa düşülməli idi. Bu təqvimin doğulma evi Qobustanda və Təbrizdə, sonluğu isə Qərbdə mayalılara məxsus olmuşdur. Ona görə də M. İskəndər e.ə 331-ci ildə Qavqamella döyüşündən sonra İranda olan bütün süni atəşgahları yandırdı, Azərbaycanda Bakidə (Bakı) olan atəşgahı gəlib ziyarət etdi. Prometey odu isə bu tarixdən sonrakı dövrə aiddir. Bu odun da mənbəyi Azərbaycana, Bakiyə, Zərdüştlüyə bağlanan adlardır. Üç müqəddəs od və onların məkanı. Bu üç od Avestada xüsusi vurğulanır (5; səh.9). Bu üç od-Yanar dağ (Bakı), Pirallahı odu (Bakı), Atəşgah (Bakı), digər adlar isə od şəcərəsi kimi qəbul edilməlidir.

Qayaüstü rəsmlərdə və xalçalarda bu qövs işarələri tək yox, qoşa halda verilmişdir. Lakin burada işarələr fərqlidir. Qövsələrin birinin içərisində xətlərin rəqəm sayı 22, digərində isə 21 olaraq verilmişdir ki, bunlar da söz açarlarını bir daha təsdiq edir.

Yuxarıda göstərilən on xətt o zamankı məlum on bürcün, digər bir tərəfdən insana bəxş olunan on duyğunun (beş duyğu daxildə, beş duyğu isə xaricdə olan duyğulardır) əksi kimi verilmişdir. Dörd və kəşşən digər dörd xətlər isə ali varlıq (su, od, torpaq külək), digər dörd xətt isə axirət rəmzi kimi verilmişdir. Toz, torpaq, Yer kürəsi, insan, yox olma, puç olma mənasında. Xalçalarda isə fərqli rəqəmlərlə bağlı dördlük “T” şəklində, aşağı hissədə olan beş işarəsi isə gecə-gündüz, gün, həftə, ay ilin simvollarıdır. Bütün bunlar təqvimin mahiyyətini (6; səh 230) bizə çatdırır. Fikirlərimizi təsdiq etmək üçün toponimik baxımından Hun, Maya və Şaman adlarının lüğəti formalarına nəzər yetirək:

1) Hun, əslində, Hun deməkdir. Hin - vaxt, zaman, çağ. Hindu – hin zaman, “du”, yəni iki. İkinci qat, zamanın ikinci şəcərəsi (3; səh.735); 2) Maya-Zat, əsil, səbəb, təməl, bünövrə (3; səh.324); 3) Şaman-Şam-Şəm (s) Günəş. Gün Günəşə məxsus, An isə zaman mənasında (3; səh.779).

Məntiqi nəticə atəşpərəstliyə və atəşpərəstlərə bağlanır ki, bunların da ilk evi Qobustan və Təbriz olmuşdur. Sual olunur, bu təqvim buradan mayalılara, yoxsa mayalılardan buraya gəlmişdir? Təbii ki, Qobustan qayaüstü rəsmləri daha qədim, daha çox, daha mənalarla zəngindir. Digər qayaüstü rəsmlərini onların şəcərə yolları və tarixi qaynaqları saymaq olar.

Şaman, başında papaq, papağın bir tərəfində yeddi, digər tərəfində isə altı xətt yazdıqlarımıza bir daha təsdiq gətirir. Xalçalarda bu işarə ağac və mərkəzində xərçəng şəkli kimi verilmişdir. İkinci təqvim isə yenə Qobustan qayaüstü rəsmlərində və xalçalarda əks olunan dəlv təqvimidir. Dəlv - mənası Kəyan (İran), Şəms ilinin 11-ci ayı (22 fevral - 22 mart) (5; səh.142). Bütün bu təqvimlərin tarixi demək olar ki, altı-səkkiz minillikləri əhatə edir. Bütün bunlar tarixi baxımdan muğların, zərdüştlərin, atəşpərəstlərin yaradıcılıq simvollarıdır. Tarixi dəqiqliyə gəldikdə, Avestada qeyd edilir: “Platona aid “Alkabiad” kitabında yazılmış izahlar və haşiyələrdə Zərdüştün yaşadığı dövr Platonun vəfatından 6000 il əvvəl olmuşdur. Troya müharibəsindən 5000 il əvvəl yaşamışdır” (5; səh.12).

Dəlv təqvimini həm də “Novruz” təqvimini kimi qeyd edilir. Nov - yeni, təzə (4; səh.483). Ruz - gün deməkdir (3; səh.526).

Məntiqi nəticə onu göstərir ki, Novruz yeni təqvimdirsə, deməli, bunun köhnə, daha qədim təqvimini olmuşdur. Məsələyə tarixi baxımdan yanaşsaq mayalılardan təqvimini ilk təqvim, Dəlv, yəni Novruz təqvimini ikinci təqvim olmuşdur ki, bunlar arasında minilliklər qədər tarixi məsafə vardır. Tur Heyerdal Azərbaycanda olanda (Qəbələdə), həyəcanla bildirmişdi ki, “Navruz-Navruz, bu, bizdə də vardır. Od ətrafında dövr etmə bizdə də mövcuddur”. Təbii ki, Avropanın digər ölkələrində də bu əlamətlər mövcuddur. Çünki bunlar tarixi şəcərə, tarixi yollardır.

Üçüncü məntiqi xəttimiz isə qayaüstü rəsmlərdə və xalçalarda nəqş olunan ağac və mərkəzindəki xərçəng şəklidir.

Mifologiya, folklor və dastanlara görə, ağac bəşəri şəcərə simvolu kimi qeyd edilir. Xərçəngin məntiqi nəticəsi yayılma əlamətidir.

Yəni bəşəriyyət xərçəng kimi buradan dünyaya yayılmışdır. Azərbaycan xalq mahnılarının birində qeyd edilir:

Əkinçiyəm, biçinçiyəm
Bu qışı burda, bu qışı burda
Keçmir Mədarım (10).

Mədar-mərkəz, istinad, çıxış nöqtəsi, Mədari-sərətan, coğrafiyada xərçəng tropiki.

Sonda isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı bir fikir yazdıqlarımıza bir daha möhür vurur “Bir gün Qamğan oğlu Bayandır xan yerindən durmuşdu. Şamı günlüyü yer üzünə tikdirmişdi” (əslində, günlüyü yox, künhü olmalıdır. Yəni onun nəslə dünyanın son nöqtəsinə yayılmışdır kimi başa düşülməlidir (4; səh.16).

Bütün bunlar təsdiq edir ki, bəşəriyyət öz təkanını bir başlanğıc nöqtəsindən alıb özünəməxsus şəcərə yolları ilə dünyaya yayılmışdır. Dünya tərəfindən oxunmayan Qobustan qayaüstü rəsmləri və Qobustan xalçaları, işarə yazıları təsdiq edir ki, başlanğıc nöqtə Qərblə-Şərq arasında mərkəzi coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycandır.

Ключевые слова: Гобустан, викинги, календарь, майя, мифология, Зороастр.

Keywords: Gobustan, Vikings, calendar, Mayans, mythology, Zoroaster.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. C. Rüstəmov “Qobustan dünyası”. Bakı, 1994, 174 s.
2. C. Rüstəmov “Qobustan petroqrifləri”. “Kooperasiya”. Bakı, 2003, 104 s.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. 1966, 1022 s.
4. Həmid Araslı “Kitabi - Dədə Qorqud”. Bakı, 1962.
5. İsmayıl Şəmsi “Avesta”. “Azərnəşr”. Bakı, 1995, 103 s.
6. Ş. Qabıssanlı “Azərbaycan xalçalarının açılmamış sirləri”. “Təhsil”. Bakı, 2014, 232 s.
7. Tur Heyerdal Adəmin izləri ilə” 2011, 312 s.

KƏLBƏCƏR İSTİ SUYUN KİMYƏVİ TƏRKİBİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ

Həsənli Yeganə Qüdrət qızı

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye universiteti
yegana.hasanli.1999@gmail.com*

Bu mineral bulaqların suyu müalicə məqsədilə içilir və ondan vanna kimi istifadə edilir. İstisu kurortunda mədə-bağirsaq xəstəliyinə, maddələr mübadiləsi pozğunluqlarına, sinir sistemi, hərəkət orqanları və ginekoloji, uroloji xəstəliklərə tutulanlar müalicə olunurlar. İstisu mineral bulaqlarının suyundan alınan duzlar xronik qəbizlik, qaraiyər, öd kisəsi, qastrit və s. xəstəliklərin müalicəsində işlədilir.

Açar sözlər: Kəlbəcər, İstisu, mineral su, kimyəvi tərkib

Tədqiqat sahəsi olan Kəlbəcər törəmə muldası Kiçik Qafqazın mərkəz hissəsində mürəkkəb morfoloji xüsusiyyətlərə, geoloji-tektonik quruluşa və inkişaf tarixinə malik olan morfostrukturlardan biridir. Onun bünövrəsi təbaşirdən sonra baş vermiş kəskin differensial xarakterli tektonik hərəkətlər nəticəsində Laçın-Başlıbel, Kəlbəcər, Tərtər və Murovdağ dərin qırılmaların canlanması və bununla yanaşı baş vermiş maqmatizmlə əlaqədar olaraq qoyulmuşdur. IV dövr - vulkan puskurməsinin məhsulları yayılaraq yer səthini örtmüş və sönmüş vulkanların məhsulları isə yüksəkliklər əmələ gətirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ərazidə yayılmış vulkan və effuziv süxurlarla əlaqədar Hq, Cu, Fe, Au, alunit, polimetal yataqları ilə yanaşı İstisu, Turşsu, Şırlan, Minkənd mineral su yataqları da əmələ gəlmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq burada karbonqazlı hidrokarbonatlı mineral sular geniş yayılmışlar. Mineral suların temperaturu IV dövr lavalalarının yayıldığı ərazilərdə yüksək olmaqla əsasən ilıq və qaynardırlar. Qaynar mineral sular əsasən tektonik qırılma zonalarında yer səthinə çıxırlar və həmin zonadan uzaqlaşdıqca suların temperaturu tədricən azalır. Burada mineral suların və onların digər inqredientlərinin genezisinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan intruziv və effuziv maqmatizmin törəmə çöküntüləri, əsasən də IV dövr lava kompleksi çox geniş yayılmışdır. Qırıxılarda toplanmış çöküntülər şaquli qırılmalarla bölünmüşlər. Burada 3 hidrogeokimyəvi zona ayrılmışdır: İstisu-Kəlbəcər hidrogeokimyəvi zonası; Turşsu-Şırlan hidrogeokimyəvi zonası və Minkənd-Əhmədli hidrogeokimyəvi zonası.

Kəlbəcərin Yuxarı İstisu yataqlarının geoloji, tektoniki və hidrogeoloji xüsusiyyətləri Bağirsax sahəsi mineral su qrupu əsasən yer səthinə qranitoidlərdən keçərək çıxdıqlarına görə, tərkibləri radium elementi ilə zənginləşmiş olmaqla radioaktiv olurlar və daykalardan uzaqlaşdıqca onların radioaktivliyi tədricən azalır. Radioaktivliyinə görə bu sular Gürcüstanın (Sxaltubo) və Pyatiqorskının mineral sularından yüksəkdə dururlar. Suyun temperaturunun artması ilə onun radioaktivliyi azalır. Soyuq mineral sularda radioaktivlik 30 m dərinliyə qədər sabit olur. Mineral su

yataqları xətti istiqamətdə uzanmış tektoniki pozulma strukturlarında yerləşmişdir. Dördüncü dövr lavalarında yerləşmiş mineral suların temperaturu yüksəkdir. Ən yüksək temperatur tektoniki qırılma xətlərinin üzərində yerləşmiş yataqlardadır.

İstisu-Kəlbəcər hidrogeokimyəvi zonası, İstisu kurort rayonu daxil olmaqla, Tərtər çayının mənbə hissəsində çox böyük sahəsini əhatə edir. Bu sahəyə eləcədə Tutqun hidrogeokimyəvi yarım-zonası daxildir. Cənubdan şimala doğru istiqamətdə Bağırsağ sahəsindən başqa, aşağıdakı mineral su qrupları ayrılmışdır: Yuxarı İstisu mineral su qrupu; Aşağı İstisu mineral su qrupu və Kəlbəcər sahəsi mineral su qrupu.

İstisu kurort sahəsi çökmə və IV dövr lavaları iştirak edən paleogen və neogen püskürmə süxurlarından təşkil olunmuşdur. Bu süxurların bünövrəsində təbaşir yaşlı, xüsusən də senon yaşlı əhəngdaşları və mergellər, santon yaşlı vulkanik süxurlar və ya senoman və alb yaşlı yüksək dislokasiyaya uğramış şistlər və qumdaşları yatırılır.

Bütün bu kompleks, İstisu kurort sahəsindən başlayaraq şimal-qərb istiqamətində Dəlidağ intruzivi boyunca uzanan Kəlbəcər sinklinalının cənub qanadını və ya Kəlbəcər antiklinalının şimal qanadını əmələ gətirir. Mineral suların çıxış nöqtələrinin vacib tektonik elementlərindən biri şimal-şərq və meridional istiqamətli qırılma xətləridir.

Həmçinin burada çatların quyular vasitəsilə müəyyən edilmiş dərinliyi 64-360 m intervalında dəyişir və bütün İstisu kurort sahəsi üzrə mineral sular karbonqazlı-xlor-sulfat-natrium-kalsiumlu tip termal sulara aid edilir. Bu suların minerallaşma dərəcəsi 4,3-6,7q/l, temperaturu 21-62°C, ümumi debiti isə 2 min m³/sut. təşkil edir.

İstisu rayonu ərazisində yeraltı suların yerləşdiyi süxurların daykalarla (yan süxurları müxtəlif bucaq altında kəsib keçən, qalınlığı 1-3 m arasında dəyişən intruziv kütlə) kontakt zonaları, suların hərəkət zonası rolunu oynayır. Ərazinin geoloji quruluşunda külli miqdarda belə daykalara rast gəlinir ki, bunlar da burada qırılma pozulmalarının yüksək intensivliyini göstərir. Kəlbəcərin qərb hissəsində silsilə dağ yamaclarında İstisu yatağı yerləşir.

Burada irili-xırdalı 60 isti suyun təbii çıxışları Tərtərçayın sahilində dəniz səviyyəsindən 2000-2400 m yüksəklikdə yerləşirlər. Bu bulaqlardan biri 8 m-dək hündürlükdə fəvvarə vurur. Hər il İstisu bulağından 3941 milyon litr su çaya axır.

Çexoslovakiya ərazisindəki “Karlovi Varı” mineral suyunun tərkibindən xeyli yüksəkdir və bu bulaqların analoqu olan İstisuyun hərərəti 58,8°C, M=6,7q/l, tərkibi litium, brom, yod, mərgümüş, fosfor, sink, mis, nikel, maqnezium elementləri ilə zəngindir. Müalicə baxımından bu tipli sulardan mədə bağırsağ xəstəliyinə, maddələr mübadiləsi pozğunluqlarına, sinir sistemi, hərəkət orqanları və s. xəstəliklərində istifadə edilir.

NƏTİCƏ:

1. İstisu mineral suyu rayon büdcəsinə ən çox gəlir gətirən təbii sərvətlərdən biridir.
2. İstisu kurortunda mədə-bağırsağ xəstəliyinə, maddələr mübadiləsi pozğunluqlarına, sinir sistemi, hərəkət orqanları və ginekoloji, uroloji xəstəliklərə tutulanlar müalicə olunurlar.
3. İstisu mineral bulaqlarının suyundan alınan duzlar xronik qəbizlik, qaraciyər, öd kisəsi, qastrit və s. xəstəliklərin müalicəsində işlədilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. az.wikipedia.org/wiki/istisu_(Kəlbəcər)
2. <https://www.kalbajar.com/post/istisu-haqqında>
3. İ.İ.Tağıyev, N.İ.Babayev. Azərbaycanın mineral su ehtiyatlarının müasir vəziyyəti və onlardan səmərəli istifadənin perspektivliyi. Bakı, ADNSU-nun nəşriyyatı 2018, səh. 92,99,106,115

РЕЗЮМЕ

Воду из этих минеральных источников пьют в лечебных целях и используют в качестве ванны. Курорт Истису лечит больных с желудочно-кишечных заболеваний, нарушения обмена веществ, заболеваний нервной системы, опорно-двигательного аппарата и гинекологических и урологических заболеваний. Соли из воды минеральных источников Истису вызывают хронические запоры, заболевания печени, желчного пузыря, гастриты и т. Д. используется при лечении болезней.

Ключевые слова: Кельбаджар, Горячая вода, минеральная вода, химический состав

SUMMARY

Water of these mineral springs is drunk for therapeutic purposes and used as a bath. The Istisu resort treats patients with gastrointestinal diseases, metabolic disorders, diseases of the nervous system, musculoskeletal system and gynecological and urological diseases. Salts from the water of Istisu mineral springs cause chronic constipation, liver, gallbladder, gastritis, etc. used in the treatment of diseases.

Keywords: Kalbajar, Hot water, mineral water, chemical composition

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ: DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(Rahil Tahirlinin yaradıcılığı əsasında)

Həsənova Sədaqət

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Məqalədə müasir Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlı dil və üslub xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu baxımdan, Rahil Tahirlinin poetik dilinə müraciət edilir. Şairin bədii dilin söz yaradıcılığı prosesində rolunun olmasını əsaslandıran faktlar üzə çıxarılır. Rahil Tahirlinin dilində onun öz qələminə məxsus olan maraqlı və orijinal dil-üslub vahidləri təhlil edilir. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil-üslub materialları ilə təsdiq edilir.

Açar sözlər: dil, üslub, söz, ifadə, bədiilik.

Azərbaycan ədəbi mühitinin maraqlı və original bir hissəsi olan Naxçıvan ədəbi mühiti yüzilliklərdən bəri inkişaf edərək zənginləşmiş, böyük bir zaman hüdunda şox sayda keyfiyyətlər əldə etmiş, bu prosesdə ədəbi dilimizin üslubiyyatında yeni töhfələrə imza atmışdır.

Çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrindən biri də Rahil Tahiridir. O, tələblik illərinə qədər qələmini söz meydanında sınamış, dediklərinə poetik ab-hava qazandıraraq xüsusi bədii ləyaqətə layiq deyim tərzinə yiyələnmişdir. Şairin yaradıcılığında sözə vurğunluğun həddi elə bir səviyyəyə qalxmışdır ki, o, zövq və şövqlə sözün mənasına yeni çalarlar əlavə etmək kimi əsl sənətkarlıq bacarığına malik olmuşdur. “Şairlik sözə vurğunluqdan başlayır. Sözün dəyərini düzgün anlamadan söz sənətinə, poeziya səltənətinə ayaq basmaq da mümkünsüzdür” (5, 12).

Ölümə dərs oldu şəhid ölümü (6, 9).

Tətikdən hədəfə uzanan yolda

Haqqın körpüsünü saldı şəhidlər (6, 10).

Şəhidlər haqqında çox yazılıb, çox deyilib. Rahilin qələmində fərqli tərəvət hiss olunur. Şəhidlər haqqında “ölümə dərs vermək”, “haqqın körpüsünü salmaq” kimi ifadələr uğurlu dil-üslub faktları kimi diqqəti çəkir. Bu baxımdan, aşağıdakı misra da səciyyəvidir:

Axan qanlar sözün dedi azadlığın “qulağına” (6, 8).

Rahil Tahirlinin yaradıcılığında fikirlərin yeni və seçkin təqdimatı, demək olar ki, şeirlərinin hamısında öndə dayanır. Onun əsas uğuru fikirlərinin təzəliyindədir.

Qılı qıldan, tükü tükdən seçərəm,

Arazımdan icazəsiz keçərəm,
El dərdini lap kökündən biçərəm,
Qoca türkün qılıncına əl atsam (6, 16).

Təbii sərvətlərin siyasətə daxil olmasa da, Araz çayı bədii dildə Azərbaycan xalqının dərdli yeri, qınaq obyektı kimi obrazlaşdırılıb. Vətənin bölünməsində bu çay, az qala qarğıyla xatırlanır, müqəssir kimi tərənnüm edilir. Rahil Tahirlinin bu məsələyə yanaşmasındakı fərq maraqlı və original bir bənzətməni meydana çıxarır:

Dərdli Araz millətimin ağlar gözüdür,
O kirpiyi bu kirpiyə qovuşa bilmir (6, 18).

“Bütövlüyün bayrağı” ifadəsinin sanbalını dərk etdirən şairin aşağıdakı mısralarında nisgilli bir xalqın qeyrət səsi eşidilir:

Xətayinin qılıncını yerdən götürüb
Şəhriyarın məzarına başdaşı edək (6, 18).

Rahil Tahirlinin poeziyasında sözlər şair məramını yetərinə ifadə edə bilər. Söz fikrə uyğundursa, onun təsirinin əvəzi yoxdur. Söz şairin qələmi ilə onun istədiyi mənaya tabe olur. Poeziyaya layiq sözlər mənə bolluğu ilə seçilir və təkrar olunmaz məqamlara düşür. Rahil Tahirlinin poeziyası bir aha təsdiq edir ki, bədii söz adi sözdən ucada dayanır, leksik-qrammatik faktordan uzaqlaşaraq üslub göstəricisinə çevrilir, adi, informativ funksiyadan ayrılıb poetik mühitə düşür və üslubi keyfiyyət qazanır:

Baxın, sonsuz səmələr necə aydın görünür,
Çirkablardan uzaqdır göyün mavi aynası.
Dərd əzən dərdlisi yox, nə xoşbəxtdir o diyar,
Günəşə elçi gedib Ay oğlanın anası (6, 26).

Xalqımızın əfsanə və rəvayətlərində Ayın oğlan, Günəşin qız olması göstərilir və onlar arasındakı məhəbbətdən bəhs olunur. Rahilin “Günəşə elçi gedib Ay oğlanın anası” mısrası möhtəşəm bir bədii sintaksis materialıdır.

Poeziya sözün bütün mənə və imkanlarını üzə çıxarmaq üçün əvəzsiz qaynaqdır. Rahil Tahirlinin əsərlərinin çoxu heca vəzninin gözəllik və ahəngini layiqli şəkildə təqdim edə bilər:

Qarğa qartal evində, dağda əzəmət də yox,
Əldən düşmüş qocaya cavandan hörmət də yox,
Nə Leyli var, nə Məcnun, əsl məhəbbət də yox,
Nənəm deyən nağıllar çin olmayıb, a qardaş,
Bu həyatın kitabı yazılmayıb, a qardaş (6, 23).

Rahilin gözəl bənzətmələri vardır. Bu bənzətmələrdə gerçəkliklə düşüncələrin birliyi diqqəti cəlb edir. Notların müqəddəs ayəsi – muğam (, 23) – deyən şair “ayə” sözünün “ibrət”, “nişan”, “yüksək” mənalarına sadıq qalmışdır.

Poetik zövq tərbiyəsi güclü olan şairlər sözü bədiiliyin son həddinə çatdırmağı bacarırlar. Bədiilik sözün mahiyyətini yetərinə açır:

Dərdimi aparən yel yazıq olar,
Götürmək istəyən bel yazıq olar (6, 34).

Bu anlamda, aşağıdakı örnək də maraqlıdır:

Ölüm ömürlərin qara nöqtəsi,..
Ölüm dünyaların ara nöqtəsi (6, 43).

Fərdi sənətkarlıq qabiliyyətinin gücü sözün üslub istiqamətinə təsir göstərir. Şairin poetik niyyəti sözün ifadə imkanlarını xeyli dərəcədə genişləndirə bilər. Sözü mədəni, həssas münasibət imkan verir ki, şairin sözişlətmə bacarığı üzə çıxsın. Sözsüz ki, şairin bədii fikirləri xalq danışığı dilinin leksik zəminindən qidalanıb poetik leksika mühitinə düşür.

Neyləyim, qara taleyim
Ağlığın saçım da tapır.
Lənət olsun, dərd öz atın

İndi də başımda çapır.
Bunun sirrini bilmək olmur,
Kim deyir ki yaş ağardır?
Ömrüm boyu ah çəkmişəm,
İndi saçım diş ağardır (6, 38).

Ağ və qara rənglərin təzadı, ağaran saçlara bədii çalar vermək bacarığının bundan daha yüksək olması təsəvvürə gəlmir. Ümumiyyətlə, rənglərin bədii dildə diqqətçəkici məqam və mənaları çoxdur. Onlar üslubun məziyyətinə təsir edən dil vahidləridir. Rahilin yaradıcılığında da rənglərə münasibət güclüdür. Bu anlamda, aşağıdakı misralar poetik enerjisi ilə seçilir:

Saçımı pəncərəyə
Bəyaz tül etmədimmi? (6, 120).
Mən ağa büküləndən
Sən ağ günə çıxmısan (6, 121).

“Ağ” sözü heç bir qrammatik dəyişmə edilmədən, lakin üslub əməliyyatı ilə dəfələrlə işlənərək dərin bir bədii təzadla nəticələnir. Bu, şairin yüksək estetik zövqü, sözü maksimum dərəcədə mənalandırmaq bacarığı ilə əlaqəlidir. Ağ və qara rənglərin qarşılaşdırılması ilə ortaya çıxan bədiiyin yeni çaları aşağıdakı misralarda da diqqəti cəlb edir:

Bağrımın hansı dağından
Bir dəstə ağ gül dərim?
Neynirsən son məktubumu?
Qara kağız göndərim (6, 122).

Xalq arasında ağ gülün ayrılıq, “qara kağız”ın ölüm rəmzi olması nə qədər də kamil şəkildə bədiiləşdirilmişdir.

Bədii mətn sözlərin bir-biri ilə bağlılığından qaynaqlanır. Hərəkətli sözlər bir-birinə təsir edib bütöv fikirləri ortaya qoyur:

Yenə ruhum qarşalanır,
Odum közümdən ağırdı.
Düşüncəmi deyəmmirəm,
Fikrim sözümdən ağırdı (6, 58).

Rahil Tahirlinin duyğu idrakını gücləndürmək meyilləri hər dəfə poetik təkamülə meydan açır, sözün, fikrin möcüzəsini əsaslandırır. Şairin poeziyasında sözləri fikirlərə yaraşdırmağın, hiss və duyğulara fəal müdaxilənin şahidi oluruq. Bu müdaxilənin dərinliyi insanda elə bir təsəvvür yaradır ki, şairin duyğuların portretini yaratmaq cəhdində olduğunu düşünürsən. Şair qələmlə təkə ürəyində ağırlıq yaradan duyğuları yüngülləşdirmir, həm də poetik təfəkkürdən dilə süzülən sözləri ilə fikir tərəvəzinə, üslub təzəliyinə səbəb olur. Şair əsərlərinin birində deyir:

Tahirli təbiət divanəsidir (6, 31).

Fikrimizcə, şair, eyni zamanda məhəbbət “divanəsidir”. Və bu fikir, xüsusilə də ilk kitabındakı şeirlərin oxusu zamanı formalaşır. Rahil Tahirlinin gəncliyin əbədi və əzəli hissi, ədəbi aləmin bəzəyi olan məhəbbətin tərənnümünə həsr edilmiş əsərlərində xüsusi ilham, yangı, qayğı, təəssüf, hiddət... diqqəti çəkir.

Göz yaşım qurumadı
Şəridən assam belə (6, 41).
Üzümdəki qara xalı
Göz yaşlarım sildi, qardaş (6, 48).

Sevgi iztirablarının gətirdiyi giley-güzar bir gənc kimi Rahilin də dilində özünü göstərir:

Sürüşüb yıxılmışam
Taleyimin qarında.
Dərd mamır bitiribdi
Bağrımın dağlarında (6, 51).

Orijinal mübaliğələr, heç kimdə olmayan bənzətmələr şairin poetik dilinin bəzəyidir desək, yanlışdır:

Göz yaşımı içə-içə
Susuzluğum keçdi, neynim? (6, 54).

Şairin dilində söz-fikir axtarışı həmişə uğurla nəticələnir:

Mən ağ bayraq qaldırıram,
Taleyimə təslim olum (6, 39).

Gözümə od, sinəmə köz basarlar,
Dərdim, qəmim can evimi hasarlar (6, 62).

Buradakı özünəxas ifadə və deyim tərzii şairin ədəbi dilə ən mükəmməl və gözəl töhfələrindəndir.

Göz yaşında üzüb doydu bu sevdə,
Biləmmədik, yasdı, toydu bu sevdə,
İki qəlbə bir iz qoydu bu sevdə,
Bir olmağa birliyimiz yetmədi (6, 126).

Atalar sözlərindən faydalanmaq, demək olar ki, bütün qələm sahiblərinin yaradıcılığında duyulur. Mümkünsüzlüyü ifadə edən “ac toyuq yatıb yuxusunda darı görər” ifadəsi Rahilin qələmində insana aid edilir, onun arzularının puçluğunu göstərir:

Eşqinlə yatıb-durdum, -
Yuxuma darı girdi (6, 35).

Şairin dilindəki ritm və intonasiya şeirlərdə xüsusi formanın, təsirli deyimin, bədii qüdrətin əmələ gəlməsini əsaslandırır:

Haqqa asi etdi yürüslər məni,
Yorubdu enişlər, yoxuşlar məni (6, 36).

Fonetik poetizm, tez-tez qarşılaşdığımız alliterasiya örnəkləri səliqə-sahmanlı bir bədii dili gerçəkləşdirir. “Asi” sözü ədəbi dilimizin leksikasını tərk etsə də, şairin dilində ürəyəyatan bir üslub gözəlliyi yaradır. Ümumiyyətlə, köhnəlmiş sözlərin bədilikdə xüsusi mövqeyi danılmazdır. Yuxarıdakı örnəkdə “asi” əvəzinə “düşmən” yazılısaydı, sözsüz ki, bu qədər təsirli olmazdı.

Mən burdayam, hara gedim, cinahım nə, bilmək olmur (6, 37).

Misradakı “cinah” ərəb sözüdür, eyni mənşəli “tərəf” sözünün sinonimidir, “orduda qol, tərəf” deməkdir (3, I c., 422). və Dilimizdə “tərəf” sözü ilə müqayisədə az işlənir, lakin şeirdə yerinə düşmüşdür.

Bu dünyadan o dünyaya
Haşa ötürənim yoxdu (6, 39).

“Haşa” sözü çağdaş dilimizdə, demək olar ki, işlənməyən, passiv leksikaya keçən sözdür. Lakin mənə sanbalı ilə şeirdə yerinə düşmüşdür. Bu baxımdan, aşağıdakı nümunədə “fəqir” sözü də maraqlı üslub məqamında işlənmişdir:

Arxama baxmadan əl edəcəyəm
Dilənçi köçündə, fəqir köçündə (6, 44).

Dilimizdə alqış və qarğışların özünəxas mövqeyi vardır. Onlar qədimliyi və milli xəşliyi ilə seçilən dil faktlarındanır. Rahil Tahirli Seyid Məhəmmədhusəyn Şəhriyarın “yalan” epiteti yaradıldığı dünyanı qarğımaqla hisslərini bürüzə veirir, dərdli adamların üzünü didməsi dünyaya arzulanır:

İsinimmi közünə?
İnanımmı sözünə?
Əllərindən üzünə
Şırım çəkilsin, dünya (6, 49).

Alınma vahidlərin milli leksemə əvəzlənməsi dildə təqdirəlayiq hadisələrdən hesab olunmalıdır. Bu, dilin saflığının qorunmasında mühüm addımlardan biridir. Bəzən nitq istisnası sayılan söz və ifadələrin işlənmə səviyyəsi yüksəlir və dilə daxil olur. Rahil Tahirliyə də bi prosesin izlərini görürük:

Ərzi silkələyir ildırım səsi,
Göylərdən yerlərə saldıırı səsi (6, 50).

Şərin dilindəki “saldırı” sözü ümumtürk vahidi kimi dəyərli örnəklərdəndir. Şairin “hücum” sözünün qarşılığı kimi işlətdiyi bu söz “s” samitinin alliterasiyasını təmin etməkdə dəyərli dil faktoru kimi seçilir.

Göz yaşım yanağında
Ayaq açıb yeridi.
Ulduz görməyən dərdim
Ölməyib ki, diridi (6, 51).

Burada “ilan ulduz görməsə, ölməz” xalq deyimindən yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur. Professor M.Adilov həmin deyimin açıqlaması ilə bağlı maraqlı təhlillər apararaq göstərmişdir ki, “Qədim “yıldız” işığın, “yılan” isə qaranlığın rəmzi idi. Pis qüvvələrin, şərin rəmzi olan “yılan”, “yel baba” şəklində bizim dilimizdə, “yıl, jıl” şəklində bir sıra digər türk dillərində ifadə olunurdu. Həmin canlı təsəvvür edilən “yıl” (“Yel baba”) ulduz görünəndə çəkilib gedir – “ölür” (1, 329). Rahil Tahirli ustalığla bu deyimin anlamını şərə gətirmiş, dərdini ilanla müqayisə etmişdir.

İllərim dəryaz ağzında
Ömrü, günü biçdi, neynim? (6, 53).

Rahil Tahirli bəlkə də fərqi nə varmayıb ki, onun “Söz içindən min söz baxır” (6, 55) mısrası şairin öz yaradıcılığına aiddir. ,

Üzülüb əldən düşdüm,
İynəyə sapladılar (6, 56).

Bu iki mısradə şair iki dəyərli bədii təsvir vasitəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, həm şişirtmə (mübaligə), həm də kiçiltmə (litota) kimi bədii vasitələrin sintezində üzülmək, mənəvi əzab böyüdülərək o həddə çatır ki, insan sap kimi iynədən keçərək kiçildir. Bu, bir tərəfdən də, bədii ifadə vasitəsinə - təzadə imkan yaradaraq bədiiliyin güclənməsinə səbəb olur.

Rahilin yaradıcılığında lin, yerin-yurdun adət-ənənələrinə yüksək münasibət bədii dildə yeni meforlarla üzə çıxır:

Bu Novruz da boş qaytardım
Sevincimin torbasını (6, 57).

Mənəvi anlayışla maddi məfhumu bir araya gətirərək “sevinc torbası” birləşməsi ilə şair boş çıxan ümidlərini ifadə edir. Başq bir şərinə şair susqunluğun səbəbini belə anladır:

Dodağıma tikiş vurub dərd mənəm,
Ha qışqırsam, harayım yox, hayım yox (6, 58).

Dilimizdə həm həqiqi, həm də məcazi anlamda işlənən “dişini sıxmaq” ifadəsi vardır. Rahil bu ifadəni maraqlı üslub çalarları ilə bəzəməyi layiq bilir:

Dərd özüylə dərd gətirir,
Ta sıxmağa dişim yoxdu.
Dili qəfəsə qoymuşam,
Heç kiminən işim yoxdu (6, 58).

Aşağıdakı poetik örnəkdə “düyün” sözünün alliterastik xüsusiyyəti və mənaları diqqətə dəyər məqamlarda nəzər çarpır:

Sən demə, hər şeyin düyünü varmış,
Həyat düyünləri açmaq deməkmiş.
Dünya kəməndinin düyünü zarmış,
Ölüm hamısından qaçmaq deməkmiş (6, 59).
Mən düyün içində düyünlənmişəm,
Aldığım nəfəs də düyün-düyündür.
Düyün zirvəsindən diyirlənmişəm,
Əzilən ruhum da göyüm-göyümdür (6, 59).

Şeirdəki “ruhun əzilməyi” yeni dil-üslub materialıdır. Buradakı “göyüm-göyüm” təkrarı tamamilə fərqli məqama salınmışdır. Belə ki, bu təkrarın müstəqil şəkildə işlənməsinə şairin dilində rast gəlirik. Əslində o, “göyüm-göyüm göyermək” ifadəsinin bir tərəfi kimi işlənir. Rahilin onu

təkliddə mühüm sintaktik vahid – xəbər kimi işlətməsi bir tərəfdən bədii ovqata xidmət edir, digər tərəfdən, ürəyə və qulağa yatan dil vahidinə maraq yaranır.

Bilən varmı, nəyi geniş, nəyi dar?
Nəyi dolu, nəyi yağış, nəyi qar?
Kim deyər ki, nəyi yoxdu, nəyi var?
Mən heç nəyi arşınımla ölçməyəm,
Çap, a dünya, kürəyindən düşməyəm (6, 61).

Şerin ritmik təkrarı ona aşıq şerinin ruhunu aşılayır. Bu onu göstərir ki, poetik məzmunun meydana çıxmasında fonoloji vasitələrin də böyük rolu vardır. Şerin titm və ahəngi şairin ideyaslarını açma bilməkdən başqa, poetik ab-havanı tündləşdirir. Danışıq səslərinin bədiiliyə xidmət etməsi, poetik ovqatı üzə çıxarması Rahilin şeirlərində tez-tez öz əksini tapır. “Səs ahənginin imkanları ekspressivliyi son həddə çatdırmağa qadirdir. Şerin ritmik xarakteri də bu poetic məziyyətlərdən qaynaqlanır. Ritmik söz və ifadələr mətn mühitində ecazkar gücə yiyələnir, qüdrətinin sonsuzluğunu nümayiş etdirir” (4, 12). Bu baxımdan, aşağıdakı misralar da xarakterikdir:

Uca dağın zirvəsində qar olmasa, nəyə gərək?
İnsanlıqın süfrəsində ar olmasa, nəyə gərək? (6, 63).

Rahil Tahirli bədii dildə xalq deyimlərindən istifadə ilə original fikirlər ortaya qoyan şairlərdəndir. Ümünxaq dilinin əvəzsiz xəzinəsindən faydalanmaq yolunu seçən şairlər həmişə maraqla oxunmuş, qəlbə girən fikirləri ilə yaddaşlarda yaşamışlar. Söz sənəti elə zəngin bir qaynaqdır ki, burada dilin müxtəlif laylarından olan örnəklər semantik çalarlara salınaraq üslub keyfiyyəti ilə nəticələnə bilir:

Zatını da, kökünü də danırsan,
Kürkünü də, börkünü də danırsan.
Cikini də, bikini də danırsan.
Köhnə palan, içərini deşməyəm,
Çap, a dünya, kürəyindən düşməyəm (6, 61).

Xalq dilində “köhnə palan içi sökmək” deyimini dünyaya aid edərək Rahil Tahirli ona yeni bədii don geyindirmişdir. Bundan başqa, sürəti, tezliyi bildirmək üçün dilimizdə “qaşla göz arası” ifadəsi işlənir. Rahilin dilində bu ifadə mənə çevikliyindən başqa, işlənmə dinamikliyi ilə diqqəti çəkir:

Taleyimə ozanmışam,
Yazanmışam, pozanmışam,
Ölümümü qazanmışam
Qaşla gözün arasında (6, 62).

El arasında işlənən “başa toy tutmaq” frazeoloji birləşməsi Rahilin dilində füsunkar bir üslub özəlliyini üzə çıxarır:

Ürəyində sapand qurub
Məni daştək atan gözəl.
Bizə toy qismət olmadı,
Başıma toy tutan gözəl (6, 86).

Rahil dilimizdəki frazeoloji mahiyyətə malik, “nail olmamaq, bacarmamaq” anlamındakı “qaş qayırdığı yerdə göz çıxartmaq” ifadəsi üzərində də üslub əməliyyatı aparmaqla bədiiliyə məziyyət qatmışdır:

Dedim: mənsiz ölənəm var,
Gözlədim ki, gələnəm var,
Elə bildim, sevənəm var,
Qaş qoyurdım, göz çıxartdım (6, 128).

Rahil qarşısındakına “gözəlsən” deyib sözü, fikri adıləşdirmir, xalqın təfəkküründən süzülüb gələn “gözəllik ondur, doqquzu dondur” fikrini özünəuyğun xas şəkildə ifadə edir:

Baxsam gözəlliyinə

Onadək saya billəm (6,130).
Ürəyimdən yola çıxan
Gənim axır gözlərimdən (6, 72).
Rahilin sərbəst şeirləri duyğu təlatümü, məna dərinliyi ilə seçilir:
Ürəyim ürəyimdə ürəyimi diddi,
dağladı.

Aman dinləmədi amansız fələk.
Gözlərimin önündəcə zamansız fələk
Aldı səni məndən,
Lakin
Dramımı,
Faciəmi görüm deyə
Gözlərimi oymadı (6, 85).

Şərin dilində müxtəlif morfoloji əlamətlər qəbul etmiş “ürək” sözünün çox işlənməsi ağırlıq gətirmir, əksinə, heca vəzninə xas olan poetik ortam yaradır. Aşağıdakı örnəkdə isə möhtəşəm bir üslub keyfiyyəti insanı valeh edir:

Bağla yara bəxtimi,
Köklə tara bəxtimi.
Götür qara bəxtimi
Gözlərinə sürmə çək (6, 96).

Dilimizdəki “tutmaq” sözünün iştirakı ilə əmələ gələn məcazların qabarıqlığı, maraqlı və original bədii qarşılaşdırmalar da insanı heyrdə buraxır:

Üstüm-başım su içində
Yol boyu yağışın tutdu.
Məni yuxu tutmadı ki,
Qız, sənin qarğışın tutdu (6, 110).

Maraqlıdır ki, Rahil eyni misra və ya bədii mətnə sözləri tez-tez təkrara işlətsə də, bezdirici əhvala imkan vermir, əksinə, indiyə qədər deyilməmiş, deyilsə də indiki kimi ifadə olunmamış fikirlərə yol açır:

Məni nişan aldılar
Səni nişanlayan gün (6, 118).
İçimdə dar ağacı qur,
As özünü ürəyimdə (6, 111).
Canım dar ağacından
Hörüyünlə asıldı (6, 114).

Sözləri oynatmaqla, hərəkətə gətirib dinamikləşdirməklə mənaları zənginləşdirmək Rahil Tahirlinin xas xüsusiyyətlərindəndir. Bəzən bir cümlədə sözün bir neçə dəfə işlənməsi ilə bədii qarşılaşdırma məqsədini həyata keçirmək də belə cəhətlərdəndir:

Əlinə əl uzatdım,
Fələk əlimi sıxdı (6, 122-123).

Rahilin dilindəki sözlər həmişə yerinə düşür, tutarı, sanbalı, fikirlərə yaraşdırılması ilə seçilir. Şair söz və ifadələri elə bir səviyyədə hiss və duyğuların tərənnümçüsünə çevirməyi bacarır ki, bu proses onları obrazlaşdırır. Sanki göz önündə düşüncələrin portreti canlanır.

Rahilin dilində elə sözlərlə qarşılaşmaq mümkündür ki, onları başqa bədii örməklərdə görə bilmirik:

Nə işin var hicranımla
Qonağımdı, küyütmə (6, 122).

“Küyütmək” sözü ədəbi dil faktı deyil. Bu sözə “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə də rast gəlmədik. Lakin səslənməsi ilə maraqlı vahidlərdəndir və fikrimizcə, burada “diksindirmək” anlamında işlənərək məna səviyyəsinə təsir etmişdir.

Daş duyğumu tişələyib,

Qəm-kədəri kişələyib,
Ürəyimi eşləyib
Qor içindən köz çıxartdım (6, 128).

Dilimizin izahlı lüğətində “tişə” ismi qeydə alınsa da, “tişələmək” feli ilə qarşılaşmadıq. “Tişə” lüğətdə iki anlamda – “daş və s. üzərində naxış qazmaq üçün alət, qələm” və “gülüng” mənalarında verilmişdir (3, IV c., 345). Sözü feilləşdirən şair ona uyğun qafiyələr düzəltməklə mənə və səslənmə keyfiyyətini artırmışdır. Lüğətlərdə “kişələmək” felinə də rast gəlmədik. Dialektlərimizdə “quşları qovmaq üçün çıxarılan səs” mənasında işlənən “kiş” sözü qeyd olunub (2, 713). Rahilin dilində bu söz feilləşdirilərək “qovmaq” mənalı maraqlı bir leksik-qrammatik faktorun yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Rahilin poeziyasında Azərbaycan təfəkkürünün təzahürü olan çox sayda fəlsəfi fikirlərlə qarşılaşmaq olar:

Bu yollarda tapdığımı itirdim,
Bu yollarda itirdiyim tapılmır.
Bu yollarda bir ömrü bitirdim,
Bu yollarda bitirdiyim tapılmır (6, 78).

Xalq şairi Məmməd Araz hikməti duyulan bu misralar insanda təssə=üf dolu hisslər oyadır.

Ədəbi aləmdə bilərəkdən, ya bilməyərəkdən bir-birinə təsiri olan sənətkarlar çoxdur. Bu, onların eyni xalq, eyni dil və eyni düşüncəyə malikliyindən və ehtiramından irəli gəlir. “Hansı şerim, hansı sözüm yaşayacaq məndən sonra Mən bilmirəm, eldən soruş” deyən Rəsul Rzadan sonra bu fikir bir çox qələmlərdən süzülüb axdı. Rahil Tahirlidə isə təvazökarlıqla gerçəkliyin vəhdətində olan aşağıdakı fikir yeni formada üzə çıxır:

Dağı çəndən soruşmayın,
Saçı dəndən soruşmayın,
Məni məndən soruşmayın
Beş-on sözlük yazım bilər (6, 75).

Rahil Tahirlidə özünü öymə məqamları ilə rastlaşmadıq. Əksinə, onun yaradıcılığında təvazökarlıqla deyilməmiş fikirlərdə qəribə bir utancaqlıq duyulur:

Hanı göy üzündən qapılmayan söz?
Qələmin ağzında çapılmayan söz?
Hələ tapammıram tapılmayan söz,
Ömrüm yetişsəydi, şeir yazardım (6, 73).

Hərbuki Rahil Tahirli gözəl əsərlər yazır. O bundan sonra keç nə yazmasa da, ədəbi dilimizə müəyyən qədər dil-üslub faktları vermişdir.

Qələmə, kağıza qarışa ruhum,
Sətirdən-sətirə alışı ruhum,
İstərəm, dil açıb danışa ruhum,
Ömrüm yetişsəydi, şeir yazardım (6, 73).

Rahil Tahirkinin bu arzusu da həyata keçib. Onun bütün əsərlərinə şairlik, insanlıq ruhu hakimdir.

Yazarların bədii dilin söz yaradıcılığı prosesində az və ya çox dərəcədə rolunun olması danılmazdır. Rahil Tahirinin dilində də onun öz qələminə məxsus olan maraqlı və original dil-üslub vahidləri vardır: *haqqı haqsız güllələmək, dərd mənə toy eylədi, dərd gəmisi, qəm zəlisi, əsrarəngiz qorxu, uydurma sevgi, müqəssir eşq, ünvansız duyğular, məhəbbətin qapısı, qəddar sevgi, eşqin qürub çağı, mövsümi məhəbbət, dərd daşı, sevginin vida yeli, eşqin vüsəl zəmis, çopur məhəbbət, sevgi məhkəməsi, ürəyin arxivi* və s.

Rahil Tahirli xalq çeşməsindən su içərək dilimizin leksikasına bələd olan, təzə-tər fikir və ifadələr yaradan sənətkar olmaqdan başqa, bir sıra hikmətli fikirlər müəllifidir. Bu fikirlər yazılı ədəbi dildə folklordakı “atalar sözləri” məzənnəsində olduğundan onları “müəllifli atalar sözləri” adlandırmaq yerinə düşər:

Talan-talaş əlindən tez boşalan gec dolur,
Qış gününə aldadan tez açılır, tez solur (6, 23).
Xəstə həqiqətləri sübut düzəldə bilməz (6, 23).
Alovun sönəndə kül gərəyindir, ...
Hər anın qədrini bil, gərəyindir (6, 28).
Arzu puç olanda ümidlər itməz,
Hər dildə göyərən taledə bitməz (6, 29).
Düzlüyə həsrət qalar yollarını əyənələr...
Özünü tapa bilməz özünü bəyənenlər (6, 32).
Ucalıq insanı alçalda bilməz (6, 112) və s.

Rahil Tahirlinin əsərlərinin dili üzərindəki araşdırma onun ali məktəbin III kursunda oxuduğu və ondan əvvəlki zamanda yazılan şeirlərini əhatə edir. Əgər bu qaynaq əlimizə bu qədər fakt verirsə, yəqin ki, şairin sonrakı əsərləri ilə bağlı tədqiqatlarda daha çox faktlar tapmaq mümkün olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adilov M. İlan ulduz görməsə, ölməz. Musa Adilov. Niyə belə deyirik (IV cild) I-II hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 432 səh., I c, s. 329-330.)
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
4. Hüseynov M. Səsin poeziyası. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 318 s.
5. Hüseynov M. Sözün poetikası. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 368 s.
6. Tahirli R. Sonradan sonra. Naxçıvan, Əcəmi, 2004, 140 s.

РЕЗЮМЕ

НАХЧЫВАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА: ЯЗЫК И СТИЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ (По произведению Рахила Тахирли)

В статье исследуются языковые и стилевые особенности современной литературной среды Нахчывана. С этой точки зрения используется поэтический язык Рахила Тахирли. Выявлены факты, обосновывающие роль литературного языка поэта в процессе словообразования. Язык Рахила Тахирли анализирует интересные и оригинальные языковые и стилевые единицы, принадлежащие его собственному перу. Выдвинутые в статье научно-теоретические идеи подтверждаются лингвистическими и стилистическими материалами.

Ключевые слова: язык, стиль, слово, выражение, искусство.

SUMMARY

NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT: LANGUAGE AND STYLE FEATURES

(Based on the work of Rahil Tahirli)

The article examines the language and style features of the modern Nakhchivan literary environment. From this point of view, Rahil Tahirli's poetic language is used. The facts substantiating the role of the poet's literary language in the process of word creation are revealed. Rahil Tahirli's language analyzes interesting and original language and style units belonging to his own pen. The scientific-theoretical ideas put forward in the article are confirmed by linguistic and stylistic materials.

Key words: language, style, word, expre

AZƏRBAYCANDA TOKSOPLAZMOZ VƏ BRUSELYOZUN ƏHALİ ARASINDA YAYILMASI VƏ DİAQNOSTİKASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ.

Həsənova Şəfa Hidayət qızı

Xüsusi Təhlükəli İnfeksiyalara Nəzarət Mərkəzi, Bakı, Azərbaycan
nuraybabyeva2008@gmail.com

Dərc olunmuş elmi əsərlərin və tədqiqatların təhlili nəticələri onu göstərir ki, respublika əhalisi arasında toksoplazmoz və bruselyoz yüksək səviyyədə qalır. Toksoplazmoz və bruselyozun ötürülməsinin bir çox amilləri üst-üstə düşsə də, qarışıq infeksiyalar haqqında ətraflı məlumat yoxdur. Bu infeksiyaların effektiv, sadə və praktik diaqnozu tam həll edilməmiş olaraq qalır. Bu infeksiyalarla effektiv müalicə və uğurlu mübarizə üçün, xüsusilə qarışıq infeksiyaların vaxtında diaqnozu mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: toksoplazmoz, bruselyoz, qarışıq infeksiya

Toksoplazmoz və bruselyoz ubikvitar zoonoz xəstəliklərə aid olub, geniş yayılmaları, polimorf klinikası, orqanizmdə törətdikləri ağır fəsadları, çətin diaqnostikası və müalicəsi ilə yanaşı, insan sağlamlığına və heyvandarlığa vurduqları ziyanı görə səhiyyə və baytarlıq idarələri qarşısında duran aktual-sosial-iqtisadi problemdir [1-3].

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatlarına görə Yer kürəsində 1,5 milyarda yaxın insan toksoplazmoza yoluxmuşdur. Bu xəstəliyin törədicisi *Toxoplasma gondii*-hüceyrədaxili parazit olub sporozoo tipinə, coecidea sinfinə, toxoplasmatinae yarımşəkilinə aid ibtidaidir. Bu parazitə əsas sahibi pişiklər, 300 növə yaxın məməli heyvanlar, quşlar və o cümlədən insanlar aralıq sahibləridir.

T.gondii insanın bütün üzv və toxumlarında parazitlik edir və müxtəlif patologiyalar törədir.

İnsan toksoplazmoza əsasən alimentar yol ilə yoluxur. Bu cür yoluxma oosista və sista vasitəsilə baş verir. Oosista ilə insan pişiklə, torpaqla təmasda olduqda, yuyulmamış əllər, yaxşı yuyulmamış geyimlər, tərəvəz, meyvə və s. vasitəsilə yoluxur. Belə yoluxma evdə pişik saxlayan, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan və əsasən də vegetarianlar arasında daha çox baş verir [4, 5].

Toksoplazmoz ubikvitar parazitə xəstəlik olsa da əhalinin yoluxmasında təbii iqlim şəraitinin, əhalinin məşğuliyyətinin, məişət-mətbəx adət-ənənəsinin və s. müəyyən rolu vardır.

Xəstəliyin yayılması və epidemiologiyasına dair məlumatların analizi göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında da toksoplazmoz geniş yayılmışdır. Burada toksoplazmoza görə seropozitivlik orta hesabla 28.4% olmuşdur. Lakin toksoplazmoza yoluxma müxtəlif yaşayış məntəqələrində eyni olmayıb 14.8–44% arasında dəyişir. Azərbaycanda da kənd əhalisi arasında seropozitivliyə (37.7%) şəhər əhalisindən (28.6%) daha çox rast gəlinir.

Digər tərəfdən heyvanlarla təmasda olan şəxslər arasında seropozitivlik 51% qədər müşahidə edilir. Seropozitivlik A (II) (30.5%) və O (I) (27.6%) qan qrupu olan şəxslərdə yüksək, AB (IV) (18.5%) qan qrupu olan şəxslərdə isə nisbətən az müşahidə olunur [1, 4].

Bruselyoz – zoonoz infeksiya–allergik xəstəlik olub, *Brucella spp* cinsi bakteriyaları tərəfindən törədilir. Bəzən vaxtında aparılmamış diaqnostikada və gecikmiş müalicədə xəstəlik xronik residivləşən gedişə malik olur. Xəstəlik infeksiya patologiyasının ümumi, həmçinin yerli zədələnmə əlamətləri, əsas etibarilə daim inkişaf edən dayaq–hərəkət aparatının zədələnməsi ilə səciyyələnir. *Brucella spp* cinsi müasir dövrdə özündə 6 növü birləşdirir ki, onlardan yalnız 3 növü insanlar üçün real təhlükə yaradır: *B.melitensis*, *B.abortus*, *B.suis*, hər biri bir neçə biovara diferensiasiya olunur. Göstərmək lazımdır ki, *B.melitensis* insan üçün daha patogen növdür. *B.abortus* insanda çox nadir hallarda patologiyaya törədir [6]. Brusellaların hamısı bir sıra bioloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənərək həm sınaq şüşəsində (Rayt reaksiyası), həm də şüşə üzərində (rənglənmiş öldürülmüş bakteriyalarla Hedderson reaksiyası) aqqlütinasiya reaksiyasını istifadə edərək diferensiasiya edilirlər. Lakin daha həssas müasir metodlar vasitəsilə antigen strukturundakı müxtəlif fərqləri təyin etmək olur ki, bunlar da brusellaların göstərilən növlərinin diferensiasiyasını aparmağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikasında da bruselyoz heyvanlar və insanlar arasında geniş yayılmışdır. Azərbaycanda son 5 il ərzində təsdiq edilmiş bruselyoz hadisələrinin sayı – 2119 təşkil etmişdir. Belə ki, 2014-cü ildə müşahidə olunan 100 min əhəlinin sayına insidentlik 3.14 (337 hadisə), 2015-ci ildə 100 min əhali üçün insidentlik 3.16 (340 hadisə), 2016-cı ildə isə 100 min əhali üçün insidentlik 4.22 (425), 2017-ci ildə isə 100 min əhali üçün 4.94 (485 hadisə), 2018-ci ildə 100 min əhali üçün insidentlik 5.37 (532 hadisə) müşahidə olunmuşdur. Bruselyoz zamanı yaz-yay (aprel-avqust) dövründə mövsümlilik xarakterikdir ki, bu da heyvanların balalama dövrü ilə bağlıdır. Nəticələrdən müəyyən olunur ki, 5 ildə əhali arasında bruselyoz azalmamışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda istər insanlar, istərsədə heyvanlar arasında toksoplazmoz və bruselyoz geniş yayılmışdır. Bu xəstəliklərin yoluxma yollarının, xəstəlik mənbələrinin əksəriyyətinin oxşar olması heyvanlarda və insanlarda onların birgə yoluxma riskini artırır. Bu xəstəliklərin müalicəsi zamanı mikst infeksiyalar nəzərə alınmadıqda gözlənilən müsbət nəticə alınmır. Ona görə də, hazırda mikst infeksiyaların araşdırılması olduqca aktualdır.

Bir sıra müəlliflərin ədəbiyyat məlumatlarına görə insanların bəzi parazitər və bakterial mənşəli zoonozlarla birgə yoluxma riskləri böyükdür. Buna misal olaraq bəzi bakterial zoonozlara görə yoxlanılan insanların qan zərdabında toksoplazmoza görə də müsbət nəticə alınmasını, ət sənayesi müəssisəsi işçilərinin 38%-nin qan zərdabında bakterial zoonoz infeksiyalarla yanaşı müxtəlif parazitozlara qarşı da spəfik antitellər aşkar edilməsini göstərmək olar. Bundan başqa bruselyozla görə müsbət reaksiyası olan şəxslərin 0.9%-nin qan zərdabında toksokaroza, opistorxoz və exinokokkoza görə, 0.4%-də isə toksokaroz, toksoplazmoz və okistorxoza qarşı spəfik anticismlər aşkar edilmişdir. Buna baxmayaraq bruselyoz və toksoplazmozun mikst infeksiyaları haqda məlumatlara ədəbiyyatlarda çox az rast gəlinir.

Azərbaycanda da toksoplazmoz və bruselyozun mikst infeksiyaları demək olar ki, tədqiq edilməmişdir. Bruselyoz və toksoplazmozun mikst formalarının aşkar edilməsi etioloji müalicənin vaxtında və düzgün aparılmasında, kliniki fəsadların aradan qaldırılmasında, əlilliyin minimuma endirilməsində mühim rol oynaya bilər. Respublikamızda müharibə şəraiti ilə əlaqədar hipermiqراسiyalar, sosial-iqtisadi səhədə baş verən dəyişikliklər epizootoloji və epidemioloji şəraite öz təsirini göstərmişdir ki, bu da öz növbəsində toksoplazmoz və bruselyozun müasir şəraitdə yeni aspektlərinin öyrənilməsi zərurətini yaradır.

MƏSƏLƏNİN HƏLL ÜSULLARI

Bruselyoz və toksoplazmozun diaqnostikasında epidemioloji, seroloji və molekulyar-bioloji metodlardan istifadə olunur. Xəstəliklərin diaqnostikasında əsasən laborator müayinə üsullarından istifadə edilir ki, onlar da müəyyən çatışmazlıqlara malikdir. Belə ki, bakterioloji və parazitoloji üsullar praktik səhiyyə üçün olduqca mürəkkəbdir və tətbiqi həmişə mümkün olmur. Seroloji müayinə üsullarının isə həssaslığı və spəfikliyi xəstəliyin yoluxma vaxtından, törədicinin yerləşdiyi üzv və toxumadan, immun sistemin vəziyyətindən asılı olaraq dəyişir [7]. Bruselyoz və toksoplazmozun diaqnostikasında və infeksiyon prosesin aktivliyinin təyin edilməsində seroloji reaksiyalarla yanaşı yüksək spəfiklik və həssaslığa malik olan PZR metodunda böyük əhəmiyyəti vardır. Son zamanlardakı işlər PZR reaksiyası ilə *Brucella spp*-ni təyin etmək üçün böyük fayda vermişdir. Buna görə PZR toxuma və qan nümunələrində bakteriyaları aşkar etmək üçün istifadə edilə bilər [8]. Bu metod mikrobioloji və seroloji testlərdən daha faydalı ola bilər və onun tətbiqi tələb olunan testlərin sayını azaldır. Toksoplazmozun diaqnozu seroloji testlər, polimeraza zəncirvari reaksiyası (PZR) ilə müəyyən edilə bilər. *T.gondii* DNT'sinin bədən mayələrində və toxumalarında aşkar edilməsi üçün PZR amplifikasiyası konjenital okular və serebral yayılmış, toksoplazmoz üçün uğurla istifadə edilmişdir [9]. PZR, erkən diaqnoz qoyulmasını təmin edir. PZR üsulu nisbətən əlçatan və eyni zamanda təhlilin olduqca yüksək spəfikliyi və həssaslığı təmin edir. *T.gondii* aid xüsusi antigenlərin aşkar edilməsi üçün seroloji testlərin istifadəsi diaqnozun ilkin metodudur. Seroloji reaksiyalar və PZR-in birgə tətbiqi müalicənin effektivliyinin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verir [10]. Bruselyoz və toksoplazmozun, xüsusən onların xroniki formalarının müalicəsi haqda kifayət qədər məlumat yoxdur.

NƏTİCƏ

Bütün bunları nəzərə alsaq müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında toksoplazmoz və bruselyozun, xüsusən də onların mikst formalarının epidemioloji xüsusiyyətlərinin, klinik gedişinin öyrənilməsi, səmərəli diaqnostika və effektiv müalicəsinin işlənilib hazırlanması olduqca aktualdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Мусаева М.Х. Токсоплазмозун epidemioloji və immunoloji aspektləri və onun perinatal dövrə təsiri. Tibb üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının Avtoreferatı, 2018, 21 səh.
2. Мусаева М.Х. Эпидемиологические особенности токсоплазмоза в Азербайджане. Сеченовский вестник (научно-практический журнал) Москва, 2012, N 4 (10), 59-61 с.
3. Ряплова И.В. Современные особенности эпидемиологического процесса бруцеллоза. Автореф. дисс.канд. медицинских наук, Перм, 2008, 19 с.
4. Ременцова М.М. Эпидемиология и задачи борьбы с бруцеллозо. Здоровоохранение Казахстана, 1988, N 2, 5-2 с.
5. Özcel M.A. Tıbbi Parazit Hastalıkları. Türkiye Parazitoloji Derneği Yayınları İzmir, 2007, 141-179 s.
6. Русанова Д.В. Эпидемиологические особенности бруцеллеза в Ставропольском крае: автореф. дис. канд. мед. наук. Ставрополь, 2011. 20 с.
7. Wang Y, Wang Z, Zhang Y, et al. Polymerase chain reaction-based assays for the diagnosis of human brucellosis. Ann Clin Microbiol Antimicrob 2014, 1, 31–9 pp.
8. Galińska EM, Zagórski J. Brucellosis in humans-etiology, diagnostics, clinical forms. Ann Agric Environ Med 2013, 20, 233–8 с.
9. Park SH, Lee YH, Chu H, et al. Application of the microagglutination test for serologic diagnosis of human brucellosis. Osong Public Health.
10. Pektaş B. Toxoplasmosis Şüphesi İle Başvuran Hastaların Serolojik Açısından Degerlendirilmesi. Türkiye Parazitoloji Dergisi. 2015, 39 s.

РЕЗЮМЕ

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ТОКСОПЛАЗМОЗА И БРУЦЕЛЛЕЗА СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И СОСТОЯНИЕ ДИАГНОСТИКИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД.

Результаты анализа опубликованных работ и проведенных исследований показывают, что токсоплазмоз и бруцеллез среди населения Республики остаются на высоком уровне. Хотя многие факторы передачи токсоплазмоза и бруцеллеза совпадают, информации о микст инфекциях отсутствуют. Эффективная, простая и практичная диагностика этих инфекций до конца не решена. Своевременная диагностика микст инфекций играет важную роль для эффективного лечения и успешной борьбы с этими инфекциями.

Ключевые слова: токсоплазмоз, бруцеллез, микст инфекций

SUMMARY

THE SPREAD OF TOXOPLAZMOSIS AND BRUSSELLOSIS AMONG THE POPULATION OF AZERBAIJAN AND THE STATE OF DIAGNOSIS IN THE MODERN PERIOD

The results of the analysis of works and studies show that toxoplasmosis and brucellosis among the population of the republic remain at a high level. Although many transmission factors for toxoplasmosis and brucellosis coincide, there is no information about mixed infections. Effective, simple and practical diagnosis of these infections is not fully resolved. For effective treatment and successful struggle with these infections, timely diagnosis, especially of mixed infections, plays an important role.

Key words: toxoplozmosis, brusellosis, mixed infection

İBTİDAI SINIFLARDƏ TƏLİMİN MƏZMUNUNA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN İNCƏSƏNƏT HAQQINDA İDEYALARININ TƏBLİĞİ

Hüseynli Səriyyə Səftər qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti

Ulu Öndər Heydər Əliyevin tarixi uzaqqörənliklə dediyi sözlər bu gün ölkəmizin müxtəlif tipli təhsil müəssisələrində aparılan təlim-tərbiyə işlərinin əsas mahiyyətinin düzgün yerinə yetirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir: “Müstəqil Azərbaycanda bilik alan hər bir gənc gələcəkdə Azərbaycanın mənafeyi üçün çalışmaq qarşısına məqsəd kimi qoymalıdır. Ona görə gərək o öz ölkəsini yaxşı tanısin, öz tarixini yaxşı bilsin”. Təsadüfi deyildir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin 30 mart 1998-ci il sərəncamı ilə Dövlət komissiyası tərəfindən hazırlanan və 15 iyun 1999-cu il tarixində təsdiq olunan “Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat proqramı”nda gənc nəslin mənəvi zənginlik zəminində yetişməsinə milli tariximizin, mədəniyyətimizin, incəsənət-timimizin, adət və ənənələrimizin dərinədən öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, qarşıya mühüm tələblər qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları [1], habelə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası”nda [2] incəsənət təhsil sahəsinə və bu sahəni təmsil edən musiqi, təsviri incəsənət fənlərinin tədrisinə xüsusi fikir verilməsi, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin hər vasitə ilə artırılması imkanlarının nəzərə çatdırılması təqdirdə layiqdir.

İbtidai təhsildə incəsənət nümunələrindən istifadənin **əsas məqsədi** şagirdin dünya mədəniyyətinə dəyər münasibətləri kimi bədii, estetik, mənəvi və əxlaqi mədəniyyətinin formalaşması, onun inkişafı, yaradıcı potensialı, dünyanın yaradıcı inkişafında və yaxşılığa doğru dəyişməsinə iştirakını nəzərdə tutur. Bu hədəfə çatmaq üçün aşağıdakı **vəzifələr** qoyulur:

1. Şagirdlərin yerli və dünya sənətinin bədii obrazlı sistemi vasitəsilə bəşəriyyətin mədəni təcrübəsini dərk etməsi.

2. Doğma mədəniyyətin milli özünəməxsusluğu haqqında fikirlərin inkişafı.

3. Ətrafdakı gerçəkliyin bədii-estetik inkişafı və bədii irsin qavranılması prosesində şagirdlərin mənəvi cəhətdən zənginləşməsi.

4. Dünyanın bədii və xəyali bir anlayış forması kimi sənət anlayışının formalaşması.

5. Şagirdlərin duyğu və emosional sahəsinin inkişafı.

6. Vizual fəaliyyət əsasında şagirdlərin yaradıcılıq potensialının və bədii qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şəraitin yaradılması.

7. Nəzəri biliklər, dil və təsviri sənət əsərlərinin ifadəli vasitələr sistemi ilə tanışlığı.

8. Təlim və təlimdən kənar prosesdə bədii fəaliyyət növlərindən istifadə etməklə praktik bacarıqların formalaşdırılması.

Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

1. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi.
2. İKT-dən istifadə.
3. Problemlə situasiya.
4. Tədqiqat işi.

5. Bədii irsin öyrənilməsi.
6. Öyrənilən mövzular üçün illüstrasiya materialının seçilməsi.
7. Musiqi və ədəbi əsərləri dinləmək (xalq, klassik, müasir).
8. Əsərlərin müzakirəsi.
9. Foto və video çəkilişlər.
10. Kino və videoçarxlar.

“Azərbaycan dili”, “İngilis dili”, “Həyat Bilgisi” və digər fənlərin tədrisində incəsənət nümunələrindən istifadə uşaqlarda maraq, sərbəstlik və öz imkanları qarşısında heyrət yaradır. Təlim prosesində müəllim aşkar olunmuş maraq və qabiliyyətləri nəzərə alaraq uşaqları müəyyən istiqamətə yönəldir. Maraq nə qədər güclü olarsa, fəaliyyət bir o qədər mükəmməl olur. Müəllim çalışır ki, uşaqlar məhz özləri təşəbbüs irəli sürsünlər və onları qiymətləndirir. Yüksək fəallıq nəticəsində şagirdlər təfəkkürün müxtəlifliyini nümayiş etdirir və görülən işlər orijinal alınır. Onların gördükləri işlərə emosionallıqla aludə olması təlim prosesinin vəzifələrinin uğurla yerinə yetirilməsinə səbəb olur. L.S.Vıqotskiy qeyd edir ki, incəsənətin tətbiqi əhəmiyyəti son nəticədə tərbiyəvi təsirə gətirib çıxarır [5,242].

Bu dərslərdə şagirdlər fəal surətdə fikirləşir, onlarda iradə və yaşdıları ilə birgə işləmək həvəsi yaranır.

Müşahidələr göstərir ki, yeni materialın təqdim edilməsində incəsənət nümunələrinin nümayişi məqsədilə kompüter texnologiyalarından istifadənin böyük rolu vardır. Kompüter texnologiyaları fərdi və qruplarla iş formalarını optimal surətdə birləşdirməyə imkan verir. Qrup işləri daha müvəffəqiyyətlə keçir. Təqdim olunan mövzuların öyrənilməsində uşaqlar çox mehribanlıq və birlik nümayiş etdirirlər. Hər biri öz tapşırığını layiqincə yerinə yetirir. Təqdimatlar rəngarəng və məzmunlu alınır.

Çətin zəhmət sayəsində uşaqlar işlərinin uğurunu yaşayırlar. Uşağa inam, ona güvənmək, öz ideyalarını həyata keçirmə və özünü təsdiqləmə istəklərinin dəstəklənməsi yaxşı nəticələr verir. Dərs keçirildikdən sonra hər bir uşağın ruhunda bir yaradıcılıq nişanəsinin qalması vacibdir.

Təhsil və pedaqoji məqsədlər üçün kino və video materiallardan istifadə uşağın ali zehni funksiyalarına və şəxsiyyətinə təsir göstərməyin yollarından biri olduğundan, kino şagirdin təklif olunan mövzuya, düşüncəyə aktiv fərdi münasibətinin formalaşması üçün yeni imkanlar açır və özünüdərkini formalaşmasına təsir göstərir.

İbtidai sinif müəllimləri müxtəlif sənət növlərinin inteqrasiyası ilə qarşılaşırlar: rəsm, musiqi, kino, teatr. Rəssamlıq, musiqinin tətbiqi “Azərbaycan dili”, “Rus dili”, “İngilis dili, “Həyat bilgisi” dərslərində xəyali təfəkkürü inkişaf etdirir, kitabdən oxuduqları ilə bədii əsərlərin müqayisə edilməsi bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir, başqasının baxışına hörmət etməyi öyrədir, müstəqil düşüncəni formalaşdırır və şagirdlərin zövqünü inkişaf etdirir.

Dərslərdə verilmiş mövzu ilə kino arasında qarşılıqlı əlaqənin ən təbii forması film uyğunlaşmasıdır. Kino fraqmentlərinin və video məlumatların nümayişinin psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, bir filmin (10-15 dəqiqə vaxtda) və ya bir neçə hissəsi (hər biri - 5 dəqiqədən çox olmayaraq) təhlil olunur. Dərslərdə fraqmentlərin seçilməsinə, epizodun süjetin inkişafında tutduğu yer, qəhrəmanların obrazlarının necə açıldığı, yazıçının məharətinin necə əks olunduğu, tarixi dövr və janr özünəməxsusluğunun ötürülməsi təsvir olunur.

Məktəbdəki eksperimental işin nəticələri təlimə marağın artdığını, oxu və tamaşaçı fəaliyyətinin xüsusi təşkil olunmuş qarşılıqlı əlaqəsi ilə məktəblilərin ədəbi inkişafının daha intensiv getdiyini təsdiqləməyə imkan verir. Bu qarşılıqlı səmərəliliyi təmin edən bir sıra şərtlər mövcuddur:

- şagirdlərin ifadə vasitələri ilə əvvəlcədən tanışlığı;
- bir filmin və ya bir parçanın müzakirəsi, məktəbliləri ədəbi mənbəyə müraciət etməyə sövq edən problemlərin vəziyyətin izahı;
- tamaşaçı fəaliyyətinin oxu fəaliyyətindən üstün olması və ya ona bərabər olması.

Oxu və baxış fəaliyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqə prosesi bir neçə mərhələdə baş verməlidir.

İncəsənət nümunələri arasında musiqinin rolu əvəzəlməzdir. Qeyd edilməlidir ki, o, bədii təxəyyülü, fantaziyanı eyni dərəcədə inkişaf etdirir, emosional aktivliyi artırır, bir sözlə insanın daxili aləminin zənginliyinə gətirib çıxarır. Müəllim nəzərə almalıdır ki, musiqinin səslənməsi görmə obrazlarına xüsusi ahəng və qabarıqlıq verir. Şübhəsiz, belə coşqun qavrama şagirdin yaradıcı fəaliyyətinə stimullaşdırıcı təsir göstərir.

İstənilən mövzu şagirdlər tərəfindən yalnız öyrənilməli deyil, o, həm də daxilən yaşanmalıdır. Müəllim tərəfindən bədii metodikanın dərslər zamanı həyata keçirilməsi, yəni məşğələlərin bədii cəhətdən təşkil olunması şagirdlərin incəsənət barədə olan biliklərinə emosional rənglər qatır, onların ətraf aləmə münasibətlərini formalaşdırır.

III sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində [4] verilmiş Dünya şöhrətli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığında bəhs edərkən onun “Koroğlu” operasından uvertürasını səsləndirmək şagirdlərdə ruh yüksəkliyi yaradır. Musiqinin möhtəşəmliyinin dərk edilməsi onların simasının ifadəsində özünü büruzə verir. Daha sonra “Koroğlu” filmindən fraqment nümayiş etdirilir. Bu nümunə aşağıdakı mərhələlərdə həyata keçirilir:

- a) şagirdləri film qavrayışına hazırlamaq;
- b) fraqmentləri izlədikdən dərhal sonra təəssürat mübadiləsi aparmaq;
- c) Üzeyir Hacıbəyli haqqında mətni oxumağa müsbət münasibət yaratmaq;
- d) filmin və bədii mətnin müqayisəli təhlili.

Təlim prosesində kinofilmlərdən istifadə tədrisin optimallaşdırılmasına, əyləncəli hala gətirilməsinə, şagirdlərin yaradıcı özünüifadə ehtiyaclarını reallaşdırmasına imkan verən tamamilə məqbul bir iş növüdür. Bunlar ədəbi təhsil problemlərinin ənənəvi həll yollarını uğurla tamamlayan yenilikçi iş formalarıdır. Film ekranlaşdırılmasının istifadəsi öyrənmə prosesini yalnız bu işi sistemli şəkildə həyata keçirildiyi təqdirdə zəngin və maraqlı edir. Əlbəttə ki, bu müəllimdən müəyyən qədər bilik və bacarıq tələb edir. Amma ilk növbədə hər dərslərin şagirdlər üçün mənalı və yaddaqalan olması müəllimdən yüksək səriştəlilik tələb edir.

İndiki dövrdə hər bir məktəb şagirdlərinə müxtəlif janrlı incəsənət əsərlərinə maraq və mənəvi tələbat hissi formalaşdırılmalıdır. İncəsənət əsərləri həyatda baş verən hadisələri daha təsirli və təbii şəkildə təsvir və tərənnüm etmək imkanına malikdir. Bu baxımdan da tədqiqat prosesində müxtəlif fənlərin təlimində incəsənət nümunələrindən istifadə uğurlu nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Təlim prosesinin ən mühüm mərhələlərindən biri də qiymətləndirmədir. Hər bir fənn üzrə təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərində aparılan qiymətləndirmə şagirdlərdə müsbət emosiya doğurmalıdır. O cümlədən ibtidai siniflərdə incəsənət nümunələrindən istifadə etməklə əldə edilən bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsində yaradıcılıq, yüksək estetik zövq və daim yüksəlişə, ümumbəşəri dəyərlərə yönəlmiş müsbət keyfiyyətlərin formalaşması baş verməlidir. Bu prosesdə müəllim şagirdləri tənqid etməməli, daha çox əldə etdiyi nailiyyətləri, keyfiyyət göstəricilərini və qazandığı dəyərləri alqışlamalıdır. Müəllim təlim prosesində müəyyənləşdirilmiş hər hansı bir çətinliyin aradan qaldırılması yollarını tapmaqda onlara dəstək verməklə stimullaşdırılmalıdır.

Mədəniyyət və İncəsənətimizin inkişafına yüksək dövlət qayğısı bu gün də davam etməkdədir. Respublika Prezidentinin bu sahə ilə bağlı imzaladığı sərəncamlar, Şuşanı “Mədəniyyət Paytaxtı” elan etməsi, Heydər Əliyev fondunun Prezidenti, Birinci vitse – prezident, UNESCO VƏ İSESKON-nun Xoşməramlı Səfiri Mehriban xanım Əliyevanın bilavasitə mədəniyyətin, incəsənətin inkişafına göstərdiyi diqqət Azərbaycan xalqının milli-mədəni irsinin və mənəvi dəyərlərinin dünya miqyasında tanınmasına və təsdiq edilməsinə yönəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları <https://pdfslide.net/documents/azrbaycan-respublikasinda-uemumi-thsilin-doevlt-standartlari.html>
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). // Kurikulum, 2008, № 1, səh.13
3. Cəbrayilov İ.H. Müasir təhsil: axtarışlar və perspektivlər. Bakı: Mütərcim, - 2013, 296 s.
4. İsmayilov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (III sinif dərslik). –Bakı: Altun kitab, - 2018. - 208 s.
5. Viqotskiy L.S. Психология искусства. Москва: Педагогика, - 1987, - 34 с.

РЕЗЮМЕ

ВНЕДРЕНИЕ ИДЕЙ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА ОБ ИСКУССТВЕ В СОДЕРЖАНИИ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В статье рассматривается отношение Гейдара Алиева к искусству и его особое внимание к глубокому изучению национальной истории, культуры, искусства, обычаев и традиций в процессе воспитания подрастающего поколения на основе духовного богатства. В статье автор показывает применение видов искусства в процессе преподавания различных предметов в начальной школе. Показывает результаты, дает действенные предложения.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, искусство, духовное богатство, учащиеся, музыка, кино, изобразительная деятельность, творчество

SUMMARY

IMPLEMENTATION OF IDEAS OF GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV ON ART IN THE CONTENT OF EDUCATION IN PRIMARY SCHOOL

The article examines the attitude of Heydar Aliyev to art and his special attention to a deep study of national history, culture, art, customs and traditions in the process of educating the younger generation on the basis of spiritual wealth. In the article, the author shows the use of arts in the teaching of various subjects in primary school. Shows results, gives actionable suggestions.

Key words: Heydar Aliyev, art, spiritual wealth, students, music, cinema, visual activity, creativity

MÜASİR RUS VƏ İNGİLİS ROMANLARINDA MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN MƏHV OLMASI (LYUDMİLA ULİTSKAYA VƏ ROZAMUNDA PİLÇER)

Hüseynova Aytən Abas qızı

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir rus və ingilis əsərlərində insan və onun dünyası arasında olan sıx təmasdan, onun xarakterik xüsusiyyətindən daha çox təsvir edilir. Bu zaman insanlar, əşyalar və mövqelər arasında olan möhkəm əlaqə daha da aktual görünür. Onlar sanki bir dialektik birlikdə öz əksini tapırlar. [2, 34] Mənəvi dəyərlərin arasında ailə dəyərləri həmişə öndə olub və ədəbiyyatda öz xüsusi yerini tutub. Müasir zamanda da yazıçılar yenə də ailə dəyərlərinə üstünlük verirlər.

Amma təəssüflə onu bildiririk ki, XX ərin sonlarında oxucular artıq mənəvi dəyərlərin məhv olmasının şahidi olurlar. Ədəbiyyatda da ən gözəl ailə adət və ənənələri məhv olur. Bütün bunlar əlbəttə öz əksini bir çox yazıçıların yaradıcılığında öz əksini tapır. Onu da vurğulamaq istərdik ki, mənəvi dəyərlərin məhvi çox zaman kəskin halda təsvir edilir. Buna misal olaraq L. Ulitskayanın

“Soneçka” və R. Pilçerin “Sentyabr” əsərlərindəki qəhrəmanları müqayisə edə bilərik. Ulitskayanın qəhrəmanı Soneçka çox təmiz, vicdanlı və etibarlı qızıdır. Onu da çox ciddi ənənələrdə tərbiyə ediblər. Məhz buna görə də o çox zaman öz hisslərini gizlədir, özündən yaşca böyük insanla ailə qurur. O, çox mehriban, xeyirxah qadındır. Onun varlığı sanki ailədə rahatlıq gətirir. O, hər bir cəhd ilə ailəsini qoruyub saxlamağa çalışır, bütün ailə dəyərlərinə, ənənələrinə riayət edir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, o, öz doğma qızı ilə ünsiyyət yarada bilmir, bu səbəbdən də ailə təcrübəsində ən böyük səhvlərə yol açır. Onun ciddi ailədə tərbiyə alması çox ağılasığmaz nəticələrə gətirib çıxardır. Qızını artıq idarə etmək mümkün olmur, həyat yoldaşı onu daha da gənc qızla xəyanət edir. Xəyanətin ən dəhşətlisi isə odur ki, bu gənc qız onun qızının yaxın rəfiqəsidir. Ancaq bu xəyanəti Soneçka bilsə də yenə də ailəsini qorumağa can atır. Amma o, yalnız özünü aldadır, çünki o, öz hərəkətlərində azad deyil. Tənhəliq qorxusu onu ailəni dağıtmaqdan saxlayır. Müəllif onu da göstərir ki, qadın sonda təməmilə təslim olur, onun yenidən həyatı sevməyi problematiktir, indi onun üçün heç də vacib deyil.

Pilçerin “Sentyabr” əsərinin qəhrəmanları öz növbəsində sanki digər həyat yaşayırlar. Ulitskayanın təsvir etdiyi ailə dəyərləri Şotlandiyada daha da dəyərlidir. Burada həyat dəyərləri vicdanlı, ismətli qadın üçün və onun həyat yoldaşı üçün daha da müqəddəsdir. Amma onu da söyləmək lazımdır ki, köhnəlmiş ailə ənənələri artıq real həyatla uyğunluq təşkil etmir. Məsələn, əsərin qəhrəmanı Vayolet dostunun bacısı Pandora yaşlı bir insanla qoşularaq qaçır. Əvvəl demək olar ki, bütün qohumları onu qınayırlar, amma sonradan onu təməmilə unudurlar. Pilçer isə bunu bu cür təsvir edir: hər bir şotland və ya ingilis ailəsində “şkafda skelet var”. Yaxşı ki, odur ki, köz bağlamış yaraları qopardıb, qanatmaq lazım deyil. Neçə illər sonra sentyabr ayında Pandora yenidən doğma yerlərə qayıdır və heç bir qohum onun keçmişi haqda onu sorğu sual etmir.

Pilçerin digər qəhrəmanı Vayoletin nəvəsi Aleks Londonda yaşayır və qeyri-rəsmi olaraq gənc bir oğlan Noel ilə görüşür. Ancaq buna baxmayaraq Aleks bunun atasının necə qəbul etməsindən narahatdır. Hətta analığından xahiş edir ki, bu işdə ona kömək etsin. Ancaq atası bunu sakit qəbul edir və ailə dəyərlərinin məhv olmasına imkan vermir.

Gördüyümüz kimi Soneçka Pilçerin digər qəhrəmanlarından, Vayoletdən, Pandoradan çox fərqlənir. Milli mentalitet öz izlərini göstərir. Hər bir qəhrəmanın öz düşüncə tərzini var. Göstərilir ki, o, vicdanlı, mehriban və ismətli qızıdır. Amma Pandora əksinə, sözü düz üzə deyən, tez qərar qəbul edən bir obrazdır.

Rus və ingilis ədəbiyyatında ailə millət kimi göstərilir, bu millət bir çox tarixi faciələrdən keçir, həyatın bütün sınaqlarına tab gətirməyə çalışır. Bəzən yazıçılar ailə romanları yazan da ailə tarixinə baş vurur, bütün xronikanı göstərməyə çalışırlar. Buna misal olaraq L. Ulitskayanın “Medeya və övladları” və Pilçerin “Ailə relikviyası” əsərlərini göstərə bilərik. Hər iki müəllif ailə xronikasına üz tuturlar. Oxucular həm Penelopanın (“Ailə relikviyası”), həm də Medeyanın (“Medeya və onun övladları”) həyat yolu ilə tanış olurlar. Biz öyrənirik ki, Medeya yunan əsilli ailədən, Penelopanın anası isə fransızdır. Hər bir qəhrəman əsər boyu keçmişi xatırlayırlar, sanki bir film lenti kimi gözlərinin qarşısında canlanır. Medeya çox uşaqılı ailədən olduğu təqdirdə, Penelopa ailənin tək övladıdır. Hər iki qəhrəmanın tam fərqli ailə xronologiyası var. Əgər Medeya ailə dəyərlərini qoruyub saxlamağa cəhd etdiyi zaman, Penelopa sevgi axtarışında olur. Sanki həyatını sevgiyə, onun axtarışına səf edir.

Amma Allah Medeyaya övlad qismət etmir, Penelopa isə üç övladını böyütməyə çalışır. Əslində o, övladlarının atasını heç sevmir, sadəcə tənha – ana olmamaq üçün ailə qurur. Amma sonra tez qərar qəbul etdiyinə peşman olur və bu zaman yoldaşına xəyanət edir. Ancaq o, özü də xəyanət ilə üz-üzə qalır. Amma Ulitskayanın qəhrəmanı Medeya isə xəyanəti heç ağına belə gətirmir; ancaq o, təsadüf nəticəsində həyat yoldaşının ona bacısı ilə aldatıldığını öyrənir. Bu zaman ailə dəyərləri əsasında biz onu da öyrənirik ki, Medeyanın yoldaşı etdiyi hərəkətə görə peşimanlıq çəkir (Medeya bunu ərinin son məktublarından bilir), ancaq Pilçerin qəhrəmanları hamısı öz mənafeyini güdür.

Ailə insanın atdığı ən birinci addımdır. O elə erkən yaşlardan insan düşüncəsini, istəyi və hisləri istiqamətləyir. Valideynlərinin hökmü altında uşaq birinci təcrübəsini qazanır, ətraf mühit haqda ən sadə məlumatları qazanır, cəmiyyətdə bacarıq və vərdişlərini formalaşdırır. Ailənin ismətli olması ilk növbədə uşağın ağılı-təfəkkürünə təsir edir.

İngilisin qəlbi ailə qəsrinin arxasında gizlənir. İngilis ədəbiyyatında həmişə ailə dəyərlərinə qiymət verilib (Ceyn Ostin, Çarlz Dikkens, Bronte bacıları və s.). Rus ədəbiyyatında rus isə söhbət üçün həmişə hazırdır, amma ingilis danışmağı o qədər də sevmir. “Ailə ingilis cəmiyyətinin əsas hissəsi sayılır, məhz ailə insanın həyata baxışlarını formalaşdırır” [4, 23].

Məhəbbət və ailə bütün bəşəri münasibətlərin əsası sayılır. Bu çox zəngin mənəvi dəyərlər hesab edilir. Məhəbbət və ailə konsepsiyası əsrlər boyu cəmiyyətdə dəyərli sayılıb. Məhz müasir zamanda, XXI əsrdə, ailə dəyərlərinin məhv olduğu dövrdə, “məhəbbət və ailə” mövzusu yenidən əvvəlki anlamını tapmağa çalışır və buna nail olur.

Açar sözlər: ailə, ailə dəyərləri, sevgi, mənəvi dəyərlər, ismət, ailə təcrübəsi, insan və cəmiyyət, xəyanət.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Calder J. Women in marriage in Victorian fiction, L. 1976
2. Shuttleworth S. Natural history: the retro – Victorian, the third culture: literature and science, Berlin, New York, 1988. Pp 253-268
3. Асиф Гаджиев, Типология русской прозы рубежа XX и XXI веков, тезис лекции, Мутарджим, 2012, стр.3
4. Брак у народов Северной и Северо-Западной Европы, М. Наука, 1990
5. Голод С. И. Семья и брак историко-социологический анализ, Петрополис, 1998
6. С.П. Толкачев, Современная английская литература, учебное пособие, Москва, 2008

РЕЗЮМЕ

«ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА»

Любовь и семья считаются основой всех человеческих отношений. Это считается очень богатыми духовными ценностями. Концепция любви и семьи на протяжении веков считалась ценной в обществе. Именно в наше время, в XXI веке, в период уничтожения семейных ценностей, тема “любовь и семья” вновь пытается найти свое прежнее понимание и достигает этого. Семья-это первый шаг, который делает человек. С ранних лет он направляет мысли, желания и чувства человека. По приговору родителей ребенок приобретает свой первый опыт, получает самую простую информацию об окружающей среде, формирует навыки и привычки в обществе. Целомудрие семьи в первую очередь влияет на психику ребенка. В русской и английской литературе семья обозначается как нация, эта нация переживает множество исторических трагедий, старается выдержать все испытания жизни. Иногда писатели, пишущие семейные романы, также происходят из семейной истории, пытаются показать всю хронику. В качестве примера мы можем показать работы Улицкой “Медея и дети” (русская литература) и “Семейная реликвия” Пилчера (английская литература). В конце XX века читатели уже становятся свидетелями разрушения духовных ценностей. В литературе также разрушаются самые красивые семейные традиции и обычаи. Все это, конечно же, находит свое отражение в творчестве многих писателей. Мы также хотели бы подчеркнуть, что разрушение духовных ценностей часто описывается остро.

Ключевые слова: семья, семейные ценности, любовь, духовные ценности, целомудрие, семейный опыт, человек и общество, предательство.

SUMMARY

“LITERARY THEORY AND WORLD LITERATURE”

Love and family are considered the Foundation of all human relationships. These are considered very rich spiritual values. The concept of love and family has been considered valuable in society for

centuries. It is in our time, in the XXI century, during the destruction of family values, the theme of "love and family" again tries to find its former understanding and achieves this. Family is the first step that a person takes. From an early age, it guides a person's thoughts, desires, and feelings. According to the parents' verdict, the child gets his first experience, gets the simplest information about the environment, and forms skills and habits in society. Family chastity primarily affects the child's psyche. In Russian and English literature, the family is designated as a nation, this nation is experiencing many historical tragedies, trying to withstand all the trials of life. Sometimes writers who write family novels also come from family history, trying to show the entire chronicle. As an example, we can show the works of Ulitskaya " Medea and her children "(Russian literature) and " Shellseekers" Pilcher (English literature). At the end of the twentieth century, readers are already witnessing the destruction of spiritual values. Literature also destroys the most beautiful family traditions and customs. All this, of course, is reflected in the work of many writers. We would also like to emphasize that the destruction of spiritual values is often described acutely.

Key words: family, family values, love, spiritual values, chastity, family experience, man and society, betrayal.

AZƏRBAYCAN TURİZMİNİN İNKİŞAFINDA İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Hüseynova Ruhiyə Adil qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə investisiya yatırılan əsas sahələrdən biri kimi turizm çox güclü dünya sənayesidir və buraya nəhəng işçi kütləsi, əsas vəsaitlər, iri kapitallar cəlb olunur. Turizmin inkişafına hər bir ölkənin təbii- ekoloji resursları, tarixi abidələri, mədəniyyəti, əhalinin ünsiyyət əlaqələrinin səviyyəsi, sosial infrastrukturunun vəziyyəti və s. amillər təsir göstərir. Bütün bu amillərin hər birinin turizmin inkişafına təsiri səmərəli xərclənən maliyyə vasitələrinin həcmi ilə müəyyən olunur. Azərbaycanı turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraitə olan ölkə kimi dünyada tanımaq məqsədilə Azərbaycan brendlərinin reklam-təbliğət və məlumat sorğu fəaliyyətinin canlandırılması və inkişaf etdirilməsi, turizmin inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir. Son illər ərzində beynəlxalq turizmin inkişafı, respublikamızda turizm şirkətlərinin və mehmanxanalarının sayının artması, ölkəmizdə turizm sektorunun dünya standartlarına uyğun səviyyədə inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın dünya turizm bazarına inteqrasiya istiqamətində aparılan ardıcıl işlərdəndir.

Açar sözlər: investisiya, turizm, proqram təminatı, informasiya- kommunikasiya, infrastruktur

Milli iqtisadiyyatın inkişafı investisiya qoyuluşu ilə sıx əlaqədardır. İqtisadiyyatın yenidən qurulması, texniki tərəqqinin təmin olunması, məşğulluq və gəlirlərin səviyyəsinin artırılması kimi məsələlər investisiya prosesində həll edilir.

Müasir dövrdə investisiya yatırılan əsas sahələrdən biri kimi turizm çox güclü dünya sənayesidir və buraya nəhəng işçi kütləsi, əsas vəsaitlər, iri kapitallar cəlb olunur.

Turizm sahəsi xüsusiləşməmiş və ölkənin digər fəaliyyət sahələrindən ayrı olmayan və vahid sosial-iqtisadi sistemin tərkib hissələrindən birinə çevrilmiş milli iqtisadiyyat sahəsidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, turizm milli iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən güclü qüvvədir. O, dövlət büdcəsinin formalaşmasında, ticarət balansının sabitləşməsində mühüm rol oynayır. Turizmin inkişafı ölkədə işsizlik kimi ağır bir problemin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ölkə təsərrüfatının bütün sahələrinə təsir göstərir, eyni zamanda onların inkişafında katalizator roluna malik olur. Turizmin inkişafına təsiredici amilləri təhlil edərkən turizmin ətraf mühitə zərər edib-etməməsi də aydınlaşır. Elmi əsaslarla, konkret proqramlarla həyata keçirilən turizm heç vaxt ətraf mühitə zərər gətirə bilməz. Bu şərtlə ki, yerli resurslar turizm səfərlərində iştirak edən insanların da tələbatlarına uyğunlaşdırılsın. Yəni turizmin təşkili ilə bağlı olan bütün problemlər vaxtında öz

həllini tapa bilsin. Bunun üçün hər bir ölkədə kifayət qədər görüləsi mühüm tədbirlər mövcuddur. Turizmin inkişaf dinamikası bir çox amillərdən, o cümlədən sahibkarların biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmağa hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, sahibkarların kifayət qədər peşəkarlıq hazırlığı olması turizm biznesinin uğur qazanması ilə nəticələnə bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023- cü illər) təsdiq edilməsi barədə fərmanları turizmin hərtərəfli tərəqqisi üçün möhkəm zəmin yaratdı. Azərbaycanı turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraiti olan ölkə kimi dünyada tanımaq məqsədilə Azərbaycan brendlərinin reklam-təbliğət və məlumat sorğu fəaliyyətinin canlandırılması və inkişaf etdirilməsi, turizmin inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir. Son illər ərzində beynəlxalq turizmin inkişafı, respublikamızda turizm şirkətlərinin və mehmanxanalarının sayının artması, ölkəmizdə turizm sektorunun dünya standartlarına uyğun səviyyədə inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın dünya turizm bazarına inteqrasiya istiqamətində aparılan ardıcıl işlərdəndir.

Ölkəmizdə turizmin inkişafı ilə bağlı böyük addımlar atılmışdır. XX əsrin 90-cı illərinin sonunda turizmin inkişaf meyilləri ölkənin ali qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. “2010-2014-cü illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafına dair” Dövlət Proqramı, 2011-ci ilin Azərbaycanda “Turizm ili” elan edilməsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” dövlət tərəfindən turizmin inkişafına verilən dəstəyin göstəricisidir.

Turizmin inkişafına hər bir ölkənin təbii- ekoloji resursları, tarixi abidələri, mədəniyyəti, əhalinin ünsiyyət əlaqələrinin səviyyəsi, sosial infrastrukturunun vəziyyəti və s. amillər təsir göstərir. Bütün bu amillərin hər birinin turizmin inkişafına təsiri səmərəli xərclənən maliyyə vasitələrinin həcmi ilə müəyyən olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, turizmin inkişafına qoyulan investisiyalar dünyada öncül yerlərdən birini tutur. Turizmin investisiya təminatının yaxşılaşdırılması dövlət vəsaiti, sahibkarların kapitalı, birgə turizm subyektlərinin yaradılması və respublikaya cəlb edilən xarici investisiyalardan istifadə əsasında həyata keçirilir. Turizm fəaliyyətində investisiya təminatını yaxşılaşdırmaq üçün sahibkarlığın müxtəlif formalarından istifadə edilməsi iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğundur.

Bu gün Azərbaycanda turizm, o cümlədən beynəlxalq turizm sahəsi diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanın turizm potensialı ölkəyə çevrilməsi və dünya arenasında öz sözünü deməsi üçün böyük potensialı vardır. Turizm ölkəmizin qeyri- neft sektorunda prioritet istiqamətlərdən biridir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasət qeyri- neft sektorunun inkişafı və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini özündə ehtiva edir. Bu baxımdan turizm enerji sektorundan ölkəyə valyuta gətirən ən vacib sektorlardan biridir. Məs, pandemiyaya qədərki dövr üçün statistikanı nəzərə alsaq, 2019-cu ildə ölkəyə 3 milyondan çox turist gəlib və əcnəbilər Azərbaycana 2 milyard dollara yaxın vəsait xərcləmişlər. Bu da ölkəyə daxil olan valyutanın həcminə birbaşa təsir etmişdir. Vizaların verilməsi sisteminin elektronlaşdırılması, eləcə də bu istiqamətdə şəffaflığın gücləndirilməsi Azərbaycana gələn turistlərin sayına birbaşa təsir göstərmişdir. Turizm sektorunda infrastrukturun və loqistik xidmətlərin inkişaf etdirilməsi, eləcə də turizm şirkətlərinin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının artırılması ilə bağlı dövlət tərəfindən dəstək olmuşdur. Pandemiya digər ölkələrdəki kimi, ölkəmizə də turist axınına birbaşa təsir göstərdi. İqtisadi paket çərçivəsində turizmdə çalışan sahibkarlar dövlət dəstəyindən istifadə edə bildilər. Dövlət başçısının siyasi iradəsi pandemiya təsirinə bütün sektorlar üzrə minimumlaşdırmaqdan ibarət olub. Pandemiyanın nəticəsi ilə bağlı , Azərbaycan bu sektorda mövcud potensialı qorunması üçün dəstəyini davam etdirir.

Böyük Tarixi Zəfərimiz nəticəsində Qarabağ və digər ərazilərimizin işğaldan azad edilməsi, bu ərazilərlə bağlı prioritet inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratdı. Bu iqtisadi rayonların iqtisadi potensialını qiymətləndirilərək müəyyənləşdirilmişdir ki, işğaldan azad olunmuş Qarabağ və digər ərazilərimizin böyük turizm potensialı da vardır. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”na əsasən, digər iqtisadi rayonlardakı kimi, işğaldan azad olunmuş Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi

rayonu inkişafı istiqamətində gərəkli addımların atılması nəzərdə tutulur. Torpaqların işğaldan azad edilməsi, turizmin inkişafına dair müxtəlif layihələrin də hazırlanıb icrasına zəmin yaratmışdır. Bu istiqamətdə dövlət səviyyəsində yerli və xarici investorların cəlb edilməsi ilə bağlı gərəkli addımlar atılır. Təbiətinə görə turistlər üçün cəlbəedici zonalar olar Şuşa və Kəlbəcər rayonları il əlində fasiləsiz turizm xidmətləri göstərmək imkanına malikdir. Bu rayonlarda yay turizmi, qış turizmi, sağlamlıq turizmi, mədəni turizm, xarici turizm, dini turizm və s. imkanları var. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq, ölkə üzrə turizm gəlirlərinin 80%-i daxili turizm hesabına formalaşır.

Turizmin inkişafına mane olan müəyyən halların aradan qaldırılması üçün dövlət səviyyəsində bir sıra mühüm tədbirlərin görülməsi davam edir. Belə ki, dövlət turizm subyektləri üçün vergi güzəştləri tətbiq edilməsi, turizm sənayesində fəaliyyət göstərən şirkət və firmaları gömrük rüsumlarından və əlavə dəyər vergisindən azad edilməsi, dövlət turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinə güzəştli kreditlər verməsi məqsədəuyğundur ki, dövlət səviyyəsində bu istiqamətdə gərəkli addımlar atılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraiti yaşayan ölkələr beynəlxalq standartlara uyğun vergi sisteminin formalaşdırılmasını, bazar münasibətlərinə adekvat vergi siyasətinin yürüdülməsini ön plana çəkirlər. Bu siyasət vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasını, mövcud iqtisadi potensialın artırılmasını, əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsini təmin edir. Bu baxımdan vergi siyasətinin səmərəliliyi dövlətin onu hansı prinsiplər əsasında həyata keçirməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində vergi siyasətinin liberallaşdırılması, bu sahədə dövlət siyasətinin sahibkarlığın, o cümlədən turizm sənayesinin inkişafı, yerli və xarici investisiyaların milli iqtisadiyyata cəlb edilməsi baxımından qurulması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatında investisiya aktivləşməsi prosesi ilk növbədə sahibkarlıq subyektlərinin vergi gücünün aşağı salınması ilə bağlıdır. Hazırda turizm sektoru o qədər də ağır vergi gücü ilə yüklənməyib, çox güzəştli və normal vergi şəraiti yaradılmışdır. Turizm sahəsində inkişaf da bu böyük hədəflərə uyğun aparılmalıdır. Bu hədəflərə çatmaq üçün hökumətin təşviq siyasəti çox vacibdir. Turizm sənayesinin bir çox mütəxəssisləri hesab edirlər ki, turizm şirkətlərinə ayrı-ayrı vəzifələrə münasibətdə autorsinqdən, yəni özgə resurslarından istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Turizm şirkətinin digər əməkdaşlarına münasibətdə isə vakant vəzifələrə təyin olunacaq namizədlərin axtarılması məsələsi də vacib şərtlərdən biridir. Şirkətin fəaliyyətinə tələbələrin cəlb olunması, onlarla və onların imkanları ilə yaxından tanışlıq şəraiti yaratmaqla bərabər, onların kollektivə uyğunlaşdırmaq qabiliyyətini qiymətləndirmək də imkan verir ki, bu da yeni əməkdaşların bu kateqoriyası arasında turizm şirkətinə uyğunlaşdırmaq problemini əhəmiyyətli dərəcədə həll etmiş olur. Turizm şirkətində əmək münasibətinin təşkili və əmək haqqının ödənilməsi ölkənin mövcud normativ-hüquqi aktlarında nəzərdə tutulmuş müddəalara uyğun tənzimlənərsə, onda turizm fəaliyyətinin uğurla inkişaf etməsi və Milli iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi hər il artımla müşahidə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, turizm sektorunda baş verən proseslərin məzmun və xarakterləri müxtəlif olur. Bu o deməkdir ki, turizm sənayesində baş verən hadisə və proseslərin əvvəlcədən dəqiq şəkildə proqramlaşdırılması çətinliklər yaradır. Təcrübə göstərir ki, bir çox sosial, təbii, fəvqəladə hadisələr belə proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Turizmin digər bir xüsusiyyəti isə bu işə marağı olan müştərilərin maraqlarının nəzərə alınması ilə əlaqədardır. Hər bir turizm şirkəti fəaliyyətini əhalinin müxtəlif qruplarından olan və bu sahəyə marağ göstərən müştərilərlə qurur. Bütün bunlarla yanaşı ayrılıqda müştəri qruplarının da özünün marağ və istəkləri vardır. Müxtəlif kateqoriyalı turistlər səfərlərin məqsədinə, şəxsi maraqların və tələblərin müxtəlifliyinə və digər xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Turizm istirahət ocaqlarında dincəlmək istəyən müasir turistlər istirahət yerləri barədə məlumatların operativ qaydada əldə olunmasında, yerlərin bronlaşdırılmasında, mövcud turist istirahət yerləri barədə müxtəlif informasiyanın onlayn rejimində bilgilərə malik olmasında çox maraqlıdırlar. Eyni zamanda turizm şirkətləri də öz növbəsində idarəetmədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının xidmətindən yararlanmaları artıq günün tələbinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmiş, onun əhatə dairəsi dövlət standartlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, sosial-iqtisadi sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti, bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etmişdir. İnformasiya – kommunikasiya texnologiyalarının rolu Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən turizm sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya – kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın əsas göstəricilərindən hesab olunur. Mövcud şəraitdə turizm sənayesində hər hansı şirkətin müvəffəqiyyətli fəaliyyətini praktiki olaraq müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmədən təsəvvür etmək olmur. Turizm sənayesində texniki inkişaf, proseslərin avtomatlaşdırılması sahəsində turizm şirkətinin işini daimi stimullaşdırır.

Turizm sənayesində əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri qlobal distribütor sistemi, yəni bronlaşdırma üzrə beynəlxalq kompüter sistemidir. Bu sistemdən istifadə etməklə turizm agentləri vaxt itkisini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa, səmərəliliyi artırmağa və bu iş sxeminin turizm bazarının digər seqmentlərində tətbiq olunması barədə qanunauyğun qərar qəbul olunmasını təmin edə bilirlər. Bu gün qlobal distribütor sistemi təkcə aviabiletlərin deyil, həm də kruiz, avtomobil, mehmanxanaların bronlaşdırılması üçün istifadə olunur. Turizm xidmətlərinin bronlaşdırılması, o cümlədən turistlərin mehmanxanada yerləşdirilməsi üçün bütün dünyada 600 mindən artıq turizm agentliyi dörd qlobal bronlaşdırma sisteminin imkanlarından istifadə edir. Lakin, turizm şirkətləri bu sistemdən yararlanarkən bu və ya digər qlobal distribütor sisteminin ilkin seçimi zamanı turizm şirkəti bir sıra əsas amilləri nəzərə almalıdır. Belə ki, turizm şirkəti üçün bu sistemdən istifadə zamanı təsdiqin tez alınması, ödəniş forması və ya bronlaşdırmaya zəmanətin verilməsi, resursların keyfiyyəti və müxtəlifliyi, istifadəçilərə və müştərilərə dəstək göstərilib-göstərilməməsi, istismar dəyəri böyük əhəmiyyət kəsb etməlidir. Ən yaxşı halda turizm şirkəti bu sistem vasitəsi ilə maksimum sərfəli şərtlərlə zəruri xidmətlər göstərməlidir. Lakin bütün bunlara çox az hallarda rast gəlinir. Buna görə də qlobal distribütor sistemini seçərkən turizm şirkətinin rəhbərliyi həmin sistemin nəyə görə lazım olduğunu dərk etməli və onun mövcud imkanlarından xəbərdar olmalıdır. Azərbaycanda turizm biznesinə qoyulan investisiyalar bu sahənin sürətli inkişafını təmin etməklə turistlərin artan tələbatlarına müvafiq olan yeni iş üsullarının fəal sürətdə tətbiq edilməsi zərurətini şərtləndirir. Bununla əlaqədar olaraq, turizm şirkətinin fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması, eləcə də proqram təminatlarını tətbiq etmə yolu ilə şirkət rəhbərliyinin fəallığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, turizm şirkətləri üçün xüsusiləşdirilmiş müasir proqram təminatları, həmin şirkətlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənir. Turizm operatorları və agentləri üçün proqram təminatları mövcuddur. Turizm sənayesində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərində işin keyfiyyətinin və səmərəliliyini, eyni zamanda operativliyinin artırılması məqsədilə idarəetmədə proqram təminatında istifadəyə üstünlüyün verilməsi əsas şərtlərdən biridir. Bununla yanaşı, proqram təminatı vasitəsi ilə tura daxil olan hər hansı xidmətin yüklənməsinə nəzarət etmək olur və bu da öz növbəsində təkrar satış hallarının qarşısını alır. Digər tərəfdən, tur üzrə ödənişin gedişinə nəzarət etmək və turizm şirkətinin cari maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək, depozit ödənişlər həyata keçirmək və ərizənin tərtib olunması tarixində, ödəmə tarixində və ya ərizənin təsdiqlənməsi tarixində qüvvədə olan valyuta məzənnəsi əsasında ödənişləri rəsmiləşdirmək, müxtəlif valyutalarda xidmətlərin dəyərini müəyyən etmək, mehmanxanalar üçün mərhələlər üzrə, əcnəbi tərəfdaşlar üçün ingilis dilli interfeysdən istifadə etmək, maliyyə zəmanətləri haqqında turizm şirkətinin məlumatlarını nəzərə almaq, müştəri ilə işi davam etdirərkən yollayışların rəsmiləşdirilməsi zamanı iş yükünü maksimum səviyyədə azaltmaq, real vaxtda məsafədən girişlə işləmək turizm agentlikləri üçün proqramla birlikdə işləmək, məsafədən agentlik-operator girişi imkanının həyata keçirmək, bu, turizm agentliyinin menecerinə turizm operatorunun serverinə qoşulmaqla boş yerlərin mövcudluğunu yoxlamağa və bronlaşdırmanı həyata keçirməyə imkan yaradır. Bu sistemin Azərbaycanda tətbiqi ilə əlaqədar “Strateji Yol Xəritəsində” inkişaf strategiyası və hədəflər müəyyən edilmişdir. Turizm sənayesində hər hansı şirkətin müvəffəqiyyətli fəaliyyətini praktiki olaraq müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sistemindən istifadə etmədən sürətli inkişafına nail olmaq qeyri-

mümkündür. Tur məhsullarının işlənilib hazırlanması və satışı texnologiyasının spesifik xüsusiyyəti elə sistemlər tələb edir ki, qısa vaxt ərzində mümkün olan nəqliyyat vasitələri və turistləri yerləşdirmə imkanları haqda məlumat verə bilsinlər, tez bir zamanda yerlərin ehtiyatda saxlanması və bronlaşdırılmasını, həmçinin köməkçi məsələlərin avtomatlaşdırılmasını təmin etsinlər.

Turizm sənayesinə cəlb olunacaq investisiya qoyuluşlarını artırmaq üçün ilk növbədə:

- turizm sənayesinin gəlirliyini təmin edən vahid normativ-hüquqi aktlar və digər iqtisadi mexanizmlər sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi;

-turizm sənayesində bu biznesin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq vergi güzəştlərinin artırılması;

- turizm sənayesinə investisiya qoyuluşlarının cəlbediciliyinin təmin edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

- ölkəyə gələn və gedən turistlərin sənədlərinin qeydiyyatı alınması prosedurlarının sadələşdirilməsi, bunun üçün sərf olunan vaxt itkisinin minimuma endirilməsi;

- turizm fəaliyyətində təhlükəsizlik sisteminin daha düzgün təşkil edilməsi;

-turizm sahəsində baş verən təhlükəsizlik hadisələrinin statistikasının təhlilinin, mülkiyyətin və şəxsiyyətin mühafizəsi sisteminin yaradılması;

- turizm sahəsinin idarəedilməsində vahid avtomatlaşdırma sisteminin gücləndirilməsi və informasiya-kommunikasiya texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi;

-turizm sahəsində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, əldə olunan gəlirlərin həcmnin artırılması ilə büdcə daxilolmalarında və ÜDM-in tərkibində turizm fəaliyyətinin nəticə göstəricilərinin xüsusi çəkisinin artırılmasının təmin olunması.

Bütün bu qeyd olunan şərtlərin reallaşdırılması ilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən vasitələrdən biri kimi turizm sərvətlərindən səmərəli istifadə olunmasına, turizm sənayesinin iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsi olaraq fəaliyyətinin inkişafında bu sahəyə yatırılan investisiya qoyuluşlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradacaqdır. Pandemiyadan qurtuluşu səbrsizlikə gözləyirik. Əminik ki, işğaldan azad olunmuş Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu və Kəlbəcər- Laçın iqtisadi rayonunda turizm potensialını inkişaf etdirməklə Azərbaycan dünyanın ən cəlb edici turist məkanına çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. "Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji yol xəritəsi: hesabatlıq və şəffaflıq problemləri".
2. Maqşud Qasimov, Həbibə Sultanova, Əbil Ağakışiyev: "Azərbaycanın kurort təsərrüfatı", Bakı-2018
3. Həsənov Arzu:"Azərbaycanda regional turizmin inkişafı. Problemlər və perspektivlər", Bakı-2012
4. "Turizm bazarı dünya iqtisadiyyatının bir sıra sahəsi kimi", Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, Bakı - 2015
5. "Turizmin inkişafı üçün kadr seçiminin prinsipləri". Maliyyə və
6. uçot jurnalı, Bakı- 2015
7. 6.www.yap.org.az/az/view/news/43410/vuqar-bayramov-azerbaycan-turizm-sektorunda-movcud-potensialin-qorunub-saxlanmasi-uchun-desteyi-davam-etdirecek

РЕЗИОМЕ

Туризм - одно из основных направлений инвестиций в наше время, очень сильная мировая индустрия, которая привлекает огромную рабочую силу, основные фонды, большой капитал. Развитие туризма зависит от природных и экологических ресурсов каждой страны, исторических памятников, культуры, уровня коммуникаций населения, состояния социальной инфраструктуры и т. д. факторы влияют. Влияние каждого из этих факторов на развитие туризма определяется объемом эффективно расходуемых финансовых ресурсов. В целях продвижения Азербайджана в мире как страны с благоприятными условиями для развития

туризма, активизации и развития рекламно-информационной деятельности азербайджанских брендов, расширение международного сотрудничества в области развития туризма определено как приоритетное направление. . В последние годы развитие международного туризма, увеличение количества туристических компаний и отелей в нашей стране, развитие туристического сектора в нашей стране в соответствии с мировыми стандартами входят в число последовательной работы, проводимой для интеграции Азербайджана в мировой туристический рынок.

Ключевые слова: инвестиции, туризм, программное обеспечение, информация и связь, инфраструктура

SUMMARY

As one of the main areas of investment in modern times, tourism is a very strong world industry, which attracts a huge workforce, fixed assets, large capital. The development of tourism depends on the natural and ecological resources of each country, historical monuments, culture, the level of communication of the population, the state of social infrastructure, etc. factors affect. The impact of each of these factors on the development of tourism is determined by the amount of financial resources spent efficiently. In order to promote Azerbaijan in the world as a country with favorable conditions for the development of tourism, the revitalization and development of advertising and information activities of Azerbaijani brands, the expansion of international cooperation in the field of tourism development has been identified as a priority. The development of international tourism in recent years, the increase in the number of tourism companies and hotels in our country, the development of the tourism sector in our country in accordance with world standards are among the consistent work carried out to integrate Azerbaijan into the world tourism market.

Keywords: investment, tourism, software, information and communication, infrastructure

QRİQORIAN KİLSƏSİ VƏ ERMƏNİ TERROR TƏŞKİLATLARININ BİRGƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

Hüseynova Sədabə

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu

Milli ideoloji mərkəz kimi çıxış edən kilsə ermənilərin tarixinin, mədəniyyətinin yaradıcısıdır. Hər zaman ilk növbədə öz müstəqilliyini bərqərar etmək istiqamətində fəaliyyət göstərən kilsə bu məqsədlə bütün mümkün imkan və vasitələrdən istifadə etmişdir və etməkdədir. “Böyük Ermənistan” xülyasının bu günə qədər də aktual olmasının səbəbkarı məhz erməni kilsəsi olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə ideoloji mərkəz olaraq kilsə ermənilərin “dənizdən dənizə bir dövlət” xəstəliyini, xülyasını alovlandırmış, bu fikirləri dəstəkləyəcək, yayacaq və bu amal uğrunda hər şeyə hazır olan qruplaşmaların yaradılmasında fəal iştirak etmişdir.

Erməni xülyasının reallaşdırılması istiqamətində ilk təşkilatlanmış, terrorçu fəaliyyətə başlayan birlik “Hnçak” olmuşdur. 1887-ci ildə Cenevrə Universitetinin bir qrup tələbəsi tərəfindən yaradılan bu təşkilat ilk dövrlərdə Osmanlı imperiyası və İran ərazisində terrorçu fəaliyyətlə məşğul idi [9, 45].

XIX əsrin 90-cı illərində yaradılan “Daşnaksütyun” partiyasının yaradılmasında və fəaliyyətinin dəstəklənməsində qriqorian kilsəsinin xüsusi rolu olduğunu söyləmək lazımdır. İlk yarandığı dövrdən terrorçu fəaliyyəti əsas fəaliyyət planı kimi müəyyənləşdirən partiyanın hələ 1907-ci ildə müxtəlif dövrlərdə ümumən 3233 filialı var idi və bunlardan 2311-i Rusiya imperiyasında, qalanları isə erməni diasporası olan ölkələrdə yerləşmişdilər. XX əsrin əvvəllərində Daşnaksütyunun üzvlərinin sayı 100 min nəfərə çatırdı.

Türkiyə ərazisində erməni dövləti qurmaq niyyətində olan partiyanın nizamnaməsində - 1) yalnız ermənilər arasında deyil, Türkiyədə yaşayan digər məzlum xalqlar arasında da inqilabi təşviqat aparmaq; 2) erməniləri silahlandırmaq və təşkilatlandırmaq; 3) terror törətmək; 4) dövlət müəssisələrini soymaq və dağıtmaq - əsas faliyyət istiqamətləri kimi müəyyənləşdirilmişdir [11, 41].

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törədən bu təşkilatlar qeyd edildiyi kimi bilavasitə erməni qriqorian kilsəsinin hərtərəfli dəstəyindən yararlanırdılar. Hətta bu təşkilatların terrorçu fəaliyyətinin nəticəsi olaraq müəyyən ərazilər əldə edəcəklərinə əmin olan kilsə katalikosu V Qevorq Rusiya çarı I Nikolayla şəxsən görüşərək Osmanlı Türkiyəsinin məğlub olması üçün erməni terrorçularının geniş fəaliyyətinin mükafatı olaraq bir sıra ərazilərin – Ərzrum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbəkər və Sivasın ermənilərə veriləcəyi razılığını almışdır.

Amerikalı tarixçi Stenford C.Şou özünün “Osmanlı imperiyasının və müasir Türkiyənin tarixi” adlı tədqiqatında göstərirdi ki, Birinci Dünya müharibəsi gedişində “...müsəlmanların ermənilər tərəfindən amansız və kütləvi qırılması baş vermişdir. Milyondan çox türk kəndlisi öz isti ocaqlarını tərk etməyə məcbur olmuşdu. Türk qaçqınlar tikə-tikə doğranmışdılar. Türkiyənin beş əyalətinin – Trabzon, Ərzincan, Ərzrum, Van, Bitlis ərazisində yaşayan 3 milyon 300 min insandan 1914-cü ildə 600 min nəfəri qaçqın düşmüşdü” [4, 10].

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsinin (1914-1918) başlanması ilə erməni terrorçuları və erməni qriqorian kilsəsi belə hesab etdilər ki, onların dahiyənə ideyalarının reallaşdırılması üçün əlverişli məqam gəlmişdir. Onlar Antanta dövlətləri ilə sıx əlaqələr yaradaraq Osmanlı imperiyası daxilində dağıdıcı fəaliyyətə başladılar. Öz himayədarlarından silah alan ermənilər arxa cəbhədə mülki müsəlman əhalisinə qarşı qanlı hücumlar həyata keçirməyə başladılar. Onlar hələ 1905-ci ildə baş verən inqilabla bağlı Rusiya imperiyasının zəifləməsindən istifadə edib, Cənubi Qafqazda və İranda yaşayan azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti yürütməyə başladılar [9, 46].

Birinci Dünya müharibəsinin aktiv tərəflərindən olan Rusiyanın daxilində inqilablar, siyasi xaos imperiyanın ucqarlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda milli münaqişələrlə davam edirdi. Rusiyada siyasi böhranın dərinləşməsindən istifadə etməyə çalışan erməni terror təşkilatları Azərbaycanda müsəlmanlara qarşı soyqırımı siyasətini həyata keçirirdilər. 1917-ci il fevral inqilabı dövründə ermənilər Azərbaycan ərazilərinin işğalı fəaliyyətini genişləndirdilər [10, 133].

1917-ci il inqilabından sonra Çar Rusiyasının süqutu Qafqazda dəyişikliklərə səbəb oldu. 22 aprel 1918-ci ildə yaradılmış və Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanı özündə birləşdirən Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası 26 may 1918-ci ildə ləğv edildi. Müstəqilliklərini elan edən Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan Respublikaları Osmanlı İmperiyası tərəfindən tanındı. Birinci Dünya müharibəsində Antanta dövlətlərinin Osmanlı İmperiyasının ərazilərini bölüşdürməsi və bu ərazilərin böyük bir hissəsinin ermənilərə verilməsi planlarının olduğu ortaya çıxdı. Bundan xəbərdar olan ermənilər Osmanlılara qarşı ərazi iddiası qaldırdılar. İrəvan və ətraf ərazilərdə qurulmuş Ermənistan Respublikası hökuməti və Eçmiadzin Katolikosluğu bu istiqamətdə səyləri sürətləndirdi. Kilsənin bu istiqamətdəki təsiri və fəaliyyəti daha güclü idi. İngilislər Qarsla birlikdə Osmanlı dövlətinin digər ərazilərini ermənilərə vermək niyyətində idilər. I Dünya müharibəsinin son mərhələsində İngiltərə, Fransa və İtaliya Osmanlı dövlətinin böyük hissəsini işğal etməyə başlamışdılar. 30 oktyabr 1918-ci ildə bağlanan Mondoros sülhünün şərtlərində Şərqi Anadolunun ermənilərə verilməsi məsələsi də var idi. Eçmiadzin Katalikosluğunun nümayəndəsi Boqos Nubar Paşa 30 noyabr 1918-ci ildə müttəfiq dövlətlərin Xarici İşlər nazirlərinə və onların ortaqlarına bir memorandum göndərmişdir. Nubar Paşa “Antanta Dövlətlərinin yanında savaşıyan” ermənilər üçün Antanta Dövlətləri, Amerika və Birləşmiş Millətlər Birliyinin himayəsi altında müstəqil, Qafqazdan İskəndərün körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən Böyük Ermənistan dövlətinin qurulmasını istəmişdi. Bu fəaliyyətdə Ermənistan hökumətinin nümayəndəsi A.Aharonyan yepiskop Nubar Paşanın yanında idi.

1919-cu ilin 6-13 fevralında İrəvanda “qərbi ermənilərin II qurultayı” keçirilmişdi. Bu toplantı Eçmiadzin Katolikosu tərəfindən təqdis edilərək açılmışdı. Toplantıda Birləşmiş Ermənistan qurulması qərarlaşdırılmışdı. Ermənilər Şərqi Anadolunun Ermənistan Respublikasına ilhaq

edilməsini nəzərdə tuturdular. Birləşmiş Ermənistana ingilislərin məğlub etdikləri Qarsdan başqa Osmanlı dövlətindən alınacaq ərazilər də daxil edilməli idi.

Bu qurultaydan sonra ermənilər 12 fevral 1919-cu ildə baş tutan Paris Sülh Konfransına müraciət edərək Tbilisinin cənubundan Sivas da daxil olmaqla Adanaya qədər sərhədlərdə Böyük Ermənistan qurulmasına kömək istəmişdilər. 10 avqust 1920-ci ildə imzalanan Sevr müqaviləsinə görə Qars, Ərdəhan, Van, Ərzurum və Trabzon vilayətləri də daxil olmaqla böyük bir ərazi ermənilərə verilməli idi. Lakin Sarıkamış yaxınlığındakı döyüşlərdə Qars və Ərdəhan bölgələri azad edildi və Sevr müqaviləsi qüvvədən düşdü. 1921-ci il Moskva müqaviləsi ilə əldə olunmuş qələbənin nəticələri möhkəmləndirildi [3, 32-33].

Bir daha qeyd edilməlidir ki, ermənilərin xəstəlik halını almış xülyalarının reallaşdırılması ilə bağlı bütün təbliğat və təşviqat fəaliyyəti qriqorian kilsəsinə məxsus olmuşdur. Bir daha vurğulanmalıdır ki, 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının yaradılmasının ideya daşıyıcısı olan erməni qriqorian kilsəsi yeni hökuməti dəstəkləyirdi və erməni dövlətçiliyinin formalaşdırılmasına köməklik göstərirdi [13, 186].

1918-1920-ci illərdə Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstana qarşı ermənilərin ədalətsiz müharibələrində terrorçu daşnak partiyasının üzvlərinin fəaliyyəti xüsusi bir araşdırma tələb edir və burada kilsə ilə daşnakların birgə fəaliyyəti işıqlandırılmalıdır. Tədqiqatçı Zeynəb İskefiyelinin araşdırmalarına əsasən, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində erməni cəmiyyətləri, məktəbləri və kilsələri, bütövlükdə erməni patriarxlığı öz siyasi qanuni və dini toxunulmazlıqlarından istifadə edərək üsyan və inqilabların hazırlandığı komitələrə, bürolara, silah və sursat anbarlarına çevrilmişdi. Gənc partizanlardan yepiskoplar və ruhanilər seçilirdi. Erməni terrorçuları fəaliyyət göstərdikləri ərazilərdə yepiskopların da olmasına çalışırdılar. Daşnaksütyun və Hnçak təşkilatlarında keşişlər, yepiskoplar və hətta patriarxlar fəaliyyət göstərirdilər. Erməni inqilabı hərəkətlərinə qoşulmaq istəməyən patriarxlar və ruhanilər bu terror təşkilatları tərəfindən təhdid edilir, istefa etmək məcburiyyətində qalır və ya kilsədən uzaqlaşdırılırdılar [5, 242-243].

Qeyd edilməlidir ki, I Dünya müharibəsi dövründə erməni katalikosları Osmanlı imperiyasına qarşı törədilən cinayətlərdə terrorçularla əlbir fəaliyyət göstərmişdilər. Kilsə xadimlərinin başlıca fəaliyyəti ermənilər arasında osmanlılara qarşı təbliğat aparmaq, onları üsyana təşviq etmək və hətta onları silah-sursatla təmin etmək idi. I Dünya müharibəsi dövründə kilsələr müxtəlif Avropa ölkələrindən gətirilən silahların saxlanıldığı depolara çevrilmişdilər və bu silahlarla təchiz edilən daşnaklar zəbt etməyə çalışdıqları Türkiyə və Azərbaycan torpaqlarında yerli əhalinin öldürülməsi zamanı bu silahlardan istifadə etmişdilər. Müharibədən sonrakı dövrdə də məhz kilsənin yaxından köməkliyi ilə ermənilər Azərbaycan ərazilərində yerli əhalinin məhv edilməsi, yaşadıkları ərazilərdən qovularaq qaçqına və köçkünə çevrilməsinə səbəb olmuşdular.

1918-1920-ci illər Azərbaycan tarixinin şərəfli və gərgin bir dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Belə ki, 1918-ci il 28 mayda yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti şimaldan Denikin, qərbdən Ermənistanın təcavüzü ilə üzləşdi. 1918-ci ilin avqustunda isə ingilis müdaxiləçiləri və Biçeraxovun silahlı dəstələri Bakıya daxil oldular [10,133].

Belə bir siyasi qarışıqlıq dövründə erməni təcavüzləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varlığını təhlükə altına salan əsas amillərdən biri idi. Dövlət quruculuğunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti “millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipindən çıxış etsə də, Ermənistan tərəfi “tarixi prinsipi” əsas götürür, guya qədimdə mübahisəli ərazilərin “Böyük Ermənistan” ərazisinə daxil olduğunu iddia edirdi. Ermənistan Respublikasının daha çox əraziləri ələ keçirmək cəhdləri milli münafişənin dərinləşməsinə, yüz minlərlə əhalinin etnik torpaqlarından qaçqın düşməsinə səbəb olmuşdur [12, 152].

Azərbaycan Demokratik Respublikasının baş naziri F.X.Xoyski Ermənistan hökumətinə göndərdiyi notada bildirirdi ki, azərbaycanlılara qarşı təcavüz siyasəti qəti olaraq dayandırılmalıdır [1, 136-137].

Lakin erməni qriqorian kilsəsinin maddi və mənəvi dəstəyi və bir çox hallarda təhriki ilə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını ölkənin demək olar ki, bütün regionlarında həyata keçirilirdi. Bakı,

Şamaxı, Quba, Göyçay, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Şəki, Lənkəran və Azərbaycanın əzəli torpaqları olan İrəvan, Göyçə və digər ərazilərdə ermənilərin yerli mülki azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar nəticəsində on minlərlə əhali öldürülmüşdü.

E.Korkotyan “1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi” adlı kitabında göstərirdi ki, 1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində yaşayan 575000 azərbaycanlı əhali kütləvi qırğına məruz qaldı [6, 65].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncədə 15 iyul 1918-ci il tarixli iclasında Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən vəhşilikləri araşdırmaq üçün Fövqəladə İstintaq Şurası yaradılması haqqında məsələ qaldırılmışdı. Bu Şuranın fəaliyyətinin nəticələri ümumiləşdirilərək fransız, alman, rus və türk dillərinə tərcümə olunacağı bildirilirdi. 1918-ci ilin iyulundan 1920-ci ilin martına qədər fəaliyyət göstərən Şura Azərbaycanı ayrı-ayrı bölgələrində ermənilər tərəfindən törədilən terror aktlarına dair cildlərlə materiallar hazırlamışdı [2, 20-21].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə Cənubi Qafqazda xüsusi vüsət alan erməni terroru yalnız azərbaycanlılara deyil, həmçinin bu regionda yaşayan və ermənilərin planlarının həyata keçirilməsi yolunda maneə olaraq qəbul edilən bütün xalqlara qarşı çevrilmişdi. Azərbaycanlılarla yanaşı bu dövrdə gürcülər, kürdlər, ruslar, yəhudilər və digər millətlərin nümayəndələri erməni terrorunun qurbanlarına çevrilmişdilər. Bu qətli-qiyamın başlıca səbəbi “Böyük Ermənistan” xüsliyinin gerçəkləşdirilməsi idi.

1919-cu ilin yanvarında daşnak hökuməti Qarabağ ərazisi ilə əlaqədar iddialar irəli sürmüşdü. Ermənilər aşağıdakı əraziləri Qarabağdan qoparmaq istəyirdilər:

1. Tərtəri çıxmaq şərtilə Cavanşir qəzasının cənub, qərb hissəsini;
2. Ağdamı və Qacar kəndini çıxmaq şərtilə Şuşa qəzasının qərb hissəsini;
3. Vəng, Hadrut, Yeğorlu və Arakel kəndləri ilə birlikdə Cəbrayıl qəzasının bir hissəsini;
4. Kirs dağından Cənub qərbdə yerləşən Şahverdilər kəndini və Araz çayı üzərindəki Ağbil stansiyasını çıxmaq şərtilə bütün Zəngəzur qəzasını [7, 15].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ilk onilliklərində ermənilərin geniş terrorçu fəaliyyəti Qərbi Avropa dövlətləri və birbaşa olaraq Fransa və Böyük Britaniya tərəfindən dəstəklənir və şərait yaradılırdı. Burada başlıca məqsəd həmin dövlətlərin Kiçik Asiyada və Cənubi Qafqazda nüfuzlarının genişləndirilməsi, bu ərazilərin müstəmləkəyə çevrilməsi idi. Böyük dövlətlərin bu siyasətindən öz xeyirləri üçün yararlanmağa çalışan erməni kilsəsi və terror birləşmələri yerli əhaliyə qarşı amansız vəhşiliklər törədirdilər.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Musa Qasımlının qeyd etdiyi kimi hələ XIX əsrdə: “Erməni kilsəsi daşnak terrorçularının toplaşdığı yerə çevrilmişdi. Daşnaksütyun kilsə xadimləri seçilərək öz namizədini keçirməyə çalışır və ona nail də olurdu. Bununla əlaqədar olaraq İrəvan quberniya jandarma idarəsinin rəisi Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Departamentinə 1903-cü ilin noyabr ayında yazdığı 1288 №-li məxfi raportunda vurğulayırdı: “İrəvan kilsəsinin keşişi Sukias Ter-Qriqorian Daşnaksütyun partiyasının üzvüdür”. Kilsə və terror təşkilatları bərabər hərəkət edirdilər... Kilsənin terror təşkilatı ilə əlaqədə olaraq xristianlığı gözdən salmasının daha bir nümunəsi Daşnaksütyunun Eçmiadzin kilsəsinin yanında dini təşkilat olan Patorik təşkil etməsi idi. Yalnız rəhbərliyə tabe olan bu terror təşkilatının başlıca vəzifəsi ermənilərin psixoloji və dini hissələrinə təşkilatın mövqeyindən təsir etmək idi. Patorikin fəaliyyətində erməni katolikosunun şəxsən iştirak etməsi isə kilsə və terror təşkilatının bərabər hərəkət etdiyini göstərirdi. Cənubi Qafqazda tökülən qanlar üçün məsuliyyəti erməni kilsəsi və terror təşkilatları daşıyırdı.” [8, 1].

Tarixin nisbətən sabit məqamlarında isə Daşnaksütyun partizan fəaliyyəti aparmış, terrorlar törətmişdir. Daşnaksütyunun davamçısı olan, Livan erməniləri tərəfindən yaradılan ASALA 1980-ci ildən beynəlxalq terror təşkilatı olaraq qeydiyyatla alınmışdır. Bu gün geniş terror fəaliyyəti ilə məşğul olan adı çəkilən təşkilatlar hər zaman olduğu kimi həm Eçmiadzin, həm də Kilikiya apostol kilsələri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, kilsə qeyri-rəsmi şəkildə dövlət idarəçiliyinə müdaxilə edir, dövlətin ideoloji mərkəzi kimi çıxış edir. Dövlət idarəçiliyinə gələn siyasətçilər kilsə ilə sıx əlaqədə olurlar. Hakimiyyətdə olan dövlət xadimləri öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün kilsə ilə sıx əlaqələr

yaratmağa, kilsənin nüfuzundan istifadə etməyə çalışırlar. Dövlət xadimləri kilsə ilə yaxın əməkdaşlığı ölkəni idarə etməyin və erməni diasporaları, həmçinin terror təşkilatları ilə əlaqələrin yaradılmasının, beynəlxalq təşkilatlara təsir etmə imkanlarının əldə edilməsinin başlıca mənbəyi hesab edirlər.

Hnçak, Daşnaksütyun, Armenakan, ASALA kimi beynəlxalq terror təşkilatları ilə əlbir olan erməni kilsəsi erməni psixikasında “Böyük Ermənistan” xülyasının aktual qalmasının əsas səbəbkarlarındanır. Onu da demək olar ki, ilk dövrlərdə adı çəkilən terror təşkilatların yaranmasının və fəaliyyətlərinin ideoloji mənbəyi kilsə idisə, hazırda kilsə həmin təşkilatların əlində alətə çevrilmişdir və müəyyən mənada məhz bu təşkilatların göstərişləri, maddi və mənəvi dəstəyi əsasında geniş təsir imkanlarına malikdir.

Açar sözlər: ermənilər, erməni kilsəsi, erməni qriqorian kilsəsi, milli ideoloji mərkəz, erməni terror təşkilatları.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Азербайджанская Республика. Документы и материалы 1918-1920 гг. Баку: Элм, 1998, 616 с.
2. Azərbaycan belgelerinde erməni sorunu (1918-1920). T.C. Başbakanlık devlet arşivleri genel müdürlüğü. Cumhuriyet arşivi daire başkanlığı. Ankara, Yayın Nu: 28, 2001, 682 s.
3. Arslan A. Erməni kilisesi'nin ermənilərin həyat və ideallerindəki yeri və böyük güclərin erməni kilisesinə nüfuzu. s. 32-33
4. Иманов К. “Армянский геноцид” или армянский террор? Баку: Агентство по авторским правам Азербайджанской Республики, 2017, с.10
5. İskefiyeli Z. Erməni kimliyinin oluşumunda din faktörü: Hıristiyanlık, kilise ve misyonerler // Akademik İncelemeler. Cilt:2, Say:1, 2007, s. 231-255
6. Историческая география Западного Азербайджана. Составитель Сабир Асадов. Баку, 1998, 560 с.
7. К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской СССР (1918-1925). Документы и материалы. Баку, Азернешр,1989, 334 с.
8. Qasımlı M. Erməni kilsəsinin xristianlıq və Rusiya əleyhinə fəaliyyətləri: tarixdən günümüzə // Azərbaycan qəzeti, 11.12.2020, s. 1
9. Гаджиева З. Армянская церковь: государство в государстве? // IRS, 2018, № 6 (96), с. 42-47
10. Qəhrəmanlı N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanda etnosiyasi vəziyyət və milli özünüdərk prosesi // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti. Bakı: Qartal, 1998, 208 s.
11. Мархулия Г. Армяне в поисках Армении. Тбилиси: Сухумский Государственный Университет, 2010, с. 41
12. Mustafa N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-ərazi münaqişələri və qaçqınlar problemi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti. Bakı: Qartal, 1998, 208 s.
13. Тирабян К. Роль религии при формировании армянской диаспоры в РФ // Управленческое консультирование. 2018, № 5, с. 186

РЕЗЮМЕ

СОТРУДНИЧЕСТВО ГРИГОРИАНСКОЙ ЦЕРКВИ И АРМЯНСКИХ ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

В статье рассматривается совместное сотрудничество армянской григорианской церкви и армянских террористических организаций. Было отмечено, что армянская григорианская церковь выделялась не как учреждение для совершения христианских обрядов, а как центр, сыгравший активную роль в зарождении армянской национальной и даже расистской мысли. Чтобы укрепить свои позиции, государственные чиновники стараются установить тесные связи с церковью и использовать авторитет церкви. Официальные лица считают тесное сотрудничество с церковью основным источником управления страной и установления связей с армянской диаспорой, а также террористическими организациями и получения возможностей влиять на международные организации.

Ключевые слова: армяне, армянская церковь, армянско-григорианская церковь, национальный идеологический центр, армянские террористические организации.

SUMMARY

GRIGORIAN CHURCH AND ARMENIAN TERRORIST ORGANIZATIONS COOPERATION

The article discusses the joint cooperation of the armenian gregorian church and armenian terrorist organizations. It was noted that the armenian gregorian church was distinguished not as an institution for the performance of christian rites, but as a center that played an active role in the emergence of armenian national and even racist thought. In order to strengthen their position, government officials try to establish close ties with the church and use the authority of the church. Officials consider close cooperation with the church to be the main source of governing the country and establishing ties with the armenian diaspora, as well as terrorist organizations, and gaining opportunities to influence international organizations.

Keywords: armenians, armenian church, armenian gregorian church, national ideological center, armenian terrorist organizations.

YENİYETMƏ VƏ GƏNCLƏRDƏ DEVIANT DAVRANIŞIN TƏZAHÜR FORMALARI

Hüseynova Turanə Əhmədağa qızı

ARTİ

Müasir elmi, pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda (M.İ.Rojkov, M.A.Kovalçuk, V.Q.Bajenov, M.İ.Buyanov, V.Klayn, A.İ.Zaxarov və b.) uşaq və yeniyetmələrin rəftar və davranışında müşahidə olunan normadankənar, qusurlu davranışın bütün təzahürlərini deviant davranış adlandırılır. Deviant davranış dedikdə insanın əməl və hərəkətlərinin onun yaşadığı cəmiyyətdə faktiki olaraq bərqərar olmuş norma və standartlara uygunsuzluğu (davranış normalarından yayınma, sapma) nəzərdə tutulur.

L.B.Şneyder deviant davranış pozuntularının aşağıdakı konkret səbəllərini qeyd etmişdir : maraq, psixi pozuntu, yüksək psixi oyanıqlıq, özünə nəzarət edə bilməmək, ailədaxili münasibətlər, müstəqilliyə meyl, təlimdən geri qalma, həmyaşıdları tərəfindən təcrid olunma, yetkin insanların uşağın qarşılaşdığı çətinlikləri anlamaması, özünəinam səviyyəsinin aşağı olması, stressli həyati situasiyalar, uşağın həyatında gərgin sosial-iqtisadi situasiyalar (maddi cəhətdən az təmin edilmə, valideynlərin işsizliyi və s.), şiddətə məruz qalma, qəddarlıq, cəzasızlıq nümunələri, valideynlərin həddən artıq məşğul olması, valideynlərlə konfliktli vəziyyət, valideynlər tərəfindən qoyulan əsassız qadağalar, daimi münasibətlər, ailədə sui-istifadə halları, intellektual sferanın zəifliyi, ünsiyyət bacarıqlarının məhdudluğu, emosioanl-iradi tənziqləmənin zəifliyi, tənhalıq, digərləri tərəfindən başa düşülməmək, valideynlərin həddən artıq nəzarəti və ya avtoritarlığı, zəlzəli təsirlərdən müdafiə mexanizminin zəifliyi, genetik amillər, cinsi inkişaf problemləri, sosial davranış bacarıqlarının olmaması, mədəni səviyyənin aşağılığı, asudə vaxtın artıqlığı: darıxdırıcılıq, maraq, çevrənin təsiri və s.

Deviant davranışın izahına ilk səylərdən biri E.Dürkheyim tərəfindən onun anomiyə konsepsiyasında göstərilmişdir. Mütəfəkkir anomiyə dedikdə, fərdlərin davranışının dürüst ziddiyyətsiz tənzipinin olmadığı cəmiyyətin vəziyyətini nəzərdə tutur. Anomiyə konsepsiyası özünün sonrakı inkişafını R.Mertonun əsərlərində tapmışdır. Əgər H.Dürkheyim anomiyəyə qeyri-sabit cəmiyyətin təzahürü kimi baxırdısa, R.Merton bu anlayışı sabit, normal fəaliyyət göstərən cəmiyyətə şamil edirdi. Deviant davranışın addiktiv davranış, aqressivdavranış, suisidal davranış, delikvent davranış və sosial-psixoloji dezadaptasiya formalarını qeyd etmək olar. Sadalanan deviant davranış tiplərindən addiktiv və delikvent davranış tiplərinə nəzər salaq:

Addiktiv davranış - Addiktologiya (ing, addiction –asılılıq, loqo- elm) addiktiv(asılı) davranış haqda elm olub, addiksiyaların yaranma səbəblərini, onların inkişaf mexanizmlərini, psixoloji və klinik əlamətlərini, simptomları, dinamikasını, korreksiya və terapiya üsullarını öyrənir. Addiktiv tip - bu özünün psixi vəziyyətini xüsusi maddələrin vasitəsilə süni şəkildə dəyişmək, yaxud emosiyalarının intensivliyini artırmaq və inkişaf etdirmək məqsədilə fəaliyyətin müxtəlif növlərinə diqqəti mərkəzləşdirməklə reallıqdan qaçmağa cəhd edəndir. Həyat bu davranışa sahib olanlar üçün maraqsız və darıxdırıcı görünür. Onların fəallığı, gündəlik həyatın çətinliklərinə dözmək qabiliyyəti zəif olur və natamamlıq kompleksi, asılılıq, həyəcanlılıq, yalan danışmaq, başqalarını günahlandırmaq meyilləri olur. **Asılılıq meyilləri yaradan addiktiv davranışın “internet-addiksiya”, komputer-addiksiyası”, “qumar oyunları addiksiyası”, “kimyəvi və qeyri-kimyəvi maddələr addiksiyası” və s. kimi növləri geniş yayılıb və yayılmaqdadır.**

“Addiktiv davranışın asılı davranışa keçməsi bu keçidi şərtləndirən bir sıra amillərlə müəyyən edilir. Addiktiv realizasiyaya yol açan amillərdən biridə şüursuz olan psixoloji diskomfortdur. Bu diskomfort, əsasən, cəmiyyətlə bağlı davranış formalarından həzz almamaqdır. Şüursuz yaranan komplekslər insanda distimik vəziyyət, təşviş, narahətçilik yaradır. Addiktiv davranışın realizasiyası nəticəsində onlar cəmiyyətdəki rollardan birazda olsa uzaqlaşır. Asılı davranışlar əsasən **narkotik vasitələr, psixotrop maddələr** (sui-istifadə zamanı insanların sağlamlığı üçün təhlükə yaradan, hər hansı təbii və ya süni maddələr), **prekursorlar** (narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin hazırlanması məqsədilə istifadə edilən kimyəvi maddələr və onların duzları) o cümlədən **alokoqollu maddələr** vasitəsilə. Narkotik maddələrə isə psixiostimulyatorlar, hallyusinogenlər, inqalyantlar, opiatlar və yuxugətirənlər aiddir.

Addiktiv davranışın səbəbləri:

- Uşaqlara emosional dəstək olmayan ailədə, adekvat tərbiyə olmadıqda, valideynlərlə anormal münasibət olan insanlarda addiktiv davranışın yaranması daha çox ehtimal ediləndir.
- Asosial ailələrdə hansılardakı uşaqlara qarşı olan emosional, fiziki təcavüz və işgəncələr, daha çox psixoaktiv maddələrə maraq olur. Belə uşaqlar çox vaxtlarını həyətdə keçirirlər, qruplaşmalar yaradır və “vor zakon” adlı bir anlayış onların həyat tərzinə çevirilir. Onlar arasında ən böyük əyləncə beyin dumanlandıran maddələrdən istifadədir.
- Hiperhimayə anlayışı da burada böyük rol oynayır. Uşaqlıqdan “bunu eləmə, bu pisdi, o yaxşıdı” kimi münasibət, hər problemlərini onun yerinə həll etmək, ona nəzarət etmək və s. həddindən ziyadə qayğı uşaqlarda artıq ifrat iyrenmə yaradır və onlar deviant davranışa maraq göstərirlər.
- Addiktiv davranış sosial fobiya, sosial kontaktları yaratmamaq, boşluq-ekzistensial vakuüm, dilxorluq hissi, təklilik hissi ilə də yaranma bilər.
- Doğumdan sonra bağlılıq kompleksinin yaranmaması da aludəçiliyin inkişafına yol açır.
- Emosional qeyri-stabillik, ailədə tamlıq hissini olmaması, cəmiyyətə olan inamsızlıq - hamısı asılı şəxsiyyətin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

Narkotik və ya toksik maddələrdən istifadə fiziki asılılıq yaranmadan narkomaniya və ya toksikomaniya sayılmır. Belə vəziyyətləri, əsasən, narkotizm və ya toksikomanik davranış, epizodik sui-istifadə adlandırırırlar. Son zamanlar “addiktiv davranış” dəbə düşüb ki, belə problemlər daha çox pedaqoji müdaxilə tələb edir, nəyinki tibii və psixoterapevtik. Psixi asılılıq daha çox psixoaktiv maddələrdən (PAM) istifadə ilə şərtlənir. İstifadə ehtirası o qədər güclü olur ki, hər yolla maddədən

istifadəyə çalışılır. İstifadədən imtina insanda narahatçılıq və güclü istifadə arzusu yaradır. Bəzən bu arzunu obsessiv və ya “sayrışan” niyyət adlandırırlar. Xarici göstəricilərdən biri də, başqa narkotik maddələrdən istifadə edən insanlarla ünsiyyətə can atmaqdır. Fərdi asılılıqdan qrup şəklində olan psixi asılılığı ayırmaq lazımdır. Əsasən, bu davranış addiktiv adlanır və əsasən, müəyyən bir qrupun bir yerdə yığılan zamanlar baş verir. Meyl o zaman yaranır ki, “kampaniya” bir yerdə yığılır. Əgər yığılmaq olmur, meyl yaranmır. İstifadəni dayandırma abstinent sindromunun yaranması ilə müşahidə olunur. Abstinent sindromu yalnız psixi pozuntu deyil, həm də somatik və nevroloji patologiyadır. Abstinent sindromu narkotik maddənin istifadəsindən sonra yox olur. Abstinent sindromu zamanı yaranan simptomlar sanki narkotik qəbulu zamanı yaranan simptomların əksi olur. Eyforiyanın yerinə depressiya, həzzin yerinə narahatçılıq və təşviş, aktivliyin yerinə apatiya və s. olur. Somatik və nevroloji pozuntular psixi pozuntulardan daha çox rast gəlinir.

Narkomanlıq və alkoqolizm bu günkü bütöv cəmiyyət və səhiyyə üçün böyük problemlərdən biridir. Psixoaktiv maddələrdən istifadə zamanı insan hepatit, QİÇS, VİÇ kimi infeksiyaların risk qrupuna daxil olmaqla yanaşı, zehni aktivliyin aşağı enməsi, hafizənin qeyri-dəqiqliyi, təfəkkürün produktivliyinin aşağılığı, yorğunluğun artması, planlı işlərin mümkünzülüyü müşahidə edilir.

Qumarbazlıq şəxsiyyətin real gerçəklikdən uzaqlaşma formasıdır. Qumar oyunları həmişə ehtirasla əhatə olunur və həmin ehtiras, əsasən, süni surətdə meydana çıxır. Belə oyunlara aludə olan insanlar ətraflarında nəyin baş verdiyini tamamilə unudur, bütün diqqətini nə qədər pul əldə edəcəyinə yönəldir. Xüsusən də yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər belə hallarda özlərini unudur, üstünlük əldə etdikdə «sevinir» və daha da ürəklənir, uduzmağa doğru getdiyini hiss etdikdə isə bir tərəfdən təəssüf hissləri keçirir, digər tərəfdən uduzduqlarını geri qaytarmağa can atır və buna görə də düşdüyü mühiti tərks etmək istəmir.

Delikvent davranış - normadankənar davranışdır və onun kriminal davranışdan fərqi qanunpozuntusunun ağırlığındadır. Bu davranış xuliqanlıq və əylənmək istəyi kimi özünü göstərə bilər. Bu deviantlıq yeniyetməlik dövrünə xas olan müasir dövrün aktual problemlərindən biridir. Delinkvent davranışlı yeniyetmələrin sayının üstünlük təşkil etməsi, bu yaş dövründə qanunazidd təhürlərin profilaktikasına konseptual yanaşmanı zəruri edir. Yeniyetmələr arasında çox rast gəlinən delikvent davranışlar dedikdə oğurluq, dövlət əmlakına zərər vurma, xırda xuliqanlıq, yanğın törətmə, silah gəzdirmə, içkili avtomobil idarə etmə və s. bu kimi ümumi olaraq qəbul edilmiş qaydalara və qanun –qaydalara tabe olmamağı ehtiva edən, təməlində aqressiyanın da olduğu davranışları əhatə edir. Delikvent davranış kifayət qədər sürətlə inkişaf edən davranış pozuntusudur ki, labil, şizoid, isteroid, epileptoid aksentuasiyalarında psixogen (reaktiv) depressiyanın təzahürü kimi rast gəlinir və bu vəziyyət bir neçə həftə və hətta aylarla davam edə bilər.

Delikvent davranışın səbəbləri

Validənin himayəsindən məhrum olma, delikvent həmyaşlı qrupları, məktəb dezadaptasiyası, böyüklərin laqeyd münasibəti (validənin, müəllim), yeniyetməlik dövründə əsas fəaliyyət növü olan şəxsi-intim ünsiyyətə tələbat, özünü təsdiqə meyillilik fonunda yaranan kofliktlilik yeniyetmənin ailə və məktəbdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Beləliklə, vacib qruplara alternativ kimi yeniyetmə küçə qruplarına meyl edir, harda ki, o özünü təsdiq edir, harda ki, onu anlayır və dəstəkləyirlər.

Uşaq hüquqlarının qorunması üzrə Avropa birliyinin məlumatına görə KİV-lərdə, o cümlədən, televiziya və internet resurslarında hər bir saat ərzində 20-dən artıq ölüm, qəddarlıq, aqressiya və zorakılıq davranışı və ya digər qanun pozuntuları nümayiş etdirilir. Yeniyetmələrin 2-6 saata qədər monitor qarşısında olduğunu nəzərə alsaq, hələ formalaşmamış psixikaya KİV-nin nə qədər güclü təsir etdiyi danılmazdır.

Delikvent davranışın xarakteroloji əlamətləri:

- Xarakterin aksentuasiyası: kommunikativ qabiliyyətlərin aşağı səviyyəsi, insanlarla ünsiyyətdə çətinlik, yüksək konfliktilik, riskə meyillilik, həyəcanlılıq və s.

- Özünə nəzarətin xüsusiyyətləri: özünüdərək səviyyəsinin zəifliyi, davranışı idarə edə bilməmək qabiliyyəti, qeyri-odekvat özünüqiymətləndirmə səviyyəsi, emosional dözümsüzlük, aqressivliyin impulsiv təzahürü.

- Psixi pozuntular: ağır çatışmamazlığı, depressiya, beyin strukturlarında əlaqənin pozulması və s.

Beləliklə, deviant davranışın çətin forması kimi delikvent davranış bir çox faktorlarla şərtlənir və bu faktorlar residiv cinayətkarlığın profilaktikası və delikventliyin resosializasiyası proqramlarının hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır.

Delikvent davranışın profilaktikası

Delikvent davranışlı yeniyetmə və gənclərin sosial, psixo-pedaqoji müşayiəti dövlət və qeyri-dövlət institutlarının əlaqəli və koordinasiyalı səyi nəticəsində mümkündür. **Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar, yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün ixtisaslaşdırılmış sosial reabilitasiya müəssisələri**, qəyyumluq və himayə orqanları və s.-nin fəaliyyəti gənclərin delikvent davranışlarının profilaktikasına xidmət edir.

Qeyd edək ki, psixotravmatik vəziyyətə reaksiya olaraq, şəxsiyyətdə psixi dezadaptasiya halı yaranır və fərqli şəxslərdə ortaya çıxan dezadaptasiya vəziyyəti fərqli formalarda olur. Bəzi şəxslərdə psixo-travmatik vəziyyətdə ümitsizlik və tənhalıq hissi üstünlük təşkil edir, bəzilərinde gərginlik və narahatlıq, bəzilərinde qəzəb və ümitsizlik. Travmatik vəziyyət həll olunmadıqca psixi dezadaptasiya vəziyyəti güclənməyə və artmağa davam edir. Ağrılı vəziyyətdə, hisslərin pik həddində, şəxs suisidə əl atmaqla, dözülməz vəziyyətə son qoymaq, mövcud, travmatik vəziyyətdən çıxmağı bir yol kimi düşünməyə başlayır. O, əvvəlcə passiv, sonra aktiv olan suisidal düşüncələrini inkişaf etdirir.

Açar sözlər: deviant, cins, xassə, təkamül, təsnifat

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüdərkətmə prosesinin psixoloji təhlili// Psixol. elm. nam.dis.avtoreferatı. Bakı: 2004, 24 s.
2. N.İsmayılov.Psixiatriya.2013.
3. Гардпер Р. Психотерапия детских проблем. СПб: Речь, 2002, 214 с.
4. 62. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. - М., 1993.
5. 63. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - 2-е изд., испр. - М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 288 с.

SUMMARY

FORMS OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS AND YOUTH

The article is devoted to deviant behavior. The article deals with deviant forms of behavior, prevention, diagnosis and Correction. Deviant behavioural students are talking about the forms of work in school. Psychological accompaniment of deviant behavior is reported.

Key words: deviant, personality, gender, texture, evolution, classification

РЕЗЮМЕ

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ И МОЛОДЕЖИ.

Статья посвящена девиантному поведению. В статье рассматриваются формы девиантного поведения, вопросы профилактики, диагностики и коррекции. Речь идет о формах работы в школе с учащимися с девиантным поведением. Дается информация о психологическом сопровождении девиантного поведения.

Ключевые слова: девиантный , личность, пол, свойства, эволюция, классификация

TAP LAYİHƏSİ: AZƏRBAYCAN-YUNANISTAN ENERJİ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ

Hüseynov İlyas Vaqif oğlu
Bakı Slavyan Universiteti

2020-ci ilin sonunda Azərbaycan qazının Avropaya çatması ölkəmizin mövqeyinin regional və qlobal müstəvidə daha da gücləndirdi. Bu, “Cənub qaz dəhlizi”nin sonuncu hissəsi olan TAP-ın (Trans-Adriatik Qaz Boru Kəməri) işə düşməsi sayəsində mümkünləşdi. TAP-ın istismara daxil olması ilə “Cənub qaz dəhlizi” tam fəaliyyətə başladı. Tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan qazı Avropaya birbaşa nəql edildi. Bu hadisənin tək-cə neft-qaz sənayemizin deyil, ümumən xalqımızın tarixində xüsusi yeri və əhəmiyyəti var. Çünki “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin təşəbbüskarı və aparıcı qüvvəsi məhz Azərbaycandır. “Cənub qaz dəhlizi”nin təməli 2014-cü il sentyabrın 20-də, “Əsrin müqaviləsi”nin 20 illiyi qeyd olunan gün Səngəçal terminalında qoyulub. Layihə geniş beynəlxalq əməkdaşlıq şəraitində gerçəkləşib. Odur ki, dörd seqmentdən ibarət bu nəhəng layihənin uğurla həyata keçirilməsi bütün iştirakçı dövlətlərin və şirkətlərin, geniş-miqyaslı işlərdə əməyi olan hər kəsin nailiyyətidir. Adətən belə qlobal layihələrin reallaşması çox vaxt tələb edir. Dörd hissəsinin hər birinin özlüyündə çox böyük bir layihə olduğunu nəzərə alsaq, “Cənub qaz dəhlizi”nin cəmi 6 ilə reallaşması əslində bir qələbədir. Onu da qeyd edək ki, 2015-ci ildən başlayaraq “Cənub qaz dəhlizi”nin ildə bir dəfə toplaşan Məşvərət Şurasının bütün görüşləri Bakıda keçirilib. Bu məqalədə TAP layihəsinin Azərbaycan və Yunanıstan arasında enerji sahəsində olan münasibətlərin yeni mərhələyə qədəm qoymasından bəhs olunur.

TAP layihəsinin əhəmiyyəti

“Cənub qaz dəhlizi”ndə yeddi ölkə iştirak edir: Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan, Yunanıstan, Albaniya, İtaliya. Üç Balkan ölkəsi - Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya və Monteneqro layihəyə qoşulmaq niyyətindədir. Yəni “Cənub qaz dəhlizi”nin hələ “qol”ları olacaq. Çünki Avropada Azərbaycan qazına tələbat var. Bu bizə ixrac imkanlarımızı getdikcə daha da genişləndirmək imkanı verir [2].

TAP layihəsi reallaşmasını geosiyasi və geoiqtisadi uğur kimi qəbul etmək olar. TAP Türkiyə-Yunanıstan sərhədində birbaşa TANAP-la birləşəcək və Yunanıstan, Albaniya ərazilərindən, həmçinin Adriatik dənizindən keçərək təbii qazı Cənubi İtaliyaya nəql edəcəkdir. Təbii qazın Azərbaycan Respublikasından Avropa bazarlarına ixracının ən qısa və birbaşa marşrutunu təşkil etdiyi üçün TAP-ın Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyi və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə görə strateji məqsədlərində əsas rol oynayacağı gözlənilir. Bundan əlavə, TAP lazımı təqdirdə təbii qazın Cənub-Şərqi Avropaya yönəltmək üçün texniki imkanlara malik olacaqdır. TAP layihəsi üzrə Albaniya, İtaliya və Yunanıstan respublikaları arasında “Hökumətlərarası Saziş” 2013-cü ilin fevral ayında imzalanmışdır. TAP-ın təməlqoyma mərasimi 17 may 2016-cı il tarixində keçirilmişdir. Boru kəmərinin uzunluğu 878 km təşkil edəcəkdir və fəaliyyətə başlaması 2020-ci ildə gözlənilir. İlk nəql qabiliyyəti 10 milyard m³ olacaqdır (illik 20 milyard m³-ə kimi artırılı bilər) [5]

2020-ci ilin sonunda istifadəyə verilən TAP layihəsi Rusiyadan sonra Avropaya ixrac edilən alternativ əhəmiyyətli qaz kəməri sayılır. Bu layihənin uğurla tamamalanması əslində Azərbaycan-Avropa ölkələri arasında siyasi münasibətlər üçün yeni mərhələ sayıla bilər. Azərbaycan Avropa üçün strateji əhəmiyyətli ölkələr sırasındadır.

Avropa İttifaqı enerji layihələri ilə bağlı əsas marağını gizlətmir və gələcəkdə Azərbaycan və Türkiyə vasitəsilə Türkmənistan qazının Avropa bazarlarına nəqlini təmin etmək üçün Şah Dəniz layihəsindən başlayır. Lakin Aİ Transxəzər qaz kəmərinin perspektivlərinin daxili aktordlardan, daha dəqiq desək Azərbaycan və Türkmənistandan asılı olduğunu yaxşı bilir. 44

gün davam edən Vətən müharibəsi başa çatandan sonra 2021-ci il 21 yanvar tarixində Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad şəhərində “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında Xəzər dənizində “Dostluq” yatağının karbohidrogen resurslarının birgə kəşfiyyatı, işlənməsi və mənimsənilməsi haqqında Anlaşma Memorandumu”nun imzalanması dediklərimizi bir daha təsdiq edir [1]

ABŞ-in regional maraqlarına gəldikdə isə Rusiyanın neytrallaşdırılması və İranla istənilən ittifaqın qarşısının alınması başlıca amil kimi görünür. Belə məsələlərdə Türkiyə ABŞ-ın ənənəvi müttəfiqidir. Yenə də ABŞ İran üçün ən həlledici aktor olacaq və İranın hələ nə qədər beynəlxalq sanksiyalara məruz qalacağına ABŞ qərar verəcək. Bunu həmçinin NATO-nun regionda enerji təhlükəsizliyinə yetirdiyi diqqətin artmasında da görmək olar [4, s. 108-109].

TAP layihəsi Azərbaycan-Yunanistan münasibətləri kontekstində

Azərbaycan-Yunanistan əlaqələrinin mühüm hissəsini enerji təhlükəsizliyi tutur. Bu baxımdan Yunanistan-Azərbaycan əlaqələri strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan-Yunanistan münasibətlərində enerji təhlükəsizliyinin strateji xarakter daşması tam başa düşüləndir. Çünki hazırda global miqyasda enerji ehtiyatları uğrunda gərgin mübarizənin şahidi oluruq. Yunanistan Azərbaycan qazını əldə etməklə, həm özünün enerji təhlükəsizliyini təmin edərək müəyyən üstünlüyə sahib olacaq, həm də yanacağı Avropa bazarlarına nəql olunmasında tranzit ölkə kimi də mühüm rol oynayacaq.

Xəzərin Azərbaycana aid sektorunda hasil olunan təbii qazın Yunanistan vasitəsilə Avropaya çatdırılmasını mümkün edəcək TAP təbii qaz boru kəməri dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığı dərinləşdirir. TAP layihəsi nəinki enerji təhlükəsizliyi layihəsidir, eyni zamanda, iki ölkə arasında dostluq əlaqələrini daha da yüksək pilləyə qaldıran layihədir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə inşa edilən “Şahdəniz”, TAP və TANAP hazırda Avropanın ən böyük infrastruktur layihələri sırasındadır. Bu layihələrin icrası nəticəsində bundan sonra uzun illər ərzində Azərbaycan Avropa bazarına öz təbii qazını ixrac edəcəkdir.

TAP Türkiyə-Yunanistan sərhədində birbaşa TANAP-la birləşəcək və Yunanistan, Albaniya ərazilərindən, həmçinin Adriatik dənizindən keçərək təbii qazı Cənubi İtaliyaya nəql edəcəkdir. Təbii qazın Azərbaycandan Avropa bazarlarına ixracının ən qısa və birbaşa marşrutunu təşkil etdiyi üçün TAP-ın Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyi və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə görə strateji məqsədlərində əsas rol oynayacağı şübhəsizdir. Bundan əlavə, TAP lazımı təqdirdə təbii qazın Cənub-Şərqi Avropaya yönəltmək üçün texniki imkana malik olacaqdır. Almaniyadan sonra Avropanın ikinci ən böyük qaz bazarı sayılan İtaliya, həm ölçüsü, həm də strateji çəkisi ilə boru kəmərləri ilə təchiz edilmiş ən vacib qaz şəbəkəsinə çevriləcəkdir. TAP-ın İtaliyaya təsiri şübhəsiz ki, müsbət olacaq. Trans-Adriatik Boru Kəməri istifadəyə veriləndən sonra İtaliya və bütövlükdə Avropa üçün dəyərli bir mənbəyə çevrilən vacib bir infrastrukturun şahidi ola bilərik.

Yunanistanla enerji sahəsində əməkdaşlığın güclənməsi ümumilikdə Avropa İttifaqı ölkələri arasında əlaqələrin yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb olacaq. Azərbaycanla Yunanistan arasında siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi rəsmi Bakı üçün suverenlik baxımından iki mühüm dividend qazandırır. Əvvəla, Avropa İttifaqı ilə qarşılıqlı əlaqələr genişlənir, onunla strateji tərəfdaşlıq konkret çərçivədə inkişaf etdirilir. İkincisi, ölkənin təhlükəsizliyini qorumaq üçün beynəlxalq təminat əldə olunur. Heç kimə sirr deyil ki, bu aspektlər hazırda bütün postsovet ölkələri üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Azərbaycanla Yunanistan arasında siyasi, iqtisadi və humanitar münasibətləri gələcəkdə daha da sürətlə inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar mövcuddur. Bu imkanlardan maksimum istifadə etmək və hər iki ölkənin ümumi maraqlarına xidmət edən strateji tərəfdaşlıq münasibətlərini formalaşdırmaq zərurəti yaranmışdır.

2021-ci ilin fevralın 11-də Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin videokonfrans formatında VII iclasında Yunanistanın ətraf mühit və energetika naziri Kostas Skrekas qeyd edib ki, Cənub Qaz Dəhlizinin tamamlanması Azərbaycan qazının ilk dəfə

Avropa İttifaqına daxil olmasına imkan verib. “Bu, həm Yunanıstan, həm Azərbaycan, həm Avropa İttifaqı və müvafiq tərəflər üçün vacib bir hadisədir. Yunanıstan Cənub Qaz Dəhlizi strategiyasının tərəfdarı olub. 2013-cü ildə əlindən gələni etdi ki, Trans-Adriatik boru kəməri vaxtında və uğurlu şəkildə tamamlansın və xüsusən də Şimali Makedoniya Respublikasına və Albaniyaya çıxış olsun. Təbii ki, biz bununla enerji təhlükəsizliyimizi gücləndiririk və enerji mənbələrimiz də şaxələndirilir” [3].

Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu bütün enerji layihələrinin, xüsusilə də Cənub Qaz Dəhlizinin reallaşdırılmasında Amerika Birləşmiş Ştatları hökumətinin davamlı dəstəyi hiss olunub. Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi əgər Xəzərin neft ehtiyatlarını dünya bazarına çıxaracaq ilk layihə idisə Cənub Qaz Dəhlizi isə Xəzərin qaz ehtiyatlarını Avropa bazarına çıxaracaq ilk layihədir. Faktiki olaraq, hər iki layihə dünyanın enerji xəritəsində çox əhəmiyyətli rolə malik olan və eyni zamanda regionun iqtisadi mənzərəsinə, geosiyasi mənzərəsinə müəyyən qədər təsir edən çox əhəmiyyətli layihələrdəndir.

Nəticə

“Cənub qaz dəhlizi”nin tam istismara verilməsi Azərbaycanın böyük uğurudur. Onun son seqmenti olan TAP-ın istismara verilməsi ilə Azərbaycan qazı tarixdə ilk dəfə olaraq artıq Avropa məkanındadır. Beləliklə, Avrasiyanın enerji xəritəsini yenidən tərtib edilməsində Azərbaycanın da aparıcı rolu vardır. “Şahdəniz-2” layihəsinin istismara verilməsi və bir-birinə bağlı olan 3500 kilometr uzunluğunda 3 qaz kəmərinin inşa edilməsi Avropanın enerji təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynayacaq. Azərbaycan qazı yeni mənbədir və “Cənub qaz dəhlizi” yeni enerji damarıdır. Bu layihənin həyata keçirilməsində maraqlar balansı gözlənilib, yəni iştirak edən bütün tərəflərin maraqları təmin edilib ki, bu da çox önəmli amildir.

Açar sözlər: Cənub Qaz Dəhlizi, Yunanıstan, enerji təhlükəsizliyi, enerji təminatı, TAP, Avropa İttifaqı

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanla Türkmənistan arasında Xəzərdə “Dostluq” yatağının birgə işlənməsinə dair Memorandum imzalanıb // “Apa.az”, 21.01.2021. URL: https://apa.az/az/xarici_siyaset/Azrbaycanla-Turkmnistan-arasinda-Xzrd-Dostluq-yataginin-birg-islnmsin-dair-Memorandum-imzalanib-625462
2. “Cənub qaz dəhlizi” yeni əməkdaşlıq formatının təməlini qoyur // “Azərbaycan”, 14.01.2021. URL: <http://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/cenub-qaz-dehlizi-yeni-emekdasliq-formatinin-temelini-qoyur-1610570513>
3. İlham Əliyev Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin videokonfrans formatında VII iclasında çıxış edib // “President.az”, 11.02.2021. URL: <https://president.az/articles/50591>
4. Rzayeva, G. Mürəkkəb Dəhliz-Avropaya qaz ötürülməsi yalnız iqtisadiyyat deyil // Strateji təhlil jurnalı. Say 6. 2013. s. 105-121.
5. Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) // “Southern Gas Corridor” URL: <https://www.sgc.az/az/layihe/tap>

SUMMARY

At the end of 2020, Azerbaijan's gas supplies to Europe further strengthened its position on the regional and global scale. This was possible thanks to the launch of TAP (Trans-Adriatic Gas Pipeline), the last part of the “Southern Gas Corridor”. With the commissioning of the TAP, the Southern Gas Corridor began to fully function. For the first time in history, Azerbaijani gas was transported directly to Europe. The commissioning of the Shah Deniz-2 project and the construction of three 3500 km long gas pipelines linked to each other will play

an important role in the energy security of Europe. Azerbaijani gas is a new source and the Southern Gas Corridor is a new energy vessel. The balance of interests in the implementation of this project is expected, that is, the interests of all parties involved are ensured, which is a very important factor. This article talks about TAP project entering a new stage of energy relations between Azerbaijan and Greece.

Keywords: Southern Gas Corridor, Greece, energy security, energy supply, TAP, European Union

РЕЗЮМЕ

Поступление азербайджанского газа в Европу в конце 2020 года еще больше укрепило позиции нашей страны в региональной и глобальной плоскости. Это стало возможным благодаря вводу в эксплуатацию TAP (Трансадриатический газопровод), последнего участка «Южного газового коридора». С вводом в эксплуатацию TAP «Южный газовый коридор» начал полноценно функционировать. Впервые в истории азербайджанский газ был напрямую доставлен в Европу. Ввод в эксплуатацию проекта "Шахдениз-2" и строительство 3500 взаимосвязанных газопроводов общей протяженностью 3 километра сыграют важную роль в энергетической безопасности Европы. Азербайджанский газ-это новый источник, а «Южный газовый коридор» - новая энергетическая артерия. В реализации этого проекта ожидается баланс интересов, то есть обеспечены интересы всех участвующих сторон, что является очень важным фактором. В этой статье говорится о том, что проект TAP вступил в новый этап отношений между Азербайджаном и Грецией в энергетической сфере.

Ключевые слова: Южный газовый коридор, Греция, энергетическая безопасность, энергоснабжение, TAP, Евросоюз

QARABAĞIN YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNİN MEMARLIQ PLANLAŞDIRILMASI VƏ YENİDƏN QURULMASI

Hüsiyeva Mədinə, Süleymanova Adilə Yemilyan qızı, Həşimov Xalıq Məmməd oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
madina.qusieva@mail.ru

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin çox qısa müddətdə bərpa edilməsi Azərbaycan dövlətinin əsas məqsədidir. Bu istiqamətdə inşaat işləri, atılan addımlar dağlıq görünümü və ətraf rayonların tez bir zamanda məskunlaşacağına, məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıdaraq burada yeni standartlara uyğun həyat quracaqlarına inam yaradır. Müasir şəhərsalma sistemlərinin bu ərazidə tətbiq olunacağı işğaldan azad edilmiş ərazilərimiz üçün ən yüksək standartların reallaşacağına xəbər verir.

Açar sözlər: Qarabağ, Smart city, Smart village, Şəhərsalma, Şəhər infrastrukturu, Yeni yollar.

ŞANLI QƏLƏBƏMİZ. 44 günlük II Qarabağ müharibəsi (27 sentyabr-10 noyabr 2020) Azərbaycan ordusunun şanlı qələbəsi ilə başa çatmış və, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunması ilə nəticələnmişdir. 28 il ərzində 20% ərazimizi işğal altında saxlayan Ermənistan dövləti bu yerlərdə bizə aid olan mədəni irsi, infrastrukturu və mövcud müəssisələri məhv etmiş, şəhər və kəndlərimizi dağıtmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizin dirçəldilməsiylə bağlı prezident İlham Əliyevin

elan etdiyi kompleks tədbirlər planı qısa müddətdə həyata keçirilməyə başlamış və hal-hazırda uğurla davam etməkdədir.

Qarabağa gedən yeni yollar. Azərbaycan ordusunun işğaldan azad etdiyi ərazilərdə bir sıra infrastruktur layihələrinin icrasına başlanılıb. Belə layihələrin birincisi Tərtər rayonunun Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən avtomobil yollarının yenidən qurulmasıdır. Ümumi uzunluğu 28,5 kilometr olan avtomobil yolları 2 texniki dərəcəyə uyğun bərpa olunur. İşğaldan azad edilmiş Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən avtomobil yolunun yenidən qurulması bu ərazilərin qısa müddətdə məskunlaşmasına səbəb olacaq. Növbəti mərhələdə Çaylı kəndindən Talış kəndinə qədər uzunluğu 8 kilometr olan yolun, həmçinin Talış kəndindən Tap Qaraqoyunlu kəndini keçməklə Qaşaltı Qaraqoyunlu kəndinə doğru 22 kilometr uzunluğa malik yeni yolun inşası da planlaşdırılır.

Şəkil 1

Şəkil 2

Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən avtomobil yolunun bərpası. 16 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev və 1-ci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Füzuli və Cəbrayıl rayonuna səfər edərkən burada yeni Əhməd bəyli Füzuli Şuşa avtomobil yolunun təməlini qoymuşdular. 84 km uzunluğu olan bu yol azad edilmiş torpaqlarımızın inkişafında müstəsna rol oynayacaq. Bu zəfər yolu işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda hazırda icra edilən ən böyük infrastruktur

layihəsidir.

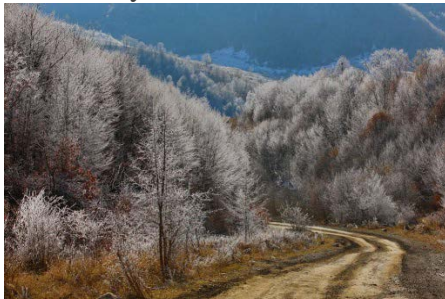

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il yanvarın 5-də Füzulidə beynəlxalq aeroportun tikilməsi ilə bağlı göstəriş verib. Füzulidə inşa olunan aeroportun tikinti işlərinin gələn ilin aprel-may aylarında yekunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Hazırda tikinti prosesi sürətlə aparılır. Bu beynəlxalq aeroport istifadəyə verildikdən sonra bölgənin sosial iqtisadi potensialına, logistika və turizim imkanlarına əsaslı təsir edəcəkdir.

Yeni çəkilən Bərdə-Ağdam-Xankəndi həmçinin Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmiryolu xəttlərinin çəkilişi strateji baxımdan mühüm logistika layihəsi olmaqla yanaşı vətəndaşların hərəkəti və yüklərin daşınması üçün böyük əhəmiyyətə malik olacaq. Göründüyü kimi “yol həyatdır” fəlsəfəsi ilə quruculuq işlərinə başlayan dövlətimiz işğaldan azad olunmuş Dağlıq Qarabağın qısa müddətdə ölkəmizin sosial iqtisadi həyatına inteqrasiya edəcəyinə zəmanət verir.

Dağlıq Qarabağın “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər”ləri. Azad edilmiş ərazilərdə qurulacaq şəhər və kəndlərin prezident İlham Əliyevin elan etdiyi kimi “smart-city”, “smart-village”, - yəni, “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” konsepsiyası əsasında qurulması gözlənilir. Azad olunmuş ərazilərdə ilk ağıllı kənd layihəsi Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində inşa edilməyə başlanılmışdır. Layihə üzrə kənddə 200 evin inşası nəzərdə tutulur. Kənddə yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, ağıllı kənd təsərrüfatı, alternativ enerji sahələri üzrə smart layihələr icra olunacaqdır. “Ağıllı şəhər” konsepsiyası informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının internet üzərindən idarəçilikdə vahid konsepsiya əsasında həyata keçirilir. Bu vətəndaşlarımız üçün həyat şəraitinin və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş bir layihədir. Prezident İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə yalnız yaşıl və bərpa olunan enerji layihələrinin həyata keçirilməsinə tapşırılmışdır. Belə enerji layihələri ekoloji təmizliyi ilə seçilməklə yanaşı həmçinin istehlakçılar üçün ucuz enerji deməkdir. Laçın rayonunun Güləbirt kəndində 15 fevral tarixində 8 mqvt gücündə su elektrik stansiyasının işə salınması bu ərazilərin, yaşıl enerji ilə təmin edilməsinin ilk layihəsi sayıla bilər. Laçın rayonunun işğaldan azad olunmasından ay yarım sonra belə bir layihənin reallaşdırılması həmdə rəmzi mənə daşıyır- bizim bərpa işlərimiz sürətli olacaqdır. Yaxın gələcəkdə bu ərazilərdə külək, günəş və bioqaz enerjisində alternativ enerji mənbəyi kimi istifadə ediləcəkdir. İşğal olunmuş ərazilərin bərpasında beynəlxalq əməkdaşlıq böyük önəm kəsb edəcəkdir. Bu yöndə ilk layihə kimi qardaş Türkiyə dövlətinin Şuşada təmənnasız olaraq məktəb inşa etməsi təqdirə layiqdir.

Qarabağda şəhərsalma. Yeni inşa ediləcək şəhər və kəndlərimizin baş planının mütləq qaydada mövcud landşafta uyğunlaşdırmaq lazımdır. Bu həmçinin relyefin və torpaq təkinin ahəngdarlığını, üfüqi xətlərin görüntüsünə sirayət etməlidir. Gur sulu çayların sahili boyunca və dağ ətəklərində yeni binaları mövcud əraziyə ekoloji ağırlıq verməmək şərti ilə, “dəmir-beton cəngəllik” effektindən uzaqlaşmaqla, ərsəyə gətirmək lazımdır. Müasir şəhərsalma qaydalarına uyğun olaraq hər bir iri (20-50 min əhali) yaşayış məntəqəsinin fərdi planı klassik milli arxitektura elementləri, şərq ölkələrinə xas olan fasad elementləri və modern istiqamətlərin ahəngliyi nəzərə alınmaqla işlənilməli, standart, tipoloji layihələrin tətbiqindən imtina edilməlidir. Şəhər, qəsəbə və kəndlərin fərdi şəkildə layihələndirilməsi mövcud landşaftın özəlliyi ilə yanaşı gələcəkdə turizim cəlb ediciliyi baxımında böyük əhəmiyyət kəsb etməlidir. Mərkəzi meydan və küçələrin özəlliyi nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda bu ərazilərin sanatoriya-kortologiya potensialı da unudulmamalı, müasir nəqliyyat vasitələri və piyadalar üçün hərəkət zolaqları da düşünülməlidir. Turizimin inkişafı üçün, dağıdılmamış, mədəni irsimizə aid olan mövcud abidələrlə yanaşı tarixi arxitektura imitasiyaları (qədim məbədlərin, qala və körpülərin bərpası və yenilərinin inşası) planlaşdırılan zaman bu tipli obyektlərin şəhər mühitinə və yol qovşaqlarına yaxınlığı nəzərə alınmalıdır. Dağlıq Qarabağın mövcud relyefin düşünərək burada hündür mərtəbəli binaların inşası yol verilməzdir. Bu ərazilərdə üfüqi xətlərin görüntü zonasında olması, əhalinin psixoloji baxımdan sağlamlığı üçün əhəmiyyət kəsb edir. Şəhər təsərrüfatının forması düşünülməli zaman arxitekturlarla yanaşı bu şəhər mühitində yaşayacaq digər peşə sahiblərinin fikirlərinin öyrənilməsi vacibdir.

şəkil 2

şəkil 1

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə əhalinin məşğulluğu və şəhər infrastrukturu. Daha çox kənd təsərrüfatı təyyinatlı hesab edilən Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar ilk növbədə respublikamızın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayacaq. Heyvandarlıq və əkinçiliklə yanaşı bu ərazilərdə kənd təsərrüfatı təyyinatlı emal müəssisələrinin yaradılması məskunlaşmış əhalinin iş yerləri ilə təmin olunmasında böyük önəm kəsb edir. İstehsal və emal müəssisələrinin şəhərlərin coğrafi hüdudlarından kənarında salınması, nəqliyyat və logistika xətləri üçün ayrıca dəhlizlərin "dairəvi yol" variantında yaşayış məskənlərinin aralıda olması məsləhətlidir. Bu yönümdə intensiv hərəkətin təşkili üçün küçə və maqistralların inkişaf perspektivi nəzərə alınaraq planlaşdırılmalıdır. Həmçinin sürətlə inkişaf edən xidmət sahələrinin perspektivi nəzərə alınmalı, helikopter və kvadrokopterlər üçün uçuş trayektoriyaları da düşünülməlidir.

Bu ərazilərdə həmçinin yeni, "yaşıl" texnoloji parkların salınması, intellektual yönümlü və yüngül sənaye təyyinatlı məhsulların istehsalı ilə məşğul olacaq fabriklərin şəhər miqyasında çox ərazini tutmaması da nəzərdə olmalıdır. Cənub-qərb bölgəmiz üçün mərkəzi şəhər statusunda olacaq 150-200 min əhalinin yaşaya biləcəyi iqtisadi- mədəni şəhərin salınmasını da vacib sayıram. Bu şəhər ətraf rayonları öz arealında birləşdirməklə gələcəyin meqapolis rolunu da oynuya bilər. Mərkəzi şəhərdə məişət tullantılarının və kanalizasiya sularının təkrar emalı ən müasir ekoloji standartlara uyğun qurulmalıdır. Dinamik inkişaf edən şəhər salma ənənələri ətraf mühitə tam uyğunlaşmalıdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, burada normal həyat şəraitinin qurulması üçün əsas faktorlardan biridir. Müharibə gedən müddətdə Ermənistan ordusu qadağan olunmuş kimyəvi silahlardan, fosforlu döyüş başlıqlardan istifadə etmişdir. Bu ərazilərin hərbi sursatlardan tam şəkildə təmizlənməsi üçün əməli fəaliyyətə başlanılsada bu prosesin müəyyən zaman aparacağı labüddür. Aparılan təmizləmə işləri kompleks olmalı, mövcud torpaqların müharibə zamanı kimyəvi zəhərlənməsində nəzərə alınmalıdır. Ermənistandakı metsamor atom elektrik stansiyasının işlənmiş radioaktiv tullantılarının da, bu ərazilərdə basdırıldığı haqda məlumatda yoxlanılmalı, və həmin ərazilər tapılaraq nəzərdə saxlanılmalıdır.

Yekun. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə yeni şəhər və qəsəbələrin salınmasında məqsəd burada yaşayacaq insanların sadəcə mənzil probleminin həll olunmasında deyil, soydaşlarımız üçün layiqli yaşayış mühitinin yaradılmasıdır. Bu eyni zamanda məhsuldar əmək və gələcəyə hesablanmış uğurlu fəaliyyət planıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Мир архитектуры." А. Гутнов, В. Глазычев. Молодая гвардия, 1990. Стр. 338-339."
2. Архитектура Советского Азербайджана". Р. М. Эфендизаде. Москва 1986. Стр. 237.

SUMMARY

The main goal of the Azerbaijani state is to restore our liberated territories in a very short time. The construction work and the steps taken in this direction give confidence that the mountainous terrain and the surrounding areas will soon be inhabited, and that the IDPs will return to their homes and live here in accordance with the new standards. The fact that modern urban planning systems will be applied in this area means that the highest standards will be achieved for our liberated territories.

Key words: Karabakh, Smart city, Smart village, Urban planning, Urban infrastructure, New roads.

РЕЗЮМЕ

Основная цель Азербайджанского государства - в кратчайшие сроки восстановить наши освобожденные территории. Строительные работы и шаги, предпринятые в этом направлении, вселяют уверенность в том, что гористая местность и прилегающие районы скоро будут заселены, и что ВПЛ вернуться в свои дома и будут жить здесь в соответствии с новыми стандартами. Тот факт, что здесь будут применяться современные системы городского планирования, означает, что для наших освобожденных территорий будут достигнуты самые высокие стандарты.

Ключевые слова: Карабах, Умный город, Умное село, Градостроительство, Городская инфраструктура, Новые дороги.

AZƏRBAYCANDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

İmaməliyeva Ülkər Meyvəddin qızı
Bakı Dövlət Universiteti

Məqalədə Azərbaycan cəmiyyətinin milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və təbliği istiqamətində Heydər Əliyevin rolu və fəaliyyəti, məqsəd və vəzifələri öz əksini tapmışdır. Ümummilli liderin azərbaycançılıq ideologiyasına önəm verməsi və bunun cəmiyyətin potensialına təsir göstərən hərəkətverici amil olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: milli-mənəvi dəyərlər, azərbaycançılıq, dil siyasəti, din siyasəti, milli sərvət

Bu gün Azərbaycan cəmiyyəti öz inkişafında milli-mənəvi və bəşəri dəyərləri özündə ehtiva edən bir modelə əsaslanır. Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və milli dövlət ideologiyası sayılan azərbaycançılıq milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliği üçün ideoloji zəminə çevrilmişdir. O, siyasi, iqtisadi, sosial, psixoloji və mədəni potensialın hərəkətverici mexanizmidir.

Heydər Əliyevə görə, “Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir”.

XX əsrin 60-70-ci illərində Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı nəticəsində Azərbaycan mədəniyyətinin sürətli tərəqqisi milli şüurun və milli özünüdərkini inkişafına imkan vermişdir.

Milli-mənəvi dəyərlər sistemində dil amili xüsusi yer tutur. Heydər Əliyevin dil siyasəti həmişə onun siyasi fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Dövlət dilini qorumaq dövlətin mühüm vəzifəsi və onun milli tarixi maraqlarının ifadəsidir.

Xalq cəbhəsinin hakimiyyəti dövründə parlament səviyyəsində “Azərbaycan dili” terminindən imtina edildi, orta məktəb dərsləkləri “Türk dili” adlandırıldı.

Sovet dövründə respublikalarda dövlət dili rus dili hesab olunsa da, Heydər Əliyevin öz doğma dilinə olan sevgisi Azərbaycan Respublikasının 1978-ci il Konstitusiyasında bu dilin “dövlət dili” kimi təsbit olunmasına imkan verildi. Halbuki həmin dövrdə Azərbaycanda rus dilində təhsil alanların dinamik artımı müşahidə olunurdu. 1995-ci ilin Konstitusiyasında Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi. Bu dilin tətbiqi ilə bağlı mühüm qanunvericilik aktları qəbul edildi. 18 iyun 2001-ci ildə Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” imzaladığı fərmanda Azərbaycan dilinin inkişafı üçün inzibati, hüquqi-siyasi və elmi-lingvistik tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Prezidentin 4 iyul 2001-ci ildə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının təşkil edilməsi haqqında” sərəncamı bu sahədə mövcud problemləri aradan qaldırmağa imkan verdi. Onun 9 avqust 2001-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərmanı ilə avqustun 1-i “Ana dili günü” elan edilmişdir.

Qazax yazıçısı Oljas Süleymanov Heydər Əliyevin bu addımını belə qiymətləndirmişdir: “Latın əlifbasına keçmək böyük cəsarət, qətiyyət, siyasi iradə tələb edirdi. Cənab Heydər Əliyevdə bu keyfiyyətlər, habelə zəngin siyasi təcrübə, kəskin tənqid və tarixi prosesləri istiqamətləndirə bilmək istedadı vardır. Bu, tarixi bir qərarıdır”.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə Heydər Əliyev 2 yanvar 2003-cü ildə fərman imzalamışdır. Bu mövqə mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanan milli həmrəyliyin və milli mentalitetin formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə rəsmiləşdirən ilk dövlət nümayəndəsi olmuşdur. 16 dekabr 1991-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin 31 dekabr gününü “Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü” kimi rəsmiləşdirməsi də onun xidmətidir. Artıq 1993-cü ildən bu tarix ümumxalq bayramı kimi qeyd olunur.

30 dekabr 1995-ci ildə Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində Heydər Əliyev demişdir: “Məhz bu mənəvi birlik və milli həmrəylik dövlət müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsinə və bu yolla yeni uğurlar qazanılmasına xirmət edir”.

Unutmaq olmaz ki, bəzən milli-mənəvi dəyərlərimizdən uzaqlaşmaq, din və din məsələlərinə məsuliyyətsiz münasibət milli mənsubiyyətimizin və tariximizin təhrif edilməsinə səbəb olur. Heydər Əliyevin dediyi kimi “xalqları dil qədər, milli-mənəvi ənənələr qədər, dəyərlər qədər birləşdirən bir vasitə yoxdur” (4).

Bu gün qərbəşmə, amerikanlaşma şüarı ilə zorla xalqlara və millətlərə yad meyllərin aşılması və bunun “müasirləşmə” kimi təqdim olunması narahatlıq doğurur. Odur ki, milli dəyərlərin qorunması üçün din amilinin müsbət təsirini nəzərə almaq lazımdır. Heydər Əliyev islam dinini mükəmməl, xalqın mənəviyyatını möhkəmləndirən bir sistem hesab edirdi.

Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə böyüməkdə olan nəslin öz ana dilində təhsil almasına önəm verilmiş, bu dildə mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət səviyyəsində tədbirlər görülmüş, cəmiyyətdə ana dilinin nüfuzu artmış və onun ictimai-siyasi mövqeyi yüksəlmişdi. Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan keçən əsrin 80-90-cı illərində milli azadlıq hərəkatında ana dilinin nüfuzu Heydər Əliyev siyasətinin bəhrəsi idi. Lakin ana dilini “türk dili” adlandırmaq cəhdləri, hazırlıqsız kiril əlifbasından latın əlifbasına keçid cəmiyyət üçün problemlər doğurdu. Bu, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif etnosların (talışlar, tatarlar, kürdlər, ləzgilər vəs.) nümayəndələrində xırda millətçilik hissləri gücləndirdi.

Milli-mənəvi sərvətlərin qorunması və tətbiqi sayəsində Heydər Əliyevin fəaliyyəti çoxşaxəlidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud dastanının 1300 illik yubileyi haqqında” (23 fevral 1999-cu il), “Dədə Qorqud heykəli” və “Dədə Qorqud dünyası” tarixi-etnoqrafik kompleksinin yaradılması haqqında” (1 aprel 2000-ci il), “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” (9 avqust 2001-ci il), “Milli-mənəvi dəyərlərimiz haqqında” (19 aprel 2002-ci il), “Bakı şəhərində içərişəhər tarixi-memarlıq qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” (18 fevral 2003-cü il) və s.).

Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması tariximizə, mədəniyyətimizə, tarixi şəxsiyyətlərimizə hörmətlə yanaşmağı tələb edir. 20 mart 1996-cı ildə Heydər Əliyev Novruz şənliyində şəhid və kimsəsiz uşaqlarla görüşündə demişdir: “Müstəqil Azərbaycan dövləti sizin valideynizdir. Sizin valideyniniz Azərbaycan torpağıdır, Vətənimizdir, müstəqil Azərbaycan dövləti və onun Prezidentidir”. (1) 26 may 1996-cı ildə respublika münasibətilə keçirilən yığıncaqda Ümummilli lider demişdir: “İlk Azərbaycan Demokratik Cəmiyyətinin qurulmasında, yaşamasında, onun milli irs kimi yaranmasında iştirak edənləri biz bu gün minnətdarlıq hissi ilə qeyd edirik. Onların xidmətləri Azərbaycan tarixinə həkk olunub. Bu xidmətlər heç vaxt unudulmayacaqdır” (2).

Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu dövrdə Azərbaycanda elmi potensialı gücləndirmək, təhsil sistemini təkmilləşdirmək məqsədilə təhsil sistemində köklü islahatlar aparılmış, yeni ixtisaslar üzrə Kadr hazırlığına başlanmış, yeni ali təhsil müəssisələri yaradılmış, məktəb tikintisənə və təhsil müəssisələrinin maddi-texniki təchizatına diqqət artırılmışdır.

Heydər Əliyevin 13 iyun 2000-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” imzaladığı fərman dövlət strukturları qarşısında konkret vəzifələri müəyyənləşdirdi. Təbii ki, bu fərmanın icrası tədrisin, təlim-tərbiyənin məzmunu və formasında, elmi tədqiqatların istiqamətində, maddi-texniki təchizatda yeniliklərə səbəb oldu. Gənclərə milli-mənəvi dəyərlərin və əxlaqi meyarların aşılmasında da bu fərmanın xüsusi rolu olmuşdu.

Milli-mənəvi dəyərlərdən bəhrələnen Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı, mədəni irsimizin Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Unutmaq olmaz ki, insanları yalnız mənəviyyat birləşdirir. Bu mənəvi birlik böyük qüvvə kimi cəmiyyəti hərəkətə gətirir, onun mütəşəkkilliyini artırır.

Məqalədə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliğində Azərbaycan cəmiyyətinin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr açıqlanmış, bu prosesdə Heydər Əliyevin roluna diqqət yetirilmiş və onun bu istiqamətdə fəaliyyəti nəzərdən keçirilmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərin təbliği üçün Ümummilli liderin azərbaycançılıq ideologiyasına önəm verməsinin əhəmiyyəti vurğulanmış və ondan cəmiyyətin potensialını hərəkətə gətirən bir amil kimi bəhs edilmişdir. 6

noyabr 1996-cı ildə Türk dünyasının yazıçılarının III qurultayındakı çıxışında Heydər Əliyev demişdir: “Biz öz tarixi köklərimizlə, mənəvi dəyərlərimizlə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik”(3). Ümummilli liderin bu sözləri onun milli mənsubiyyətinə görə qürur hissindən qaynaqlanır. O təkcə Azərbaycan xalqının deyil, milli-mənəvi dəyərlərinin tədqiqinə, təbliğinə və qorunmasına önəm vermişdir. Heydər Əliyev həm də türkdilli xalqların 6 fevral 2003-cü ildə Bakıda TÜRKSÖY təşkilatının üzvləri ilə görüşündə ölkələrimizin arasında iqtisadi əməkdaşlığın, insan əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi vacib məsələdi. Ancaq bunların hamısının kökündə mədəniyyət, dil, bizim adət-ənənələrimiz durur. (5).

Ümummilli lider milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliğində, bu sərəvətlərin gələcək nəsillərə çatdırılmasında alimlərin və sənət adamlarının rolunu xüsusi vurğulayır və onlara maddi və mənəvi dəstək verildi. Keçirilən görüşlər, yubileylər və sərgilər, verilən fəxri adlar Heydər Əliyevin bu sahəyə qayğı və diqqətinin göstəricisi idi. Ümummilli lider Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyindəki çıxışında dünyanın müxtəlif qitələrindən bu tədbirə gəlmiş nümayəndələrin çoxluğunu qürur hissi ilə vurğulamışdır: “Biz ... tariximiz haqqında, xalqımızın böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edir, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək eyni zamanda öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik” (6). 6 mart 1997-ci ildə Heydər Əliyev Səməd Vurğunun 90 illik yubileyindəki çıxışında klassiklərimizin dilimizin zənginləşməsində rolunu xüsusi qeyd etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan qəzeti, 21 mart 1996-cı il
2. Azərbaycan qəzeti, 27 may 1996-cı il

3. “Azərbaycan” qəzeti, 7 noyabr 1996-cı il
4. Azərbaycan qəzeti, 10 noyabr 2001-ci il
5. Azərbaycan qəzeti, 8 fevral 2003-cü il
6. H.Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan,1999, səh.388

SUMMARY

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE PROTECTION OF NATIONAL-MORAL VALUES IN AZERBAIJAN

The article reflects the role and activities, goals and objectives of Heydar Aliyev in the protection and promotion of national and moral values of Azerbaijani society. It is emphasized that the national leader attaches importance to the ideology of Azerbaijanism and this is a driving factor influencing the potential of society.

Keywords: national-moral values, Azerbaijanism, language policy, religion policy, cultural heritage

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ЗАЩИТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье отражены роль и деятельность, цели и задачи Гейдара Алиева в защите и продвижении национально-нравственных ценностей азербайджанского общества. Подчеркивается, что общенациональный лидер придает большое значение идеологии азербайджанства, а это движущий фактор, влияющий на потенциал общества.

Ключевые слова: национально-нравственные ценности, азербайджанство, языковая политика, религиозная политика, национальное богатство.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNƏ ƏSASLANAN TƏHSİLİMİZ

İsayeva Sevil Milhəsən qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Heydər Əliyev ideyalarına əsaslanan Azərbaycan təhsili ölkəmizin gələcək inkişafını təmin etməlidir. Hazırda Azərbaycan özünün təhsil sistemini dünyanın ən mütərəqqi ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə davamlı inkişaf yolu ilə təkmilləşdirir.

Açar sözlər: Təhsil sistemi, müstəqil Azərbaycan, Heydər Əliyev irsi, uğurlu gələcək.

Tarixdə şəxsiyyətin rolu böyükdür. Ulu öndər Heydər Əliyev ölkənin bütün sahələrində olduğu kimi, təhsilə də sonsuz bir qayğı ilə yanaşar və həmişə deyirdi ki, təhsil sitemimiz müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin etməlidir. Dünyanın güc əsasında deyil, ağıl və intellektlə idarə olunması XXI əsrin spesifik xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Məlumdur ki, XXI yüzillik Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən “Təhsil əsri” elan edilmişdir. Bu səbəbdən bu əsrdə insan zəkası və biliyi, ağıl və intellekti ön plana çəkilmişdir. Azərbaycanda cəmiyyət quruculuğunun istər siyasi, istər sosial, istərsə də mədəni inkişaf problemləri qabaqcıl ölkələrin təhsil sahəsindəki mütərəqqi təcrübəsinin öyrənilib mənimsənilməsi ilə birgə tərəqqi edir, dövlətçiliyimizin, milli müstəqilliyimizin qorunub saxlanması və daha da möhkəmləndirilməsi kimi dəyərli bir işin keşiyində durur. Ulu öndər Heydər Əliyevin yorulmaz və ardıcıl siyasəti, tükənməz dühası və enerjisi sayəsində Azərbaycanın təhsillə bağlı gələcək

strategiyası müəyyənləşdirilmiş, bu da milli inkişafımızın qabaqcıl istiqaməti kimi səciyyələndirilməlidir.

Hazırda Azərbaycan özünün təhsil sistemini dünyanın ən mütərəqqi ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə davamlı inkişaf yolu ilə təkmilləşdirir, insanın həyatı bacarıqlara malik bir şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərir.

Yetişməkdə olan gənc nəslin təhsili, təlim və tərbiyəsi bütün dövrlərdə cəmiyyətin, ümumilikdə dövlətin diqqət yetirdiyi başlıca məsələlərdən biri olmuş və bu gün də davam etməkdədir. Cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, dövlətin inkişaf strategiyası kimi mühüm amillər təhsilin məqsəd və vəzifələrini, təlimin məzmununu, xüsusilə metodları və texnologiyasını yeniləşməyə məcbur etmiş, bu yeniləşmə cəmiyyət quruculuğunun fəal amilinə çevrilmişdir [1].

Bu gün ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran başlıca vəzifə yaddaşyönümlü təhsildən şəxsiyyətyönümlü təhsilə keçməklə müasir şəraitdə özü, ailəsi və dövlətimiz üçün faydalı olmağı bacaran, məsuliyyətli vətəndaşlar yetişdirməkdir. Yenidən işlənmiş ümumi təhsilin məzmunu təhsilalanların yaş, fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alınmasını vacib məsələ kimi qarşıya qoyur. Onların dünyagörüşünün və şəxsiyyətinin formalaşmasını, müasir tələblərə uyğun zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnməsini, əqli, fiziki, mənəvi, estetik inkişafını, müstəqil əmək və təhsil həyatına hazırlanmasını, cəmiyyətin faydalı və məhsuldar üzvünə çevrilməsini təmin etməli olan pedaqoji prosesdə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Respublikamızda həyata keçirilən təhsil konsepsiyasının tələblərindən biri məhz böyüməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli inkişaf etməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədlə dərş prosesində şagird və tələbələrin aktivliyini və müstəqilliyini təmin etmək , onlarda mənimsənilmiş biliklərin yeni situasiyalarda tətbiqi bacarığı formalaşdırmaq və təfəkkür qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək lazımdır.

Bunları reallaşdırmaq üçün şagird və tələbələrin öyrəndikləri nəzəri biliklər həyatla, praktika ilə əlaqələndirilməli, təbiyyətlə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin dərk etdirilməsi fonunda inkişaf etdirilməlidir.

Müasir dövrdə nəzəri və praktik elm çox sürətlə inkişaf edir, yeniləşir, dəyişir. Hətta bir sıra hallarda dərşliyə düşmüş bəzi elmi nəticələr sürətlə yeniləri ilə əvəz olunur, dərşlikdə dəyişiklik zərurəti yaranır və ya yenicə həyat vəsiqəsi almış mülahizələrin bir qismi dərşliklərə, mühazirə kurslarına düşməmiş köhnəlir.

Deyənlərdən aydın olur ki, təlim prosesində təkə hazır biliklər verməklə «uzağa getmək olmaz», öyrənənlər üçün biliyin müstəqil yolla əldə edilməsinə şərait yaradılmalıdır. İstər ümumtəhsil məktəblərində, istərsə də ali təhsil müəssisələrində öyrədənlərin, tərbiyə edənlərin vəzifəsi, təkə hazır bilikləri verməkdən ibarət olmayıb, həm də biliyi müstəqil qazanmaq yollarını öyrətməkdən ibarətdir. Təhsildə innovasiyalar şagirdlərdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü formalaşdırmalı, problemlərin həlli və qərar qəbul edilməsi üzrə bacarıqları inkişaf etdirməli, tədqiqatçılıq, həmçinin əməkdaşlıq, diskussiya aparmaq, təhlil, ümumiləşdirmə kimi bacarıq və vərdişləri, özünü və başqalarını qiymətləndirmə qabiliyyəti yaratmalıdır. Təlimdə inteqrasiya, fənlərarası əlaqə, nəzəriyyənin təcrübə ilə təsdiqi, tədqiqat, axtarıçılıq, sərbəst, müstəqil fikrin və fəaliyyətin inkişafı, əyanilik, müşahidə və nəticə çıxarılması, diskussiya, müzakirə, mübahisə, nöqtəyi-nəzərlərin qarşılaşdırılması, hazırcavablılıq, simvolik (rəmzi) anlaşıma və s. metod və vasitələrdən istifadə edilməli və bütün bunlar öyrənənin niyyətinə yönəldilməlidir.

Hər bir uşaq fərdi psixo-fizioloji xüsusiyyətlərə, meyl və marağa malikdir. Onları öyrənmək və başa düşmək, onlardakı zəif və qüvvətli cəhətləri görə bilmək, tərbiyə prosesini məqsədyönlü təşkil etmək lazımdır. Qloballaşan müasir dövrümüzə təlim-tərbiyə işinin əsas vəzifələrindən biri insanların yüksək, müstəqil düşüncə və fikir sahibi olmalarına, söz və əməl birliyinə riayət etmələrinə nail olmaqdır və bunun üçün müxtəlif təlim-tərbiyə metodlarından, texnologiyalarından istifadə edilir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən amil kimi ilk növbədə, gənclərin təsir dairəsi olan elm və təhsil, mədəniyyət və bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə edir.

Şagirdlərdə yeni təfəkkür tərzinin formalaşdırılmasının tədris prosesində interaktiv təlim metod və üsullarından istifadə əsasında mümkün olduğunu artıq təcrübə sübut etmişdir. İnteraktiv təlim metodları şagirdlərin istedad və qabiliyyətlərinin aşkar edilməsinə, onların yaradıcı fəallığının inkişafına, idraki fəallığının güclənməsinə səbəb olur. Bu üsullardan istifadə etməklə tədris prosesi şagirdlər üçün daha maraqlı, işgüzar və cəlbədicə xarakter alır. Dərslərdə şagirdlərin fəallığı artır. Təlimin inkişafətdirici xarakteri güclənir.

Milli dövlət ənənələrinin yaranmasında və inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan ulu öndər Heydər Əlirza oğlu Əliyev hər zaman vətən, torpaq, millət, azadlıq, bərabərlik, müstəqillik barədə təsirli ifadələr söyləmişdir. İllərin sınağından çıxmış həmin ifadələr aforizmlər kimi həmişə öz aktuallığı və müasirliyini saxlayacaqdır. Məsələn, “Xalqın müqəddaratı hər şeydən üstün olmalıdır”, “Tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur”, “Öz mədəni irsini qoruya bilməyən xalq nəyə qadir olduğunu heç vaxt sübut edə bilməz”, “Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir” və s.

Təhsilimizin yeni inkişaf dövrü əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, müasir mərhələdə prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ölkə miqyasında müxtəlif sahələrdə, o cümlədən təhsil sahəsində islahatlar mərhələ-mərhələ həyata keçirilir. Son illər iqtisadiyyatın dinamik inkişafı təhsilin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Mütərəqqi elm və təhsil ənənələri uğurla davam etdirilmiş, yeni dövrün tələbi əsasında xeyli dərəcədə zənginləşmişdir. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur [4, №50].

Ulu öndər Heydər Əliyev müəllimin şəxsi tərbiyəsinin, əxlaqi tərbiyəsinin onun pedaqoji fəaliyyəti üçün çox önəmli olduğunu qeyd edərək deyirdi: “Müəllim məktəbdə örnək olmalı, dərslərdə və sinifdən kənar məşğələlərdə təbliğ etdiyi əxlaq normalarını öz şəxsi nümunəsi ilə möhkəmləndirməlidir. Davranışında da, söz-söhbətində də, geyimində də. Axı hər bir müəllimi daim onlarca diqqətli, tələbkər uşaq gözü müşahidə edir. Uşaqlar isə saxtakarlığı tez görüb duyurlar, onlar öz tərbiyəçilərinin sözü ilə işi arasındakı fərqi üstündən keçmirlər. Buna görə də müəllimin mənəvi aləmi və zahiri siması uşaqlara aşılamaq istədiyimiz ideala uyğun gəlməlidir” [1].

Heydər Əliyevin “Təhsil sistemimiz müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin etməlidir” prinsipinin yerinə yetirilməsinin təmin olunması üçün milli dəyərləri saxlamaqla, təkamül yolu ilə dünya təhsil sistemində doğru hərəkət edib, Azərbaycan təhsil sistemini yeni zirvələrə qaldırmaqlıdır. Məhz bu mənada gənc nəslin tərbiyəsinin milli zəmində təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd etməliyik ki, dahi Heydər Əliyev ideyalarına söykənən xarici siyasət kursu Azərbaycanın daha təkmil bir dövlət kimi yeni və qüdrətli imicini və nüfuzunu formalaşdırmaqla yanaşı, həm milli-mənəvi dəyərləri, həm də müasirliyi özündə əks etdirən ücrəngli Azərbaycan bayrağının daha uca zirvələrdə dalğalanacağına əminlik yaradan başlıca amildir.

Xalq mənəviyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan təhsil tərbiyə və psixi inkişaf baxımından zəruri şərt kimi həm təlimin, həm də ümumi bir təlim nəticəsi kimi reallaşan deklorativ xarakterli biliklərin, prosedural xarakterli bacarıqların, kontekstual xarakterli vərdişlərin məzmununu olub, xüsusi qaydada təşkil olunan idrak fəaliyyətinin idarə olunması prosesidir. Təlim isə biliksizlikdən biliyə, bir bilikdən digərinə, yəni daha dərin, daha mükəmməl, daha geniş biliyə keçid, həqiqətə doğru şagirdin, tələbənin əqli hərəkətinin idarə olunması kimi baş verən, müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin, tələbələrin ierarxik sistemli bilik və vərdişlərə yiyələnmələri, psixi cəhətdən inkişaf və tərbiyə olunması prosesidir [5].

Qabaqcıl dünya təcrübəsini özündə əks etdirən həm keyfiyyətli, həm də nəticəyönümlü ümumtəhsil sisteminin yaradılması və onun demokratik prinsiplər əsasında idarə olunması yeni məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsinə, təhsilin yeni məzmununu (milli kurikulum), təlim metodları və texnologiyalarını, şagird və tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqinin yeni kriteriyalarının (indikatorlarının), yeni nəşr dərslik və metodik vəsaitlərin yaradılması kimi geniş və irimiqyaslı işlərin görülməsinə tələb edir. Danılmaz faktdır ki, ümumi təhsilin kurikulumunun şərh olunan konseptual müddəalar əsasında qurulması ümumtəhsil məktəblərində müasir dövrün tələb etdiyi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyət formalaşdırılmasına, tədrisin çevikliyinə və fəallığının artırılmasına, təlim prosesində interaktiv metodların geniş tətbiqinə, müəllim-şagird əməkdaşlığının

intensivləşməsinə, məktəbin cəmiyyətdəki nüfuzunun yüksəlməsinə, son nəticədə isə ümumi təhsilin keyfiyyətinin əsalı surətdə yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Ulu Öndərin fikrincə, mənəvi mədəniyyətin milli modellərinin tələb olunan imkanlara malik olması üçün onları ümumbəşəri dəyərlərlə yüksək əxlaqi və mənəvi paklığın tarixi nümunələri əsasında zənginləşdirmək və təkmilləşdirmək lazımdır [1, 9].

XXI yüzillik pedaqoji təhsil qarşısında son dərəcə mühüm vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin öhdəsindən pedaqoji ustalıq nümayiş etdirən, nəzəri və metodik hazırlığa malik müəllim gəlməyə qadirdir. Pedaqoji ustalıq müəllimin məsuliyyəti, vicdanlı fəaliyyətinin, səmərəli əməyinin nəticəsi kimi meydana çıxır [6, 87].

. Azərbaycan Respublikası Həder Əliyev siyasəti ilə irəliləyir və yaşayır. Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanın uğurlarının əsasıdır, gələcəyə istiqamətlənmişdir. Ulu öndərin siyasi kursu dövlət müstəqilliyimizin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, Azərbaycanın beynəlxalq imicinin yüksəldilməsi, qloballaşan dünyada dövlətimizin sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olması kimi ağır və tələpəli məsələlərdə sınaqdan çıxmışdır. Heydər Əliyev irsi milli sərvət kimi, milli-mənəvi dəyər kimi öyrənilməlidir. Bu irs hər zaman Azərbaycan mühitinə, Azərbaycan dövlətçiliyinə, Azərbaycan elminə, təhsilinə və mədəniyyətinə, Azərbaycan iqtisadiyyatına nur sacacaq milli-mənəvi dəyər kimi əbədilik qazanacaqdır.

Bu gün Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi çoxşaxəli islahatlar Azərbaycan dövlətinin siyasi xarakterini və inkişaf yolunu müəyyən edir. Bu müəyyənləşmə Azərbaycanın qısa müddət ərzində iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə bütün dünyada liderə çevrilməsi faktıdır. Azərbaycanın Ali Baş Komandanının əmri ilə 44 günlük müharibənin zəfərlə başa çatması – torpaqlarımızın erməni işalından azad olunması inkişaf göstəricilərimizin bariz nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. H.Ə.Əliyev Mənəviyyat. Mənəvi dəyərlər. Mənəvi tərbiyə. “Müəllim” Bakı, 2011, 635 s.
2. Heydər Əliyev yolu. Azərbaycan inkişafın mərhələsində. Bakı, 2007.
3. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan , Bakı, 2003.
4. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 2011, 23 dekabr.
5. Mehrabov A.O. Təhsildə səriştəli yanaşma: mahiyyəti və məzmunu. Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2007, №1.
6. Pedaqoji ünsiyyət pedaqoji ustalığının mühüm tərkib hissəsi kimi //ARTPI-nin Elmi əsərləri, 2009, №1.

РЕЗЮМЕ

Азербайджанское образование основанное на идеях Гейдара Алиева, должно обеспечить будущее развитие нашей страны. В настоящее время Азербайджан совершенствует свою систему образования путем устойчивого развития, используя образовательные принципы самых передовых стран мира.

Ключевые слова: Система образования, независимый Азербайджан, наследие Гейдара Алиева, успешное будущее.

SUMMARY

The Education System of Azerbaijan based on Heydar Aliyev's ideas must ensure the future development of our country. Today Azerbaijan is improving its education system through sustainable development using the educational principles of the most advanced countries the world.

Key words: Education System, independent Azerbaijan, Heydar Aliyev's legacy, successful future.

BANKDA KREDIT UÇOTUNUN APARILMASI ÜZRƏ SISTEMİN YARADILMASI

İslamova Əfsanə

ADNSU, İTİF

Bu məqalədə Bankda kredit uçotunun aparılma qaydalarına ümumi baxış keçirilir, mərhələləri və xüsusiyyətləri araşdırılır.

Məqalədə kredit müqavilələri, kreditin və borcun oxşar və fərqli cəhətləri və əksər hallarda kreditin bir hissəsi olduğunu nəzərə almaqla icarə müqaviləsində nəzərdə tutulmuş qaydalar üçün müzakirə olunur. Kredit müqavilələri və borcun yaxınlığı, kredit üçün kredit münasibətləri qaydalarının istifadəsini göstərir. Bu müqavilələrin oxşar cəhətləri aşağıdakı kimidir: hədəf; qaytarma vaxtı; qaytarma məhdudiyyətlərinin ümumiləşdirilmiş hissə-hissə faizi.

Açar sözlər: kredit, ssuda, borc, kredit müqaviləsi, əmtəə krediti, komməriya krediti, ssuda müqaviləsi, kreditor, borcverən, borcalan

Kredit anlayışı

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf sürəti iqtisadiyyatın real bölməsinin maliyyələşməsi həcmindən asılıdır. Maliyyələşmə mənbələrindən biri isə borc vəsaitləri hesab olunur. Belə ki, hazırkı şəraitdə müəssisələrdə istehsal fondlarının təkrar istehsal prosesini davam etdirmək üçün kifayət həcmdə xüsusi vəsaitlərlə təmin oluna bilinmir. Latın dilində tərcümədə "kredit" sözün əsl mənasında "etibar" deməkdir. Daha konkret desək, bu söz kreditorun debitora etibarı mənasını daşıyır. Tarixən "kredit", "ssuda" və "borc" anlayışları biri digəri ilə eyniləşdirilir və praktik olaraq borc anlamını verir. Belə bir dolaşılıq hazırda da iqtisadi ədəbiyyatda və normativ aktlarda müşahidə edilməkdədir. Əslində adlarını çəkdiyimiz anlayışlar biri digərindən kifayət qədər fərqlidir. Belə ki, borc anlayışı "kredit" anlayışından daha geniş və daha əhatəlidir. Məs, borc müqaviləsinə görə bir tərəf (borcverən) digər tərəfin (borcalan) mülkiyyətinə pul və yaxud müəyyən əlamətlərə malik əmlak verir. Borcalan isə öz növbəsində borcverənə həmin məbləğdə pul (borc məbləği), yaxud əmlakı qaytarmağı öhdəsinə götürür (yəqin ki, müəyyən faizlə).

"Kredit" özlüyündə borcun bir növüdür və üç yerə bölünür:

- bank krediti (kredit müqaviləsi vasitəsilə rəsmiləşdirilir),
- əmtəə krediti
- komməriya krediti.

Kredit müqaviləsi əsasında bank, yaxud digər kredit təşkilatı (kreditor) borcalana müqavilədə nəzərdə tutulan məbləğdə və şərtlər daxilində pul vəsaiti verməsini öhdəsinə götürür. Borcalan isə öz növbəsində aldığı məbləği və müvafiq faizi vaxtında geri qaytarma barədə öhdəliyi imzalayır. Əmtəə krediti tərəflər arasında bağlanan müqavilədə bir tərəf digər tərəfə müəyyən cinsi əlamətləri olan əşyaları verməyi öhdəsinə götürür (əmtəə krediti müqaviləsi). Komməriya kreditinə görə bir tərəf digər tərəfin mülkiyyətinə pul vəsaiti, yaxud müəyyən əşyalar verir. Belə kreditlər avans, əvvəlcədən ödəniş, ödənişin təxirə salınması və s. şərtlərlə həyata keçirilir. Ssuda özlüyündə ssudaverənin ssudaalana qaytarmaq şərti ilə əvəzsiz qaydada verdiyi əşyaları təcəssüm etdirir. Həmin əşyalar müqavilədə qeyd olunan şərtlər əsasında normal köhnəlmə, yaxud saz vəziyyətdə geri qaytarılmalıdır. Pul özlüyündə əşya sayılsa da (numizmatik pul istisna olmaqla), ssuda şəklində verilə bilməz.

Kredit, borc və ssudaların oxşar və fərqli cəhətləri

Deyilənlərdən aydın olur ki, kredit, borc və ssudaların həm ümumi, həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri göz qabağındadır. Daha konkret desək, kredit borcun tərkib hissəsidir, ssudaya gəldikdə isə bir çox hallarda icarə müqaviləsi üçün nəzərdə tutulan qaydalar üstünlük təşkil edir. Borc və kredit müqavilələrinin yaxınlığı borclar haqqında qaydaların kredit müqavilələrinə tətbiqi imkanlarını sübut edir. Göstərilən müqavilələrin oxşarlığı aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Məqsədli xarakter. Məqsədli borcların qaydalarına görə, borcalan tərəfindən kreditin məqsədli təyinatına əməl olunmadıqda birtərəfli qaydada dayandırıla bilər. Əgər əşya təyinatı üzrə istifadə olunmursa, yaxud müqaviləyə uyğun gəlmirsə, ssuda müqaviləsinin vaxtından əvvəl dayandırılması imkanları mövcuddur.

2. Qaytarılma anı. Borcun məbləği kredit və ssuda kimi ya onun borcverənə faktiki verilməsi (əldən ələ), yaxud da pul vəsaitlərinin onun bank hesabına köçürüldüyü anda qaytarılmış hesab olunur. Qaytarılması borc, necə bir kredit müqaviləsi kimi yalnız borcalanın razılığı ilə borcverənə geri qaytarıla bilər. Əks halda borcverən öz gəlirinin bir hissəsini itirəcək. Borc və kredit müqaviləsində qaytarılma müddəti qeyd olunmadığı hallarda onlar 30 gün müddətində geri qaytarılmalıdır.

3. Hissə-hissə qaytarılma. Əgər borc və kredit müqaviləsində onların hissə-hissə qaytarılması nəzərdə tutulmuşdursa, onda borcalan tərəfindən qaytarılma müddətinə əməl edilmirsə, borcverən yerdə qalan bütün məbləği faizlə birlikdə, vaxtından əvvəl geri qaytarılmasını tələb etmək hüququna malikdir (ssudanın tam qaytarılması üçün nəzərdə tutulur).

4. Faizlərin tutulması müddətinin keçməsi. Faizlərin tutulması haqqında tələblər ümumilikdə üç il müddətində həyata keçirilir (ssudalar üzrə faiz hesablanmır). Faizlərin tutulmasının iddia müddəti və onların hesablanması qaydası tərəflərin razılığı ilə dəyişdirilməyə məruz qala bilməz. Qeyd etdiyimiz əlamətlərdən başqa digər oxşarlıqlar da var.

Borc, bank krediti və ssudaların müqavilələri bir-birindən əhəmiyyətli surətdə fərqlənir.

1. Borc müqaviləsinin predmeti kimi həm pullar, həm də fərdi əlamətləri ilə deyil, həmçinin əlamətləri ilə müəyyən edilən daşınmaz əmlak nəzərdə tutulur. Buna müvafiq surətdə borc predmeti sayılan əmlak, borcalanın mülkiyyətinə keçir və borcverənin mülkiyyətindən çıxır. Borcverən yalnız həmin qəbildən və həmin keyfiyyətdə olan əmlakın (bilavasitə verdiyi əmlakı deyil) qaytarılmasına iddia etmək hüququna malikdir. Hansı ki, ssudanın predmeti dəyişdirilə bilməz. Bundan başqa, borc müqaviləsinə görə əmlaka (əşyalara) mülkiyyət hüququ kreditordan borcalana keçir. Ssuda müqaviləsi üzrə verilmiş əmlaka görə mülkiyyət hüququ kreditorda qalır. Buna görə də pul borcları faizsiz olsa da, ssuda qismində tanıma bilməz. Kredit müqaviləsinin predmeti digər əmlak deyil, yalnız pul ola bilər.

2. Borc və ssuda müqavilələrinin tərəfləri istənilən şəxs, yaxud kommərsiya təşkilatı ola bilər. Kommərsiya təşkilatları onların təsisçiləri, iştirakçıları, rəhbərləri, yaxud nəzarətçiləri ssuda şəklində əmlak verə bilməzlər. Kredit müqaviləsi üzrə borcverən hüququnda yalnız banklar, yaxud Respublika Mərkəzi Bankının icazəsi olan digər kredit təşkilatları çıxış etmək hüququna malikdirlər.

3. Kredit müqaviləsi üçün bağlanılan forma yazılı olmalıdır, əks halda bu sənəd etibarsız sayılır. Borc müqaviləsi üçün əgər borcverən hüquqi şəxsdirsə, sadə yazılı forma tələb edilir (əgər vətəndaşlar arasında bağlanılan müqavilənin məbləği minimum əməkhaqqının 10 mislini üstələyirsə). Yerdə qalan bütün hallarda hətta sadə yazılı forma tələb olunmur.

4. Kredit müqaviləsi və ssuda müqaviləsi özlərinin hüquqi təbiətinə görə real deyil, konsepsualdır. Başqa sözlə, tərəflərin müvafiq sazişi qəbul etdiyi andan qüvvəyə minir (pulun, yaxud əmlakın borcalana verildiyi anadək). Eyni zamanda pulun verilməsi birdəfəlik deyil, müxtəlif dövrlərdə həyata keçirilə bilər. Ümumiyyətlə, həmin müqavilənin konsepsual xarakteri zəifləmir və reallığa (borc müqaviləsinə) yaxınlaşmaqdadır. Başqa sözlə desək, həm kredit, həm də borcalan müəyyən şərtlər daxilində onun icrasından imtina edə bilər. Borc dedikdə, pulun (yaxud əmlakın) borcverəndən borcalana keçdiyi andan etibarən qüvvəyə minən real müqavilə başa düşülür. Yalnız bu zaman müvafiq öhdəliklər meydana gəlir. Borc müqaviləsi pul (yaxud əmlak) verildiyi andan bağlanmış sayılır. Burada borcverəni borc verməyə məcbur etmək olmaz. Hansı ki, onun borc vermək barədəki sözünün heç bir hüquqi qüvvəsi yoxdur.

5. Tərəflərin vəzifələrinə görə kredit və ssuda müqavilələri ikitərəflidir: bu zaman kredit pul vəsaitini verməyi öhdəsinə götürür, borcalan isə aldığı pul vəsaitinin məbləğini və hesablanan faizi qaytaracağı öhdəsinə götürür. Borc müqaviləsi birtərəflidir. Belə ki, öhdəlik yalnız borcalana həvalə olunur, borcverənin isə yalnız tələb etmək hüququ qalır.

6. Kredit, birmənalı şəkildə borcalana aldığı pul vəsaiti məbləğinə görə faiz ödəməli olduğunu nəzərdə tutur. Ödəniş məbləği kifayət etmədiyi halda, əvvəlcə kreditorun müqavilə ilə bağlı çəkdiyi xərclər, daha sonra faizlər ödənilməlidir. Borc müqaviləsi üzrə faizlər ödənilməyə də bilər. Faizlər tərəflərin razılığı əsasında həm pul, həm də natural formada tutula bilər. Ssuda müqaviləsi isə birmənalı şəkildə onun əvəzsiz qaydada verildiyini nəzərdə tutur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göstərilən kateqoriyaların hüquqi cəhətdən yanlış izahı konkret təsərrüfat əməliyyatlarını müəyyənləşdirən zaman terminoloji çəşqinliyə gətirib çıxarır. Son nəticədə adları sadalanan kateqoriyaların mühasibat uçotu və hesabatda əks etdirilməsində qeyri-dəqiqlik müşahidə edilir. Bəzən təsərrüfat dövriyyəsində "ssuda" termini "kredit" termini kimi, bəzən də "borc" termini kimi işlədilir. Bu kateqoriyaların hüquqi cəhətdən işlənilməsində problemlərin olması eyni zamanda mühasibat uçotunun metodologiyasında da müəyyən gərginlik yaradır. Bütün hallarda bazar iqtisadiyyatı bərabərhüquqlu partnyorlar arasında müqavilə münasibətlərinin qurulması deməkdir. Kredit sövdələşmələrində kredit münasibətlərinin subyektləri kimi kreditor və borcalan çıxış edir. Kreditləşmənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün məsələləri kredit müqaviləsi bağlamaqla kommersiya bankları (kreditor) və müştəri (borcalan) tənzimləyir. Bankla kredit müqaviləsinin düzgün bağlanılmasından asılı olaraq kreditləşmə prosesinin təşkilinin keyfiyyətinə qiymət vermək olar. Kredit əməliyyatlarının effektivliyi dedikdə onların gəlirliliyi və etibarlılığı, bankın kredit portfelinin həcmi və keyfiyyəti dedikdə isə, onun müvəffəqiyyəti, etibarlılığı, mənfəətliliyi və kredit riskinin dərəcəsi başa düşülür. Bankın kreditləşməsi sferasında münasibətlər kreditləşmə prinsipinə uyğun olaraq kredit proseslərinin təşkilindən irəli gələn müəyyən sistem əsasında qurulur. Kreditləşmə prinsipləri özlüyündə kreditləşmə sisteminin başlıca elementidir və o, kreditin məzmununu və mahiyyətini əks etdirir. Respublikada dərc olunan xüsusi ədəbiyyatda kreditləşmənin əsas prinsiplərinə aid edilir: kreditin qaytarılmasının təcilliyi, onu verdikdə diferensiallaşdırmaq, ödənişli olmaq və təminatlılıq. Bank kreditləşməsinin prinsipi hər hansı bir qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməmişdir. Kreditləşmənin əsas prinsipləri şəkildə aşağıdakıları nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur:

- kreditin məqsədi;
- kreditin həcmi;
- kreditin təcilliyi (ödənişliliyin əvəzlənməsi);
- kreditin qaytarılması;
- kreditin diferensiallaşdırılması (borcalanın reputasiyası və ödəmə qabiliyyəti);
- kreditin təminatı (borcalanın aktivlərinə hüququnun alınması).

Qeyd etməliyik ki, kreditləşmə prinsiplərindən kreditin rəsmiyyətə salınması, təqdim olunması, ödənilməsi və s. proseslərdə istifadə edilir. Kredit mexanizmini və kredit işlərinin təşkilini hər bir bank müstəqil qaydada Respublika Mərkəzi Bankının qüvvədə olan tövsiyələri əsasında müəyyənləşdirir. Hər bir bankda kreditin verilməsi ilə məşğul olan işçilərin əllərində rəhbər tutduqları siyasi, iqtisadi və digər amilləri nəzərə alan kredit siyasəti haqqında xüsusi sənəd hazırlanmalıdır. Bankın kredit və faiz siyasətinin əsas elementlərini onun direktorlar şurası, yaxud səhmdarların yığıncağı müəyyənləşdirir. Kredit siyasətinin müddəalarının reallaşdırılmasının konkret prosedurları bankın kredit prosesini tənzimləyən daxili normativ sənədlərdə öz əksini tapır: vəzifə təlimatları, metodik göstərişlər və s. Bununla əlaqədar olaraq bankın necə bir daxili normativ sənədi kimi kredit müqaviləsinin bağlanması texnologiyasının dəqiq surətdə hazırlanması çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş "2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə proqram".
2. Ə.Sadıqov və b. "Mühasibat uçotu", Bakı, 2015.
3. Kommersiya təşkilatları üçün "Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə № -li MMUS"
4. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 2004.

5. "Mühasibat uçotu haqqında Qanunun tətbiqi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli Fərmanı.
6. S.Səbzəliyev, V.Quliyev. İdarəetmə uçotu. Dərslük, Bakı, 2014.
7. S.Səbzəliyev, Q.Abbasov. Xidmət sahələrində mühasibat uçotu. Bakı - 2015.
8. S.Səbzəliyev. Xarici ölkələrdə mühasibat uçotu. Bakı, 2014. Avtomatika və informatika bölməsi.

РЕЗЮМЕ

В работе рассмотрено сходство и отличие договоров займа, кредита и ссуды, учитывая, что кредит является составной частью займа, а к ссуде во многих случаях применяются правила, предусмотренные договором аренды. О близости договоров займа и кредита свидетельствует применение к кредитным отношениям правил о займе. Сходство указанных договоров состоит в следующем: целевой характер, момент возвращения, возвращение по частям, срок давности взыскания процентов.

SUMMARY

The paper discussed the similarities and differences of the loan agreements, the loan and the loan, given that the loan is part of the loan, and a loan to, in many cases, the rules provided by the lease contract. On the closeness of the loan agreements and loan demonstrates the use of a credit relationship rules for a loan. The similarity of these contracts is as follows: targeted, time of return, return piecemeal collection of limitations percent.

REASONS FOR AZERBAIJAN'S "IRON FIST" OPERATION IN 2020

İsmayılov Dilqəm Yunis oğlu
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Univrsiteti

In this article analyzes the Second Karabakh War between Azerbaijan and Armenia on September 27 – November 10, 2020. It is noted that the Second Karabakh War is also called the Azerbaijan Patriotic War. At the same time it is shown that this war is also known as Operation "Iron Fist". This war took place as a result of the ongoing armed conflict between Azerbaijan and Armenia in Nagorno-Karabakh. The article examines the causes of this war, the launch of counter-attack operations by the Azerbaijani Armed Forces to prevent attack by Armenian troops, the liberation of occupied Azerbaijani territories and the end of the war with the signing of a ceasefire declaration by the Presidents of Azerbaijan, Russia and Armenia.

Key words: Karabakh war, Patriotic war, Iron fist, OSCE Minsk group, status, separatist "Nagorno-Karabakh regime", provocation, military forces, Army, illegal settlement of territories, military training, occupation, ceasefire, statement.

The second Karabakh war has entered to the history as the Patriotic War of Azerbaijan. This war, at the same time is famous as Operation of "Dəmir Yumruq" ("Iron Fist"). The same war took place as a result of armed confrontation continuing in Nagorno- Karabakh. The Patriotic War of 2020 is the most long-term after ceasefire ("Bishkek protocol") declared in 1994. This war is the latest in a series of unresolved conflicts over the so-called "Nagorno-Karabakh Republic". However, it is well known that the territory of the so-called "Nagorno-Karabakh Republic" is internationally recognized as part of Azerbaijan [2].

The clashes began on September 27, 2020 along the line of contact after the first Karabakh war. Following this, martial law and general mobilization were declared in Armenia, and martial law,

curfew and partial mobilization were declared in Azerbaijan. In this war, Turkey [16] and Pakistan provided moral and political support to Azerbaijan. The war accompanied by with use of drones, heavy artillery and missile strikes. Numerous countries and United Nations have strongly condemned the fighting and called on both sides to reduce tensions and resume talks without delay. Russia, France and USA have declared a ceasefire three times, but the war has not been stopped [13].

What are the causes and preconditions of the Patriotic War, which is as decisive as “Doomsday”? First of all it should be noted that Azerbaijan lost 20 percent of its lands as a result of the First Garabagh War. Following the Bishkek Protocol signed in 1994 the UN Security Council adopted four a resolutions on the withdrawal of the occupying forces from Azerbaijani territory. Although long-term diplomatic negotiations within various international organizations were held to implement these decisions, no result were achieved.

It is known that in the March, 1992, the OSCE (Organisation for Security and Coopaeration in Europe) Minsk Group had been created to resolve Nagorno-Karabakh conflict. On November 2, 2008, the presidents of Azerbaijan, Armenia and Russia signed the "Mayendorf declaration". The declaration reaffirmed the importance of continuing the mediation efforts of OSCE Minsk group chairmen. In 2011, a summit was held in Kazan at the initiative of the Russia. The summit was intended to return 7 regions occupied by Armenia to Azerbaijan. Instead, the Nagorno-Karabakh region was to be given status outside Azerbaijan. For this reason, the President of Azerbaijan İlham Aliyev rightly did not sign the Kazan document.

The peace process, which has been going on since 2016 on the basis of Madrid Principles, has been shaken for a number of reasons. Speaking about the reasons for the start of the war, it should be noted that N.Pashinyan’s intention to bring the Nagorno-Karabakh regime" to the negotiating table no small roll in this. Thus the Prime Minister of Armenia tried to change the format of the peace negotiations. In addition, during his visit to the occupied territories of Karabakh, N.Pashinyan uttered a populist phrase - “Karabakh is Armenia, a point”, and was therefore criticized by both Azerbaijan and international organizations, including the OSCE Minsk group. All these had a very negative impact on the peace negotiations, and the political arena was completely closed to compromise. At the same time, the provocative actions of the Armenian Prime Minister, such as a number of illegal visits to the occupied territories of Azerbaijan, also played a significant role in this case [6].

During his official visit to the United States in Marc 2019, Armenian Defense Minister David Tonoyan met with the Armenian Diaspora and emphasized the need to move from “trench defense” to a strategy of “expanding offensive operations”. Thus, Tonoyan put forward the idea of “a new war for new territories”[1]. His statement was accompanied by a number of military provocations on the line of contact. Armenian armed forces attempted to attack in the direction of Aghdam village of Tovuz region on July 12, 2020. Purpose of the armenians was to seize favorable positions using artillery fire. But did not succeed [8]. During the three-day battle, Azerbaijan lost 11 soldiers, including major-general Polad Hashimov, colonel İlgar Mirzayev and two majors [15]. The attack also put an end of the lives of Azerbaijani civilians and severely damaged civilian facilities, villagers’ homes and hospital building.

The reason for choosing Tovuz for the attack was that state border with Armenia was not considered a zone of active military conflict. Therefore main units of the Azerbaijani military forces were not concentrated in the direction of Tovuz. Another factor was the importance of the energy and transport infrastructure in the same region. Armenia, which targeted Azerbaijan’s oil, didn’t hide it. The scenario of an attack on the “enemy’s oil infrastructure” was based on the exercises conducted by the Armenian military on October 1-13, 2012. In addition, the aim of the Armenian military-political leadership was to create a new source of tension in the region. Thus, the intention of the Armenians was to justify the intervention of the CSTO (Collective Security Treaty Organization) by expanding the geography of the conflict.

The military-political goals listed above can be conditioned by the following factors that determine the time of the attack on Azerbaijan: 1) To aggravate the situation in the region on the eve of the commissioning of the Sothern Gas Corridor at the initiative of Azerbaijan , to create hesitations

on the project at the international level and to hinder its; 2) To create the impression that Azerbaijan's economic opportunities have already weakened as a result of falling oil prices on world markets.

On July 23, 2020, Armenia announced that it was launching joint air defense exercises with Russia. In August an Armenian diversion group attempted to sabotage in the direction of Goranboy region. However, as a result of the measures taken, the diversion group retrated with losses, and the commander of the group was arrested[10]. In response to the Armenian training the Azerbaijani and Turkish Armed Forces held a joint exercise in Azerbaijan in early September.

The situation was expected to normalize after the July events. However, in early September 2020, the leader of the separatist regime Araik Harutunyan made a harsh statement: "Let's be realistic and prepare for war instead of discussing. There will be no talks, I don't see it ". It was concluded from his words that the Azerbaijani-Armenian talks, including the "Madrid Principles" (the main packate proposed by the OSCE Minsk Group), are absolutely unacceptable for the Nagorno-Karabakh separatists. Thus, it became clear that the long negotiations did not yield any results.

At the same time, the illegal settlement of Armenians in the occupied territories aggravated the situation. The purposeful resettlement Lebanese by Armenians in those regions and the construction of a road infrastructure between Nagorno- Karabakh and Armenia dealt a final blow to relations and halted the negotiation process.

The resettlement of a large number of YPG and PKK terrorists by Armenia to the occupied territories in violation of international legal principles also inflamed the conflict [5]. At the same time, thousands of Lebanese Armenians were evacuated to the occupied territories after the bombings in the port of Beirut. The situation was further aggravated by the publicity of the wife of the Prime Minister of Armenia Anna Hakobyan in military training in the occupied territories in late August 2020. All these provocative actions meant a complete abandonment of the negototion process.

In his speech at the 75th session of the UN General Assembly (in video format) on September 25, 2020, President İlham Aliyev spoke about the death of Azerbaijani servicemen and a 76-year-old civilian as a result of Armenian provocations, as well as serious damage to civilian infrastructure. The President also said that more than a thousand tons of military equipment was transported to Armenia by military cargo planes from July 17 to September. At the event, Turkish President Recep Tayyib Erdogan spoke in support of the territory Azerbaijan and Georgia.

Unfortunately, despite the 4 resolutions of the UN Security Council on the unconditional withdrawal of Armenian troops from Nagorno-Karabakh, none of the moderators, including the OSCE Minsk Group member states, took adefinitely position on the Nagorno-Karabakh conflict. In the current situation, there was no political space left for official Baku to continue the talks. The separatists wanted to maintain the status quo for 26 years (since May 12, 1994) as a result of the occupation of Azerbaijani lands. Azerbaijan had no choice but to change this reality which contradicts all international law.

Azerbaijan issued statement on gross violation of seacefire by Armenian Armed Forces on September 27, 2020 at 06:00. On the same day, the Azerbaijani Armed Forces launched a counterattack to prevent Armenian provocations [12].

During the 44-day war, Azerbaijan achieved great succes with very few casualties. During the ongoing war, Jabrail was released on October 4 [7], Fuzuli on October 17 [11], Zangilan on October 20 [9]. The Azerbaijani Armed Forces completely liberated the southern border of Karabakh with Iran on October 22 and began moving forward towards the Lachin corridor on October 23. The Lachin corridor was the only major highway connecting Armenia with the so-called regime in Karabakh. On that day, the Azerbaijan military was only 10 km. away to cut off the Lachin highway. The purpose of taking control of the highway was to prevent the bringing of fuel and ammunition from Armenia. Azerbaijan has traditionally fired artillery, mortars and even direct fire or guided missiles at the Armenian army to prevent military caravans during the day. Finally, Gubadli was liberated on October 25 and Shusha on November 8 [12]. The end of the war was the liberation of Shusha by Azerbaijan. Heroic special forces of the Azerbaijan army captured the native city of Shusha

located in difficult terrain, with unbelievable tactics, as a result of hand-to hand fighting. This experience, which is novelty in the history of world war, is being studied in the leading countries of the world. The strategic and moral importance of Shusha is undeniable. Namely the capture of control of Shusha was a turning point in the course of the war. Separatists admit losing control of Shusha in Nagorno-Karabakh on November 9. They said that the Azerbaijani Army was on the threshold of Khankendi. On the same day, Azerbaijan announced the liberation of about 70 villages in various regions.

Negotiations on Karabakh continued during military operations. However, the talks on October 19 and 20 failed. Successive victories of the Azerbaijani Army in the following days and the liberation of Shusha on November 8 forced the Armenian side to sign an act of surrender. On November 9, 2020, the Presidents of Azerbaijan and Russia, Prime Minister of Armenia signed a ceasefire statement[14]. It was stated in that statement:

1. A complete ceasefire and a cessation of all hostilities in the zone of the Nagorno-Karabakh conflict shall be introduced at 00:00 hours Moscow time on 10 November 2020. The Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia, hereinafter referred to as the Parties, shall stop at their current positions.

2. Aghdam district shall be returned to the Republic of Azerbaijan by 20 November 2020.

3. Along the contact line in Nagorno-Karabakh and along the Lachin corridor, a peacekeeping contingent of the Russian Federation shall be deployed in the amount of 1,960 military personnel with small arms, 90 armored personnel carriers, and 380 units of the automobile and special equipment.

4. The peacekeeping contingent of the Russian Federation shall be deployed in parallel with the withdrawal of the Armenian armed forces. The period of stay of the peacekeeping contingent of the Russian Federation is 5 years and shall be automatically extended by a further five-year period if none of the Parties declares six months prior to the expiration of the period of its intention to terminate the application of this provision.

5. In order to increase the effectiveness of control over the implementation of the agreements by the Parties to the conflict, a peacekeeping center shall be deployed to exercise control over the ceasefire.

6. The Republic of Armenia shall return Kalbajar district to the Republic of Azerbaijan by 15 November 2020 and Lachin district by 1 December 2020. The Lachin corridor (5 km wide), which shall provide a connection of Nagorno-Karabakh with Armenia and shall not affect the city of Shusha, shall remain under the control of the Russian Federation's peacekeeping contingent.

By agreement of the Parties, a plan for the construction of a new route along the Lachin corridor shall be determined in the next 3 years, providing communication between Nagorno-Karabakh and Armenia, with the subsequent redeployment of the Russian peacekeeping contingent to protect this route.

The Republic of Azerbaijan shall guarantee the safety of citizens, vehicles and goods traveling along the Lachin corridor in both directions.

7. Internally displaced persons and refugees shall return to the territory of Nagorno-Karabakh and adjacent districts under the control of the United Nations High Commissioner for Refugees.

8. The exchange of prisoners of war and other detainees and bodies of the dead shall be carried out.

9. All economic and transport links in the region shall be restored. The Republic of Armenia guarantees the safety of transport links between the western regions of the Republic of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic in order to organize an unimpeded movement of citizens, vehicles and goods in both directions. Control over transport shall be exercised by the bodies of the Border Guard Service of the Federal Security Service (FSB) of Russia.

By agreement of the Parties, the construction of new transport communications linking the Nakhchivan Autonomous Republic with the western regions of Azerbaijan shall be ensured [3].

After the statement was signed the Armenian Prime Minister said in his address to the nation that he was forced to sign a ceasefire agreement. He said he made the decision “at the insistence of the army”. In Azerbaijan, this agreement was accepted as a victory, and in Armenia as a capitulation. The news of the end of the war and the surrender of the territories controlled by the Armenian forces on the evening of November 9 provoked the anger of the people in Yerevan. After the destruction of the Armenian army, protests against N.Pashinyan began in Armenia. The congregation shouted “Treason!” shouting, they destroyed N.Pashinyan’s office and beat the Speaker. During these events, deputies were afraid to leave their homes for several days, and the Prime Minister of Armenia couldn’t appear in public.

Thus, according to the ceasefire agreement, Aghdam, Kalbajar and Lachin regions were returned to Azerbaijan by December 1. However the city of Lachin will remain under the control of Russian peacekeepers for some time. The reason for this is that the Lachin corridor connecting Nagorno-Karabakh and Armenia passes through the city of Lachin. President of Azerbaijan İlham Aliyev has said that Lachin will be returned to Azerbaijan after the construction of a new road from Karabakh to Armenia in the next three years.

LİTERATURE

1. azlogos.eu.İkinci Qarabağ müharibəsi: səbəblər və ilkin şərtlər.03.10.2020.
2. az.wikipedia.org/wiki/İkinci-Qarabağ-müharibəsi # cite-note-46.
3. az.wikipedia.org/wiki/Dağlıq-Qarabağ-atəşkəs_bəyanat_(2020).
4. Armenia-Azerbaijan War: Military Dimensions of the conflict.www.russiamatters org.2020-12-30.
5. ”Armenia transfers YPG/PKK terrorists to occupaid area to train militias against Azerbaijan. Daily Sabah. 25 sentyabr 2020.”
6. After peace negotiations, threats of war break out between Armenia and Azerbaijan eurasianet.org. EURASIANET.ORG.22.10.2020.
7. ”Cəbrayıl azad olundu“. Modern.az. 4 oktyabr, 2020.
8. ”Düşmən hücumunun qarşısı alınarkən hərbi qulluqçularımız şəhid olub”. Mod.gov.az. MOD.GOV.AZ. 2020-07-14.
9. ”Zəngilan azad olundu“. Modern.az. 4 oktyabr, 2020.
10. ”Ermənistan silahlı qüvvələri diversiya-kəşfiyyat qrupunun komandiri əsir götürüldü”. Ordu.az.ORDU.AZ. 2020-10-24.
11. ”İlham Əliyev. “Füzuli işğaldan azad olundu”. Oxu.az.17 oktyabr, 2020.
12. ”Müstəqillik tariximizin ən möhtəşəm xəbəri – Şuşa azad edildi”. sputnik.az. Sputnikş Azərbaycan. 8 noyabr, 2020.
13. Nagorno-Karabakh Conflict unacceptable: EU”. The Canberra Times, 29 oktyabr, 2020.
14. «Путин выступил с заявлением о прекращении огня в Карабахе». RIA Novosti. 2020-11-09.
15. sputnic.az/karabakh/20201209/425680120/Polad-Həşimova-Milli-Qəhrəman-adı-verildi-htm.
16. ”Təkcə “Bayraktar” dronları Ermənistana 1 milyard dollar ziyan vurub”. 2020-12-12. az.wikipedia.org/wiki/İkinci-Qarabağ-Müharibəsi#cite-note-137; Turkey Vows Support for Azerbaijan in escalating Nagorno-Karabakh Conflict.www.voanews.com.

PE3IOME

ПРИЧИНЫ ОПЕРАЦИИ «ЖЕЛЕЗНОГО КУЛАКА» АЗЕРБАЙДЖАНА В 2020 ГОДУ

В этой статье анализируется Вторая Карабахская война между Азербайджаном и Арменией с 27 сентября по 10 ноября 2020 года. Было отмечено, что Вторая Карабахская война вошла в историю как Отечественная война Азербайджана. Эта война также известна как операция «Железный кулак». Эта война произошла в результате продолжающегося вооруженного конфликта между Азербайджаном и Арменией в Нагорном Карабахе. В статье подробно рассматриваются причины начала этой войны, начало контрнаступления Вооруженных сил Азербайджана по предотвращению армянских провокаций и великая победа в войне с большим успехом. При этом были проанализированы освобождение оккупированных территорий Азербайджана и окончание войны с подписанием президентами Азербайджана, России и Армении декларации о прекращении огня.

Ключевые слова: Карабахская война, Отечественная война, Железный кулак, Минская группа ОБСЕ, статус, сепаратистский режим Нагорного Карабаха, провокация, вооруженные силы, незаконное поселение, военная подготовка, оккупация, прекращение огня, заявление.

XÜLASƏ

Bu məqalədə 2020-ci ilin 27 sentyabr – 10 noyabr tarixində Azərbaycanla Ermənistan arasında baş vermiş 2-ci Qarabağ müharibəsi təhlil edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, İkinci Qarabağ müharibəsi tarixə Azərbaycanın Vətən müharibəsi adı ilə daxil olmuşdur. Bu müharibə, eyni zamanda "Dəmir Yumruq" əməliyyatı kimi də məşhurdur. Həmin müharibə Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağda davam edən silahlı qarşıdurma nəticəsində baş vermişdir. Məqalədə bu müharibənin başlanma səbəbləri ətraflı araşdırılmış, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin erməni təxribatlarının qarşısını almaq üçün əks-həmlə əməliyyatlarına başlaması və müharibənin gedişində böyük uğurlar əldə edərək möhtəşəm qələbə qazanması, işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin azad edilməsi və müharibənin Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın dövlət başçıları tərəfindən atəşkəs bəyanatının imzalanması ilə başa çatması tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Qarabağ müharibəsi, Vətən müharibəsi, Dəmir yumruq, ATƏT-in Minsk qrupu, status, separatçı “Dağlıq Qarabağ rejimi”, təxribat, hərbi qüvvələr, Silahlı Qüvvələr, ərazilərin qanunsuz məskunlaşdırılması, hərbi təlim, işğal, atəşkəs, bəyanat.

DƏRSDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRTLƏRİNİN İDEYA-İNAMI TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

İsmayılova Aygün

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Təlim-tərbiyə işinin bu və ya digər formada davamı olan dərşdənkənar tədbirlər ibtidai sinif şağırdlərinin ideya-inamı tərbiyəsində böyük inamlara malikdir. Çünki dərşdənkənar tədbirlər heç bir proqram çərçivəsi ilə məhdudlaşdırılmır. Məhz buna görə də dərşdənkənar tədbirlərin geniş imkanlarından ibtidai sinif şağırdlərinin ideya-inamı tərbiyəsində bacarıqla istifadə etmək olar.

Təlim prosesində və dərşdənkənar tədbirlərdə böyüən nəslin tərbiyəsi müəllimlər qarşısında duran vəzifələrdəndir. Hər bir Azərbaycan məktəblisində Azərbaycan xalqının milli, əxlaqi, humanist, mənəvi, mədəni dəyərlərinə dərindən yiyələnmək, ailəsini, Vətəni, millətini sevmək və daim ucaltmağa can atan, Azərbaycanı dünyanın ən qabaqcıl inkişaf etmiş demokratik dövlətlərindən

birinə çevirməyə qadir olan keyfiyyətlər formalaşmalıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev böyüyən gənc nəslin inkişafından danışarkən demişdir: “Bizim yeni nəslin əsas vəzifəsi müasir tələblərə cavab verən səviyyədə elmi təhsil almaqdır. Həmçinin bu günün aktual problemlərindən biri də gəncləri yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirməkdir. Çünki mənəviyyat olmayan yerdə sağlam ruh, tərbiyə və bilikdən danışmaq olmaz”. [2,65]

Bu vəzifənin müvəffəqiyyətli həlli gələcəyimizin qurucusu olan böyüyən nəslin tərbiyəsindən asılıdır. Bu istiqamətdə tərbiyə işinin əsası ibtidai siniflərdə qoyulur. Şagirdlərlə aparılan dərslərdən tədbirlər onların hərtərəfli inkişafına kömək edir. Adət və ənənələrimizə sadiqlik, milli kökə bağlılıq, inam tərbiyə etmək dərslərdən aparılan işlərin mahiyyətidir.

İbtidai sinif şagirdləri ilə aparılan dərslərdən tərbiyəvi işlərdə milli və siyasi tərbiyə də vacibdir. Bunun əsas məqsədi şagirdlərin şüurunda milli dünyagörüşünün əsaslarını formalaşdırmaq, onlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etmək və tərbiyəedici xüsusiyyətlərə inam yaratmaqdan ibarətdir.

Heydər Əliyevin həyatı, fəaliyyəti və ideyaları bütövlükdə mükəmməl bir azərbaycançılıq məktəbidir. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına məxsus olan milli- mənəvi keyfiyyətləri və ümumbəşəri dəyərləri öz şəxsiyyətində bütövləşdirməklə ibtidai sinif şagirdlərinə nümunə olan bir azərbaycanlıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqillik, hüquqi dövlətçilik ideyaları, ölkəmizin daxili və xarici siyasətilə bağlı olan örnək xarakterli irsi ibtidai sinif şagirdlərinin ideya-inamı tərbiyəsini formalaşdırmaq baxımından istər təlim prosesində, istərsə də dərslərdən tədbirlər zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dərslərdən tədbirlər keçirilərkən ibtidai sinif şagirdlərinin əsas ideya istiqamətlərinə diqqət yetirmək, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə, onların arzu və istəklərinə nə səviyyədə cavab verdiyini öyrənmək, onların fəallığını təmin etmək qarşısında bir vəzifə kimi durur. Dərslərdən tədbirlər mahiyyət etibarilə eyni məqsədə xidmət edib, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, böyüyən gənc nəslin həyata hazırlanması sahəsində məktəbin qarşısında qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəldilir. Həm təlim, həm də dərslərdən tədbirlərdə mənimsənilənlər şagirdlərin öyrəndiklərinə əlavələr etməyə, onları zənginləşdirməyə, genişləndirməyə imkan verir.

İbtidai sinif şagirdləri ilə aparılan dərslərdən tədbirlərin vəzifələri bir prosesində birləşir. Həmin vəzifələri belə qruplaşdırıla bilər:

- Şagirdlərdə milli tərbiyə ilə əlaqədar ədəbiyyatlara maraq və məhəbbət tərbiyə edilməsi;
- Milli dünyagörüşünün, milli ideologiyanın formalaşmasında, möhkəmlənməsində Heydər Əliyev ideyalarına istinad edilməsi;
- Şagirdləri Vətənimiz, onun qüdrəti, torpağımızın müqəddəsliyi, xalqımızın keçmişi, bugünü və gələcəyi, onun sərvətləri ilə əlaqədar biliklərinin zənginləşdirilməsi;
- Düşməne nifrət hissinin aşılması;
- Ana dilinin gözəlliyinin, dilimizin incəliyindən həzz almaq bacarığının formalaşdırılması, nitqin və təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
- Şagirdlərdə Vətən uğrunda canlarını qurban verən milli qəhrəmanlara, əmək, sənət və peşə adamlarına hörmət hissinin aşılması;
- Şagirdlərin ictimai-siyasi fəallığını inkişaf etdirilməsi, onlara dəstək olunması, köməklik göstərilməsi.

Dərslərdən tədbirlər təlim prosesində aparılan işləri tərbiyəedici vasitə kimi tamamlamalı, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə, şagirdlərin təlim maraqlarının artırılmasına güclü təsir göstərməlidir.

Dərslərdən təlim və tərbiyə şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşması prosesidir. Bu proses müəllim və şagirdlərin idarə edilən və nəzarətdə olan qarşılıqlı təsiridir. Həmin təsirin son məqsədi cəmiyyət üçün gərəkli və faydalı şəxsiyyət formalaşdırmaqdan ibarətdir. Müasir anlamda

dərşdənkənar təlim-tərbiyə prosesi qarşıya qoyulmuş ümumi məqsədə çatmaq üçün müəllim və şagirdlərin səmərəli əməkdaşlığıdır.

Dərşdənkənar tədbirlər şagirdlərin tədris işi ilə sıx əlaqələndirməlidir. Bu tələb ümumi tərbyə işində varisliyi bərqərar edir. Təsadüfi deyil ki, pedaqoqlar bu tələbi varislik prinsipi adlandırlar.

Tədris fəaliyyətinin dərşdənkənar işlə bu tərzdə əlaqələndirilməsi hər bir ibtidai sinif şagirdinin fərdi qabiliyyətini, bacarıq və istedadını əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirir, yaradıcılıq potensialını artırır, milli dünyagörüşünü, elmi dünyagörüşünü və fəal həyat mövqeyini məqsədyönlü şəkildə formalaşdırır. Dərşdənkənar tərbyə işi müxtəlif formalarda aparılır. Tədbirlərdə olan iştirakçılarının miqdarına və həyata keçirildiyi başlıca vəzifəyə görə dərşdənkənar tərbyə işlərini üç qrupa ayırmaq olar: fərdi tərbyə işi qrup halında tərbyə işi, kütləvi tərbyə işi.

Dərşdənkənar tərbyənin fərdi iş forması Heydər Əliyev ideyalarının aşılmasında önəmli yer tutur. Şagirdə formalaşan məhəbbət hissi Ulu Öndərə həsr olunmuş şeirlər yazmaqda, şəkillər çəkməkdə, foto şəkillərdən ibarət stend hazırlamaqda, onun həyat və fəaliyyətini, xidmətlərini əks etdirən kitablardan kolleksiya toplamaqda və s. fəaliyyətin hər hansı bir növünə maraqa özünü göstərir.

Qrup halında aparılan dərşdənkənar tədbirlərdə Heydər Əliyev ideyalarına, şəxsiyyətinə inamla yanaşan, pərəstiş edən şagirdlər birləşərək fəaliyyət göstərlər. Maraq dairələri eyni olan şagirdlər Heydər Əliyev şəxsiyyəti haqqında daha geniş məlumatlar öyrənməklə onun ideyalarını dərindən anlamağa çalışırlar. Respublikamızda fəaliyyət göstərən “Gənc Heydərçilər”, “Heydər Əliyev lektoriyası” kimi məşğələlər şagirdlərin həvəslə və maraqla qarşıladıqları fəaliyyət mərkəzləridir. Hər bir məktəblinin bu fəaliyyət mərkəzlərində iştirak etmək istəyi, “Gənc Heydərçi” adını almağa can atması onların qəlbindəki ulu öndərə sevgi, rəğbət hissənin təzahürüdür.

Dərşdənkənar tədbirlərin kütləvi forması da ibtidai sinif şagirdlərinin ideya-inamı tərbyəsinin formalaşmasında, Heydər Əliyev ideyalarından istifadə edilməsində böyük imkanlara malikdir. Konstitusiyaya günü, Azərbaycan Ordusu günü, Qayıdış günü, 28 May günü, 31 Dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü tarixi hadisələrlə əlaqədar keçirilən kütləvi tədbirlərə aiddir.

Hər bir ibtidai sinif şagirdi yaxşı bilməlidir ki, bu tarixi hadisələrin qeyd olunması Heydər Əliyevin xidmətləri ilə bağlıdır. Konstitusiyamızın yazılmasında bu böyük şəxsiyyətin misilsiz xidməti və uzaqgörənliyi olmuşdur. Ulu Öndərin sədrliyi ilə tərtib olunmuş Konstitusiyamızda hüquq sahələri olduqca geniş şərh olunmuşdur. Buraya təhsil hüququ, vətəndaşlıq hüququ, istirahət hüququ, bərabərlik hüququ, ana dilindən istifadə hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, əmək hüququ və s. hüquqlar aiddir.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 31 Dekabr gününün hər il Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik günü kimi qeyd edilməsi də tarixi hadisələrdəndir. Ümummilli lider Heydər Əliyev minillik tariximizdə dünya azərbaycanlılarımız ilk dəfə bir araya gətirən böyük dövlət xadimidir. Ulu Öndər bu tarixi addımı ilə xaricdə yaşayan azərbaycanlıları həmrəy olmağa, dünyanın müxtəlif qütblərinə səpələnmiş soydaşlarımızı bir araya gəlməyə səsləmişdir.

Heydər Əliyevin həyat salnaməsində ordu quruculuğu sahəsində etdiyi xidmətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Ulu Öndər 1970-ci illərdən Azərbaycanda hərbi məktəblərin yaradılmasına, milli zabit kadrların yetişməsinə diqqət yetirmişdir.

Kütləvi tərbyə işi Azərbaycan-Ermənistan münacişəsi ilə əlaqədar keçirilən tədbirlərin - Qanlı 20 yanvar hadisəsinin, Xocalı faciəsinin, 31 Mart soyqırım gününün qeyd edilməsinin, işğal olunmuş rayonların işğal tarixinin xatırlanması və s. bu tipli tədbirlərdə də Heydər Əliyevin xidmətlərinin, fəaliyyətinin, ideyalarının aşılmasına dair imkanlar mövcuddur. Hazırda respublikamızda sabitliyin, əmin-amanlığın, düşmənlə atəşkəsin bərqərar edilməsi Heydər Əliyev fəaliyyətinin nəticəsidir.

Heydər Əliyevin böyüyən nəsillərə tövsiyəsində ən əsas cəhətlərdən biri onların vətənpərvər olmasından, vətənpərvərlik ruhunda təlim, tərbyə almasından ibarətdir. Heydər Əliyev tövsiyə edirdi ki, gənclərimiz milli ruhda tərbyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi, keçmişimizi, dilimizi, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, dilimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. [1, 2].

Açar sözlər : ibtidai sinif şagirdi, dərsdənkənar tədbirlər, təlim-tərbiyə prosesi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan” qəzeti, 6 fevral, 1996
2. Yusifov M. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: Nurlan, -2003, 204. səh.
3. Kamiloğlu Q. Heydər Əliyev ideallığı. Bakı: Nurlan, 2001, 100 səh.
4. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 448 səh.

РЕЗИОМЕ

В статье говорится о формировании у подрастающего поколения и учащихся начальных классов веры в идейное наследие общенационального лидера Г.А.Алиева.

Ключевые слова: ученик начальной школы, внеклассная деятельность, учебный процесс

SUMMARY

There is a talk about the forming of the ideal belief and the undestraining of the ideal vorth of our national and unforgettable leader of the Azerbaijan Republic H.Aliyev at the grovings' and students' the becondary classes in the article.

Key words: primary school student, extracurricular activities, training process.

FRANSIZ DİLİNDƏ QRAMMATİKANIN İNTERAKTİV METODLA TƏDRİSİ

İsmayılova Mənsurə İttifaq qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti

Qrammatika xarici dilin öyrənilməsinin və mənimsənilməsinin əsas aspektlərindən biridir. Qrammatika xarici dilin tədrisi zamanı düzgün və səriştəli nitq qurmağa, düzgün yazı bacarıqlarını formalaşdırmağa kömək edir. Qrammatika nitq üçün əsas mənbədir. Qrammatikanın köməyi ilə dil öyrənənlər düzgün cümlə qurmağa çalışırlar və bu prosesdə avtomatik olaraq “leksik sistem işə düşür”.

Qrammatikanın yeri və rolu o vaxt düzgün müəyyənləşdirilə bilər ki, xarici dillərin tədrisi prosesində dilin aspektlərinin qarşılıqlı şəkildə öyrədilməsi diqqət mərkəzində saxlanılsın və qrammatik materialın seçilməsi və tədrisi ardıcılığı düzgün təşkil edilsin.

Qrammatikanın mənimsənilməsi qrammatik qaydaları bilməkdən çox, onları düşünmədən qarşılıqlı ünsiyyət prosesində tətbiq etmək bacarığını nəzərdə tutur. Əgər dərs prosesi tələbələr üçün daha real dil ünsiyyəti şəraitində təşkil olularsa o halda xarici dili daha uğurlu mənimsəmək olar.

Açar sözlər: qrammatika, kommunikativ qrammatika söz birləşmələri, cümlə, qrammatik qaydalar

Hər bir xarici dilin öyrənilməsinin və mənimsənilməsinin müxtəlif aspektləri vardır. Bunlardan biri də qrammatikadır. Bütün xarici dillərdə olduğu kimi, fransız dilində də qrammatika əhəmiyyətli yerə malikdir. Belə ki, qrammatika düzgün danışmağa, fikirləri düzgün ifadə etməyə, düzgün cümlə qurmağa kömək edir.

Qrammatika nədir? Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlə daxilində birləşməsi qaydalarının məcmusudur. Qrammatik biliklər tələbələrin şifahi və yazılı nitq fəaliyyətlərinin inkişafına xidmət edir, həmçinin fikrimizi səlis və aydın ifadə etmək, sözləri cümlədə dəyişdirmək və

onları işlətmək qaydalarını öyrədir. Fonetika səsləri öyrəndiyi kimi, qrammatika isə sözlərin birləşmələri nəticəsində yaranan mürəkkəb dil vahidlərini yəni, söz birləşmələrini, cümlələri öyrənir. Qrammatikanın tədrisinə nələr daxildir? Qrammatikanın tədrisinə qrammatik qayda və hadisələr, həmçinin qrammatik konstruksiya və vərdişlərdən istifadə etmək kimi qrammatik vərdişlər daxildir.

Hal-hazırda qrammatika sahəsində yeni tendensiyalar bir-birini əvəz edir. Vaxtilə dil öyrənmədə əsas götürülən qrammatika və hər hansı bir dilin tədrisində dominant metod olan qrammatika yavaş-yavaş öz aktuallığını itirərək dil qrammatikasından kommunikativ qrammatikaya keçid dövrü başlamışdır.

V.Q.Qak göstərir ki, qrammatika söz və səs tərkibləri ilə birlikdə nitqin maddi əsasını təşkil edir. O, qrammatikanı dilçiliyin bir bölməsi hesab edir və dildə mümkün olan qaydaların toplusu olduğunu qeyd edir. (2-s.832)

Xarici dilin qrammatikasının tədrisinin vacibliyi haqqında xüsusi tədqiqatlar aparmış ingilis metodist Skot Sornberi kommunikativyönlü tədris prosesi üçün yeddi əsas arqument bazasında qrammatikanın yerini müəyyənləşdirmişdir:

1) qrammatika nitq üçün əsas mənbədir. Dilöyrənmə prosesində şagirdlər xeyli sayda söz və söz birləşmələrini yadda saxlamağa çalışırlar. Bu fəaliyyət hamıda eyni olmur və bəzi sözlər tez unudulur. Bu zaman yeganə vasitə qrammatikadır. Qrammatikanın köməyi ilə dil öyrənənlər düzgün cümlə qurmağa çalışırlar və bu prosesdə avtomatik olaraq “leksik sistem işə düşür”.

2) qrammatika təşkilatçı kimi çıxış edir. Qrammatika yalnız fikrin ifadəsi üçün deyil, eyni zamanda sözlər arasındakı əlaqələrin yaradılmasına yardımçı olur.

3) qrammatika dilin funksional xüsusiyyətlərinin danışıq prosesində reallaşdırılması işinə “rəhbərlik edir”. Yüksək səviyyədə qrammatik qaydalara yiyələnmiş dilöyrənənlər çətinlik çəkmədən onları tətbiq edə bilirlər.

4) qrammatikanın təlimat vermə, yönləndirmə xüsusiyyəti təhsilalanlara imkan verir ki, müəyyən fikrin ifadəsi üçün hansı dil vahidləri və qrammatik strukturlar seçilsin. Əvvəl öyrənilmiş qrammatik modellər danışıq məqamında şagirdlərin köməyinə gələ bilər.

5) qrammatik vahidlərin öyrənilməsi mexanizmi həm şagirdləri, həm də müəllimləri əminlik yarada bilir ki, onlar mənimsədilə bilər, çünki qrammatik qaydalar müəyyən limitə malikdir. Dilöyrənənlər başa düşür ki, hər hansı xarici dildə leksik vahidlərin hamısını öyrənmək, yadda saxlamaq mümkün deyildir. Lakin dilin qrammatikasının həddləri bəllidir, onları ardıcıl surətdə mənimsəmək mümkündür.

6) qrammatik materiallar təcrid edilmiş şəkildə öyrədilə bilməz, onlar sistem xarakterli olduqları üçün həm xarici dildə, həm də ana dilində olan mümkün qarşılıqları çərçivəsində təqdim edilməlidir.

7) qrammatik qaydaların düzgün mənimsədilməsi təhsilalanların şəxsi keyfiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipinə uyğunlaşdırılmalıdır. Belə ki, xarici dili öyrənməyə başlayan şəxs həmin dildə tez danışmağa cəhd edir, həvəs göstərir, necə danışmaq barədə isə düşünmür. Onlara öyrədilən qrammatik qaydalar şagirdlər tərəfindən həvəssiz mənimsənilir. Nəticədə istər yazılı, istərsə də şifahi nitqin təşkilində xeyli səhvlər meydana çıxır (3-s.198).

Yuxarıda göstərilən fikirlər əsasında qeyd etmək lazımdır ki, qrammatikanın öyrənilməsi özlüyündə mexaniki proses xarakterli ola bilməz, onun mənimsənilməsi şüurlu və funksional xarakter daşmalıdır. Qrammatikanın yeri və rolu o vaxt düzgün müəyyənləşdirilə bilər ki, xarici dillərin tədrisi prosesində dilin aspektlərinin qarşılıqlı şəkildə öyrədilməsi diqqət mərkəzində saxlanılsın və qrammatik materialın seçilməsi və tədrisi ardıcılığı düzgün təşkil edilsin.

Qrammatikanın mənimsənilməsi qrammatik qaydaları bilməkdən çox, onları düşünmədən qarşılıqlı ünsiyyət prosesində tətbiq etmək bacarığını nəzərdə tutur. Əgər dərs prosesi tələbələr üçün daha real dil ünsiyyəti şəraitində təşkil olularsa o halda xarici dili daha uğurlu mənimsəmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qədimova X.H. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. B.2003. səh. 22-34

2. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка / В.Г.Гак. М.: Добросвет, 2000, 832с.
3. Thornbury S. How to teach grammar. Edinburgh: Pearson, 1999, 189p.

РЕЗЮМЕ

Грамматика - один из основных аспектов изучения и усвоения иностранного языка. Грамматика помогает сформировать правильную и грамотную речь и правильные навыки письма при обучении иностранному языку. Грамматика - главный источник речи. С помощью грамматики изучающие язык пытаются построить правильное предложение, и при этом автоматически активируется «лексическая система».

Место и роль грамматики могут быть правильно определены, если акцент делается на взаимном обучении аспектам языка в процессе обучения иностранным языкам, а выбор грамматического материала и последовательность обучения правильно организованы.

Овладение грамматикой предполагает умение применять грамматические правила в процессе взаимодействия, не думая, а не зная их. Если учебный процесс организовать в более реалистичной языковой среде для учащихся, то иностранный язык можно будет осваивать более успешно.

Ключевые слова: грамматика, коммуникативная грамматика, словосочетания, предложения, грамматические правила

SUMMARY

Grammar is one of the main aspects of learning and mastering a foreign language. Grammar helps to build correct and competent speech and correct writing skills when teaching a foreign language. Grammar is the main source of speech. With the help of grammar, language learners try to form the correct sentence, and in this process, the "lexical system" is automatically activated.

The place and role of grammar can be correctly defined when the focus is on the mutual teaching of aspects of language in the process of teaching foreign languages, and the selection of grammatical material and the sequence of teaching are properly organized.

Mastering grammar involves the ability to apply grammatical rules in the process of communication without thinking, rather than knowing them. If the teaching process is organized in a more realistic language environment for students, then the foreign language can be mastered more successfully.

Key words: grammar, communicative grammar, word combinations, sentences, grammatical rules

AZƏRBAYCANDA İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN TARİXİ XİDMƏTLƏRİ

İsmayılzadə Leyla Vüqar qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsinin təşəkkülündə və inkişafında ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri olmuşdur. Onun bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə bu sahə üzrə bir sıra iri obyektlər inşa edilmişdir. Hazırda Heydər Əliyev siyasi kursunun davamı kimi İKT sektoruna xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, inkişaf

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi ölkəmizin strateji inkişaf siyasətinin Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bunun nəticəsidir ki, “bu gün Azərbaycan dünya miqyasında güclü ölkələr sırasındadır” [1].

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, elm, təhsil və iqtisadiyyat üzrə sistemli siyasət hər bir ölkənin davamlı tərəqqisi üçün əsas şərtidir. Bu siyasətin əsas qüvvəsi sayılan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) müasir dövrdə sürətlə inkişaf edərək insanların həyat və fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İKT-nin ən son nailiyyətləri bütün sahələrdə tətbiq olunaraq, cəmiyyətin hər bir üzvünə yaranan şəraitdən bəhrələnməyə imkan verir. Bu nöqteyi-nəzərdən yeni, müasir texnologiyalar üzrə dövlət siyasəti cəmiyyətdə formalaşan ictimai-siyasi tərəkükdən öndə olmalı, yaxın gələcək üçün bu istiqamətdə həyata keçiriləcək fəaliyyətin əsas xəttini müəyyən etməlidir. Respublikamızda da İKT sektorunun inkişafı üzrə dövlət siyasəti qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, bu prinsip üzərində qurulmuşdur.

Ölkəmizin son yarıməsrlik inkişaf tarixinə baxsaq, sabaha yönəlmiş, davamlı inkişafı təmin edən, elm və texnologiyaların tərəqqisini şərtləndirən, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin davamlı inkişafına istiqamətlənmiş və ölkənin hər bir vətəndaşının rifahına xidmət edən müdrik Heydər Əliyev siyasətinin bəhrələrini görə bilərik. Bu siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, ölkəmizdə rabitənin, elektron məhsullar və İKT sahəsinin inkişafının belə böyük vüsət götürməsi məhz ulu öndərin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanın yaxın gələcək üçün inkişaf perspektivlərini elmi biliklərə söykənən iqtisadiyyatla bilavasitə əlaqəli olduğunu uzaqgörənliklə fikirləşən ulu öndər H.Əliyev İKT sahəsinin inkişafının özülünü hələ keçən əsrin 70-ci illərində qoymuşdur.

Ötən əsrin 70-80-ci illərdə Elmlər Akademiyasında, ali təhsil müəssisələrində və sahə institutlarında elektronika, avtomatika və hesablama texnikası üzrə bacarıqlı mütəxəssislər, alim və tədqiqatçılar ordusu yetişdirildi, elektron məmulatlar istehsal edən müəssisələr inşa edildi. Kibernetika İnstitutu, Kosmik Tədqiqatlar Mərkəzi, İnformasiya-Telekommunikasiya Elmi Mərkəzi, “Neftqazavtomatika” və s. kimi elmi-tədqiqat müəssisələri meydana gəldi. Ulu öndərin təşəbbüsü və bilavasitə iştirakı sayəsində ölkəyə ilk böyük elektron hesablama maşını - BESM-6 gətirildi. Respublika avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri - RASU - “Azərbaycan”, respublika kompüter şəbəkəsi, akademya şəbəkə, bütün Sovet İttifaqında tanınan və istifadə edilən avtomatlaşdırılmış neftçixarma idarəetmə sistemləri və kompleksləri işlənib hazırlandı. “NORD”, “AZON” kimi elm-istehsalat birlikləri, Radiozavod, Elektron hesablama maşınları zavodu, “Ulduz”, “Peyk” kimi iri istehsalat kompleksləri inşa edildi. Bir qədər sonra Naxçıvanda, Tərtərdə, Mingəçevirdə, Əli Bayramlıda, Gəncədə, Sumqayıtda və Bakıda 30-dan artıq elektron və cihazqayırma zavodları tikilib istifadəyə verildi. Beləliklə, ölkəmizdə yeni və son dərəcə əlverişli bir sənaye sahəsi təşkil edildi, bu sahənin elmi təminat bazası formalaşdırıldı. Elmi-tədqiqat institutlarının nəzdində “Kristal”, “Registr”, “Tellur”, “Kibernetika”, “Biotex”, “Mikroelektronika”, “Kaskad” kimi xüsusi konstruktor büroları yaradıldı. Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Mingəçevir Politeknik İnstitutu, Lənkəran Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti kimi ali təhsil müəssisələrində İKT ixtisasları üzrə mütəxəssis hazırlığı üçün müvafiq maddi-texniki baza formalaşdırıldı. Beləliklə, hazırda dünya ictimaiyyətinin qəbul etdiyi, müasir sosial-iqtisadi inkişaf sxemi kimi xarakterizə edilən “Universitet-iqtisadiyyat-hökumət” modelini ulu öndər keçən yüzilliyin 70-80-ci illərdə artıq Azərbaycanda pratiki olaraq tətbiq etmişdir. [2].

Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində ulu öndər İKT-nin tətbiqinə böyük diqqət verir və bu sahədə əsaslı irəliləyiş əldə etmək üçün həmişə söylər göstərirdi. Amerika qitəsi ilə Respublikamız arasında birbaşa rabitəyə imkan yaradan peyk-rabitə sisteminin qurulması, “Baksell” və “Azərsell” ortağ müəssisələrinin təsis edilməsi ilə ölkəmizdə mobil rabitənin inkişafının təməli qoyulması, beynəlxalq Telefon Stansiyasının quraşdırılması ümummilli liderin bu sahədə atdığı ilk və mühüm addımlar idi. Respublikamızda rabitə sektoruna ilk sərmayələrin cəlb edilməsi də H.Əliyevin əməyi sayəsində mümkün olmuşdur.

Respublikamızın radio-televiziya yayımının müasir tələblərə cavab verən səviyyədə təşkil edilməsi, milli televiziya proqramının süni peyk vasitəsilə yayımlanması, Avropa və Yaxın Şərq ölkələri ilə yanaşı, faktiki olaraq, blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikasının sakinlərinin də Milli televiziya proqramlarına tamaşa etmək imkanı əldə etmələri məhz ulu öndərin adı ilə bağlıdır.

Təsadüfi deyil ki, bu gün regionda ən dinamik inkişaf edən ölkə kimi Azərbaycanın İKT sektorunun böyüməsi üçün geniş imkanları var. Bizim cəmiyyətimiz bu imkanlardan maksimum faydalanaraq, dünya birliyinə inteqrasiya olunmağı özünün əsas vəzifələrindən biri kimi görür. Bu vəzifənin şəərəflə yerinə yetirilməsi üçün 2003-cü ildə ulu öndərin uzaqgörənliklə imzaladığı və bu məqsədlərə nail olmağın yollarını müəyyən edən “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları Üzrə Milli Strategiya”sı [3] düşünülmüş surətdə, kompleks şəkildə, sistemli və ardıcıl olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda bu sahə üzrə Milli Strategiya qəbul edən birinci ölkə olmuşdur.

2003-cü ildə İlham Əliyevin prezident seçilməsi ilə respublikamızın inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ölkə iqtisadiyatının inkişafı davamlı və dayanıqlı xarakter aldı. Qısa müddət ərzində Azərbaycanda İKT sektorunun inkişafı üçün tarixi əhəmiyyətli addımlar atıldı. Azərbaycan İKT üzrə beynəlxalq tədbirlərin aparıcı iştirakçısına və aktiv təşkilatçısına çevrildi. Bu bir faktədir ki, İKT-nin inkişafı bu gün ölkənin dövlət siyasətində müəyyən olunmuş əsas prioritet istiqamətlərdən biri olaraq qəbul edilir.

Ölkəmizdə İKT sektorunun inkişaf dinamikası, düşünülmüş uğurlu neft strategiyası sayəsində Azərbaycana olan inamın artması, beynəlxalq təşkilatlarla uğurlu əməkdaşlıq, yüksək texnologiyaya söykənən iqtisadiyyatın formalaşması, dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi İKT sektoruna xüsusi diqqət və daimi qayğı göstərilməsi, respublikamızın yaxın gələcəkdə yüksək texnologiyalar sahəsində yalnız regionda deyil, eyni zamanda qabaqcıl ölkələr arasında özünə layiq yer tutacağına zəmanət yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet səhifəsi: <https://president.az/articles/35601>
2. Abbasov Ə. Heydər Əliyevin İKT siyasəti müasir mərhələdə. “Azərbaycan” qəz., 2009, 8 may, s.5
3. Azərbaycan respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiya (2003-2012-ci illər). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli 1146 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV'S HISTORICAL MERITS IN THE DEVELOPMENT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES SECTOR IN AZERBAIJAN

National leader Heydar Aliyev had historical merits in the formation and development of information and communication technologies in Azerbaijan. On his direct initiative and participation, a number of large projects have been built in this area. At present, as a continuation of the political course of Heydar Aliyev, special attention is paid to the ICT sphere.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev, information and communication technologies, development

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗАСЛУГИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ СЕКТОРА

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Общенациональный лидер Гейдар Алиев имел исторические заслуги в становлении и развитии информационно-коммуникационных технологий в Азербайджане. По его непосредственной инициативе и участию в этом районе построен ряд крупных объектов. В настоящее время, как продолжение политического курса Гейдара Алиева, особое внимание уделяется сфере ИКТ.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, информационно-коммуникационные технологии, развитие

TANIMA MƏSƏLƏLƏRİNİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTİ VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

İsrafilova Elmira Nəriman qızı, Şəmilova Günel Adil qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

İşdə tanıma məsələsinə aid nəzəri aspektlər təhlil olunmuşdur. Onların əsas xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Təsnifləşdirmə prosesinin mərhələləri, təsnifləşdiricinin qurulması blokunun əsas vəzifələri müəyyən olunmuşdur. Əlamətlərin sayı ilə bağlı ilkin informasiyanın emalı blokunun üzərinə qoyulan funksiyalara baxılmışdır.

Açar sözlər: tanıma sistemi, təsnifləşdirici, əlamət

Kompüter texnologiyalarının əsas tətbiq sahələrindən biri təsnifat və tanıma sistemlərində kompüterlərin istifadəsidir. Bu, bir sıra səbəblərdən qaynaqlanır. Birincisi, təsnifat və tanıma zamanı istifadə olunan böyük həcmdə qeyri-həmcins informasiyanın emalı və nizama salınması tələbinin olması. İnformasiyanın nizama salınması informasiyanın emal sürətinə və qərar qəbul etmə vaxtına, xüsusən də risk şəraitində, ciddi təsir edir. İkincisi, insan fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin avtomatlaşdırılması. Üçüncüsü, müxtəlif vəziyyətlərdə qərarın qəbulunun sürətləndirilməsi və qiymətləndirilməsi. Buna insanın həyatı üçün təhlükənin artması, və ya insan resurslarından istifadənin mümkün olmaması, həm də mürəkkəb texnoloji sistemin müəyyən bir mərhələsində işinin sürətlənməsi səbəb ola bilər.

Hazırda böyük tanıma sistemləri [1]:

– Obyektlərin əlamətlərinin müəyyən edilməsi və onları təsvir edən parametrlərin ölçülməsi üçün texniki vasitələrdir.

– Obyektlər haqda giriş məlumatlarını müəyyən nəticələrə çevirən tanınma alqoritmləri toplusudur.

– Tanınma alqoritmlərini realizə etmək üçün texniki vasitələrdir.

– İlkin (aprior) və əldə edilmiş (aposterior) verilənlərin ilkin təşkilini, və sistemin bütün səviyyələrində tanıma məsələsinin həllini yerinə yetirən mütəxəssis qruplarıdır.

Ümumi mənada tanınma zamanı giriş informasiyasının çıxış informasiyasına çevrilməsi məsələsi həll olunur. Giriş informasiyası kimi tanınan obrazların parametrlərini, əlamətlərini qeyd etmək olar. Bu zaman əlamətlərin sayı minimum olmalı, əlamətlərdəki informasiya isə yüksək dəqiqliyə malik nəticənin alınması üçün yetərli olmalıdır. Çıxış informasiyası isə tanınan obrazın (obyektin) aid olduğu sinif haqqında bir nəticədir.

Təsnifatın işinin nəticəsi obyektin siniflərdən birinə aid olması haqda qərarın alınmasıdır. Bu zaman təsnifatın dəqiqliyinin mümkün qədər yüksək, nəticənin əldə edilməsi müddətinin isə mümkün qədər qısa olması çox vacibdir.

Tanınma məsələsinin mahiyyəti öyrənilən obyektlərin müəyyən sinfə aid edilməsinə imkan verən təsbit olunmuş əlamətlər dəstinə malik olub-olmadığını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tanıma məsələlərinə xas olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır [2]:

1. İki mərhələdən ibarət olan informasiya məsələləri: tanınma üçün ilkin verilənlərin rahat formaya gətirilməsi; tanınma prosesinin aparılması, yəni obyektin müəyyən sinfə aid olmasının göstərilməsi.
2. Obyektlərin analogiya və ya oxşarlıq anlayışının daxil edilməsi ilə yanaşı, obyektlərin eyni və ya fərqli siniflərə aid olduğunu bildiren obyektlərin yaxınlığı anlayışının müəyyən edilməsi.
3. Təsnifatı məlum olan və formalizə olunmuş təsvir şəklində öyrənmə prosesində məsələnin sazlanması üçün tanınma alqoritminə təqdim oluna bilən presedent-nümunələr dəsti ilə işləmə mümkünlüyü.
4. Formal nəzəriyyələrin qurulması və klassik riyazi üsullarının tətbiq edilməsi çətinliyi: əksər hallarda dəqiq riyazi model üçün informasiya əlverişli olmur, model və ya riyazi üsulların tətbiqi nəticəsində əldə edilən fayda çəkilən xərclərə uyğun gəlmir.
5. Tanıma məsələlərində “pis” (yəni boşluqlar olan, qeyri-səlis, qeyri-həmcins, dolayı, qeyri-dəqiq, ehtimal xarakterli) informasiyanın olması mümkündür.

Tanıma məsələlərinin növlərinə aşağıdakılar daxildir: tanıma məsələsi; avtomatik təsnifat; tanıma zamanı informasiya daşıyan əlamətlər dəstinin seçilməsi; ilkin verilənlərin tanıma üçün rahat şəkildə gətirilməsi; dinamik obyektlər üçün dinamik tanıma və dinamik təsnifat; proqnozlaşdırma [3].

Təsnifləşdirmə prosesi iki mərhələyə ayrılı bilər:

1. Təsnifləşdiricinin işlənməsi mərhələsi.
2. Fəaliyyət mərhələsi, yəni baxılan təsnifləşdirici vasitəsi ilə obyektin vəziyyətinin təyin edilməsi.

İlkin informasiyanın emalı blokunun girişinə obyektin bir çox $\bar{P} = \{p_1, p_2, \dots, p_m\}$, $|P| = m$ əlamətləri daxil olur. Obyektin əlamətlərinə misal olaraq vericilərin göstəricilərini, trendləri, analizlərin nəticələrini və s. göstərmək olar. Çıxışda $\bar{X} = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$, $|X| = n$ əlamətlər vektoru olur, burada $\bar{X} \subseteq \bar{P}$, $n \leq m$.

Obyektin əlamətlərinin sayı çox böyük olduqda, onların emalı üçün xeyli məşin vaxtı tələb olunması təsnifləşdiricinin səmərəliliyinə təsir göstərəcəkdir. Bu səbəbdən həmin blokun funksiyalarını realizə edən proqram vasitəsi ölçmə fəzasının ölçüsünü bir neçə mindən yüzlərlə və ya hətta onlarla əlamətə qədər azaltmalıdır. Nəticədə blokun üzərinə aşağıdakı funksiyalar qoyulur [4]:

- Əlamətlərin informasiya dəyərinin müəyyən edilməsi.
- Əlamətlərin qarşılıqlı asılılığının müəyyən edilməsi.
- Əhəmiyyətsiz əlamətlərin kənar edilməsi.

Bunun düzgün yerinə yetirilməsi heç də asan məsələ deyil. Belə ki, bütün əlamətlər qarşılıqlı əlaqəlidir və birilərinin (hətta əhəmiyyətsiz əlamətlərin) kənar edilməsi zamanı digərlərinin dəyəri mühüm dərəcədə aşağı düşə bilər.

İlkin informasiyanın emalı blokunun əsas vəzifələri:

- əlamətlərin informasiya dəyərinin müəyyən edilməsi;
- əlamətlərin qarşılıqlı asılılığın müəyyən edilməsi;
- əlamətlər fəzasının ölçüsünün düzgün azaldılması.

Təsnifləşdiricinin qurulması blokunun girişinə obyektin $\bar{X} = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$, $|X| = n$ əlamətlər vektoru daxil olur. Onun tərkibinə yalnız tanıma prosesininin təşkilinin tələb olunan dəqiqliklə aparılması mümkün olmayan əlamətlər daxildir. Blokun çıxışında tanınacaq obyektin müəyyən sinfə aid olması, başqa sözlə, tanınacaq obyektin K_j , $j=1 \div l$ sinfi barədə qərar olmalıdır.

Beləliklə, təsnifləşdiricinin qurulması blokunun əsas vəzifəsi $\bar{X} = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$ əlamətlərinə görə obyektin vəziyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verən strukturun işlənməsindən ibarətdir. Aprior informasiyanın mövcudluğundan, istifadə olunan əlamətlərin növlərindən və işlənmə metodikasından asılı olaraq bu struktur sinflər, bölüşdürücü funksiyalar, meyarlar və digər şəkildə obyektin mümkün vəziyyətlər toplusunu təşkil edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu blokun girişində verilən bütün determinə olunmuş əlamətlər təsvir olunur.

Birinci mərhələnin əsas funksiyaları: ilkin informasiyanın daxil edilməsi; ilkin informasiyanın emalı; əlamətlərin formalaşdırılması; təsnifat alqoritminin işlənməsi; obyektin mümkün vəziyyətlərinin təyin edilməsi; təsnifləşdiricinin işinin keyfiyyətinin təhlili.

İkinci mərhələdə $\bar{X} = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$ əlamətlər vektoru təsnifləşdiricinin girişinə verilir. Alqoritmə uyğun olaraq həmin verilənlər əsasında təsnifləşdirici tanınan obyektin mənsub olduğu sinfi təyin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, təsnifləşdirici vasitəsi ilə obyektin təyin edilməsi alqoritmə təsnifləşdiricinin işlənməsi alqoritmindən fərqlənir. Başqa sözlə, birinci alqoritmə təsnifləşdiricinin strukturunu, ikinci isə strukturun alternativ variantlarının axtarışını təyin edir.

İkinci mərhələnin əsas funksiyaları:

–Real vaxt rejimində ilkin informasiyanın emalı.

–Xüsusi alqoritmə vasitəsilə obyektin əlamətləri əsasında təsnif edilən obyektin vəziyyətinin müəyyən edilməsi.

Birinci mərhələnin yerinə yetirilməsi üçün xeyli miqdarda kompüter və real zaman sərf oluna bilər və müxtəlif sahələr üzrə ekspertlərin bilikləri tələb oluna bilər. Bu mərhələdə birinci dərəcəli məsələ kimi təsnifləşdiricinin işinin səmərəliliyi çıxış edir. İkinci mərhələdə hazır təsnifləşdiricidən istifadə olunur. O, artıq real zaman rejimində dinamik obyektin sinfini müəyyən etməlidir. Burada obyektin sinfinin təyin edilməsinin səmərəliliyi ilə yanaşı, təsnifləşdiricinin sürəti də vacibdir.

Beləliklə, mürəkkəb obyekt və ya hadisələrin təsnifatı xüsusi tanıma sistemlərinin, yəni ümumi halda aşağıdakılardan ibarət mürəkkəb dinamik sistemlərin yaradılmasını tələb edir: ekspertlərdən ibarət qrup; informasiyanın alınması və emalı üçün texniki vasitələr toplusu; tanıma məsələlərinin alqoritmləri; obyektlər haqqında aprior informasiya.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Горелик А.Л., Скрипкин В.А. Методы распознавания. М.: Высшая школа, 2004, 262 с.
2. Дуда Р. Распознавание образов и анализ сцен. М.: Книга по Требованию, 2013, 508 с.
3. Матвеев Ю.Н. Основы теории систем и системного анализа. Тверь: ТГТУ, 2007, 100 с.
4. Багрова И. А., Грицай А. А., Сорокин С. В., Пономарев С. А., Сытник Д. А. Выбор признаков для распознавания печатных кириллических символов // Вестник ТвГУ. Серия: Прикладная математика (18), с. 59-72.

РЕЗЮМЕ

В работе проанализированы теоретические аспекты, присущие проблеме распознавания. Изучены их основные характеристики. Определены основные этапы процесса классификации, основные задачи блока построения классификатора. Рассмотрены функции, возложенные на блок обработки первичной информации, связанные с количеством признаков.

Ключевые слова: система распознавания, классификатор, признак

SUMMARY

In this paper the theoretical aspects of the recognition problem were analyzed. Their main features have been studied. The main stages of the classification process and the main tasks of the classifier construction block have been defined. The functions assigned to the primary information processing unit related to the number of attributes are considered.

Key words: recognition system, classifier, attribute

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNİN BİOLOGİYA İXTİSASLARINDA TƏHSİLALAN TƏLƏBƏLƏRİN BİLİK VƏ BACARIQ MEYARLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Vusalə İsmayılova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Bu gün elm adamları insanın təbiətə vurduğu ziyana görə gələcək üçün narahat olmağa başlayıblar. Bəzi növlər yox olur, kütləvi ölümlər baş verir, xəstəliklər çoxalır, canlıların genetik strukturları və müvafiq olaraq onların fiziologiyası korlanır. Söhbət təbiəti, həyatı daha yaxşı dərk edəcək, ictimaiyyəti maarifləndirəcək alimlər yetişdirməkdən gedir. 2010-cu il Bioloji Müxtəliflik İli elan edilmişdir. Bu tarix bir tərəfdən dünyaya biologiya və biomüxtəlifliyin əhəmiyyətini vurğuladı.

Göründüyü kimi növbəti əsrin əvvəllərində aşağıdakı suallara cavab veriləcəyi gözlənilir:

- Dünyada və ölkəmizdə nə qədər biomüxtəliflik var? Niyə bəzi növlər yox olur?
- Xəstəliklərin artması və yeni xəstəliklərin yaranmasının səbəbləri nələrdir?
- Niyə mayalanma zamanı irsi xəstəliklərə səbəb olan genlər sağlam olanlarla əvəz olunur.
- Xərçəng, yüksək və aşağı qan təzyiqi, diabet, cırtdanlıq və s. xəstəliklərin qarşısını almaq olarmı?
- Canlıların, xüsusən də insanların uzunömürlülüyünü miras alan genlər müəyyən edilərək idarə olunaraq və ya dəyişdirilərək daha uzun ömürlü bir həyat təmin edilə bilərmi?
- Bitki və heyvanların məhsuldarlığında qeyri-adi irəliləyişlər əldə edilə bilərmi?
- Tibb dünyasında hansı yeni inkişaf olacaq, biologiyanın məşhur sahələri nələr olacaqdır?
- Molekulyar biologiya və biotexnologiya nə vaxta qədər populyar olmağa davam edəcək?

Molekulyar genetika, ekologiya və biomüxtəliflik mövzuları bu əsrin yenidən mühüm mövzuları hesab olunur. Görünür ki, yuxarıda qeyd olunan suallar bu elmlərin tədqiqat sahəsi olaraq davam edir. Bir çox fənlərlə yanaşı biologiyada inkişaf, xüsusilə texnoloji inkişafı paralel olaraq göstərilir.

Təhsildə bəzən biologiyanın tətbiqi sahələrinə (Kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı, Ekologiya fakültələri, Mühəndislik şöbələri və s.) biganəlik, mövzular haqqında məlumatlılıq və buna görə də bəzi uğursuzluqlar diqqət çəkir. Müəllimin tapşırığı, öyrəncilərin idrak, sensor, psixomotor inkişaf səviyyələri və tədris olunacaq mövzu ilə bağlı keçmiş təcrübələr tətbiq olunacaq metodun seçiminə təsir edəcək. Lakin bu gün yeni texniki və elmi inkişafı rast gəlinir. Bu da tələbə və ya müəllimin özünü ömürlük yeniləməsinə məcburi edir. Bu səbəbdən də son illər klassik biologiya tədrisindən imtina edilib və yaşa uyğun biologiya tədris olunurdu. Bütün elmlər kimi biologiya da insanların tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək, əldə edilən nəticələrlə gündəlik həyatlarını yaxşılaşdırmaq, ünsiyyət qurmalarına kömək etmək kimi məsələlərin həlli vacib sayılır. Bugünkü inkişafı nəzərə alaraq biologiya təhsilinin tələbələrə çatdırmaq istədiyi məqsədlər aşağıdakılardır:

Sıralaya bilirik:

- Canlılar aləmi haqqında əsas məlumatlar əldə etmək üçün ətraf mühitlə canlılar arasındakı əlaqələri öyrətmək,
- Elmi təfəkkür qabiliyyətini inkişaf etdirmək,

- Canlılardan nümunə götürərək alət və avadanlıqlardan istifadə etmək bacarığını inkişaf etdirmək,
- Laboratoriyada təcrübə üsullarını öyrətmək,
- Problem həll etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi,
- Qruplarda işləmək bacarığı, nizam-intizamı qazanmalı, bilik və düşüncələri başqalarına ötürmək bacarığı;
- Hadisələri ətraf mühitlə müzakirə etmək və sosial problemlərin həlli yollarını tapmaq bacarığını inkişaf etdirmək.

Biologiya kursunun tədrisində istifadə olunan üsullar alət və materiallar baxımından digər elm sahələrindən fərqlənir. Biologiyada əsas tədris metodu müşahidə, ekskursiya və təcrübədir. Bununla belə, bu üsullar digər köməkçi üsullarla birlikdə istifadə edilməlidir. İstifadə olunacaq üsul mövzunun xarakterinə, alət və avadanlıqların mövcudluğuna, ətraf mühit şəraitinə və məqsədlərə görə dəyişməlidir.

Biologiyanın şöbələri təbiət elmlərinin əsas prinsiplərinə və etik dəyərlərə uyğun tədqiqat problemləri həll etmək bacarığı, ətraf mühitin və bioloji sərvətlərin qorunması haqqında məlumatlılıq nəzərə alınmalıdır. Qabaqcıl, cəmiyyətdə lider, ixtisaslı və müasir biliklərlə təchiz olunmuş biologlar ümumbəşəri standartlarda araşdırmalarla ölkəmizə və bəşəriyyətə xidmət etməlidir və bu peşəni seçənlər aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

- Təbiəti sevməli və canlılarla məşğul olmaqdan həzz almalı,
- Görmə problemi olmamalıdır,
- Rəqəmsal (analitik) düşünmə qabiliyyətinə malik olmalı,
- Elmi marağa və araşdırmaçı şəxsiyyətə malik olmalı,
- Riyaziyyat və təbiət elmləri ilə maraqlanmalı və uğur qazanmalı,
- İşində məsuliyyətli, səbirli, diqqətli, komanda işinə açıq olmalı,
- Ehtiyatlı, diqqətli və uzun müddət bir nöqtəyə konsentrasiya olmağı bacaran,
- Müşahidə məlumatlarını inteqrasiya etməyi bacarmalıdır.

TORPAQLARIN MÜNBITLİYİNİN QORUNMASINDA MÜASİR SUVARMA ÜSULLARININ TƏTBİQİ

Hüseynova Gültəkin, Qurbanova Lalə

Qərbi Kaspi Universiteti

gulu.hova1599@gmail.com; lale_qurbanova@rambler.ru

Deqradasiyanın əsas forması meşəsizləşmə, səhrələşmə, duzlaşma və torpaqların eroziyaya uğramasıdır. Kənd təsərrüfatının stabil inkişafının təmin edilməsi, səmərəli suvarma və digər aqrotexniki tədbirlərin düzgün təşkil olunması, otların normadan artıq yüklənməməsi torpaqların müxtəlif deqradasiya proseslərinin qarşısının alınmasına zəmin yaradır.

Açar sözlər: eroziya, səmərəli suvarma, deqradasiya

Torpaq ehtiyatları bütün ölkələrin inkişafı üçün onun varlığının və potensial imkanlarının əsas elementlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Məhz bu səbəbdən tarix boyu torpağa sahib olmaq üçün həm ölkə daxilində ayrı-ayrı şəxslər və inzibati ərazi bölgələri arasında, həm də dövlətlər arasında mübarizə getmişdir. Torpaq üzərində vahid dövlət mülkiyyət forması ilə yanaşı, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyət hüquqları da qanunvericiliklə təsbit olundu. Torpaq yerin üst münbit qatı olmaqla aqrar sahənin əsas istehsal vasitəsidir. Ölkəmizin təbii-iqlim şəraiti kənd təsərrüfatı bitkilərinin bütün il ərzində becərilməsinə imkan versə də, torpaq fondunun yarıdan çox hissəsi kənd təsərrüfatına yararlıdır ki, bunun da əksəriyyəti rütubət çatışmayan quraq zonaya aid olduğundan burada suvarma tədbiq etmədən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı mümkün deyildir.

Quraqlıq illərində yerüstü su ehtiyatlarının azalması, daxili çayların su axınının tənzimlənməməsi nəticəsində daşqın sularından tam istifadə olunmadan dənizə axması əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təmin olunmasını çətinləşdirir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasında mövcud torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasının rolu olduqca vacibdir.

Torpaqların münbitliyinin qorunması və ondan səmərəli istifadə olunması aqrar sahənin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Torpaqların münbitliyinin sabit saxlanılması və artırılması əhalinin həyat şəraitinin və sağlamlığının təmin edilməsi ilə yanaşı, gələcək nəsil üçün böyük imkanlar yaradır. Torpaqların səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə onun su, qida, hava və istilik rejimləri düzgün tənzimlənməli kənd təsərrüfatı bitkilərinin fenoloji və bioloji inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq optimal aqrofon yaradılmalıdır.

Deqradasıyanın əsas forması meşəsizləşmə, səhrələşmə, duzlaşma və torpaqların eroziyaya uğramasıdır. Kənd təsərrüfatının stabil inkişafının təmin edilməməsi, səmərəsiz suvarma və digər aqrotekniki tədbirlərin düzgün təşkil olunmaması torpaqların yamaclarda və digər meyilli ərazilərdə becərilməsi, kortəbii meşə materiallarının istehsalı və otluqların normadan artıq yüklənməsi nəticəsində müxtəlif deqradasiya proseslərinin inkişafına zəmin yaranır. Səthi su axınlarının baş verməsi, eləcə də küləyin təsiri torpaqların mexaniki sürətdə dağılmasına, eroziya prosesinin inkişafına şərait yaradır. Səhrələşmənin əsas səbəblərini otluq sahələrində mal-qaranın və davarların normadan artıq saxlanması və otarma qaydalarına düzgün əməl edilməməsi şumun və suvarmanın düzgün aparılmaması, bitki örtüyünün məhv edilməsi, ağır və iriqabaritli texnikanın dağıdıcı təsiri, torpağın, havanın, suyun sənayenin təsiri nəticəsində çirklənməsi ilə izah etmək olar.

Torpaqların münbitliyinin bərpası məqsədilə torpaqların konsolidasiyası, iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması və təsərrüfatlarda müasir becərmə texnika və texnologiyaların tətbiqi, gübrə, pestisid və kənd təsərrüfatı texnikaları ilə təminat yaxşılaşdırılmışdır. Bu tədbirlərdən biri də elektron kənd təsərrüfatının strukturunda kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq sahələrinin dəqiq uçotunun aparılması, onlardan səmərəli istifadə olunması və mühafizəsinin təşkili kimi vacib məsələləri əks etdirən elektron xəritə materialları əsasında torpaqların vahid məlumat bazasının yaradılmasıdır. Məqsəd qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi tədbirləri çərçivəsində aqrar sahədə istehsal potensialının və rəqabətliyin möhkəmləndirilməsi üçün zəruri təhlillərin aparılması nəticəsində optimal qərarların qəbul olunmasına imkan yaratmaqdır. Torpaqların mühafizəsi və münbitliyinin bərpası üçün həmin sahələrə tələbata uyğun üzvi və mineral gübrələr verilməli, həmin torpaqlarda təsərrüfatdaxili meliorasiya-irriqasiya sistemləri təmir-bərpa olunaraq saz vəziyyətə gətirilməlidir. Eyni zamanda, suvarılan sahələr yaxşıca hamarlanmalı, bitkinin növündən asılı olaraq şırım və ox arxları çəkilməlidir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin suya olan tələbatı nəzərə alınmaqla suvarma qrafiki tərtib olunmalıdır ki, sahəyə normadan artıq su verilməsin.

Torpaq sahələrinin yuyulması başa çatdıqdan sonra buxarlanmanın qarşısının alınması üçün dərhal müvafiq becərmə işlərinə başlanmalıdır. Drenləri, təsərrüfat və sahə kanallarını müntəzəm olaraq təmizləməli və drenlərdə su durğunluğuna yol verilməməlidir. Yuma, arat və suvarmanın başlanma, qurtarma vaxtına və suvarma normasına düzgün əməl edilməli, suyun nəzarətsiz axmasına yol verilməməli və növbəli iş üsulu yaradılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində su itkisinin və təkrar şorlaşmanın qarşısı alınmaqla torpaqların münbitliyinin yaxşılaşması və səmərəli istifadəsi üçün əlverişli şərait yaranacaqdır.

Örüş sahələrinin və biçənəklərin fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsinə vermək üçün tələbat hesablanarkən mal-qaranın sayı, torpaq ehtiyatlarının həcmi, sahənin tutumu, coğrafi yerləşməsi, suvarma imkanı nəzərə alınmalıdır.

Yeni iqtisadi şəraitdə torpaq resurslarına qənaətedici texnika və texnologiyalara üstünlük verilməli, intensiv texnologiyaların tətbiqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən torpaqların işlənilməsinin minimallaşdırılması, “sıfır” becərmə, səthi azlaydırılı, laydırız kombine edilmiş üsulların tətbiqi, aqrolanşaftın ekoloji balanslaşmasını, təbii qanunauyğunluqları özündə cəmləyən ekoloji-landşaft əkinçilik sisteminin təşkili müasir dövrün tələbləri və davamlı inkişafın təmin olunması baxımından

çox vacibdir. Müasir əkinçilik təsəvvürlərinə görə aqrar sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün əkin sahəsinin 5-6 faizinin meşə zolaqlarından ibarət olunması tövsiyə olunur. Belə ki, meşə və meşə zolaqları küləyin zərərli təsirinin qarşısını almaqla, onun sürətini 30-50 faiz azaldır, havanın nisbi rütubətini 4-8 faiz artırır. Meşəqoruyucu aqrofitosenozlarda qarın əriməsi tədricən baş verir ki, bu da torpağın üst qatında nəm ehtiyatını 40-100 mm artırır. Meşə zolaqları torpaq səthi ilə baş verən qeyri-məhsuldar buxarlanmanı 20-30 faiz, yaz su axınını isə 2-4 dəfə azaldır. Meşə bitkiləri salınmış ərazilərdə kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün böyük əhəmiyyətə malik mikrobioloji proseslər aktivləşir, torpağın münbitliyinin artırılmasında başlıca rol oynayan humusun, azotun, fosforun miqdarı artır ki, bu da aqrar sahənin qarşısında qoyulmuş prioritet vəzifələrin, o cümlədən etibarlı ərzaq təminatı siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yaranmış vəziyyət kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat müəssisələrinin fermerlərlə daha yaxından və qarşılıqlı faydalı müqavilələr əsasında işləmələrini tələb edir. Fermerlərimiz həm torpağın, həm də bitkilərin fiziologiyasını, morfolojiyasını, mənşəyini, təbiətin əlverişsiz amillərinə qarşı davamlılığını və s. Bu kimi problemlərin mahiyyətini başa düşməli və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməli tədbirlər görməli, necə deyirlər həyacan təbili çalmalıdırlar. Yadda saxlamaq lazımdır ki, torpaq da canlıdır, ona olan münasibət digər canlılara olan münasibət kimi olmalıdır. Torpaqların yaxşılaşdırılması ilə bu gün məşğul olmalıyıq, onu sabaha və ya o biri günə saxlamaq vəziyyəti daha da gərginləşdirər və kapital qoyuluşunu qat-qat artırır. Bu gün hər bir torpaq istifadəçisi torpağın və bitkinin “dilində” danışmağı öyrənməli və onlarla necə davranmağı bacarmalıdır. “Pis torpaq yoxdur, pis təsərrüfatçı var” deyimini həmişə yadda saxlamaq və torpaqların becərilməsinə bu prinsiplərə ciddi əməl edilməsi baxımından yanaşılmalıdır.

Torpaqlarımızın sağlamlaşdırılması, mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə olunması məqsədilə münbitliyinin bərpası və artırılması, habelə ekoloji cəhətdən təmiz və keyfiyyətli, bol məhsul istehsal edilməsi hamımızın müqəddəs və təxirəsalınmaz işidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədov Q.Ş., Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları, Bakı “Elm” 2007, 383 s.
2. Məmmədov Q.Ş., Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları, Bakı “Elm” 2007, 856 s.
3. Müseyibov M.A., Azərbaycanın fiziki coğrafiyası, Bakı “Maarif” 1998, 397 s.
4. Məmmədov Q., Mahmudov X., Ekologiya, Ətraf Mühit və İnsan, Bakı “Elm” 2006, 608 s.
5. Ş. Xəlilov Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri, Bakı 2006
6. Mövsümov E., Quliyeva L., Ətraf mühitin kimyası, Bakı “MBM” 2010, 184 s.
7. Hüseynov A., Hüseynov N., Torpaq kimyası, Bakı 2012, 100 s.

SUMMARY

APPLICATION OF MODERN IRRIGATION METHODS IN PROTECTION OF LAND FERTILITY

The main forms of degradation are deforestation, desertification, salinization and soil erosion. Ensuring stable development of agriculture, proper organization of effective irrigation and other agro-technical measures, non-overloading of pastures create a basis for preventing various land degradation processes.

Keywords: erosion, efficient irrigation, degradation

РЕЗЮМЕ

ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ПОЛИВА ДЛЯ СОХРАНЕНИЯ ПЛОДОРОДНОСТИ ЗЕМЕЛЬ

Основными формами деградации являются вырубка лесов, опустынивание, засоление и эрозия почвы. Обеспечение устойчивого развития сельского хозяйства, правильная организация эффективного орошения и других агротехнических мероприятий, отсутствие

перегрузки пастбищ создают основу для предотвращения различных процессов деградации земель.

Ключевые слова: эрозия, эффективное орошение, деградация

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNDƏ EKOLOJİ VƏZİYYƏT

Yolçiyev N. M., Qurbanova L.M.

Qərbi Kaspi Universiteti

nasiryolciyev96@gmail.com; lale_qurbanova@rambler.ru

Ərazinin rekultivasiyasının məqsədi müxtəlif işləri kompleks şəkildə yerinə yetirərək sənaye tərəfindən pozulmuş torpaqları sağlamaqdır və müxtəlif istifadə növlərinə qaytarmaq, onların yerində daha məhsuldar və səmərəli təşkil olunmuş mədəni – antropogen landşaftların elementlərini yaratmaq, son nəticədə texnogen landşaftları optimallaşdıraraq ətraf mühit şəraitini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: eroziya, rekultivasiya, deqradasiya, texnogen landşaft

Məlum olduğu kimi Şuşa şəhəri dünya mədəniyyətinin incilərindən biridir. Bu şəhərin mədəniyyət və təbiət abidələri artıq məhv edilib. "Ağzı yastı" kaha adlanan yerin qabağında Topxana meşəsinin qoruq zonasında, meşənin lap hündür yerində geniş düzənlik açılıb və orada meşə sahəsi qırılaraq tikintilər inşa edilib. "Haça yal" adlanan sahəsində uzun illər mədəni formada əkilərək becərilmiş 2000 ədədədək palıd ağacı ermənilər tərəfindən doğranaraq aparılıb. Digər təbiət abidəsi Qarqar çayının sol sahilində, Şuşa şəhərindən cənubda yerləşən, uzunluğu 114 m olan, əhəng daşları Titan əsrinə aid edilən "Xan mağarası" da xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aid idi. Şuşa və Əsgəran ərazisində nadir təbiət komplekslərini qorumaq üçün 1988-ci ildə təşkil edilən Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığı 450 hektar ərazini əhatə edirdi. 1992-ci ildən işğal altında qalan yasaqlıq hazırda tamamilə məhv edilib.

Şuşa regional Ekologiya və Təbii Sərvətlər İdarəsinin rəisi İ. Q. Ələkbərovun verdiyi məlumatlara görə: "Əldə olunmuş video kasetlərdən və peyk vasitəsilə aparılmış çəkilişlərdən müəyyən edilmişdir ki, Şuşa şəhərinin "Cıdır düzü" adlanan qoruq ərazisində, çöl qala adlanan ərazi ətrafında Xəlifəli, Qaybalı və Daşaltı kəndlərinin ərazilərində olan meşələr və ağaclar qırılaraq qışda yandırmaq üçün oduncaq kimi istifadə etmişlər. Bu göstərilənlər ermənilərin yaşadıkları mənzillərin eyvanında qalaq-qalaq yığılmış, doğranılmış oduncaqların görüntüləri ilə tamamilə təsdiq olunmuşdur. Bundan başqa Şuşa şəhərinin yuxarı hissəsində "dörd yol" adlanan yerdən yuxarı "Laçın" küçəsinin sağ və sol hissələrində 70-80 ədəd müxtəlif növ iri diametrlı ağacların kəsilmiş köküstü kötlüklerinin qalıqları aydın görünür (akt № 01 26. 08. 2005).

Şəhərin A. Qaraşov küçəsi boyunca 1-2 ağac istisna olmaqla illər uzunluq edilmiş müxtəlif növ ağacların küçə boyu qırıldığı video kasetdən aydın görünür (akt № 02. 08. 2005).

Şəhərin H. Hacıyev adına 4 № li orta məktəbin qarşısında yol boyu 50-60 ədəd çoxillik iri diametrlı qovaq ağaclarının tamamilə qırıldığı aşkar görünür (akt № 5 26. 08. 2005).

Şuşanın Cıdır düzündə, "Ağzı yastı" kaha adlanan yerin qarşısında topxana meşə qoruğu zonasında, meşənin lap hündür yerində geniş düzənlik açılmış, orada müxtəlif adda qiymətli ağaclar qırılmış tikinti işləri aparılmışdır ki, bu da video kasetdə aydın görünür ki, bu da dövlət tərəfindən qorunan qoruqların mühafizəsi qaydalarına tamamilə ziddir (akt № 6 26. 08. 2005).

Şəhərin yuxarı hissəsində kino-teatrın qarşısında küçə boyunca iri diametrlı dekorativ ağacların kəsildiyi həmin ağacların gövdələri görünür ki, burada yaşayan ermənilərin kəsilmiş ağaclardan oduncaq kimi istifadə etmələri danılmaz faktdır (akt № 8 26. 08. 2005). Bundan başqa şəhərin Haça

Yal adlanan meşə sahəsində ermənilərin 1500-2000-ə yaxın palıd ağaclarını əsirlikdə olanlara qırdıraraq Xankəndinə aparmaları faktı da vardır. 14 iyun 2006-cı il tarixdə ermənilərin Xocavənd rayonunun “Qaraca çalan” və “Nərgiz təpə” adlanan hissələrində yanğın törətmələri faktı ilə əlaqədar hadisə yerində video çəkilişlər aparılmaqla müəyyən edilmişdir ki, ermənilərin törətdikləri vəhşilik nəticəsində 15000 hektara qədər torpaq sahəsi yanğına məruz qalmış, yanğın zamanı torpağın üst qatı və bitki örtüyü tamamilə məhv edilmişdir. Orada olan fauna və floradan əsər-ələmət qalmamış, ərazidə olan ağaclar yanaraq külə dönmüşlər”. Ağdam şəhərində yaşı 150-250 ilədək olan 6 ədəd, Şelli, Seyidli, Sarıhacılı, Əliağalı kəndlərində yaşı 200-250 il olan 8 ədəd, Boyəhmədli kəndi ətrafında yaşı 400 ilə çatan 71 ədəd təbiət abidəsi kimi qorunan, pasportlaşdırılmış Şərq çinarları məhv edilmişdir.

Sənaye tərəfindən pozulmuş ərazilərdə nisbətən qısa bir vaxtda insan tələbatını təmin edən yeni məhsuldar və davamlı təbii ərazi kompleksləri yaratmaq üçün insanın aktiv və məqsədyönlü iş görməsi lazım gəlir. Sənayenin neqativ nəticələrini aradan qaldırmaq üçün hazırda sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə torpağın rekultivasiyası kimi aktual problem irəli sürülür. Pozulmuş torpaqların (ərazilərin) bərpası rekultivasiya adlanır.

Torpağın rekultivasiyası praktiki, xüsusən nəzəri baxımdan nisbətən yeni istiqamət sayılır. «Rekultivasiya» termini faydalı qazıntılarda açıq üsulla istehsalın inkişafı ilə əlaqədar geniş yayılmışdır. Sənaye tərəfindən pozulmuş ərazilərin rekultivasiya işlərinə ilk dəfə XIX əsrin ortalarında Almaniya başlanmışdır. XX əsrin əvvəllərində isə bu işlər İngiltərə və ABŞ-da aparılmışdır. Avropada və ABŞ-da rekultivasiya işləri II Dünya müharibəsindən əvvəl başlanmamış və müharibədən sonra daha genişvüsət almışdır.

Ərazinin rekultivasiyasının məqsədi müxtəlif işləri (mühəndis, dağ-texniki, meliorasiya, kənd təsərrüfatı, meşəçilik və b.) kompleks şəkildə yerinə yetirərək sənaye tərəfindən pozulmuş torpaqları sağlamlaşdırıb müxtəlif istifadə növlərinə qaytarmaq, onların yerində daha məhsuldar və səmərəli təşkil olunmuş mədəni-antropogen landşaftların elementlərini yaratmaq, son nəticədə texnogen landşaftları optimallaşdıraraq ətraf mühit şəraitini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir.

Sənaye fəaliyyəti tərəfindən pozulmuş landşaftın rekultivasiyasının istiqaməti və metodları pozulmanın xarakterindən, regionun inkişaf vəziyyəti və perspektivindən, rekultivasiyanın həmin region üçün iqtisadi və sosial əhəmiyyətindən, fiziki-coğrafi xüsusiyyətindən asılıdır. Odur ki, müxtəlif ölkələrdə, hətta bir ölkənin müxtəlif regionlarında rekultivasiya işləri oranın spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun aparılmalıdır. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində texnogen landşaftların sonrakı istifadə məqsədindən asılı olaraq aşağıdakı əsas rekultivasiya istiqamətləri məlumdur (Motorina, Ovçinnikov, 1975):

1. Kənd təsərrüfatında istiqaməti pozulmuş ərazilər əkin (səpin), aparmaq, bağ salmaq, çəmən və otlaq kimi istifadə etmək;
2. Meşə təsərrüfatı istiqaməti: a) məqsədyönlü meşəliklər (torpaqqoruyucu, su tənzimləyici) salmaq; b) istismar əhəmiyyətli meşəlik sahələri yaratmaq;
3. Yaşıllaşdırma və səhiyyə-gigiyena istiqamətli istirahət zonası yaratmaq, park yaşıllığı salmaq, ətraf mühiti çirkləndirən tullantı layların konservasiyası və ya yaşıllaşdırılması;
4. Müxtəlif təyinatlı su hövzələri (su anbarları, nohur, sututar və s.) yaratmaq;
5. Pozulmuş ərazilərdə yaşayış və digər tikililər layihələndirmək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasqulu Ağa Bakıxanov «Gülüstani-İrəm», V fəsil (əlavə). Qarabağnamələr. İkinci kitab. Tərtib edəni və çapa hazırlayanı professor N. Axundov. Bakı, Yazıçı, 1991, s. 360-397
2. Abdullayev M.İ. Rusiyanın Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti //Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri məcmuəsi, Bakı, 2000, s. 37-53

3. Abdullayev M. Xanlıqlar və rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı, Adiloğlu, 2005, 232 s.
4. Ağamalı Y.F. Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və digər dövlətlərlə münasibətləri (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 2002
5. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçı, 1989, 232 s.
6. Aslanov H.Q., Səfərli S.A. “Azərbaycanın neftlə çirklənmiş torpaqları, onların rekultivasiyası və mənimsənilməsi”. Elm, 2008, 190 səh.

SUMMARY

ENVIRONMENTAL SITUATION IN THE TERRITORIES OF AZERBAIJAN RELEASED FROM OCCUPATION

The purpose of land reclamation is the restoration of industrially disturbed lands and their return for different purposes, the creation of elements of more productive and effective cultural and anthropogenic landscapes, as well as the optimization of anthropology.

Keywords: erosion, reclamation, degradation, man-made landscape

РЕЗЮМЕ

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ИЗ ОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Целью мелиорации земель является восстановление промышленно нарушенных земель и возвращение их для различных целей, создание элементов более продуктивных и эффективных культурных и антропогенных ландшафтов, а также оптимизация антропогенных ландшафтов.

Ключевые слова: эрозия, мелиорация, деградация, техногенный ландшафт

AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF STRATEGİYASINDA HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ

Əliheydərrov Sahil Məhərrəm oğlu

Qərbi Kaspi Universiteti

sahil99.alihaydarov@gmail.com

Azərbaycanın iqtisadi potensialı, resurs bazası və yerləşdiyi strateji məkan onun hərtərəfli inkişafı üçün prioritet təşkil edir . Heydər Əliyevin prezidentliyi dönəmində və ondan sonrakı mərhələdə bu göstəricilər nəzərə alınmaqla güclü iqtisadiyyata malik və dayanıqlı inkişafa söykənən müasir Azərbaycan qurulmuşdur.İqtisadi inkişafın təmin olunmasında ölkəmizin zəngin resurslarından məqsədyönlü istifadə ilk vaxtlar xammala əsaslanan iqtisadiyyatın, daha sonra isə istehsal və emal üzərində qurulan dayanıqlı iqtisadiyyatın yaranmasına şərait yaratmışdır. Son illərdə emal sənayəsinə və o cümlədən iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə diqqət yetirilməsi əvvəlki illərdə izlənildən düzgün iqtisadi siyasət sayəsində mümkün olmuşdur. İqtisadi siyasətin və strategiyanın düzgün seçilməsi qısa vaxtda ölkəmizdə iqtisadi artımın təmin olunmasına imkan vermişdir. Ölkənin zəngin resursları və həmin resurslardan düzgün istifadəni təmin edən uğurlu iqtisadi strategiya özəl sektorun və fərdi biznesin inkişafına da şərait yaratmışdır. Ölkədə sahibkarlara fərdi bizneslərinin qurulması və inkişafı üçün daha geniş imkanlar yaradılır və bu proses iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: iqtisadi potensial, iqtisadi strategiya, inkişaf, emal, resurs, biznes

Bu gün Azərbaycan beynəlxalq aləmdə çəkisi olan, qlobal proseslərin və siyasi, iqtisadi hadisələrin yaxın iştirakçısı kimi 30 illik müstəqillik dövründə uğurlu, düşünülmüş, vahid siyasi-iqtisadi strategiya ilə idarə olunan güclü dövlətə çevrilmişdir. Hansı ki, bu vahid inkişaf strategiyasının banisi uzun illər həm müstəqillikdən əvvəl həm də müstəqillikdən sonra ölkəyə rəhbərlik etmiş Ulu Öndər Heydər Əliyev olmuşdur. Dünya təcrübəsini nəzərə alsaq deyə bilərik ki, dövlət başçısı ölkənin və xalqın maraqlarını müəyyənləşdirə bilən və onları qorumaq gücünə malik olan, ölkənin maddi sərvətlərini və xalqın potensialını, ölkəsinin müstəqilliyini və dövlətçiliyini möhkəmləndirmək üçün səfərbər edə bilən şəxs olmalıdır. Bu mənada Azərbaycan xalqı xoşbəxt xalqdır ki, tarix xalqımıza Heydər Əliyev kimi siyasi dühanın simasında əsl liderə xas olan göstəricilərə cavab verən və ölkəmizin qarşısında duran çətinlikləri aradan qaldırmaqla Azərbaycan dövlətini qısa zamanda hüquqi, dünyəvi və demokratik inkişaf yoluna çıxarmağa qadir olan dövlət başçısı bəxş etmişdir. Heydər Əliyev öz fəaliyyəti ilə sübut etmişdir ki, zamanın nəbzini tutan rəhbər və çevik təşkilatçı kimi çox şeyə nail olmaq olar.

Heydər Əliyevin Azərbaycan qarşısında yerinə yetirdiyi tarixi fəaliyyəti nəzərə alaraq onun Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün reallaşdırdığı iqtisadi siyasəti iki mərhələdə nəzərdən keçirmək mümkündür:

- Müstəqillikdən əvvəlki dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı (1969-1983)
- 1993-2003 cü illər Azərbaycan iqtisadiyyatı (Müstəqillik qazandıqdan sonra)

Sovet dönəmində Azərbaycan bu nəhəng dövlətin altqurumu rolunda çıxış edirdi. Qeyd edə bilərik ki, həmin dövrdə Azərbaycanın iqtisadi strategiyası Sovet İttifaqının tələblərinə uyğun və onun bazası əsasında yaradılmışdır. Həmin dövrlərdə planlı təsərrüfat əsasında iqtisadiyyat qurulmuş, şəxsi əmlak, biznes və sahibkarlıq anlayışı olmamış, ittifaqın tərkibinə daxil olan digər respublikalarda və Azərbaycanda iqtisadiyyat ixtisaslaşma və iş bölgüsü əsasında aparılmışdır. Sovet dövründə Azərbaycanda iqtisadiyyat sənayə və neft sənayesi kompleksi üzərində cəmləşmişdir. İxracın böyük bir hissəsini distillə olunmuş neft məhsulları, maşınqayırma və toxuculuq məhsulları, o cümlədən şərab məhsulları təşkil etmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərliyi dövründə (1969-1983) Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi vəziyyət daha çox inkişaf etmiş və mövcud olan problemlərin böyük bir qismi aradan qaldırılmışdır. 1960-70-ci illərdə ölkədə iqtisadi artım 5,2 % , 1970-80-ci illərdə isə bu göstərici 7,4 % təşkil etmişdir.

1971-1975-ci illərdə qara və əlvan metallurjiyanın inkişaf etdirilməsinə mühüm yer verilmişdir. Boru zavodlarının yenidən qurulması, həm də neft sənayesində istifadə edilən boruların keyfiyyətinin və möhkəmliyinin yaxşılaşdırılması hesabına Azərbaycan Boru-Prokat zavodunun inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Əvvəllər istehsal qüvvələrinin yerləşdirilməsi işində kobud səhvlərə yol verilmişdi, belə ki, iri obyekt və müəssisələrin çoxu əsasən Bakı, Sumqayıt şəhərlərində tikilmişdi. Bunu nəzərə alaraq doqquzuncu beşillikdə respublikanın kiçik və orta şəhərlərində məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, o cümlədən, sənaye obyektlərinin Naxçıvanda, Xankəndində, Lənkəranda, Ağdamda, Salyanda, Qazaxda, Şəkiddə və respublikanın bəzi başqa şəhərlərində də tikilməsi müəyyən edilmişdi. [3,12]

Ulu Öndərin ölkəyə birinci mərhələdə rəhbərlik etdiyi dövrlərdə tikinti kompleksinə ciddi diqqət göstərilmişdir. Həmin dövrlərdə tikilən mühüm obyektlərin bir çoxu bu gün də öz fəaliyyətini davam etdirir və müasir dövrdə də Azərbaycan iqtisadiyyatına fayda gətirir. Onlardan bəzilərinə Kür su kəmərinə, Neftçilər və Nizami metrostansiyalarını, Bakı Məişət Kondisionerləri zavodunu, Yeni Bakı Neftayırma zavodunun emal kompleksini, Qaradağ rayonunda yerləşən nəhəng Dərin Özüllər Zavodunu misal göstərmək olar. 1969-1982-ci illərdə 376,1 min yeni tikilmiş mənzil vətəndaşların ixtiyarına verilmişdi. Bu həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayan insanların hər üç nəfərindən birinin mənzillə təminatı demək idi.

Dünyada baş verən geosiyasi proseslər və həmin illərdə tətbiq edilən aşkarlıq siyasəti 80-ci illərin sonlarına yaxın SSRİ-nin böhranında və parçalanmasında katalizator rolunu oynadı. Artıq böyük imperiyada baş verən proseslər ittifaq dövlətlərinin öz müstəqilliklərini elan etməsinə və öz müqəddəratlarını həll etməsinə imkan yaratmışdı. Həmin illərdə Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi böhran, durğunluq və sosial mühitdə yaşanan gərginlik, o cümlədən Ermənistanın əsassız torpaq iddiaları nəticəsində baş verən I Qarabağ Müharibəsi ölkənin vəziyyətini hər mənada ağırlaşdırmışdı. Uzun dönməndə SSRİ Azərbaycanına rəhbərlik etmiş, yüksək vəzifələrdə siyasi və dövlət idarəçiliyi təcrübəsi qazanmış Heydər Əliyev xalqın dəstəyi ilə Azərbaycanın 3-cü prezidenti seçilmişdi. Ulu Öndər mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq ciddi islahatlara start vermiş, yaranmaqda olan vətəndaş müharibəsinin qarşısını almış, parçalanmaqda olan ölkənin taleyini dəyişdirmişdi.

Azərbaycanın müharibədə aktiv iştirakı hələ ölkə sütunlarının möhkəm olmadığı illərdə daha böyük torpaq itkilərinə və insan tələfatına səbəb ola bilərdi. Bütün bunları nəzərə alan Ulu Öndər 1994-cü ildə işğalçı ölkə Ermənistan ilə atəşkəs imzaladı. Heydər Əliyev ərazi bütövlüyünün güclü Azərbaycanın mövcudluğu şəraitində mümkün olacağını başa düşürdü və bu səbəbdən dəməqsədyönlü siyasət yeridirdi.

Nəhayət 1993-cü ilin yayında 30 ildən artıq bir müddətdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev xalqın böyük dəstəyi ilə prezident seçildi. Həmin illərdə müstəqil Azərbaycanın strateji iqtisadi gücünü möhkəmləndirəcək inkişaf modelləri işlənib hazırlandı. Zamanın tələblərinə uyğun azad bazar iqtisadiyyatının inkişafı başlamış, özəlləşdirməyə start verilmiş, özəl sahibkarlığın və biznesin inkişafının təmin edilməsi, gömrük, maliyyə və vergi sistemindəki islahatlar və ümumilikdə kommersiya münasibətlərinin liberallaşdırılması prosesi sürətlənmiş bütün bunların təmini üçün vahid hüquqi baza yaradılmışdır.

Ulu Öndərin həyata keçirdiyi islahatlar özəl sahibkarlığın inkişafına da imkan yaratmışdır. Bu dövrdə kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi yekunlaşmış və xidmət sektorunun böyük bir hissəsi özəl sahibkarlığın əlində təmərküzləşmişdir. İri biznes sahiblərinin ölkədə yaradılması naminə də ciddi işlər görülmüşdür. Təsədüfi deyildir ki, kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsindən sonra orta və böyük müəssisələrin də özəlləşdirilməsi mümkün olmuşdur. Torpaq islahatı ilə kolxoz və sovxozların torpaq sahələri və əmlakları özəl sahibkarların əlində birləşmişdi. Uğurlu addımların davamı olaraq vergi sahəsində aparılan islahatlar torpaq islahatları ilə uzlaşdırılmış və nəticədə torpaq vergisi istisna olmaqla 5 il müddətinə bütün kənd təsərrüfatındakı vergilər ləğv edilmişdir. Bu sahədəki özəlləşdirmə sayəsində əmlakın 93,2 faizi özəlləşdirilmişdir. 1997-ci ildən etibarən heyvandarlıq məhsullarında 7% -lik artım əldə olunmuşdur.

Yerli imkanların potensialından uğurla və səmərəli istifadənin mümkün olmadığı bir dövrdə Heydər Əliyev beynəlxalq iqtisadi və maliyyə sistemini formalaşdıraraq xarici investorların Azərbaycana axınını təmin etmiş oldu. 1994- cü ilin 20 sentyabr tarixində dünyanın transmilli nəhəng neft şirkətləri ilə Azərbaycan arasında “Əsrin Müqaviləsi” imzalandı və beləliklə Azərbaycana böyük həcmdə investisiyalar qoyuldu. Yeni yaranmaqda olan münasibətlərin fonunda ölkəyə valyuta axınının təmin olunmasına nail olunmuşdur.

1994-2000-ci illərdə neft yataqlarının birgə istismar edilməsi üçün bağlanan kontraktlarda iştirak edən şirkətlər Azərbaycana təxminən 3,4 mlrd. dollar həcmində sərmayə yatırmışdır. Həmin illərdə investisiyaların ümumi məbləği 15,9 mlrd. dollara çatmışdır. Bunun 22.8 %-i maliyyə-kredit, 56,3 %-i neft kompleksinə, 20,9 %-i başqa sahələrə yatırılan investisiyalar olmuşdur. Həmin illərdə tətbiq olunan məzənnə və pul siyasəti qiymət artımının qarşısını almışdır. Milli valyutanın məzənnəsi digər pul vahidlərinə nisbətən sabit olmuşdur. 1994-cü ildə 1763 % səviyyəsinə sıçramış inflyasiya 2000-ci ildə 1,8 % göstərici ilə yadda qalmışdır. [2,30]

Ulu Öndər Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti və yaratdığı iqtisadi-sosial irs sonrakı mərhələdə Azərbaycanın inkişafının əsasını və bazisini təşkil etmişdir. Qeyd etmək istərdim ki, həyata keçirilən iqtisadi siyasət və strategiya çağdaş Azərbaycanın istiqamətini müəyyən etməklə yanaşı, vahid dövlətçilik ənənələrinin güclənməsinə şərait yaratmış, Azərbaycanın müstəqilliyini daha da möhkəmləndirmişdir. Heydər Əliyevin vəfatından sonra növbəti seçkilərdə xalqın böyük dəstəyini alan İlham Əliyev Ulu Öndərin yaratdığı irsdən faydalanaraq uğurlu fəaliyyət mexanzimi formalaşdırdı. 2003-cü ildən sonrakı mərhələdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən iqtisadi sahədə 3 prioritet istiqamət müəyyənləşdirilmişdi. Həmin istiqamətə aşağıdakılar aid etmək mümkündür:

- İqtisadi artımın sürətlilik tempi qorunub saxlandı və hətta həmin tempin artan dinamika ilə hərəkəti təmin edildi
- Xüsusi biznes sahələrinin formalaşmasının vacibliyini nəzərə alan siyasət yürüdüldü, ikinci özəlləşdirmə proqramı qəbul olundu, energetika sektoru yenidən qurularaq miqyası genişləndirildi
- İqtisadi siyasətdə sosial istiqamət daha çox nəzərə alındı və mövcud olan sosial rifah həddi yüksəldildi eyni zamanda ölkə enerji ixracatçısına çevrilməklə bu sahədən əldə olunan gəlirləri digər sahələrə yatırmağa nail oldu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin ərsəyə gətirdiyi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilir. Bunun sayəsində respublikamız dinamik və sabit inkişaf yolunda irəliləyir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, sahibkarlıq sinfinin gücləndirilməsinə, regionların inkişafına nail olunmuşdur.

Keçid dövründən sonrakı mərhələdə iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarındakı mövcud vəziyyətini və makroiqtisadi göstəriciləri aşağıdakı cədvəllərdə aydın görmək mümkündür.

2013-2018- ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının əsas makroiqtisadi proqnoz göstəriciləri
(Mənbə:<http://www.economy.gov.az>)

Göstəricilər	Ölçü vahidi	Hesabat		Proqnoz			
		2013	2014	2015	2016	2017	2018
ÜDM bazar qiymətləri ilə	mln Azn	58182,0	59014,1	54380,0	60425,2	70337,8	79797,3
real artım tempi	%	5,8	2,8	1,1	-3,1	0,2	1,4
Neft sektoru, ÜDM, bazar qiymətləri ilə	mln Azn	23778,1	21405,2	15382,2	19552,6	25005,4	31758,6
real artım tempi	%	0,9	-2,9	0,6	0,1	-5,3	0,5
Payı (ÜDM-də)	%	40,9	36,3	28,3	32,4	35,6	39,8

Qeyri-neft sektoru, ÜDM, qiymətləri ilə	milyon Azərbaycan manatı	30525,9	33195,9	34138,8	35951,1	40328,0	41810,5
real artım tempi	%	9,9	7,0	1,1	-4,4	2,8	1,9
Payı (ÜDM-də)	%	52,5	56,3	62,8	59,5	57,4	52,4

2014-2019-cu illərdə əsas makroiqtisadi göstəricilər
(Mənbə:ADSK-nin illik hesabatları əsasında)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	59014,1	54380,0	60425,2	70337,8	80092,0	81896,2
Əhalinin gəlirləri, milyon manat	39472,2	41744,8	45395,1	49187,9	53103,7	57035,0
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	444,5	466,9	499,8	528,5	544,6	635,1
Dövlət büdcəsinin gəlirləri:						
milyon manat	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7	22508,9	24398,5
ümumi daxili məhsulda, faizlə	31,2	32,2	29,0	23,5	28,1	29,8
Dövlət büdcəsinin xərcləri:						
milyon manat	18709,0	17784,5	17751,3	17594,5	22731,6	24425,9
ümumi daxili məhsulda, faizlə	31,7	32,7	29,4	25,0	28,4	29,8
Dövlət büdcəsinin kəsiri (-), profisiti::						
milyon manat	-308,4	-286,5	-245,6	-1077,8	-222,7	-27,4
ümumi daxili məhsulda, faizlə	0,5	0,5	0,4	1,5	0,3	-0,03
Əhalinin banklardakı əmanətləri (ilin sonuna) milyon manat	7188,4	9473,9	7448,7	7561,2	8375,4	8637,9

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Milli hesablar sistemi və tədiyyə balansı. Bakı:2020
2. Anar Mirzəyev, Anar Eminov, Elçin Süleymanov, Elmira Qocayeva, Müasir Azərbaycan İqtisadiyyatının Əsasları. Bakı:2019, s.440
3. İradə Hüseynova, Müstəqil Azərbaycanın qurucusu, Prezident Kitabxanası.
4. Heydər Əliyev elektron sənədlər toplusu. Bakı:2004, s 4-22 4.http://www.economy.gov.az

SUMMARY

Azerbaijan's economic potential, resource base and strategic location are a priority for its comprehensive development. During and after Heydar Aliyev's presidency, taking into account these indicators, a modern Azerbaijan with a strong economy and sustainable development was built.

Purposeful use of the rich resources of our country in ensuring economic development has created conditions for the emergence of an economy based on raw materials, and then a sustainable economy based on production and processing. In recent years, the focus on the processing industry, including the diversification of the economy, has been made possible by the sound economic policies pursued in previous years. The right choice of economic policy and strategy has allowed to ensure economic growth in our country in a short time. The country's rich resources and a successful economic strategy that ensures the proper use of those resources have also facilitated the development of the private sector and private business. The country provides more opportunities for entrepreneurs to build and develop their own businesses, and this process is important in terms of economic diversification.

Keywords: economic potential, economic strategy, development , processing, resource , business

РЕЗЮМЕ

Экономический потенциал, ресурсная база и стратегическое положение Азербайджана являются приоритетом для его всестороннего развития. Во время и после президентства Гейдара Алиева современный Азербайджан с сильной экономикой и устойчивым развитием был построен с учетом этих показателей. Целенаправленное использование богатых ресурсов нашей страны для обеспечения экономического развития создало условия для возникновения экономики, основанной на сырье, а затем и устойчивой экономики, основанной на производстве и переработке. В последние годы сосредоточение внимания на обрабатывающей промышленности, включая диверсификацию экономики, стало возможным благодаря разумной экономической политике, проводимой в предыдущие годы. Правильный выбор экономической политики и стратегии позволил в короткие сроки обеспечить экономический рост нашей страны. Богатые ресурсы страны и успешная экономическая стратегия, обеспечивающая надлежащее использование этих ресурсов, также способствовали развитию частного сектора и частного бизнеса. Страна предоставляет больше возможностей предпринимателям для создания и развития собственного бизнеса, и этот процесс важен с точки зрения экономической диверсификации.

Ключевые слова: экономический потенциал, экономическая стратегия, разработка, переработка, ресурс, бизнес

Gənc tədqiqatçılara yardım məqsədilə təqdim edilən bütün tezis və məqalələr çap edilmişdir. Kitabda müxtəlif məzmunlu və fərqli səviyyəli elmi əsərlərə görə Qərbi Kaspi Universiteti məsuliyyət daşımır.

For the help to young researchers all presented theses and articles have been published. Western Caspian University is not responsible for scientific works in different content and different levels in the book.

**Çapa imzalanıb:2021
Format 64x90 1 /16. F.ç.v 20,25.
Ofset çap üsulu. Tiraj 300 nüsxə.**

Qərbi Kaspi Universitetinin mətbəəsi

